

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis
(gesticht in 1870)

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN VAN
HET MINISTERIE VAN NATIONALE
OPVOEDING EN CULTUUR

XXIII¹⁹⁶⁹

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou ze niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor de opvattingen en denkbeelden, die ze in hun bijdrage ontwikkelen of verdedigen.

Beheer en redactie : Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

Zijn nog te verkrijgen : *Handelingen* III, IV, XI, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII tegen de prijs van 250 fr. per bundel. Zich te wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

(*Nadruk van bijdragen in deze bundel is alleen onder vermelding van de bron toegelaten*).

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis
(gesticht in 1870)

Handelingen

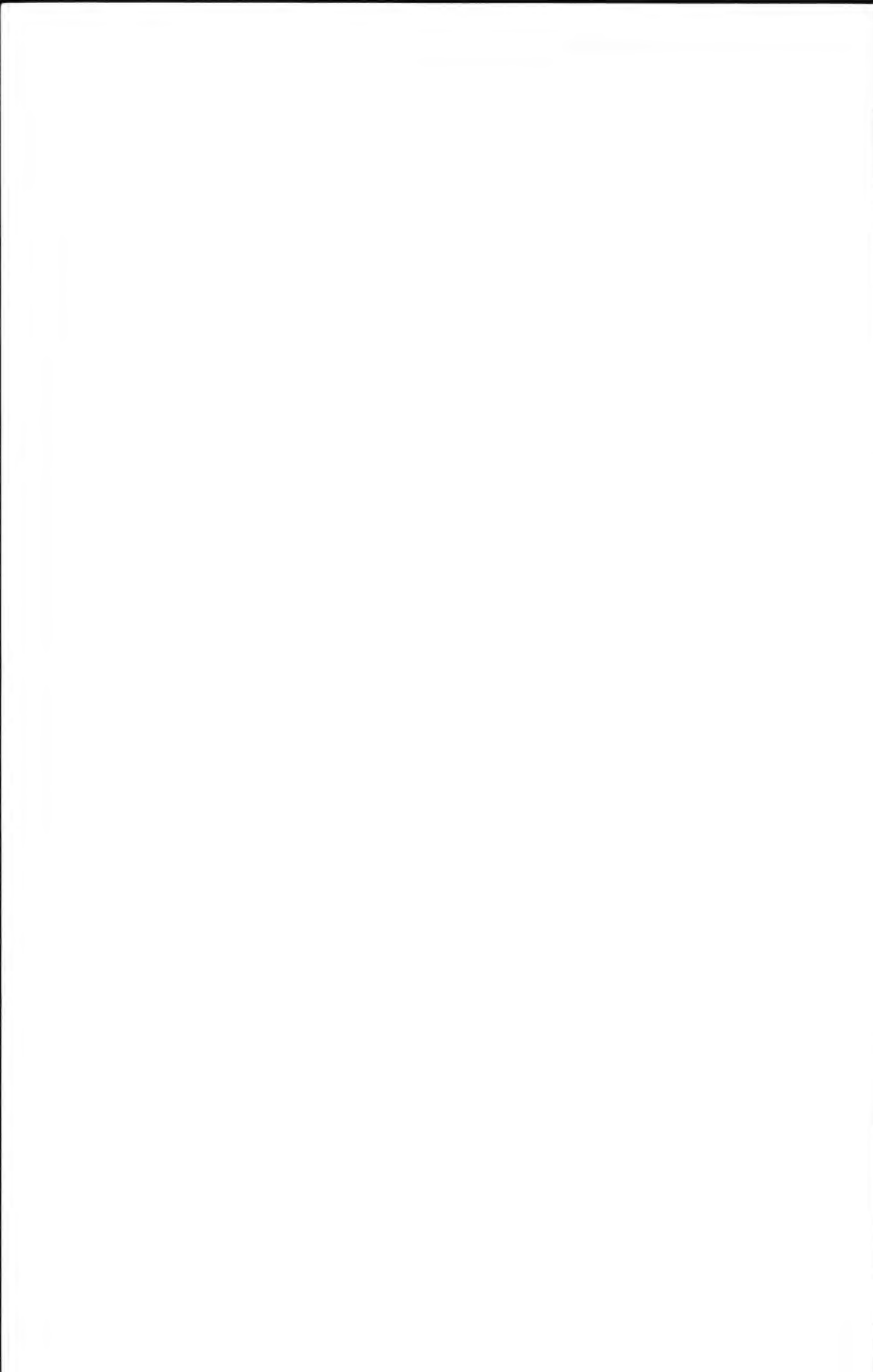
UITGEGEVEN MET DE STEUN VAN
HET MINISTERIE VAN NATIONALE
OPVOEDING EN CULTUUR

XXIII¹⁹⁶⁹

INHOUD

	Blz.
1. Een Gents Negentiende-eeuws Vlaams blad in conflict met de overheid, door A. BRAEKMAN-DEVOLDER	5
2. De verhouding van Kiliaans eerste Dictionarium (1574) tot de Thesaurus van Plantin, door Dr. FRANS CLAES	27
3. Everyman en Murder in the Cathedral, door GILBERT DEGROOTE	41
4. De samenvatting van de Pseudo-Hippokratische Brievenverzameling en haar plaats in de traditie, door Dr. HERMAN DE LEY	47
5. Kinderverzorging en Pleiade, of de Paedotrophia van Scévole de Sainte Marthe (1584), door Dr. L. ELAUT	81
6. De Tweede Reinaert, door K. HEEROMA	93
7. Neo-Latin Bibliography, door J. IJSEWIJN	123
8. Bredero en de Zuidelijke Nederlanden, II, door AUG. KEERS-MAEKERS	167
9. De verhouding van de godsdienst en de cultuur in Erasmus' ideaal van de mens, door CONSTANT MATHEEUSSEN	189
10. Proeve tot statistische benadering van de godsdienstpraktijk in de late middeleeuwen en de moderne tijden (tot 1630) aan de hand van de kerkfabrieksrekeningen, door ANNE-MARIE MEYERS-REINQUIN	205
11. Lodewijk van Deyssel en Dr. Charles M. van Deventer, door HARRY G. M. PRICK	275
12. Taal en relativiteit. De hypothese van Sapir-Whorf, dertig jaar later, door JOHAN THIELEMANS	357
13. Diermetafoor en diermetamorfose in de <i>Mémoires</i> van de hertog de Saint-Simon, door Dr. DIRK VAN DER CRUYSSÉ	377
14. Nyhoffs Wandelaar-gedicht in het kader van de algemene thematiek van de bundel <i>De Wandelaar</i> , door T. VAN WALLENDÆL	391
15. De magie van het woord, door DIRK WILMARS	399
16. Werkzaamheden	421
17. Ledenlijst 1969	429

Een Gents negentiende-eeuws Vlaams blad in conflict met de overheid

door

A. BRAEKMAN-DEVOLDER

Evenals zijn Franstalig zusterblad, *Le Catholique des Pays-Bas*, (vanaf 1830 de *Journal des Flandres*) en vele andere Belgische bladen uit de eerste helft van de negentiende eeuw, ontkwam ook het Gentse Vlaamse blad *Den Vaderlander* (1829-1854)¹ niet aan vervolgingen vanwege de overheid. In de hierna volgende bijdrage is het onze bedoeling na te gaan welke moeilijkheden *DV* achtereenvolgens ondervond vanwege de wereldlijke en de geestelijke overheid.

1. MOEILIKHEDEN MET DE WERELDLIJKE OVERHEID

Net zoals *Le Catholique des Pays-Bas* en de meeste oppositiebladen in België kreeg *DV* het aan de stok met de regering van Koning Willem I. Niet in staat het zwijgen op te leggen aan de bladen van de oppositie, „le gouvernement se contentait de les molester de toute manière; comme tout pouvoir qui doute de sa force et de son droit, il suppléait à l'énergie par des tracasseries. Pour dissimuler sa faiblesse et ses appréhensions, il s'ingéniait à irriter au lieu de concilier, il s'efforçait d'obtenir par le dédain et par un mépris simulé ce que de sages concessions pouvaient seules lui donner”².

De grondwet van 1814 hield niets in omtrent de vrijheid van drukpers, maar, bij de hernieuwing ervan in 1815, wanneer de beide Nederlanden onder de naam van Koninkrijk der Nederlanden werden verenigd, werd van Belgische zijde uitdrukkelijk

1. Voortaan afgekort tot *DV*. A, b en c duiden respectievelijk de eerste, tweede en derde kolom van elke blz. aan. Voor meer bijzonderheden over het ontstaan, de redactie, de eigenaars, de uitgevers-drukkers en derg. van dit blad zie onze onuitgegeven dissertatie *Den Vaderlander (1829-1839)* (Gent, 1969), Deel I: „Externe geschiedenis van *Den Vaderlander*”, en ook onze bijdrage „Het Gentse blad *Den Vaderlander* in oppositie tegen Willem I”, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, dl. XXIII (1969), 63-78.

2. U. Capitaine, *Recherches historiques et bibliographiques sur les journaux et écrits périodiques liégeois* (Liège, 1850), blz. XXXVIII.

de waarborg van die vrijheid verlangd³. In art. 227 in het tiende hoofdstuk werd het punt aldus vastgelegd :

Het is aan elk geoorloofd om zijne gedachten en gevoelens door de drukpers, als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting, te openbaren zonder eenig voorafgaand verlot daartoe noodig te hebben, blijvende nogtans, elk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft of verspreidt, verantwoordelijk aan de maatschappij of byzondere personen, voor zooverre dezer regten mogten zijn beledigd⁴.

De „wet houdende voorschriften tot spoedige en krachtdadige beteugeling van onrust en kwaadwilligheid, gearresteerd den 10den April 1815, Nr 69”, staatsblad Nr. 32, voortgesproken uit de tijdsomstandigheden (nl. Napoleons terugkeer) was wel niet uitsluitend gericht tegen de dagbladen, die daarin zelfs niet werden genoemd, maar diende toch door deze laatste te worden in het oog gehouden :

... alle degenen, welke zich zouden mogen verstouten om zoodanige geruchten, tijdingen, berigten, of wat dies meer zy, uit te strooijen, welk eene strekking zoude mogen hebben om de goede gemeente in beweging te brengen, of dezelve door onwaerachtige en verzonnen tijdingen van onheilen of tegenspoed te verontrusten ; gelijk mede alle degenen, welke de onbeschaamdheid zouden mogen hebben om zich, hetzij door openlyke gesprekken, of uitroepingen, hetzij door eenigerhande daden of *geschriften*, te doen kennen als voorstanders of werktuigen eener vreemde overheersching ... zullen naarmate van de waarde van zoodanige zaken en misdrijven, en naar den minder of meerder verzwarenden aard der omstandigheden, gestraft worden, hetzij met gestrenge geeseling aan den lyve, hetzij met geeseling en brandmerk, en, in beide gevallen met gevangenzetting niet te bovengaande den tyd van 10 jaren, — hetzij alleen met gevangenzetting, niet te boven gaande den voorschreven tijd ...

Een Soeverein Besluit van 20 april 1815 met soortgelijke bepaling werd voor België in het Journal Officiel N° 10 afgekondigd. Een buitengewone rechtsmacht en wijze van rechtspleging voor de in de Wet en het Besluit aangegeven misdrijven werd zowel voor het Noorden als voor het Zuiden ingesteld.

Een eerste gevolg van de grondwettelijke bepaling was de „Wet van den 28sten september 1816, tot vaststelling van straffen, voor

3. W. P. Sautyn Kluit, „Dagblad-Vervolgen in België : 1815-1830”, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Derde Reeks, Zesde Deel, Vierde Aflevering ('s-Gravenhage, 1892), 310.

4. Geciteerd naar J. T. Bodel Nyenhuis, *De Wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXde Eeuw*, Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel, IV (Amsterdam, 1892), blz. 248-249.

hen die vreemde Mogendheden beleedigen”⁵, Staatsblad N° 51. Deze wet werd in België spottender wijze „La loi des 500 florins” genoemd.

De „wet van 6 maart 1818, houdende afschaffing van de buitengewone regtsmagt en wijze van rechtspleging, ingevoerd by de wet van 10 en het besluit van 20 april 1815”, Staatsblad N° 11, werd voorgesteld uit overweging dat „de voortdoring dezer buitengewone regtsmagt en rechtspleging – als eene zaak (kon) beschouwd worden, waarby de dienst der justitie luttel belang had”. Voortaan zou „de kennismeming en bestraffing der misdaden bij meergemelde wet en besluit opgenoemd, – aan den gewonen regter, volgens de voorschriften der gewone rechtspleging” zijn overgelaten⁶.

Als gevolg van die wetteksten werden verschillende journalisten en uitgevers veroordeeld tot boeten en gevangenisstraffen. De beroemdste is de journalist Louis de Potter (1786-1859) die, omwille van twee artikelen in de *Courier des Pays-Bas* van Brussel van 8 en 9 november 1828, waarin hij de lezers had toegeroepen: „Bafouons, honnissons, poursuivons les ministériels!”, gevangen genomen werd op 12 november en veroordeeld in de avond van 20 december 1828 tot 18 maand gevangenisstraf en 1000 gulden boete, „als hebbende getracht wantrouwen, verdeeldheid en twist te veroorzaken onder de ingezetenen”.

Zijn verblijf in de gevangenis belette De Potter echter niet voort te gaan met vlugschriften te schrijven en te corresponderen o.a. met zijn vriend François Tielemans, de referendaris bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken: er werd een plan opgevat tot het stichten van een algemene vereniging tegen de regering. Op 31 januari 1830⁷ publiceerden 17 bladen tegelijk een uit Luik naar alle hoeken van het land verzonden artikel, toegeschreven aan D’Oultremont, Stas en Lebeau onder het opschrift „Souscription Nationale”⁸, geïnspireerd door O’Connells „Ierse nationale vereniging”. Deze inschrijving was bestemd om die leden van de Tweede Kamer te vergoeden die wegens hun oppositie tegen de regering, hun betrekking of pensioen zouden worden ontnomen.

5. Deze wet werd in Nederland pas afgeschaft op 1 september 1886. Zie de wet van 15 april 1886, Staatsblad N° 64, art. 3, en W. P. Sautyn Kluit, *op. cit.*, blz. 347.

6. W. P. Sautyn Kluit, *op. cit.*, blz. 344.

7. R. van Sint-Jan, „Die politische Presse Belgiens”, *Zeitungswissenschaft* IV (1929), 138 geeft verkeerdelijk op 17 januari.

8. Voor dit artikel zie A. Bartels, *Documens (sic) historiques sur la révolution belge (Bruxelles, 1836)*, blz. 172-174. Het artikel verschijnt op vrijdag 29 januari als oproep tot alle „Medevaderlanders” (2b) in *DV* en onder de titel „Nationale Inschrijving” op 2 februari 1830 (1a); het blad verscheen immers niet op 31 januari 1830.

De Potter werkte dit verder uit in een brief gericht aan de redactie van de *Courier des Pays-Bas*, gepubliceerd op 3 februari 1830 maar gedateerd vanuit de gevangenis van „Les Petits-Carmes” op de eerste februari. Hij ontwierp daarin een „confédération patriotique et souscription nationale” om het van toepassing te maken op iedere ambtenaar die wegens politieke redenen ontslagen werd.

's Anderendaags onderzocht men De Potters kasten in de gevangenis en nam men zijn papieren in beslag. Deze bestonden vooral uit zijn briefwisseling met Tielemans. Deze laatste werd ook gevangen gezet en de brieven van De Potter die men bij hem vond, werden aangeslagen. Op 9 februari werden ook in hechtenis genomen J. J. Coché-Mommens, de drukker van de *Courier des Pays-Bas*, en de 30jarige Brusselaar Edouard Vanderstraeten, drukker en uitgever van *Le Belge, ami du Roi et de la Patrie*. Dit laatste blad was samen met de *Courier des Pays-Bas* het eerste blad waarin De Potters brief was verschenen. Drie dagen later, op 12 februari 1830 deed het gerecht te Gent een huiszoeking in de kantoren van *Le Catholique des Pays-Bas* en *DV*. De dag daarop werd de 51jarige Jean Baptiste De Neve, uitgever-drukker van beide bladen, gevangen genomen en naar Brussel overgebracht. Op 14 februari 1830 werd A. Bartels, op dat ogenblik de enig bekende redacteur van de beide bladen, eveneens in hechtenis genomen en, na 24 uur in de Gentse Mammelokker te hebben doorgebracht, ook naar Brussel gevoerd.

Bij arrest van 13 maart 1830 verwees het Hoog Gerechtshof te Brussel de zes beklaagden naar het Assisenhof van Zuid-Brabant⁹: De Potter, Tielemans en Bartels, omdat ze in gedrukte geschriften de burgerij hadden aangezet tot een complot of aanslag, met het doel de regering van het land te veranderen of te vernietigen, en dit te hebben gedaan als daders, mededaders of medeplichtigen; Coché-Mommens, Vanderstraeten en De Neve als medeplichtigen aan dit feit. De kranten die vervolgd werden waren *Le Courier des Pays-Bas* van 1 en 3 februari 1830, *Le Belge* van 31 januari en 3 februari en *Le Catholique des Pays-Bas* van 31 januari, 4, 6 en 7 februari 1830. Het artikel „Souscription nationale” verscheen

9. Het rechtsgeding tegen die zes werd uitgegeven onder de titel *Procès porté devant la Cour d'Assises du Brabant Méridional contre L. De Potter, F. Tielemans, A. Barthels, J. J. Coché-Mommens, E. Vanderstraeten, et J.-B. De Neve, accusés d'avoir excité directement à un complot ou attentat ayant pour but de changer ou de détruire le gouvernement du Royaume des Pays-Bas, contenant La Correspondance saisie chez les accusés et leurs interrogatoires donnant l'Explication des Dénominations Insultantes par lesquelles sont Désignés de Hauts Personnages, d'Eminents Fonctionnaires et autres, etc. ainsi que nombre de pièces diverses des plus intéressantes; orné de deux lithographies (Bruxelles, juin 1830) 2 dln. Zie W. P. Sautyn Kluit, *op. cit.*, blz. 367 e.v. en R. Van Sint-Jan, *op. cit.*, blz. 138.*

in *Le Catholique des Pays-Bas* en *Le Belge* van 31 januari, en ook in *Le Politique* en *Le Courier de la Meuse*, beide van Luik; *Le Courier des Pays-Bas* publiceerde het in zijn nummer van 1 februari. De Potters brief van 1 februari over het ontwerp van een confederatie, die door Tielemans was bedacht, verscheen in *Le Courier des Pays-Bas* en *Le Belge* van 3 februari en werd overgenomen in *Le Catholique des Pays-Bas* van 4 februari. Deze voegde nog het een en het ander toe in zijn nummers van 6 en 7 februari.

De zaak kwam voor de eerste maal voor op vrijdag 16 april 1830¹⁰ en werd 's anderendaags voortgezet. Advocaat-Generaal Spruyt was aan het woord op 19, 20 en 21 april. Van bij het begin verzetten de drie verdedigers van De Potter, Gendebien, Van de Weyer en Van Meenen zich tegen het gebruiken van de in beslag genomen briefwisseling als zijnde van particuliere aard. Ze vorderden dat het Hof in die zin uitspraak zou doen; de verdedigers der andere beschuldigten sloten zich hierbij aan, behalve Advocaat De Gamon, die, ten behoeve van zijn cliënt Tielemans, zelf gebruik zou maken van die correspondentie. Het Hof echter ontzegde die vordering bij arrest van 19 en 29 april 1830. Op vrijdag 30 april 1830 veroordeelde het De Potter tot 8 jaar ballingschap, Tielemans en Bartels tot 7 jaar en De Neve tot vijf jaar. Ieder van hen zou voor diezelfde tijd onder het toezicht van de politie blijven. De twee anderen, Coché-Mommens en Vanderstraeten werden vrijgesproken. De vier veroordeelden deden een beroep op cassatie op 3 mei 1830, en De Potter, Tielemans en Bartels gingen in beroep tegen de arresten van 19 en 29 april. Dit werd behandeld op 24, 25 en 26 mei 1830 en eindigde met een verwerping van hun beroep.

Het verslag van het proces verscheen in *DV* op 20, 23, 27 en 30 april en op 4 mei 1830. „M. De Neve ... antwoord op de verscheide vragen dat hy zich geenszins bemoeit met den opstel van den *Catholique* en den *Vaderlander* en diesvolgens op die punten geene inlichtingen te geven heeft”¹¹. Een uitvoerig verslag verschijnt op 23 april. Eruit blijkt dat „aen M. De Potter is er ook gevraagd of hy geenen opsteller was van den *Vaderlander*; daerop heeft hy geantwoord dat hy de vlaemsche tael niet kende”. Ook Bartels ontkent dat hy opsteller is van *DV* en hij antwoordt

10. *DV* publiceert die dag (1a) de stukken die op het bureel van de krant gevonden werden en gebruikt zullen worden in het proces tegen De Neve o.a. „3. Eenen naemloozen brief aen de opsteller van *de Vaderlander* op het openbaer onderwijs”. Op Bartels werd gevonden: „6. Brief aen den *Vaderlander* op de listen gebruykt om eenen borgemeester petitionnaris af te stellen”.

11. *DV* 20 april 1830, 1a.

niet op de vraag wie het dan wel is. Eveneens van De Neve geraakt men niet te weten wie *DV* opstelt; op de vraag „Is het Bartels niet”, antwoordt hij: „Ik denk het niet”. Volgens Advocaat-Generaal Spruyt is *DV* „dit blad, dat opgesteld wordt om oproer in Vlaenderen op te wekken”¹², waarop *DV* de ironische uitroep „ey ! ey !” laat volgen. De verdediging van de beschuldigen wordt eveneens uitvoerig behandeld in *DV*. De verdedigers beweren dat de beklagden „de herstelling der bezwaren en niet eene omwenteling begeren”. *DV* commentarieert als volgt de beschuldiging door Advocaat-Generaal Spruyt :

M. den advokaet-generael is ryk in gissingen ; maer die veel gist, stelt zich ook bloot aen vele misslagen, om niet meer te zeggen. Hy wilt MM. De Potter en Tielemans voor *opstellers* of *medewerkers* van den *Vaderlander* uytgeven. Nooyt heeft den *Vaderlander* eene letter van de twee beschuldigen ontvangen om in dit blad te plaetsen.

Hy noemt den *Vaderlander* een brandstichtend blad, geschikt om onlust in Vlaenderen op te stoken. Wy dagen hem uyt om aentoonen, waer wy het volk opgewekt hebben om tegen de *wetten* op te staen, waer wy het tot wanorde opgeroepen hebben ... Wy hebben het volk opgewekt om van zyne regten gebruyk te maken, wy hebben het zyne regten leeren kennen ... Als dit misdaden zyn, zoo moet er dan gene vryheyd der drukpers bestaen, en moet er nog min eene Grondwet wezen indien men van de zelve geen gebruyk maken mag¹³.

Op 4 mei 1830 wordt alleen de veroordeling van de beschuldigen vermeld zonder commentaar. Dit commentaar vindt men in *DV* van 7 mei 1830 (1a-b), o.a. :

Na alle die gegronde en klare pleytredens, na alle die onbetwistelyke wederleggingen der beschuldiging, had men zich moeten aen eenen anderen uytval verwachten. Nu het vonnis is gestreken, vier mannen die hunne kennissen, hunne middels, hunnen tyd, ja hun leven zelfs gewaegd en opgeofferd hebben uyt liefde voor hun vaderland, gaen nu hetzelfde moeten verlaten en in eene vreemde streek hun kloekmoedigheyd moeten uytboeten.

.....

Tegen de gevoelens en gedachten kan men niets uytwerken met gevang, ballingschap, zweerd, kanon of galg. De lyfstraffelyke wetten kunnen wel eenige vrees injagen, maer zy kunnen de overtuiging des gemoeds niet te wege brengen, zegt een geleerd man ... Het vonnis te Brussel gestreken ... is eene reden te meer voor de Belgen, van met alle wettige en vreedzame middelen tot het bekomen van hunne staetkundige, borgerlyke en godsdienstige vryheden te werken.

12. *DV* 23 april 1830, 2b.

13. *DV* 30 april 1830, 4a.

Als de veroordeelden hun ballingschap aanvangen en naar Pruisen proberen uit te wijken, volgt *DV* hun reis en wederwaardigheden op de voet. De inlichtingen verschijnen steeds op de frontpagina¹⁴. Ze kunnen o.a. Pruisen niet binnen omdat hun reispas niet in orde is, verblijven lange tijd te Vaals en hebben er allerlei moeilijkheden, om ten slotte naar Parijs te kunnen uitwijken¹⁵. *DV* opent op 6 juli 1830, naar het voorbeeld van de *Catholique des Pays-Bas* en de *Courier de la Meuse* in zijn kantoor „eene inschryving tot onderstand der vier verbannen Belgen”.

Intussen had Edmond Beaucarne (1807-1894) de twee Gentse bladen van De Neve overgenomen en was de „Wet van den 1sten juni 1830, tot beteugeling van hoon en laster en andere vergripen tegen het openbaar gezag en de algemene rust”, Staatsblad N° 15, tot stand gekomen¹⁶. Deze had ten gevolge dat „de maand juli van het jaar 1830 (zich) kenmerkte door een waren kruistocht van alle parketten tegen de dagbladen”¹⁷. A. Bartels spreekt van 30 vervolgingen, benevens tal van moeilijkheden die aan verscheidene Vlaamse bladen berokkend werden¹⁸. Beaucarne „méritait la palme des premières persécutions : elle ne lui fut pas refusée. Traduit aux assises, pour avoir exprimé l'opinion que le parti belge réparerait bientôt ses pertes électorales, il fut invectivé en pleine audience, par le procureur-criminel de Coninck, avec une acrimonie dont les annales judiciaires n'offrent peut-être pas d'exemple”¹⁹. In de namiddag van 10 juli 1830 moest E. Beaucarne „in het parket van M. den regter van onderzoek by de rechtbank van eersten aanleg ... verschynen”²⁰. Op 12 juli ontving hij een dagvaarding om op zaterdag 17 juli voor de correctionele rechtbank te verschijnen²¹. Beaucarne werd er verdedigd door S. Van de Weyer, Rooman, Bailiu en Le Bègue. De procureur de Coninck eiste strenge straffen, maar de zaak wordt uitgesteld en Beaucarne

14. Zie o.a. *DV* 15 juni 1830 1a, 18 juni 1b, 29 juni 1a-b, 2 juli 1a, 23 juli 1a, 30 juli 1a en 3 augustus 1a.

15. *DV* 24 augustus 1830, 1a.

16. Werd ook pas afgeschaft in 1886. Zie W. P. Sautyn Kluit, *op. cit.*, blz. 383.

17. W. P. Sautyn Kluit, *op. cit.*, blz. 386.

18. A. Bartels, *op. cit.*, blz. 206. Hij spreekt van *DV*, den *Antwerpenaer* en de *Standaert der Vlaanderen* van Brugge. De *Journal des Flandres*, door Bartels op blz. 7 geciteerd, spreekt van „une poursuite par jour du 30 juillet ... jusqu'au 25 août”. Bartels heeft het ook over een zekere Bauweleers van de *Catholique des Pays-Bas* die vervolgd werd.

19. A. Bartels, *op. cit.*, blz. 205.

20. *DV* 13 juli 1830, 1b.

21. Voor het verslag van het proces zie [E. Beaucarne], *Edmond Beaucarne* (s. loco, s.d.), blz. 57-71 en R. Hélias d'Huddeghem, *De l'administration de la justice aux Pays-Bas sous le ministère de C. F. van Maanen, avec une analyse des principaux procès criminels politiques et des autres persécutions depuis l'an 1815 jusqu'au 28 août 1830* (Gand, 1830), blz. 98-110. Zie verder ook *DV* 16 juli 1830 1a, 20 juli 1830 1a en 23 juli 1830 3a.

gaat in beroep. Op 29 juli 1830 moet hij te Brussel verschijnen en wordt er veroordeeld. Om tijd te winnen stelt hij een beroep op cassatie in ²². Twee maand later op 27 september 1830 tussen 7 en 8 uur 's avonds werd in Beaucarnes kantoor gewapenderhand binnengevallen ; men legde de zegels op de persen, ontnam Beaucarne zijn papieren en hijzelf werd omstreeks 10 uur naar het huis van bewaring overgebracht op de Coupure, begeleid door een sterke escorte. In het kantoor bevonden zich op het ogenblik van de inval nog Frans Vergauwen, baron Charles Coppens, graaf Eugène d'Hane en advocaat Rooman. Deze personen mochten slechts het kantoor verlaten nadat Beaucarne vertrokken was. Beaucarne werd gevangen gehouden tot en met 30 september, datum waarop hij 's avonds de vrijheid terugkreeg. Inmiddels had in Brussel de omwenteling plaats gevonden en werden de Hollanders verdreven. Beaucarnes blad *Le Catholique des Pays-Bas* werd al spoedig, op 4 oktober 1830, omgedoopt in *Journal des Flandres*. *DV* behield zijn titel. In zijn nummer van 5 oktober 1830, 4a luidt het :

De kamer van beraedslaging in aendacht nemende dat de openbare rust konde meer en meer in gevaer komen door het langer gevangen houden van onzen uytgever M. Edm. Beaucarne, heeft besloten hem aanstonds in vryheid te stellen. Den zelve avond is M. den prokureur des Konings de zegels van de drukkerij en persen komen ligten ²³.

2. MOEILIKHEDEN MET DE GEESTELIJKE OVERHEID

In de loop van zijn bestaan kreeg *DV* niet alleen last met de wereldlijke overheid, ook met de geestelijke autoriteiten kwam het blad in conflict.

Zolang Mgr. Vandevelde bisschop van Gent was, hadden *DV* en de *Journal des Flandres* alsmede hun eigenaars in hem een goede steun en bondgenoot. Hij hield hen als het ware een beschermende hand boven het hoofd : zo kon J. B. De Neve einde 1832 - september 1833 ²⁴ rekenen op de krachtige steun van de bisschop wanneer van ultra-conservatieve zijde een hevige drukking op hem werd uitgeoefend zodat hij ten slotte min of meer gedwongen was zich uit *DV* en de *Journal des Flandres* terug te

22. [E. Beaucarne], *op. cit.*, blz. 5.

23. *DV* verscheen niet op vrijdag 1 oktober 1830.

24. Dan nemen de gebroeders Vergauwen zijn bladen van hem over.

trekken²⁵.

Mgr. Vandevelde was het volkomen eens met de progressistische en democratische richting die door de priesters D. F. Verduyn, J. J. De Smet, en kannunik R. Raepsaet, secretaris van de bisschop, aan de bladen werd gegeven. De progressisten onder de katholieken wilden „in de nieuwe staat het vrijheidsregime zo grondig mogelijk doorzetten, aldus voor de katholieken de politieke voorwaarden scheppende tot een maximale ontplooiing, ongehinderd door een vorstelijke controle”²⁶. De conservatieven daarentegen traden remmend, soms zelfs contra-revolutionair op, ze desolidariseerden zich van de „moderne vrijheden”, wilden het patroon van de gecentraliseerde staat behouden met de Kerk en het groot-grondbezit als fermenten²⁷. De progressisten zijn vooral te vinden in het Westen van het land. Een eerste karakteristiek ervan is dat ze „restent des ultramontains et des traditionalistes intransigeants. Fidélité à la petite patrie – commune ou province – attachement désespéré à ses us et coutumes, telle est leur première caractéristique. Les progressistes sont donc fédéralistes, bien qu’ils se déclarent également patriotes belges, et même ultrapatriotes, mainteneurs de l’esprit national (*Volksgeist*)”²⁸. Verdere karakteristieken van de progressisten in het katholieke kamp zijn: vooreerst trouw aan de volkstaal: de Vlaamse democraten protesteren tegen de „gallomaanse furie” bij de administratie, de balie en het onderwijs. België franciseren is in hun optiek een misdaad tegen de natie want volgens hen is Frankrijk de gevaarlijkste tegenstrever die ons land wil annexeren en de bevolking knechten²⁹. Verder: trouw aan de godsdienst: wanneer ze de scheiding van Kerk en Staat, of liever de onafhankelijkheid van beide voorstaan dan is dit omdat gelijk welk ander systeem de ondergeschiktheid van de kerk aan de staat zou betekenen. Ook blijven ze trouw aan het liberaalatholicisme (het

25. Zie E. Voordeckers, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse Pers. Repertorium (1667-1914)* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdrage 35, Leuven, 1964), blz. 284; H. Haag, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)* (Université de Louvain. Recueil de Travaux d’Histoire et de Philologie, 3me Série, Fascicule 36, Louvain, 1950), blz. 212-213; H. Haag, *Les droits de la Cité. Les catholiques-démocrates et la défense de nos franchises communales 1833-1836* (Editions universitaires. Les Presses de Belgique, Bruxelles, 1946) (Événements et personnages de notre histoire nationale (Anciens Pays-Bas et Belgique), Collection sous la direction de L. van der Essen), blz. 58-59, en A. Vermeersch en H. Wouters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers 1830-1848* (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdrage 4, Leuven-Parijs, 1958), blz. 20.

26. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 18.

27. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, ibidem.

28. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 204.

29. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 205, en *Journal des Flandres*, 15 juli 1839, 3a.

unionisme) ; ze denken dit door tot in zijn uiterste consequenties : ze zijn voor het algemeen stemrecht. Immers, hoe meer invloed het volk heeft in de staat, hoe meer de katholieken hun macht zullen zien stijgen, oordelen ze. De nationalistische bourgeoisie is de ware vijand van de traditionele orde en niet de landbouwers en arbeiders, die gelovig en conservatief gebleven zijn. De kerk beschikt nog steeds over de massa en daarom, zeggen ze, is de democratie haar gunstig. Hoe meer vooruitgang er op dit gebied gebeurt, hoe meer macht de katholieken zullen krijgen en hoe meer de religieuze beginselen wortel zullen schieten in de instellingen³⁰. Eenzelfde scheiding vertoont zich in de liberale rangen. Ook daar is er een onderscheid tussen vooruitstrevende progressisten en gematigde conservatieven. In die tijd, „au début de l'indépendance et durant au moins une quinzaine d'années, il ne s'agit pas ... de distinguer entre libéraux et catholiques, cléricaux ou anticléricaux, mais entre avancés et modérés et cela plutôt en matière démocratique. Longtemps on vit des catholiques côtoyer des libéraux sur les listes électorales”³¹. Tot de vooruitstrevende groep behoren de meeste priesters, en onder de leken o.a. Robiano de Borsbeek, H. Vilain XIII, Mérode, Dubus, B. Dumortier en Vergauwen. Tot de conservatieven behoren kannunik Rijckewaert³², de markies de Rhodes, baron de Gerlache, Stas, Raikem en priester Pierre Kersten. Het blad van deze laatste is de *Courier de la Meuse*, die gesteund wordt door Mgr. Van Bommel van Luik. Mgr. Delplanque van Doornik steunt de progressistische krant *Le Courier de l'Escaut*. De aartsbisschop Mgr. Sterckx veroordeelt de democraten vooralsnog niet³³.

Onder de katholieken verwekte de pauselijke encycliek *Mirari vos* (Paus Gregorius XVI) van 15 augustus 1832, inhoudende de veroordeling van Lamennais en het liberaal katholicisme, een grote deining. De *Courier de la Meuse* publiceerde op 1 september 1832 enthousiast de encycliek, waarin ze de bevestiging zag van haar campagne tegen de liberale geest van de Belgische Consti-

30. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 205-206.

31. A. Simon, *L'Hypothèse libérale en Belgique, Documents inédits 1839-1907* (Wetteren, 1956), blz. 66.

32. Samen met de kanunniken Van der Gote en Bracq stichtte hij *Le Mémorial du Clergé* in mei 1833. In het eerste nummer wordt de encycliek *Mirari vos* met enthousiasme gepubliceerd. Het kent echter maar 8 nummers. In januari 1834 verdween het omdat Mgr. Vandevelde een einde wilde maken aan de voortdurende twisten tussen „de lamennisten” en „de encyclisten”. Zie E. Voordeckers, *op. cit.*, blz. 341-342, H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 214, A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 21 en [B. Beeckman], *Le Livre noir ou la propagande ecclésiastique belge dévoilée* (Bruxelles, 1838), passim.

33. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 209 en 212.

tutie³⁴. De *Journal des Flandres* drukt de encycliek pas in haar nummer van 4 oktober 1832, terwijl *DV* haar helemaal niet publiceert onder het voorwendsel „dat er tot nog toe, geene authentieke vertaling van die omzendbrief bestaet”³⁵. Er is nochtans wel een vertaling in omloop, maar deze is volgens *DV* „op zyn orangistisch vertaald”. Deze vertaling wordt over de hekel gehaald in twee brieven „Aen den opsteller van Den Vaderlander”³⁶. *DV* commentarieert niet rechtstreeks de encycliek, net zoals de *Journal des Flandres*.

De encycliek *Singulari nos* van 25 juni 1834, die de *Paroles d'un Croquant*, gepubliceerd door Lamennais in april 1834 en met enorm succes in België verspreid, veroordeelt, wordt evenmin in *DV* gepubliceerd en gecommuniceerd³⁷. Van de Belgische bisschoppen is het alleen Mgr. Boussen, bisschop van Brugge, die de encycliek publiceert. Te Rome krijgt Mgr. Sterckx, de aartsbisschop, gelijk: de encycliek moet niet worden gepubliceerd in België, de *Journal des Flandres* en *DV* worden niet gelaakt en de democraten in Vlaanderen en in het Doornikse behouden hun prestige³⁸. De invloed van de progressistische geestelijken bereikt in 1834-35 haar zenith. *DV* en de *Journal des Flandres* kunnen „in de beschermende schaduw van de bisschop ongestoord in politicis ... uiting geven aan haar liberaal katholicisme”³⁹. Het einde van deze bisschop betekende voor de twee Gentse bladen echter het begin van ernstige moeilijkheden.

In mei 1838 neemt de zieke Mgr. Vandevelde ontslag. Op 23 juni wordt bekend gemaakt dat hij overgeplaatst is naar een bisdom „in partibus infidelium”. In april was een nieuwe zaakgelastigde van de H. Stoel gekomen, Mgr. Fornari, wiens opdracht het was de democratische geestdrift van de Belgische clerus vooral in het bisdom Gent te temperen. Op 13 augustus 1838⁴⁰ wordt kanunnik Delebecque, directeur van het seminarie te Brugge, gekozen tot bisschop van Gent. Hij neemt zijn bisschoppelijke zetel in bezit op 1 november en wordt gewijd op 4 november, door de aartsbisschop van Mechelen. De redacteurs van *DV* en de *Journal des Flandres* worden niet uitgenodigd tot het bijwonen van de

34. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 20 en H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 181. De encycliek wordt niet voorgelezen in de kerken. Het publiek hoort ervan in de kranten. Cf. Th. Luykx, *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot heden* (Brussel-Amsterdam, 1969²), blz. 65.

35. *DV* 13 oktober 1832, 3a.

36. *DV* 13 oktober 1832, 2b-3a en 23 oktober 1832, 2b-3a.

37. De *Journal des Flandres* publiceert de encycliek zonder commentaar op 20 juli 1834, 1a-2a.

38. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 215-217.

39. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 22.

40. Mgr. Vandevelde stierf op 7 augustus 1838.

ceremonie. Reeds 5 dagen later ontbiedt de nieuwe bisschop een geestelijke, actionaris van de bladen, en deelt hem zijn verlangens mee: te Gent wil hij maar één franstalig blad dat de geest van de grondwet zou aanvaarden maar alle „democratische” ijver zou achterwege laten⁴¹. De eigenaars van *Le Constitutionnel des Flandres* (1834-1839), een blad met een kleine oplage⁴² en een anti-lamennistische en anti-democratische strekking, hadden zich reeds akkoord verklaard.

's Anderendaags, op 10 november 1838, vragen de eigenaars van *DV* en de *Journal des Flandres* aan de bisschop hun zijn voorstellen in verband met die persconcentratie mee te delen. De bisschop laat hun de volgende voorwaarden weten:

1. fusie van de twee Franstalige bladen;
2. vorming van een commissie van 4 leden, twee geestelijken door Mgr. gekozen en twee leken waarvan de ene een van de eigenaars van *Le Constitutionnel des Flandres* zou zijn en de andere een van de eigenaars van de *Journal des Flandres*;
3. de helft van de aandelen van de *Journal des Flandres* zou aan Mgr. dienen afgestaan te worden;
4. ontslag van de hoofdredacteur van de *Journal des Flandres* om vervangen te worden door deze van de *Constitutionnel des Flandres*, die bovendien boekhouder en verantwoordelijke uitgever van het blad zou zijn;
5. ontslag van ten minste vier letterzetters om vervangen te worden door evenveel zetters van de *Constitutionnel*;
6. afstand van de titel;
7. behoud van *DV* en zijn redacteur⁴³.

De gebroeders Vergauwen zijn fel onder de indruk van de strengheid van die voorwaarden en doen een beroep op politieke vrienden te Brussel om stappen aan te wenden bij de internuncius, zonder veel succes blijkbaar. De ongeduldige bisschop ontbiedt echter een andere geestelijke, aandeelhouder van de *Journal des Flandres*, en verzoekt hem zijn ontslag te nemen, daar hij weldra de progressistische krant zal verbieden.

Kardinaal Sterckx komt echter tussenbeide en raadt Mgr. Dele-

41. Zie hiervoor: H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 234 e.v.; A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 23-25 en E. De Moreau, S.J., „Les idées ménaisiennes en Belgique”, *Nouvelle revue théologique*, tome 55 (Paris-Tournai, 1928), 591-593. Wij steunen op deze drie werken. Over de invloed van Lamennais op de Belgische katholieken zie ook Ch. Terlinden, *Guillaume 1er, roi des Pays-Bas, et l'église catholique en Belgique (1814-1830)* (Bruxelles, 1906) II, blz. 240, 253 e.v. en vooral blz. 405 e.v.

42. In 1834: 97, 1835: 140, 1836: 138, 1837: 143, 1838: 147. Zie E. Voordeckers, *op. cit.*, blz. 135. *DV* noemt het blad steeds „het blad met de 61 in-schryvers”.

43. Zie ook *DV* 25 december 1838, 2b-c.

becque tot meer verzoenlijkheid aan. Een nieuwe ontmoeting heeft plaats tussen de bisschop en de eigenaars van de *Journal des Flandres* en *DV*. De volgende nieuwe voorwaarden zijn er het gevolg van :

1. het nieuwe blad, fusie van de *Journal des Flandres* en *Le Constitutionnel des Flandres*, zou de naam dragen van *Echo des Flandres* ;
2. het blad zou onafhankelijk zijn ;
3. het eigendomsrecht van het nieuwe blad, samen met dat van *DV*, zou uitgeoefend worden door een commissie samengesteld uit Heyman-Hye en Jean Vergauwen⁴⁴ van de *Journal des Flandres*, en d'Hane-de Potter⁴⁵ van de *Constitutionnel des Flandres* ;
4. aan deze commissie zou een geestelijke, naar keus van de bisschop, als adjunct worden toegevoegd. Hij zou belast zijn met de bisschoppelijke censuur op de artikels die betrekking hebben op de godsdienst, en zou mede beraadslagen in de raad van de commissie in al wat de redactie van beide bladen zou betreffen ;
5. de nieuwe commissie zou de bijzondere statuten opstellen, de financiële en materiële zaken regelen, en de redacteurs aanstellen waaronder een van de *Constitutionnel des Flandres* ;
6. de commissie zou geen geestelijke in haar schoot toelaten tenzij deze vermeld onder artikel 4⁴⁶.

Voorals de verbintenis vervat onder artikel 4 konden de eigenaars van *DV* en de *Journal des Flandres* niet in overeenstemming brengen met hun geestelijke vrijheid en ze weigerden dit artikel te aanvaarden. Mgr. Delebecque gaat nu te rade bij Mgr. Fornari ; deze raadt hem aan onwrikbaar in zijn besluit te blijven en niet toe te geven. Na overleg ook met zijn vicarissen-generaal richt de bisschop een in het Latijn gesteld rondschriften aan de geestelijken van zijn dioceses, gedateerd op 21 december 1838, waarin hij hun de redactie, het propageren, ondersteunen en lezen van de *Journal des Flandres* en *DV* verbiedt.

De indruk die dit rondschriften verwekte, was explosief. „De ganse Belgische perswereld werd in opschudding gebracht”⁴⁷. In *Le Messager de Gand*⁴⁸ luidt het : „Cet événement, car ce n'est

44. Jean Vergauwen-Goethals, geboren te Gent op 21 februari 1799, lid van het Nationaal Congres, provinciaal raadshier, senator van 1855 tot 1863, stierf te Gent op 29 maart 1881. Zie H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 235, n. 4.

45. d'Hane-de Potter was geboren op 6 februari 1797. Hij was administrateur-inspecteur van de universiteit te Gent. Zie H. Haag, *ibidem*.

46. Zie voor deze voorwaarden *DV* 28 december 1838, 1b.

47. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 24.

48. 26 december 1838, 1a.

rien moins que cela, est grave. Depuis deux jours qu'il est connu, il préoccupe toute la population de la ville et de la province". De maatregel door de bisschop getroffen tegen de beide Gentse bladen schijnt „un caractère plus politique que religieux”⁴⁹ te hebben. *DV* schrijft :

Moet men niet met bloedige tranen beweenen dat Mgr. Delebecque, die herhaelde mael zeyde *geheel en gansch VREMD aen alle politiek te willen blyven*, zich nu, waarschyndyk door onvoorzigtige raedsmannen aengedreven, met de staetkunde zoo sterk bemoeyt en aldus tot werktuyg dient aen die coterie, welke niets anders begeert dan onze vryheden onder de voeten te trappelen, en niets verlangt dan de konstitutie veranderd en de vryheyd van drukpers vernietigd te zien ?⁵⁰

DV en de *Journal des Flandres* aanvaarden zo maar niet het feit dat ze veroordeeld worden en verboden door de bisschop. „Waarom worden wij verboden ?” vragen ze zich af. „Men deelt ons de redenen niet mee ; en waarom wordt de lectuur van onze bladen alleen aan de geestelijkheid verboden en niet aan alle lezers wie dan ook, aangezien we zo schadelijk zijn ?”⁵¹ Vooral *DV* is verbolgen. De bisschop had zich immers eerst tevreden getoond over het blad en wilde het eerst behouden, en „den opsteller⁵² van den *Vaderlander* (was) den eenigsten persoon die Mgr. in het personeel van den opstel en bureel der twee dagbladeren wilde behouden, aengezien hy geene bezwaren tegen den *Vaderlander* of deszelfs opstel deed gelden”⁵³. „Waaraan zyn wy heden nu pligtig ? Welk is onze misdaed ? Wat hebben wy misdreven, om verboden en veroordeeld te worden ?” zo vraagt *DV* zich af. Het blad komt tot het besluit dat het veroordeeld is niet om wat het geschreven heeft maar „voor het vervolg, voor het toekomstende”, voor wat het schrijven zal ; „het is voor het geen wy nog niet gedacht, nog niet geschreven, nog niet gedrukt hebben dat wy veroordeeld worden !”⁵⁴ *DV* vindt echter dat het blad zich niets te verwijten heeft, dat de bisschop zijn maatregelen getroffen heeft niet omdat hij het zo wilde maar omdat hij werd gedwongen door „de bevelen van hoogere hand” en het besluit :

49. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 237.

50. *DV* 30 augustus 1839, 2b.

51. Zie *DV* 28 december 1838, 2b.

52. Jacob Lodewijk De Clercq. Zie over hem I. von Düringsfeld, *Von der Schelde bis zur Maas. Das geistige Leben der Vlamingen seit dem Wiederaufblühen der Literatur. Biographien, Bibliographien und Proben* III (Leipzig/Brüssel, 1861), blz. 302.

53. *DV* 25 december 1838, 3a.

54. *DV* 25 december 1838, 3b.

Voor wat ons nu aengaet, terwyl wy niet opgehouden hebben katholiek te zyn, terwyl wy geenszins aen de leering van den katholyken godsdienst tegenstrydig zyn, gelooven wy ons niets te verwyten te hebben, en, by gevolg, vryelyk te mogen den weg voort te bewandelen die wy hebben ingeslagen en onder het zelve vaandel te blyven stryden, onder welk wy meer dan eene overwinning behaald hebben.

Katholyk en patriotiek, voorstaender van den godsdienst en verdediger van het vaderland, den *Vaderlander* zal de zelve grondstelselen, die hy tot hier toe beleden heeft, blyven verdedigen met de zelve onafhangelykheid en rondborstigheid van welke hy tot hier toe bewyzen heeft gegeven. Verknocht aen godsdienst en vaderland, ons dagblad zal niet ophouden de zelve belangen, die het tot hier toe heeft voorgestaen, te verdedigen. Onze onderneming is geene financieele speculatie; de zending met welke wy belast zyn is edeler, zy heeft een hooger doel. Wy hebben trachten aen die zending te beantwoorden en ons blyven weerdig maken van het algemeen vertrouwen, welk ons tot hier toe nog niet heeft ontbroken⁵⁵.

Beide Gentse bladen worden van alle kanten gesteund. Men stelt hen voor financiële hulp te verlenen met geld dat omgehaald werd voor de universiteit van Leuven, maar *DV* weigert dit, zeggende „dat onzen financieelen toestand verre is van niet allervoldoende te zyn”⁵⁶. De beide bladen ondervinden ook steun vanwege andere bladen. *Le Belge* vooral en ook de *Courier de l'Escaut* evenals de *Messenger de Gand*, verhelen hun sympathie voor de progressistische katholieken niet. Maar „ook de direkt geïnteresseerde, de traditionalistische clerus der Vlaanderen, aanvaardde niet zonder ongenoegen de bisschoppelijke circulaire”⁵⁷. De vicarissen-generaal Sonnevile en Desmet voerden met tegenzin de wilsbeschikking van de bisschop uit. Maar vooral Mgr. Boussen, bisschop van Brugge, desolidariseerde zich van de genomen maatregel en weigerde aan de dekens van West-Vlaanderen een gelijkaardig rondschrijven dat de lectuur van beide Gentse bladen ook zou verbieden, te sturen⁵⁸.

De Gentse bisschop was onder de indruk van deze felle reacties en werd erdoor op de weg teruggebracht. Reeds op 30 december, zes dagen na de publikatie van de circulaire, knoopte hij de onderhandelingen met Heyman-Hye, een van de eigenaars van de *Journal des Flandres* en *DV*, weer aan. Het artikel 4 waarvan de inhoud onaanvaardbaar was voor de twee bladen, werd sterk

55. *DV* 30 december 1838, 2b-c.

56. *DV* 9 januari 1839, 2b.

57. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 24.

58. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 239.

geamendeerd : de geestelijke, belast met de bisschoppelijke censuur op het blad, zou zich niet kunnen bemoeien met de zuiver politieke bijdragen⁵⁹. Daaronder verstond de bisschop, zoals hij 's anderendaags (31 december 1838) aan Heyman-Hye meedeelde : „Wy (bisschop van Gent) verstaen door artikels die enkelyk politiek zyn, artikels die in geen hoegenaedm verband staen met de leerstukken van de morale der katholyke religie ; artikels, by gevolg, die niet handelen van stoffen overeenkomstig met dezen die in de twee encyclicas van den Heyligen Vader gedoemd zyn ; artikels ook die *onder welk voorwendsel het zyn moge* de christelyke liefde niet krenken, door beledigingen, lasteringen, personaliteyten, enz.”⁶⁰. De eigenaars van de twee bladen „geloofden dat zy rypelyk alles moesten overwegen”⁶¹. De bladen van 1 en 2 januari 1839 verschijnen zonder enige wijziging. Op 3 januari hebben de eigenaars nog steeds geen antwoord gegeven op de bisschoppelijke nota. De bisschop gaat nu nog verder in zijn toegevingen : hij is bereid de circulaire in te trekken en de *Constitutionnel des Flandres* op te offeren aan de *Journal des Flandres*, op één voorwaarde : de redacteurs van de *Journal des Flandres* en *DV* dienen zich publiek te verontschuldigen en hun beledigende aanvallen terug te nemen. Nieuwe bemiddelaars worden door de vicarissen-generaal aangeduid : het zijn de kanunniken Bernard De Smet, I. Verduyn en Jozef De Smet. Dezelfde dag begeven de eersten zich naar het huis van François Vergauwen, terwijl de laatste zich naar Jean Vergauwen begaf. Beide eigenaars van de bladen vinden de nieuwe voorstellen⁶² goed en aanvaardden ook de publieke verontschuldigen in principe. Alleen konden de gebroeders Vergauwen het „moeilijk eens worden met de woordvoerders van het bisdom over de juiste bewoordingen die de draagwijdte van hun knieval zouden inhouden”⁶³. Op 3 januari werd het artikel opgesteld en 's middags aan kanunnik J. J. De Smet overhandigd. Deze gaf het door aan de vicarissen-generaal en allen keurden het artikel goed. Alleen moest de bisschop nog zijn fiat geven. Op 5 januari werden de gebroeders Vergauwen bij kanunnik J. J. De Smet geroepen : Mgr. Delebecque keurde het artikel af. De volgende nota werd hun hierbij overhandigd, nota die diende gepubliceerd te worden, zo niet zou de *Journal*

59. *DV* 30 oktober 1839, 2b.

60. *DV* 4 december 1839, 2b. Zie ook de *Journal des Flandres*, 20 september 1839, 2-3.

61. *DV* ibidem.

62. Er is geen sprake meer van het ontslaan van de hoofdredacteur, noch van zijn vervanging door die van de *Constitutionnel des Flandres*, noch van het wegzenden van vier typografen.

63. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 25 en *DV* 4 december 1839, 2b.

des Flandres (van DV is hier geen sprake) van titel moeten veranderen :

Wy hebben het geluk te mogen aenkondigen dat verscheide omstandigheden eene volle overeenkomst tusschen Mgr. en ons hebben te wege gebragt. Wy beweenen in dooling geleyd geweest te zyn door onnauwkeurige verhalen over verschillende punten en wy herroepen de redenen (propos) tegenstrydig aen den eerbied die men onzen eersten herder schuldig is, welke propoosten in eenige brieven en uyttreksels bevat waren ⁶⁴.

Dit kon door de gebroeders Vergauwen niet goedgekeurd worden daar zij „niet konden herroepen als benevens de waerheyd, dit, welke (zij) wisten echt te zyn” ⁶⁵.

Op 6 januari 1839 werd een van de medewerkers aan de *Journal des Flandres*, de latere minister Pierre De Decker, naar het seminarie geroepen, en samen met professor Oste, directeur Dubois en president De Mulder werd een nieuwe tekst opgesteld, die aan de gebroeders Vergauwen werd overhandigd op 7 januari :

Wy hebben het geluk te mogen aenkondigen dat er eene volkomene overeenkomst tusschen Mgr. en ons bewerkt is. Wy herkennen voor het onze niet, wy keuren af (désavouons) de beweringen (assertions) tegenstrydig aen den eerbied die men aen onzen eersten herder schuldig is, beweringen welke in eenige brieven en in eenige uyt-trekken van dagbladeren, die wy hebben afgekondigd, bevat zyn. Wy beweenen de verergernis welke die droevige debatten kunnen veroorzaakt hebben ⁶⁶.

De gebroeders Vergauwen beloofden deze tekst te zullen publiceren, maar ze wilden hem niet ondertekenen zoals Mgr. Delebecque het eiste, en wilden de tekst bovendien zien gevolgd worden door de volgende woorden :

Onnoodig is het te verklaren dat de politieke onafhangelykheid en het persooeneel van den eygendom en van den opstel van den *Journal des Flandres* en *Vaderlander* geene de minste verandering hebben ondergaen. De twee dagbladeren nemen enkelyk de bisschoppelyke censure aen voor alle godsdienstige stoffen ⁶⁷.

Pierre de Decker begaf zich met deze tekst naar het seminarie om hem te laten zien. Deze werd goedgekeurd door priester Bracq, die beloofde hem eveneens door de bisschop te zullen laten goedkeuren.

64. DV 4 december 1839, 2b-c.

65. DV ibidem.

66. DV ibidem.

67. DV 25 december 1839, 2b.

De gebroeders Vergauwen, aan wie beloofd werd 's anderen-daags 's avonds de goedkeuring van de bisschop te zullen mogen ontvangen, krijgen geen bericht gedurende de week die hierop volgt. Op 12 januari wordt kanunnik J. J. De Smet bij de bisschop ontboden. Deze geeft hem te kennen dat „alle onderhandelingen tusschen de eygenaer van den *Journal des Flandres* en *Vaderlander* en hem afgebroken waren, en dat hy met hun niet meer wilde te doen hebben”⁶⁸.

Mgr. Delebecque gaat nu te rade bij aartsbisschop Sterckx en gedraagt zich dus heel anders dan wanneer hij de beide Gentse bladen veroordeelde en pas nadien Mgr. Sterckx ervan op de hoogte bracht. Deze laatste laat dit in bedekte termen in zijn antwoord aan de bisschop van Gent verstaan. Het is altijd zijn mening geweest, schrijft hij, dat het tijdverlies was te proberen de *Journal des Flandres* en de *Constitutionnel des Flandres* te doen fusioneren. Ook het project van de bisschop om nu de *Constitutionnel des Flandres* in te trekken door middel van een concentratie met de *Journal des Flandres* kan hij niet goedkeuren. Elke overeenkomst schijnt hem onmogelijk op dit ogenblik. Mgr. Sterckx raadt dan ook een status-quo oplossing aan : opschorsing van alle onderhandelingen in afwachting van gunstiger omstandigheden. Hij suggereert verder een eventuele intrekking van de circulaire van 21 december 1838 indien de *Journal des Flandres* en *DV* in het vervolg zouden blijk geven van goede wil. De bisschop van Gent, die zich tot de aartsbisschop had gewend omdat hij „geslingerd tussen zijn principiële overtuiging die hem naar de *Constitutionnel des Flandres* en de daarachter schuilende politieke belangen verwees, de anti-democratische adviezen van Fornari enerzijds en de matigende wenken van zijn vicarissen-generaal, de onverzettelijkheid van de *Journal des Flandres* en het ongenoegen van de lagere clerus bij wie de opgejaagde krant een grote populariteit genoot, anderzijds”⁶⁹ geen raad meer wist, verbreekt nu onmiddellijk alle contact met de beide verboden bladen, onder voorwendsel dat op 7 januari de *Journal des Flandres* „een artikel-tje had afgekondigd, in welk er van een latynsche consultatie gesproken was. Mgr. beweerde te zyn aangerand en gaf te kennen dat het niet zeer eerlyk was, terwyl men onderhandelde, niet te zwygen”⁷⁰. De beide bladen van de gebroeders Vergauwen blijven dus verboden lectuur voor de geestelijken. De eigenaars van het kranten-duo aanvaardden noch censuur, noch intrekking, noch fusie,

68. *DV* 25 december 1839, 2b.

69. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 25.

70. *DV* 25 december 1839, 2b en de *Journal des Flandres* 20 september 1839, 2a.

noch publieke verontschuldiging, en hebben dus de krachtmeting met „ongerepte stellingen overleefd”⁷¹.

Mgr. Boussen, bisschop van Brugge, raadt aan Mgr. Delebecque capitulatie aan en intrekking van de circulaire, maar de bisschop van Gent blijft bij zijn besluit en weigert de defaitistische raadgevingen van zijn Brugse collega te volgen.

Intussen was het hele diocees in opschudding gebracht door de circulaire van 21 december 1838 en de erop volgende onderhandelingen. „Pendant plus de huit mois, l'évêque se vit attaqué de toutes manières. Le 7 septembre 1839, il adressait à son clergé et à ses fidèles une lettre de protestation. On affirmait qu'il avait jadis été suspendu par l'évêque de Cambrai; on lui déniait le droit d'interdire la lecture d'écrits périodiques n'ayant pas encore vu le jour; on l'accusait d'être l'exécuteur de la volonté „des aristocrates ministériels”; on allait jusqu'à prétendre que sa circulaire violait la liberté constitutionnelle de la presse; enfin, on le dépeignait comme un ennemi de nos institutions”⁷².

Einde augustus 1839 belast de bisschop van Gent een zekere Jezuïet, pater Van Caillie om tijdens een retraite die hij zelf voorzit, de aanwezige geestelijken te endoctrineren. De jezuïet heeft

verscheyde malen tegen den *Vaderlander*, *Journal des Flandres en Belge*, uytgevallen, heeft die dagbladeren slechte, verachtelyke, ver... gazetten genoemd, en heeft de *Organe des Flandres*⁷³ aanbevolen, en gezeyd dat dezen, die een abonnement in de *Organe* namen, een goed werk deden⁷⁴.

Niet te vreden met tegen de *Journal des Flandres* en *Vaderlander* te prediken, heeft M. den jesuit Van Caille de konstitutie aangerand en de vryheyd der drukpers het grootste der onheylen genoemd. De benoemingen van *detestabilis* en *funesta*, zoo men ons verzekert, zyn door den predikant aen de belgische konstitutie gegeven. Dit staetkundig sermoen in eene geestelyke retraite heeft alle aenwezigen verstomd⁷⁵.

De lectuur van *DV* en van haar Franstalig zusterblad worden opnieuw verboden. De Vlaamse clerus „schisma et haeresis est” en de grondwettelijke vrijheid „venenum ac maximum malum. —

71. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 25.

72. E. de Moreau, *op. cit.*, 591-592. D. Destanberg, *Gent sedert 1831, voornaamste gebeurtenissen. Eerste reeks 1831-1840* (Gent, 1903), blz. 244, citeert een volksliedje waarin Mgr. Delebecque een „woelzieken tiekenhaen” genoemd wordt die zich ten onrechte inlaat met staatszaken.

73. Dit blad werd opgericht als opvolger van *Le Constitutionnel des Flandres* in de lente van 1839: eerste nummer op 17 maart 1839, laatste nummer op 20 maart 1852. Zie E. Voordeckers, *op. cit.*, blz. 388.

74. De tekst in het Latijn luidde: *actum perfectionis clericalis et rem gratissimam faciunt episcopo.*

75. *DV* 30 augustus 1839, 2a.

Ut venenum serpit"⁷⁶. Nauwelijks zijn deze woorden van *DV* en de *Journal des Flandres*⁷⁷ verschenen of de bisschop leest ze voor aan de geestelijken die in retraite zijn. Een priester leest daarop op de trappen van het altaar een protestbrief voor waarin de beweringen van de progressistische kranten gelogenstraft worden. Dit protest wordt door 139 geestelijken (d.i. alle aanwezigen) ondertekend en naar de twee bladen gestuurd met de eis het op te nemen⁷⁸. *DV* publiceert de namen van de 139 ondertekenaars en voegt er allerlei commentaar aan toe. Het blad is erover verontwaardigd dat onder die 139 geestelijken zich ook diegenen bevinden die aan het blad de woorden van Pater Van Caillie hadden overgebracht. Het publiceert echter hun namen niet en beweert dat ze het protest ondertekenden uit schrik. Verder schrijft het :

Hadden wy geenen meerderen eerbied voor de bedienaars van onzen godsdienst, hadden wy geene meerdere achting voor onze religie, waken wy niet voor de verergernissen terug ... wy zouden misschien reeds eene aenklaing tot de regtbanken gestierd hebben ; doch dezen middel, aen welken wy nog niet geheel verzaekt hebben, zullen wy maer gebruyken voor zoo veel wy anders geene verregtveerdiging kunnen bekomen⁷⁹.

Dit alles verhoogde nog de populariteit van *DV* die aan de leken niet verboden werd en die hoe langer hoe meer in de oppositie gedreven werd. Aan de tegenkantingen lieten de gebroeders Vergauwen zich intussen weinig gelegen. Slechts 3 abonneenten schrijven hun abonnement op *DV* af en een „dobbelt getal nieuwe inschryvers" vergoedt *DV* voor dit minieme verlies⁸⁰.

Het resultaat van de twist is het volgende : de capitulatie van de democraten is onvermijdelijk. De „rebellierende" geestelijken die aan *DV* en de *Journal des Flandres* de uittreksels uit het sermoen van pater Van Caillie gestuurd hadden, „font eux-mêmes, peu de temps après, amende honorable entre les mains de leur pasteur"⁸¹. Mgr. Delebecque laat op de kansels van zijn bisdom een herderlijke brief voorlezen, die in de *Journal des Flandres* op 16 september 1839 gepubliceerd wordt. In *DV* wordt aangekondigd op 15 september dat het blad de herderlijke brief zal publi-

76. *DV* 1 september 1839, 1c-2a.

77. van 31 augustus 1839, 3a.

78. Dit gebeurt in *DV* van 1 september 1839 2a-b en op dezelfde datum eveneens in de *Journal des Flandres*.

79. *DV* 4 september 1839, 2a.

80. *DV* 4 september 1839, 2c. Men vertelde dat *DV* 200 abonnementen verloren had. Dit weerlegt *DV* onmiddellijk. *DV* telde in 1838 1025 abonneenten, 1125 in 1839 en 872 in 1840. Voor de ware toedracht der zaken in verband met pater Van Caillies sermoen, zie H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 248-249.

81. H. Haag, *Catholicisme libéral*, blz. 250.

ceren nadat hij op de predikstoelen zou voorgelezen worden. In hetzelfde nummer wordt een brief opgenomen die ondertekend is door de gebroeders Vergauwen, eigenaars, J. L. De Clercq en Coomans, respectievelijke hoofdredacteuren van *DV* en de *Journal des Flandres*, en de uitgever van beide bladen L. D'Hont. In die brief verklaren zij „voor God en voor de menschen” :

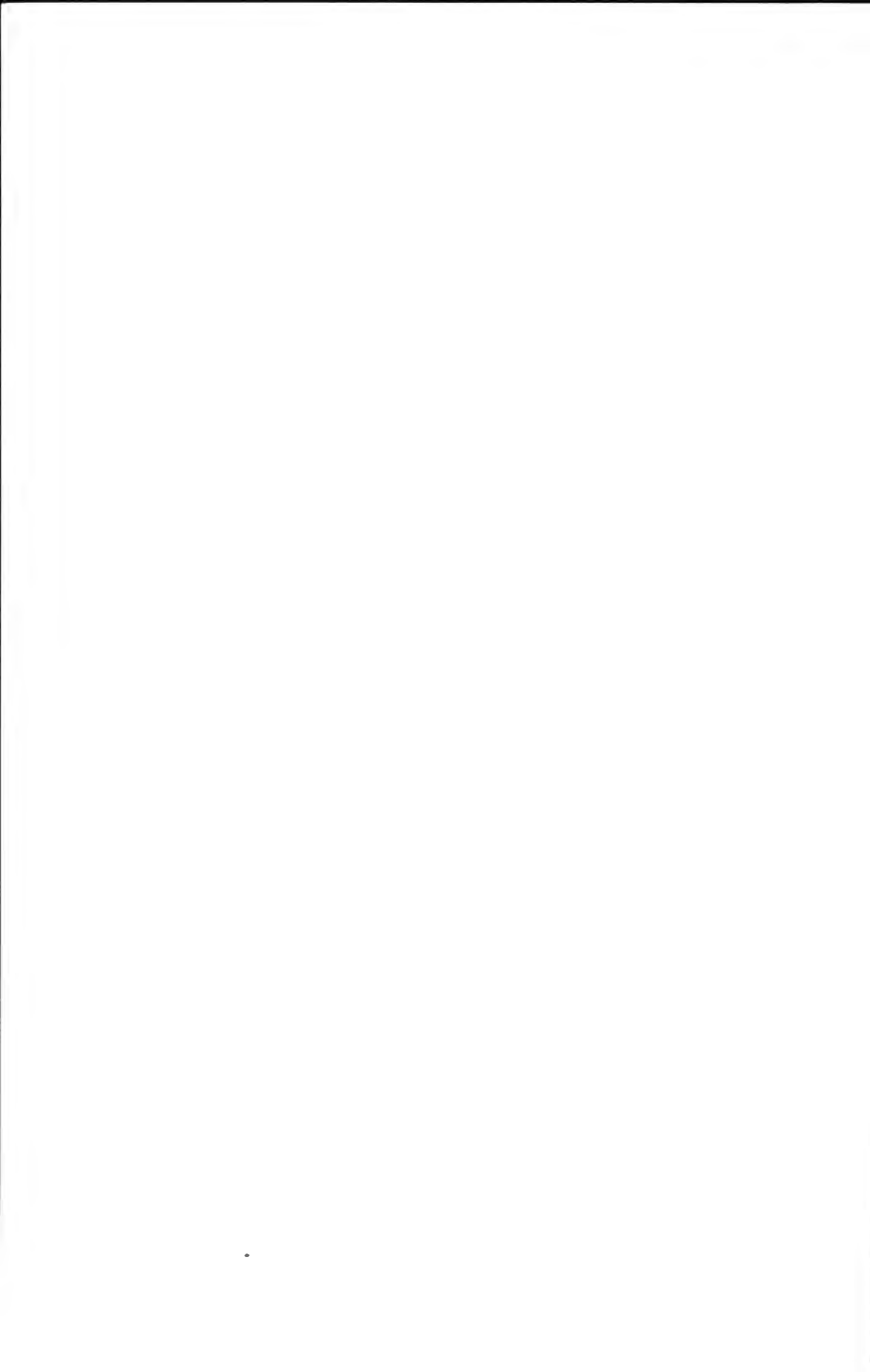
- 1° Dat de latynsche zinsneden, geplaetst in den *Journal des Flandres* en in den *Vaderlander*, als uytgesproken zynde door M. Van Caillie, letterlyk overeenkomstig zyn met de notas die wy in handen hebben, en aen de rapporten die ons over de geestelyke retraite gedaen zyn.
- 2° Dat de opstellers (auteurs) van die notas en van die rapporten allen geestelyken zyn, toebehorende aen de diocesis van Gend.
- 3° Dat den *Journal des Flandres* en den *Vaderlander* maer de waerheyd gezeyd hebben, met af te kondigen dat verscheyden der onderteekenaers van de protestatie in de dagbladeren geplaetst, verklaerd hebben sedert dien dat onze dagbladeren de daedzaken met nauwkeurigheid hebben verhaeld ⁸².

In die brief verzoeken de bovengenoemden, ook zonder succes echter, „de geestelyken welke ons waerachtige of valsche mededeelingen hebben van openbaerlyk te verklaren of dat zy houden staen de nauwkeurigheid van die mededeelingen ; of dat zy ons misleyd hebben”. De herderlijke brief van Mgr. Delebecque wordt dan met uitvoerig commentaar afgedrukt in de nummers van *DV* van 18 september, 20 september, 22 september, 27 september, 2 oktober, 13 oktober, 30 oktober, 4 december, 25 december 1839, telkens onder de titel „Onze Verregtveerdiging”. Het democratische en progressistische blad – democratisch in de zin van een streven naar „zelfbevestiging vanwege de lagere burgerij en de clerus” ⁸³ – gaat daarna verder in zijn oppositie en, saamen met zijn Franstalige tegenhanger als enige overgebleven bladen van het unionisme „verfügt (es) während mehrere Jahre ... über einen nicht umbeträchtlichen Einfluss” ⁸⁴.

82. *DV* 15 september 1839, 2a.

83. A. Vermeersch en H. Wouters, *op. cit.*, blz. 28.

84. R. Van Sint-Jan, *op. cit.*, blz. 143.

De verhouding van Kiliaans Eerste Dictionarium (1574) tot de Thesaurus van Plantin

door

DR. FR. CLAES

Vaak is beweerd dat het eerste, beknopte Nederlands-Latijnse *Dictionarium Teutonico-Latinum* van Kiliaan niets anders zou zijn dan een afzonderlijke uitgave van zijn bijdrage tot de veel uitvoeriger Nederlands-Frans-Latijnse *Thesaurus Theutonicae linguae*, die Plantin in 1573, een jaar voor Kiliaans *Dictionarium*, had uitgegeven. Volgens de heer Max Rooses, de eerste conservator van het Museum Plantin-Moretus, was de *Thesaurus* samengesteld door enige correctoren van Plantin, o.a. door Kiliaan. Over Kiliaans *Dictionarium* schreef Rooses: „Geen twijfel of van Kiel benuttigde voor zijn woordenboek wat hij voor den Thesaurus van Plantijn had bijeengebracht”¹. Dr. J. Storme, die in 1914 in zijn doctorale dissertatie de *Thesaurus* bestudeerde en met Kiliaans *Dictionarium* vergeleek, schreef in dezelfde zin dat „de eerste uitgaaf van Kiliaan's woordenboek bijna een letterlijk afschrift is van den Thesaurus”². Ook Prof. R. Verdeyen was van mening „dat Kiliaan's kopij voor den Thesaurus werd afgeschreven en verkocht” als een nieuw *Dictionarium*³.

Prof. K. Heeroma daarentegen legde de nadruk op een aantal nieuwe elementen in Kiliaans *Dictionarium*: „Naast de praktische Thesaurus, waaraan hij als bediende van Plantijn zijn krachten had moeten geven, stelde Kiliaan nog een wetenschappelijk liefhebberijboekje samen, zijn *Dictionarium* van 1574, waarin hij zijn lust tot taalvergelijking kon botvieren. Plantijn moet in die wetenschappelijke liefhebberij van zijn ondergeschikte iets gezien hebben, want anders zou hij de Thesaurus zeker niet door Kiliaan in

1. M. Rooses, *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kiliaanus tot stand kwamen*. Gent, 1880, blz. 15.

2. J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae* (in handschrift bij de Kon. Vlaamse Academie te Gent), blz. 72-74; cfr. het verslag van W. De Vreese, in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie*, 1914, blz. 444-445.

3. R. Verdeyen, Inleiding tot de *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum*, I. Uitgaven van de Antwerpsche Bibliophilen, nr. 39. Antwerpen's-Gravenhage, 1926, blz. LXXXIX.

wetenschappelijke geest – zonder Franse vertalingen en mét geleerde etymologieën – hebben laten omwerken... de Thesaurus is geen eigenlijke bron, maar een voorlopige ordening van uit andere bronnen verzameld materiaal. Kiliaan is natuurlijk tot de bronnen zelf, d.w.z. tot de excerpten daaruit, teruggegaan”⁴.

Over het ontstaan van de *Thesaurus Theutonicae linguae* en over Kiliaans activiteit bij Plantin heb ik echter nieuwe gegevens gehaald uit het archief van het Museum Plantin-Moretus. Rooses had in de boekhouding van Plantin gevonden dat deze op 25 september 1563 aan zijn corrector Kiliaan een *Dictionarium Latino-gallicum* van Robert Estienne gaf „pour en traduire le francois en flameng” ; op 16 september 1564 was Kiliaan klaar met dit werk⁵. Rooses meende dat het hier ging over Kiliaans bijdrage aan de *Thesaurus*⁶, maar hij had er niet op gelet dat het woordenboek waaraan Kiliaan werkte, in de boekhouding altijd *Latino-gallicogermanicum* of *Latinogermanicum* genoemd wordt (*Germanicum* betekent hier duidelijk Nederlands) en dat het altijd goed onderscheiden wordt van het *Dictionarium Germanicolatino-gallicum* of *Dictionaire flameng francois latin*⁷. Dit laatste woordenboek, ongetwijfeld de Nederlands-Frans-Latijnse *Thesaurus*, was volgens de boekhouding vooral het werk van een ander corrector van Plantin, André Madoets, die er van begin 1564 tot 15 september 1565 aan werkte ; nog twee correctoren werden betaald voor het nazien van de tekst van Madoets : Augustin van Hasselt

4. K. Heeroma, *Iets over oude woordenboeken*, in *Album René Verdeyen*, Brussel-Den Haag, 1943, blz. 240.

5. *Archief van het Museum Plantin-Moretus, Register III : Journal des affaires commençant en Octobre 1563*, f° 4, f° 8 en f° 18.

6. M. Rooses, *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kilianus tot stand kwamen*, blz. 8-11.

7. Cfr. o.a. *Archief, Register IV : Le grand livre des affaires començant en Octobre 1563 :*

f° 63v 1563

25 novembre Dictionarum latinogallicum par Corneille Van Kiel...

1564...

16 sept. Pour reste du livre a Corneille Van Kiel 4-7-4
mis a compte le 26 Avril 1565

f° 86v 1565

Dictionaire flameng latin francois

9 avril A bon compte sur led. livre que fait André Madoets et Mr Quentin Steenhart 4-12- -
compte le 26. Avril 1565

Archief, Register I : Fournisseur de papier et imprimerie 1563-1567 :

f° 18 1565

Dictionarium Latino gallico germanicum die dar adi 26. April A Chri. Plantino L. 4.7.4. pr reste de la traduction du francoys...

f° 58 Dictionarium germanicum latinogallicum die dar adi 26. April pr resto del suo conto... 4-12- -

op 14 mei 1564 en Quentin Steenhart van november 1564 tot februari 1566⁸.

In de boekhouding van Plantin, die van 1563 af volledig bewaard is, vinden we verder alleen gegevens over het drukken van het *dictionnaire flameng latin françois*: in januari 1566 werden enige bladen gedrukt, maar in februari 1567 werd opnieuw van voren af aan begonnen en in mei van dat jaar was ongeveer een zesde deel van het woordenboek gedrukt; pas vijf jaar later zette Plantin het drukken voort, waarmee hij in januari 1573 klaar kwam⁹. De *Thesaurus Theutonicae linguae* verscheen inderdaad op 29 januari 1573, zoals achteraan in het woordenboek gedrukt staat.

De vraag is nu wat er dan wel gebeurde met het vertaalwerk van Kiliaan, met zijn vertaling van het *Dictionarium Latino-gallicum* van Estienne. Andere teksten, waaraan m.i. tot nu toe te weinig aandacht is besteed, leren ons meer hierover. Begin 1564 had Plantin aan de „Conseil privé du Roy” een privilege aangevraagd voor verscheidene vertaalwoordenboeken; in het toestemmend antwoord van 13 maart 1564 lezen we: „comme Icelluy suppliant (= Plantin) a en main ung dictionaire latinogallicum en fort grand volume imprime a paris par Jacques Dupuis, lequel il a locuplete et augmente et y ioinct les significations et expositions en langue thioise, pour servir à la ieunesse de par decha, lequel il voudroit bien imprimer en diverses sortes, assavoir en lugne mectant le latin devant, en lautre le franchois, et en lautre le thiois, et aussy voudroit il imprimer les expositions en italien avecq leurs distintz indices et tables”¹⁰. Het *Dictionarium Latino-gallicum* waarover het hier gaat, is vermoedelijk het woordenboek van Estienne dat Kiliaan volgens de boekhouding op dat ogenblik aan het vertalen was; het *Dictionarium Latino-gallicum* werd na de dood van Robert Estienne opnieuw uitgegeven door zijn vroegere medewerker Jacques du Puys in 1560 en 1561¹¹. Naar het voorbeeld van dit woordenboek wilde Plantin blijkbaar verscheidene Nederlandse vertaalwoordenboeken laten verschijnen: een met het Latijn vooraan, dit kan het werk van Kiliaan zijn, het

8. *Archief, Register III: Journal des affaires commençant en Octobre 1563*, f° 23, f° 32, f° 35; *Register XXXI: Livre des Ouvriers 1563-1574*, f° 1, f° 3 en f° 42v.

9. *Archief, Register IV: Le grand livre des affaires començant en Octobre 1563*, f° 86v (betalingen aan Madoets en Steenhart); *Register XXXI: Livre des Ouvriers 1563-1574*, f° 11, f° 15, f° 53; *Register L: Journal 1572*, f° 98; *Register XXXII: Livre des ouvriers 1571-1578*, f° 18.

10. *Archief, Register 1179: Privilèges plantiniens*, nr. 139.

11. C. Beaulieux, *Liste des dictionnaires, lexiques et vocabulaires français antérieurs au „Trésor” de Nicot (1606)*, in *Mélanges de Philologie offerts à Ferdinand Brunot*. Paris, 1904, blz. 386.

Latinogallicogermanicum; een tweede met het Frans vooraan, waarover we verder niets horen¹², en een derde met het Nederlands vooraan, waarschijnlijk de *Thesaurus*; hoe het vierde woordenboek, met verklaringen in het Italiaans, er moest uitzien, is niet duidelijk.

In zijn voorrede op twee andere werken, uit 1566 en 1567, spreekt Plantin eveneens over Nederlandse vertaalwoordenboeken (in het meervoud!) die hij weldra wil uitgeven¹³. Op 14 januari 1572 ten slotte krijgt Plantin een verlenging van zijn privilege van 1564; in dit nieuwe privilege lezen we dat hij „uuytgesteld hadde die andere (dictionaria) te drucken, te weten den latijnschen int franschois ende duytsch, ende den duytschen int franschois ende latijn overgesedt”; de verlenging die hij vraagt, betreft echter „principalijck den duytschen dictionarium int franschois ende Latijn overgesedt”¹⁴. Ongetwijfeld voegt Plantin dit eraan toe omdat hij juist op het punt staat door te gaan met het drukken van de *Thesaurus*. Het Latijns-Frans-Nederlandse woordenboek waarover hij hier ook spreekt, werd echter nooit gedrukt en moet wel de vertaling zijn die Kiliaan gemaakt had van het *Dictionarium Latinogallicum* van Estienne.

Kiliaan zelf schrijft in de voorrede op zijn *Dictionarium Teutonico-Latinum* van 1574 dat Plantin aan verscheidene personen

12. Zou dit een nieuwe druk van het *Vocabulaire francois-flameng* van G. Meurier kunnen zijn? Dit woordenboek, reeds in 1557 bij Plantin uitgegeven, was eigenlijk een Nederlandse bewerking van het Frans-Latijnse *Petit Dictionnaire des mots Francois* van Estienne. Van 1562 af gaf Meurier echter al zijn werken, o.a. in 1562 een nieuwe uitgave van zijn *Vocabulaire* en in 1563 een *Dictionnaire flameng-francois*, bij Van Waesberghe uit. Het is mogelijk dat Meurier de medewerker aan Plantins woordenboeken was die zich terugtrok na Plantins vertrek uit Antwerpen in december 1561. Over deze medewerker schreef Plantin in de minuut van zijn voorrede op de *Thesaurus*: „quand certaine autre rencontre adverse arresta derechef l'entiere course de mes entreprinses de quoy s'ensuivit que depuis ie n'ay rien veu de l'un de mesdicts entrepreneurs” (C. Plantin, 31 janvier 1573, in *Archief, Register VIII*, f° 58; cfr. C. Plantin, *Correspondance*, publiée par M. Rooses et J. Denucé, III. Uitgaven van de Antwerpsche Bibliophilen, Antwerpen, 1911, blz. 292). In het klad luidde de laatste zinsnede: „dont sensuivit que lun de mes entrepreneurs douvrage pensant que par tel retardement il deust estre frustre de son salaire aliena son labueur” (C. Plantin, entre 13 et 20 janvier 1573, in *Archief, Register VIII*, f° 43v). In de definitieve, gedrukte tekst van de voorrede staat alleen: „quand certaine autre rencontre adverse arresta derechef l'entier cours de mes efforts. Quelque temps apres toutefois, ayant reprins courage, aucuns de ces entrepreneurs m'apportèrent leurs copies” (C. Plantin, Voorrede tot de *Thesaurus Theutonicae linguae*, f° § 2v).

13. In de voorrede op *Vivae Imagines Partium Corporis Humani Aereis Formis Expressae*, die gedateerd is 1 maart 1566, al is het boek pas in 1572 verschenen, en in de opdracht van *La première et la seconde partie des dialogues françois pour les jeunes enfants. Het eerste ende tweede deel van de françoische r'samensprekinghen, overgheset inde nederduytsche spraecke*, 1567.

14. *Archief, Register 1179: Privilèges plantiniens*, nr. 139; dit privilege wordt bewaard samen met dat van 1564.

opdracht gegeven had verschillende Nederlandse woordenboeken samen te stellen: „Cum ab hinc annos aliquot Christophorus Plantinus diuersis diuersa Teutonicae linguae Dictionaria concinnanda committeret; me quoque id temporis, ut pro mei ingenij modulo aliquid meditarer et tentarem, inuestigauit”¹⁵. Hier stelt Kiliaan dus ook dit *Dictionarium* voor als behorend tot een reeks Nederlandse woordenboeken, op touw gezet door Plantin.

Nu is juist het privilege in Kiliaans *Dictionarium* van 1574 zeer belangwekkend, omdat dit naar alle waarschijnlijkheid ontleend is aan het privilege dat Plantin op 14 januari 1572 gekregen had voor verscheidene woordenboeken, maar vooral voor de *Thesaurus*. In dit laatste woordenboek staat echter een ander privilege afgedrukt, gedateerd 4 februari 1572, dat tien jaar geldig is, terwijl het eerste slechts zes jaar geldig was.

Kiliaans privilege nu is in het Latijn gesteld en dateert van 14 januari 1573, dus precies één jaar later dan het oudere van Plantin, maar het komt er opvallend goed mee overeen. Het latere jaartal 1573 kan aan het privilege gegeven zijn om het langer te laten gelden in de ogen van hen die het oorspronkelijke stuk niet zagen, of het kan ook een gewone drukfout zijn. Beide privileges zijn zes jaar geldig en bevatten inzonderheid dezelfde speciale bepaling tegen correctoren van Plantin die bij een ander drukker een woordenboek met het Nederlands vooraan zouden willen uitgeven. Het privilege van 14 januari 1572 schrijft dat correctoren van Plantin „hebben copien genomen ende deselve aen andere drukkers vercocht”¹⁶. Volgens Rooses zou deze maatregel rechtstreeks tegen Kiliaan gericht zijn, maar tussen 14 januari en 4 februari 1572 zou Plantin een overeenkomst gesloten hebben met Kiliaan, want het nieuwe privilege van de *Thesaurus* spreekt niet meer over een maatregel tegen correctoren. De voldoening die Plantin gekregen had, zou erin bestaan dat Geeraard Smits het *Dictionarium* van Kiliaan nu gedeeltelijk voor rekening van Plantin drukte en van de weduwe en erfgenamen van Jan Steels. Daarom zou Plantin het privilege dat eigenlijk voor de *Thesaurus* bestemd was, hebben afgestaan aan Kiliaan¹⁷.

In navolging van Rooses spreken ook Storme en Verdeyen over de „omwisseling van de privileges”, die volgens hen verklaard

15. C. Kilianus, *Dictionarium Teutonico-Latinum*, Voorrede.

16. *Archief, Register 1179: Privilèges plantiniens*, nr. 139.

17. M. Rooses, Inleiding op *Kilianus' Latijnsche gedichten*. Uitgaven van de Antwerpsche Bibliophilen, nr. 6. Antwerpen, 1880, blz. XII; cfr. M. Rooses, *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kilianus tot stand kwamen*, blz. 14.

moet worden door het feit „dat Kiliaan's kopij voor den Thesaurus werd afgeschreven en verkocht”¹⁸.

Nu moeten we er toch rekening mee houden dat het privilege van 14 januari 1572 niet één enkel, maar verscheidene woordenboeken van Plantin beschermden. Wel dacht deze toen vooral aan de *Thesaurus*, maar toch sprak hij uitdrukkelijk ook over een Latijns-Frans-Nederlands woordenboek dat hij nog wilde uitgeven, vermoedelijk het vertaalwerk van Kiliaan. Kan Plantin de uitgave van dit werk om een of andere reden niet vervangen hebben door die van het Nederlands-Latijnse *Dictionarium* van Kiliaan? Plantin had Kiliaan in elk geval tot het samenstellen van dit *Dictionarium* aangespoord – zo zegt Kiliaan in zijn voorrede – en kon de bescherming ervan door een privilege op zich nemen.

In Plantins plan paste naast de uitvoerige Thesaurus bovendien uitstekend nog een beknopt woordenboek met het Nederlands vooraan. We weten immers, o.a. uit het privilege van 1564, dat Plantin voor zijn woordenboeken het voorbeeld van Robert Estienne voor ogen had; deze nu had uitvoerige en beknopte woordenboeken uitgegeven, zowel met het Latijn als met het Frans vooraan¹⁹. Behalve de Nederlands-Frans-Latijnse *Thesaurus* en het Latijns-Frans-Nederlandse woordenboek, die in januari 1572 persklaar waren, had Plantin reeds vroeger, in 1562, het Latijns-Grieks-Frans-Nederlands *Dictionarium Tetraglotton* uitgegeven, dat hij kon beschouwen als een beknopt woordenboek met het Latijn vooraan. Door een beknopt woordenboek met het Nederlands vooraan zou Plantin de reeks volledig maken en het model van Estienne toegepast hebben op het Nederlands, juist zoals Frisius dat, met de hulp van Maaler, gedaan had voor het Duits.

Dat het *Dictionarium* van Kiliaan slechts gedeeltelijk voor rekening van Plantin werd gedrukt, is geen reden om aan onenigheid

18. R. Verdeyen, Inleiding tot de *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum*, I. blz. LXXXIX; J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae*, blz. 74; W. De Vreese was het met deze redenering echter niet eens: cfr. *V.M.K.V.A.*, 1914, blz. 451.

19. Dit was volledig in overeenstemming met de wens van de gezaghebbende humanist J. L. Vives, die in 1531 in zijn *De tradendis disciplinis* aandrong op een „dictionarium Latinae linguae, quod nullum est plenum satis et iustum. Istudque sit duplex, alterum enumeratione tantum vocabulorum, breui interpretatione adiecta, alterum copiosius dictis authorum intermistis: quod faciet, non solum ut securus sit lector, et expositione acquiescat, verum etiam ut sciat quoque quemadmodum usus sit, quod forte eum sine exemplo lateret. Expediet in quaque etiam vulgari lingua geminum pueris tradi, unum quo Latina verba reddantur vulgaribus, alterum qui vice versa vulgaria Latinis” (J. L. Vives, *Libri XII De Disciplinis, Hi de Corruptis Artibus Doctissimi viri notis, illi de tradendis Disciplinis cuiusdam Studiosi Oxoniensis annotationibus illustrati*, s.l., 1612 (eerste uitgave in 1531), Liber tertius, blz. 291). Cfr. over deze vertaalwoordenboeken van Estienne mijn artikel *Latijnse woordenboeken en het ontstaan van de lexicografie in de volkstaal*, in *Hermeneus*, 39 (1968), inz. blz. 233-235.

met Kiliaan te denken ; het *Tetraglotton* van 1562, waarvan Plantin officieel zelf de auteur was, verscheen ook met verschillende uitgeversadressen, o.a. met dat van Jan Steels, wiens weduwe en erfgenamen nu deelden in de uitgave van Kiliaans *Dictionarium*.

Had het bovendien nog zin een maatregel gericht tegen Kiliaan in diens eigen woordenboek af te drukken, als Plantin intussen, zoals Rooses aanneemt, al een overeenkomst met hem gesloten had ? Ligt het niet veeleer voor de hand dat die maatregel tegen een ander corrector gericht was ? De oorspronkelijke Nederlandse tekst van het privilege beschermt inzonderheid de *Thesaurus* en wel omdat Plantins correctoren er een afschrift van gemaakt hebben. Uit de boekhouding nu weten we dat André Madoets het voornaamste werk voor de *Thesaurus* geleverd had, er de eigenlijke auteur van was, en dat hij de tekst ook overgeschreven had²⁰. Zou er wel meer dan één afschrift van de uitvoerige *Thesaurus* gemaakt zijn ?

Een sterk argument voor de veronderstelling dat de maatregel tegen Madoets gericht was, is dat deze sinds 17 maart 1566 niet meer in dienst was bij Plantin²¹. Het Latijnse privilege in Kiliaans *Dictionarium* verbiedt namelijk dat iemand een woordenboek met het Nederlands vooraan en met een vertaling in het Latijn, Frans of een andere taal, zou uitgeven „cuiuscumque opera, praesertim vero alicuius qui ab hinc quindecim plus minus annos in officina typographica eiusdem Plantini per aliquod tempus Correctoris officio functus fuerit”. De bepaling van een termijn van vijftien jaar en de toevoeging „per aliquod tempus” hadden zin als de maatregel gericht was tegen Madoets, maar niet als hij gericht was tegen Kiliaan, die in 1574 nog steeds werkzaam was bij Plantin.

Er is dus m.i. geen sprake van dat Plantin het verschijnen van Kiliaans *Dictionarium* oorspronkelijk had willen verhinderen ; ik meen integendeel dat Plantin van het begin af het woordenboek van zijn corrector heeft willen beschermen en dat hij het beschouwde als een gepaste aanvulling op zijn *Thesaurus*.

Hoe zit het nu met de grote overeenkomst die Storme gevonden heeft tussen de tekst van de *Thesaurus* en die van Kiliaans *Dictionarium* ? Hij noemt het laatste woordenboek immers „bijna een letterlijk afschrift” van het eerste. Toch heeft hij ook verschillen gevonden : in het *Dictionarium* ontbreken alle zinnnetjes en ook

20. *Archief, Register III: Journal des affaires commençant en Octobre 1563*, f° 23 : „9 avril 1565... 272 feuillets dud. Dictionaire, apres qu'André Madoets les eu rescrits”. In zijn voorrede op de *Thesaurus* zegt Plantin uitdrukkelijk dat hij het hele woordenboek deed overschrijven : „transcrire le tout au net, pour le mettre soubz la presse” (f° § 3).

21. *Archief, Register XXXI: Livre des Ouvriers 1563-1574*, f° 3.

veel alleenstaande woorden uit de *Thesaurus*; soms geeft Kiliaan meer woorden, maar over het algemeen zijn dit vreemde woorden, meestal van Franse oorsprong; het komt ook voor dat Kiliaan Latijnse vertalingen weglaat of er omgekeerd enige toevoegt²².

Zelf heb ik op 750 Nederlandse woorden van Kiliaan er 227 (30,2 %) in de *Thesaurus* gevonden met volledig dezelfde reeks Latijnse vertalingen, 185 (24,6 %) met gedeeltelijk dezelfde en 43 (5,7 %) met volledig verschillende vertalingen; 295 woorden van Kiliaan (39,3 %) ten slotte staan niet in de *Thesaurus*. De overeenkomst van Kiliaans *Dictionarium* met de *Thesaurus* van Plantin is dus vrij groot voor de Nederlandse woorden – volgens mijn steekproeven staat 60,5 % van Kiliaans trefwoorden in de *Thesaurus* –, maar voor de Latijnse vertalingen, die voor de verwantschap toch veel belangrijker zijn, is de overeenkomst niet zo groot als Storme scheen te zeggen – slechts 30 % heeft precies dezelfde Latijnse vertalingen. Voor de woorden waarvan de Latijnse vertalingen slechts gedeeltelijk overeenstemmen, lijkt de verklaring van Storme bovendien te simplistisch, als hij zegt: „Men ziet heel duidelijk dat Kiliaan het verwijt als zou hij van Plantijn afgekeken hebben, heeft willen ontgaan: zo geeft hij soms de vertalingen in een andere volgorde op, voegt er soms al een woord bij en laat vaak ook woorden weg”²³. Moeten we in die gevallen eerst niet onderzoeken of er geen andere bron in het spel kan zijn?

Kan de overeenkomst tussen de *Thesaurus* van Plantin en het *Dictionarium* van Kiliaan voortkomen uit Kiliaans vertaling van het *Dictionarium Latinogallicum* van Estienne als uit een gemeenschappelijke bron, waaruit zowel Madoets voor de *Thesaurus* als Kiliaan voor zijn *Dictionarium* putte? De *Thesaurus* vertoont zeker verwantschap met het *Dictionarium* van Estienne, tal van zinnnetjes en zegswijzen stemmen zelfs letterlijk overeen, maar hiervoor kunnen andere woordenboeken, bewerkingen van Estienne, tussenschakels geweest zijn. In elk van die gevallen komt de *Thesaurus* immers evenveel of meer overeen met een ander woordenboek, vooral met het *Dictionnaire francoislatin* van Thierry. Dit is een latere uitgave van het Frans-Latijnse woordenboek van Estienne, dat zelf een „omkering” was van zijn *Dictionarium Latinogallicum*. Het woordenboek van Thierry laat bovendien evenals de *Thesaurus* en Kiliaans *Dictionarium* op het trefwoord in de volkstaal gewoonlijk een reeks Latijnse synoniemen volgen, terwijl in het *Dictionarium* van Estienne op het Latijnse trefwoord

22. J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae*, blz. 72-73.

23. J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae*, blz. 85.

verscheidene Franse vertalingen volgen. De overeenkomst van vele reeksen Latijnse synoniemen bewijst dat Thierry een bron geweest is van de *Thesaurus* en van Kiliaans *Dictionarium*; alle overeenkomst echter die ik tussen deze twee woordenboeken en het *Dictionarium* van Estienne heb gevonden, kan ook op een andere wijze verklaard worden, zodat ik meen dat Kiliaans vertaling van Estienne als zodanig niet voor zijn *Dictionarium* en ook niet voor de *Thesaurus* geëxcerpeerd werd.

In mijn doctorale dissertatie, die waarschijnlijk het volgend jaar in druk zal verschijnen, heb ik uitvoerig de bronnen van de *Thesaurus* en van Kiliaans *Dictionarium* besproken; hier vat ik alleen de resultaten kort samen. Als voornaamste bronnen van de *Thesaurus* heb ik het Duits-Latijnse woordenboek *Die Teütsch Spraach* van Maaler en het *Dictionaire Francoislain* van Thierry gevonden. Volgens mijn steekproeven, genomen op ongeveer 1250 artikels van de *Thesaurus*, is Maaler voor 50 % en Thierry voor 41 % de waarschijnlijke bron geweest; de Duitse en Franse trefwoorden werden meestal gewoon aangepast of overgezet in het Nederlands. Ongeveer 8 % van de *Thesaurus* komt volgens mijn steekproeven uit oudere Nederlandse woordenboeken: de Nederlands-Latijnse van Dasypodius en Berckelaer, de Nederlands-Franse van Lambrecht, Meurier en Berlaimont. Waarschijnlijk werden ook woorden toegevoegd uit de Nederduitse *Teuthonista* van Van der Schuren, uit het Latijns-Duitse *Dictionarium* van Frisius, uit het *Dictionarium Tetraglotton* van Plantin zelf, uit de systematisch ingedeelde Nederduitse *Pappa* van Murmellius en misschien uit de *Nomenclator* van Junius. Dit komt overeen met wat Plantin zelf zegt in de voorrede op zijn *Thesaurus*: zijn medewerker verzamelde woorden „de tous les Dictionnaires Flamengs que ie luy peu trouuer, et de l'Aleman”²⁴.

Uit mijn bronnenstudie is gebleken dat Kiliaan voor zijn *Dictionarium* grotendeels dezelfde bronnen gebruikt heeft als Madoets voor de *Thesaurus*, maar dat hij ook uit enige nieuwe bronnen heeft geput en veel minder uit Maaler en Thierry. Dit laatste kunnen we gemakkelijk begrijpen, daar deze twee woordenboeken aan de *Thesaurus* veel zinnnetjes en zegswijzen hadden geleverd, die Kiliaan in principe niet heeft opgenomen. Voor de verhouding tussen Kiliaans *Dictionarium* en de *Thesaurus* nu is het belangrijk dat Kiliaan de voornaamste bronnen van de *Thesaurus* zelf weer, onafhankelijk hiervan, heeft geëxcerpeerd.

Dat Kiliaan het *Dictionaire Francoislain* van Thierry gebruikt heeft, bewijzen in de eerste plaats een aantal bastaardwoorden die

24. C. Plantin, Voorrede tot de *Thesaurus Theutonicae linguae*, f° § 2v.

niet in de *Thesaurus* staan en die Kiliaan blijkens de Latijnse vertalingen heeft aangepast uit Thierry; bovendien komen bij sommige andere woorden, die bij Kiliaan en in de *Thesaurus* staan, de Latijnse vertalingen van Kiliaan niet met die van de *Thesaurus* overeen, maar wel met die van Thierry, zo bijv. bij de woorden *Absolueren*, *Auenture*, *Gageren* en *Cousijn*. Hetzelfde geldt voor *Die Teütsch Spraach* van Maaler, waarmee Kiliaans reeks Latijnse vertalingen bijv. van *Dapper*, *Dapperheyt*, *Ganck*, *Groenen* en *Tuysschen* volledig overeenstemt, terwijl ze gedeeltelijk verschilt van die in de *Thesaurus*; bij deze vijf voorbeelden wijst bovendien ook het Duitse equivalent dat Kiliaan na de Latijnse vertalingen geeft, op een Duitse bron. Een bijkomend bewijs dat Kiliaan Maaler gebruikt heeft, heb ik gevonden in schriftelijke kanttekeningen van Kiliaan zelf in het exemplaar van Maalers woordenboek in het Museum Plantin-Moretus; dit exemplaar, dat Prof. G. De Smet enige jaren geleden zonder titelpagina ontdekte, wordt reeds vermeld in de *Index Bibliothecae Plantini 1592* als *Dictionarium germanicolatinum ἀναφαλὸν*²⁵. Bij Maaler heeft Kiliaan bijv. naast het trefwoord *Gattung* in de rand *gadinghe* geschreven; in zijn *Dictionarium* staat dit woord met dezelfde drie Latijnse vertalingen als bij Maaler en met het Duitse equivalent *gattung*. De drie Latijnse synoniemen heb ik in geen enkel ander woordenboek samen aangetroffen en *gadinghe* komt niet voor in de *Thesaurus*.

Op dezelfde manier heb ik er bewijzen voor gevonden dat Kiliaan uit verscheidene Nederlandse bronnen van de *Thesaurus* zelf woorden heeft gehaald waarvan er sommige reeds in de *Thesaurus* stonden. Kiliaans Latijnse vertalingen bijv. van *Achter*, *Achterclap*, *Achterclapper*, *Misbaeren* en *Scheiden* stemmen volledig overeen met die in het Nederlands-Latijnse *Dictionarium* van Dasypodius en slechts gedeeltelijk met die in de *Thesaurus*. Dergelijke voorbeelden voor het *Dictionarium Germanicolatinum* van Berckelaer zijn *Closporte* en *Clossen/ met den bol spelen*, voor de *Teuthonista* van Van der Schuren het ongewone woord *Awüsich* en voor het *Naembouck* van Lambrecht *Amachtich*, *Amachticheyt*, *Brijn* en *Flabbe*.

Andere woorden heeft Kiliaan vertaald of aangepast uit Franse of Duitse bronnen die nog niet gebruikt waren voor de *Thesaurus*: het Duits-Latijnse *Dictionarium* van Dasypodius, het *Petit Dictionnaire des mots francois* van Estienne en vooral het *Dictiona-*

25. *Index Bibliothecae Plantini 1592* (Archief van het Museum Plantin-Moretus M 121), f° 14v; cfr. G. De Smet, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), blz. 84.

riolum puerorum Germanicolatinum van Frisius. In vele gevallen geven Estienne en Frisius dezelfde Latijnse vertalingen als Thierry en Maaler, zodat de bron van Kiliaan of van de *Thesaurus* niet duidelijk is, maar waar ze verschillen, volgt Kiliaan vaak juist de beknoptere woordenboeken van Estienne en Frisius, terwijl de *Thesaurus* op de uitvoeriger tegenhangers ervan, de woordenboeken van Thierry en Maaler, steunt. De woorden *A b c* en *Ontknoopen* komen bijv. bij Kiliaan met dezelfde Latijnse vertalingen voor als in *Les mots francois Un a b c* en *Desnouer*, terwijl de *Thesaurus* voor *Een A Be ce* een andere vertaling en voor *Ontknoopen* een gedeeltelijk verschillende reeks geeft, maar in beide gevallen volledig overeenkomt met de vertalingen van Thierry. Bij het toen nog ongewone woord *Aenvanck*²⁶, bij *Baermoeder* en *Malen* (schilderen) komen de Latijnse vertalingen en de Duitse equivalenten van Kiliaan volledig overeen met die van Frisius en slechts gedeeltelijk met het Latijn van de *Thesaurus*, die echter volledig overeenstemt met Maaler. Dat zowel voor de tekst als voor het uitzicht Kiliaans *Dictionarium* meer overeenkomt met het beknopte *Dictionariolum* van Frisius en met *Les mots francois* van Estienne dan met het uitvoeriger woordenboek van Maaler, heeft Prof. De Smet vroeger reeds opgemerkt²⁷.

Een aantal andere trefwoorden echter heeft Kiliaan zeer waarschijnlijk uit de *Thesaurus* overgenomen: enige woorden, bijv. *Achterwaeren*, *Achterwarersse*, *Achtsaem*, *Cladder*, *Broodtdronckenschap* en *Moyaerdt*, staan bij Kiliaan, in de *Thesaurus* en in het *Naembouck* van Lambrecht, maar omdat de Latijnse vertalingen van Kiliaan overeenstemmen met die in de *Thesaurus*, is deze waarschijnlijk zijn bron geweest; in de *Thesaurus* waren deze woorden vermoedelijk met de Franse vertalingen uit het *Naembouck* overgenomen. Voor twee andere woordenboeken, het Nederlands-Franse *Dictionaire* van Meurier en het *Vocabulare* van Berlaumont, heb ik geen enkel afdoend bewijs gevonden dat ze bronnen voor Kiliaans *Dictionarium* geweest zouden zijn: alle woorden van Kiliaan die ook bij Meurier of Berlaumont staan, vertonen voor de Latijnse vertalingen minstens evenveel overeen-

26. Verdeyen schrijft: „Vreemd zijn thans Kiliaan's localiseringen bij *aenvanck* (*germ. sax. hol. sic.*) [in 1599] ... Zou het *germ.* dan toegeschreven moeten worden aan de Duitse oorsprong van het *Dictionarium* van Schorus [d.i. de Nederlandse bewerking van *Dasypodius*] en niet aan de vorm *anfanck* in de *Thesaurus*, zoals wij vroeger veronderstelden?” (R. Verdeyen, Inleiding tot *Het Naembouck van 1562. Tweede druk van het Nederlands-Frans Woordenboek van Joos Lambrecht*. Liège-Paris, 1945. blz. XXIX). Verdeyens vergissing is te verklaren door het feit dat hij de Duitse bronnen van Kiliaan niet kende en zo de invloed van de Nederlandse bronnen overschatte.

27. G. De Smet, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, blz. 88, n. 1, en blz. 89.

komst met een derde woordenboek, meestal met de *Thesaurus*; vermoedelijk heeft Kiliaan die twee woordenboeken dus niet opnieuw zelf geëxcerpeerd. Andere woorden, die ik alleen bij Kiliaan en in de *Thesaurus* gevonden heb, heeft Kiliaan, blijkens de Latijnse vertalingen, eveneens hieruit overgenomen: bijv. *Gaeye*, *Grijsel*, *Moykens* en *Slabbacken*. In totaal heb ik op ongeveer 500 artikels van Kiliaan echter slechts een vijftwintigtal waarschijnlijke en nog een twintigtal mogelijke ontleningen aan de *Thesaurus* gevonden, die dus voor hem slechts een bron van secundair belang is geweest.

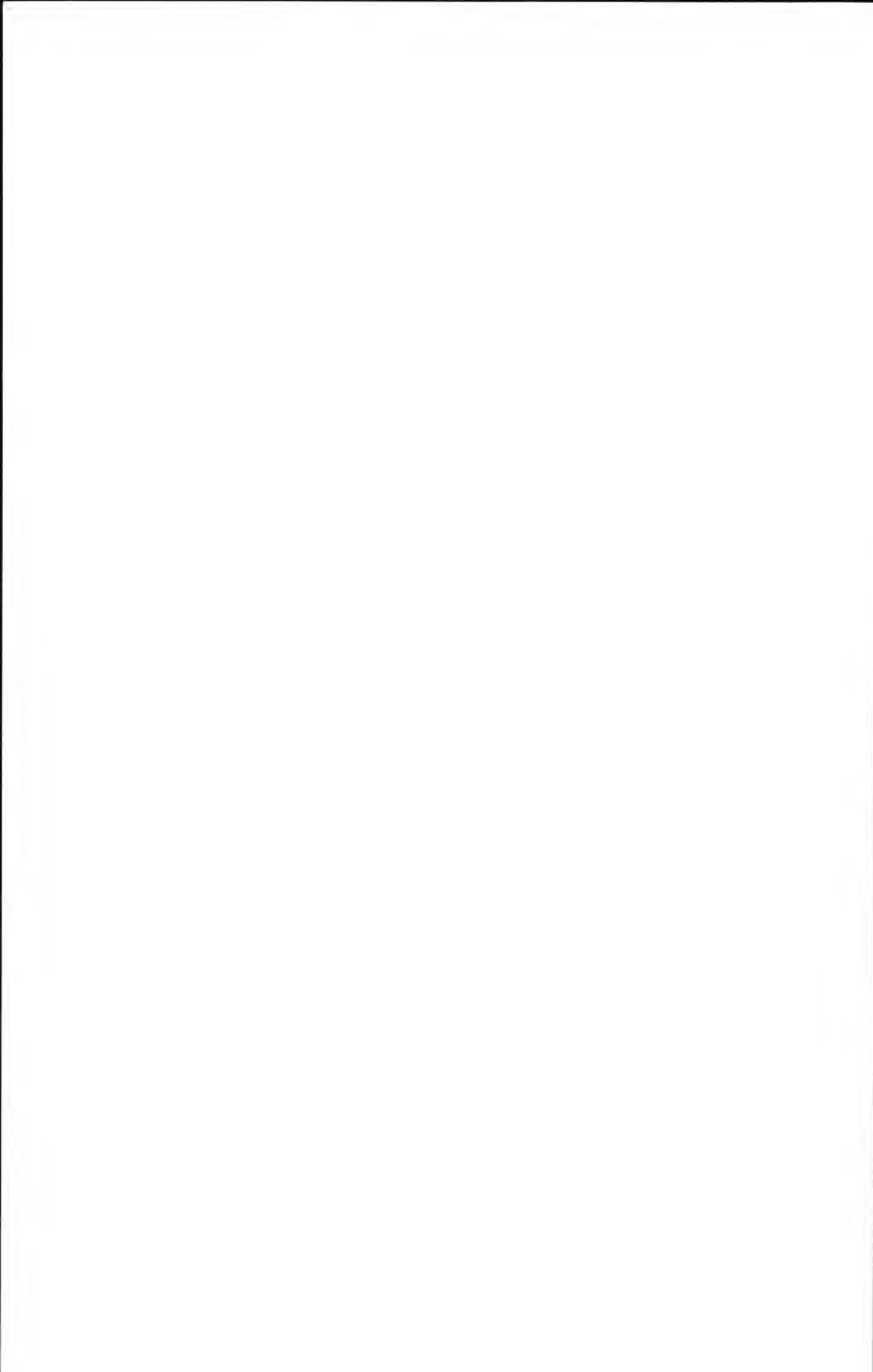
Kiliaans voornaamste bron en de eigenlijke grondslag van zijn *Dictionarium* was waarschijnlijk het *Dictionariolum Germanico-latinum* van Frisius; samen met het woordenboek van Maaler, waarmee het vaak letterlijk overeenstemt, heeft dit *Dictionariolum* volgens mijn steekproeven iets meer dan de helft van Kiliaans artikels geleverd. Omdat het uitzicht ervan ook met dat van Kiliaans *Dictionarium* overeenstemt, daar het hoofdzakelijk slechts alleenstaande woorden met Latijnse vertalingen opneemt, kunnen we aannemen dat Kiliaan begonnen is met het Duits van Frisius aan te passen tot Nederlands en dat hij deze basis daarna heeft aangevuld uit andere bronnen. De basis van Kiliaans eerste *Dictionarium* verschilde dus volledig van die van de *Thesaurus*, die in de eerste plaats op de woordenboeken van Maaler en Thierry steunde.

De onderlinge verwantschap tussen het *Dictionarium* van Kiliaan en de *Thesaurus* van Plantin is groot, maar ze is voor het grootste gedeelte indirect, omdat een aantal bronnen gemeenschappelijk waren en omdat ook de andere bronnen nog onderling verwant waren. Voor beide woordenboeken waren de voornaamste bronnen Duitse en Franse woordenboeken, gegroeid uit de Latijnse humanistische lexicografie van Robert Estienne. Het systeem van Estienne werd toegepast op het Nederlands, dat van zijn uitvoerige woordenboeken in de *Thesaurus* van Plantin, dat van zijn beknopte woordenboeken in het *Dictionarium* van Kiliaan.

Ten slotte merk ik op dat er in de zestiende eeuw in West-Europa dus al een sterke lexicografische traditie bestond, d.w.z. woordenboeken namen toen reeds veel van elkaar over; persoonlijk werk bleef vaak beperkt tot een aanpassing aan de eigen taal of het eigen dialect. De *Thesaurus* van Plantin was in de eerste plaats een groot compilatiewerk, maar Kiliaan was een vernieuwer, omdat hij voor het eerst in een woordenboek aan wetenschappelijke taalvergelijking ging doen. Blijkbaar uit persoonlijke belangstelling, al was het ook naar aanleiding van zijn Duitse en Franse

bronnen, vestigde hij immers de aandacht op de verwantschap van Nederlandse woorden met Franse en Duitse. Bij woorden van Duitse of Franse oorsprong die hij als in het Nederlands minder gewoon beschouwde, voegde Kiliaan in zijn *Dictionarium* van 1574 onmiddellijk na het trefwoord de afkorting *ger.* (germanice) of *gal.* (gallice); in de *Thesaurus* stonden ook dergelijke vreemde woorden, maar zonder dat er speciaal de aandacht op gevestigd werd. Bij andere, gewone Nederlandse woorden voegde Kiliaan na de Latijnse synoniemen een Duits of Frans equivalent van dezelfde stam als het Nederlandse trefwoord, dat hij gevonden had in zijn Duitse of Franse bronnen. In de tweede en derde druk van zijn woordenboek zou Kiliaan zijn wetenschappelijke taalstudie nog heel wat aanvullen en verbeteren, vooral met het oog op de kennis van het Nederlands, zodat zijn *Etymologicum* van 1599 een merkwaardig document werd voor de taalkunde.

Everyman en Murder in the Cathedral

door

GILBERT DEGROOTE

De uitgevers van *Elkerlijk*¹ wijzen in hun inleiding in het algemeen op de internationale uitstraling van het beroemdste toneelspel uit ons cultuurpatrimonium. Daarbij wordt o.a. vermeld dat het in het Engels tot *Everyman* werd bewerkt, dat *Everyman* gedeeltelijk door Hugo von Hofmannsthal voor zijn *Jedermann* werd gebruikt. Er wordt echter niet gewezen op het feit dat *Everyman* in bepaalde opzichten, inzonderheid wat de versvorm betreft, een voorbeeld is geweest voor T. S. Eliots *Murder in the Cathedral*². Het bekende spel dat hij voor het Canterbury Festival in juni 1935 had samengesteld ter ere van de martelaar en heilige, Thomas Becket, aartsbisschop van Canterbury van 1162 tot 1170.

T. S. Eliot was zelf de eerste om hieromtrent getuigenis af te leggen in zijn bundel essays *On poetry and poets*³, waar hij in verband met de versificatie van zijn martelaarsdrama deze uitvoerige motivering gaf, zonder echter juist te zeggen waar hij de middeleeuwse moraliteit had nagevolgd :

„For one thing, the problem of language which that play had presented to me was a special problem. Fortunately, I did not have to write in the idiom of the twelfth century, because that idiom, even if I knew Norman French and Anglo-Saxon, would have been unintelligible. But the vocabulary and style could not be exactly those of modern conversation – as in some modern French plays using the plot and personages of Greek drama – because I had to take my audience back to an historical event ; and they

1. We denken inzonderheid aan de verschillende degelijke uitgevers van *Elkerlijk*, van H. J. E. Endepols, *Den Spyegel der salicheyt van Elckerlijc*, zesde herziene druk, Groningen, 1955 tot R. Vos, *Den Spieghele der salicheit van Elckerlijc. Hoe dat Elckerlijc mensche wert ghedaecht Gode rekeninghe te doen van sinen wercken*. Groningen, 1967.

2. Vindt men evenmin bij de auteurs die de prioriteitsvraag *Elkerlijk-Everyman* hebben behandeld of in ander verband over *Elkerlijk* hebben geschreven, van H. Logeman, *Elckerlijc, a fifteenth century Dutch morality (presumably by Petrus Dorlandus) and Everyman, a nearly contemporary translation*. Gand, 1892 tot J. van Mierlo, *Elckerlijc, nieuwe bijdragen met geëmandeerde uitgave*. Kon. Vl. Academie, 1949 en A. van Duinkerken, *De stijl van Elkerlijk*, in *Dietsche Warande en Belfort*, 1968, p. 252-271 (afzonderlijk uitgegeven : Dr. Willem Asselbergs, *De Stijl van Elkerlijk*, Zwolle, 1968).

3. London, 1947.

could not afford to be archaic, first because archaism would only have suggested the wrong period, and second because I wanted to bring home to the audience the contemporary relevance of the situation. The style therefore had to be *neutral*, committed neither to the present nor to the past. As for the versification, I was only aware at this stage that the essential was to avoid any echo of Shakespeare, for I was persuaded that the primary failure of nineteenth-century poets when they wrote for the theatre (and most of the greatest English poets had tried their hand at drama) was not in their theatrical technique, but in their dramatic language; and that this was due largely to their limitation to a strict blank verse which, after extensive use for non-dramatic poetry, had lost the flexibility which blank verse must have if it is to give the effect of conversation. The rhythm of regular blank verse had become too remote from the movement of modern speech. Therefore what I kept in mind was the versification of *Everyman*, hoping that anything unusual in the sound of it would be, on the whole, advantageous. An avoidance of too much iambic, some use of alliteration, and occasional unexpected rhyme, helped to distinguish the versification from that of the nineteenth century" ⁴.

Grover Smith gaf in zijn bekende bronnenstudie *T. S. Eliot's poetry and plays* ⁵ reeds deze nadere precisering: „The influence of *Everyman* is more obvious in the verse than in the plot, although an image reported by the Chorus 'Death, God's silent servant', is suggestive of God's mighty messenger. Eliot's principal debt appears in the rhyming passages of the Tempter's dialogues with Becket, where the sharp, irregularly assorted stresses, four to the line, mimic skilfully the meter of the old play. Going further, Eliot sometimes introduced alliteration" ⁶.

Naast het beeld van „Death, God's silent servant" ⁷ en „Deth, thou myghty messengere" ⁸ waarop Grover Smith reeds wees, lijken ons nog volgende bijzonderheden uit *Murder in the Cathedral* aan

4. p. 79-80.

5. *A study in sources and meaning*. Chicago and London, 1965⁸.

6. p. 194. — Volgens dezelfde auteur, *o.c.*, p. 194 spiegelde T. S. Eliot zich echter ook aan andere voorbeelden waar hij afwisseling in de vormgeving nastreefde: „Elsewhere Eliot got his measure by simple plagiarism: the stychomythic exchange between Becket and the Second Tempter came in part from Sir Conan Doyle's tale of Sherlock Holmes 'The Musgrave Ritual'. Over against the preponderantly metrical language of the play stand the sermon, preached on the historical Becket's text, and the prose speeches of the Knights, who, after the murder, step forth to harangue the audience. Ever cautious, Eliot admits only, that in these speeches he may have been slightly influenced by Shaw's Saint Joan; it is hard to see how there could be any doubt".

7. Vgl. *Murder in the Cathedral* by T. S. Eliot. With an introduction and notes by Nevill Coghill. London, 1965⁸, p. 77, v. 290.

8. Vgl. A. C. Cawley, *Everyman*, Manchester, 1968⁴, p. 3, v. 63.

gelijkaardige gegevens in *Everyman* te herinneren. Het plotse, snelle optreden van de *Messenger*: „I was sent before in haste”⁹ doet denken aan dat van de *messengere, Dethe*, die zegt: „In grete hast I am sende”¹⁰. Deze „boden” voelen blijkbaar, ieder in eigen sfeer, de behoefte direct en bondig te spreken, „without circumlocution”. Wanneer de ridders komen om Thomas te doden, blijkt hij heel rustig: „The papers in order, and the documents signed”¹¹, wat niet onaardig-contrasterend Everymans „boke of counte”¹² die nog niet in orde zijn, en diens „wrytynge full vnredy”¹³ voor de geest roepen. Naarmate de handeling verder gaat, geeft Thomas zich als *Everyman* geleidelijk en in groeiende vereenzaming, zonder innerlijk conflict, aan God over: „Do with me as you will”¹⁴.

De versmaat zelf van Eliots toneelspel is nog niet grondig onderzocht. Klaus Stier is tot op heden ongetwijfeld de enige die hierop dieper ingaat. Zijn conclusie luidt in dit verband: „Nur so viel lässt sich sagen, dass bei grundsätzlich freier Streuung einige Schwerpunkte der Verteilung erkennbar sind: dreihebige Verse reihen sich in den Verspassagen des Chors, vierhebige in denen der Versucher und Ritter; Langzeilen häufen sich in den Passagen des Chors und der Priester, während sich im Gebrauch der fünfhebigen Verse keine Konzentrierung auf bestimmte Szenen oder Sprecher feststellen lässt”¹⁵. Hij onderscheidt daarbij in *Everyman* en in *Murder in the Cathedral* vele tientallen knittelverzen, het grootste aantal echter in het eerste stuk¹⁶.

Behalve het vrij onregelmatig karakter van de versificatie van *Everyman*¹⁷, met ook de vele herhalingen van woorden en klanken, zijn het voornamelijk de knittelverzen: verzen met paarrijmen, met meestal vier heffingen en een veranderlijk aantal dalingen, die T. S. Eliot in de oude moraliteit voor ogen hebben gestaan. Zo vinden we de hierboven aangehaalde beknopte aanduiding door Grover Smith betreffende de „rhyming passages of the Tempter’s dialogues” bij Klaus Stier scherper omschreven: knittelverzen – als in *Everyman* – komen voor in de dialogen met de First Tempter, Second Tempter, Third Tempter en Thomas, de Knights en Thomas¹⁸.

9. Nevill Coghill, *l.c.*, p. 26, v. 73.

10. A. C. Cawley, *l.c.*, p. 3, v. 90.

11. Nevill Coghill, *l.c.*, p. 66, v. 89.

12. A. C. Cawley, *l.c.*, p. 4, v. 104, p. 5, v. 135, p. 15, v. 502.

13. A. C. Cawley, *l.c.*, p. 6, v. 187.

14. Nevill Coghill, *l.c.*, p. 81, v. 382.

15. *Geschichte des Englischen Knittelverses*, Köln, 1967, p. 112.

16. *l.c.*, resp. p. 47 en p. 113.

17. Vgl. A. C. Cawley, *l.c.*, p. XXVII-XVIII „Versification”.

18. *o.c.*, p. 113.

Volgende vergelijking van enkele verzen met in het algemeen paarrijm, vier heffingen en een onregelmatig aantal dalingen moge dit nader toelichten. De beweging van die verzen is vrij makkelijk te volgen zo dat we ze niet met accenten en andere tekens hoeven te bezwaren :

- 40 (*God*) Euery man lyueth so after his owne pleasure,
 And yet of theyr lyfe they be nothyng sure.
 I se the more that I them forbere
 The worse they be fro yere to yere.
 All that lyueth appayreth faste ;
 45 Therefore I wyll, in all the haste,
 Haue a rekenyng of euery mannes persone ;
 For, and I leue the people thus alone
 In theyr lyfe and wycked tempestes,
 Veryly they will become moche worse than beestes,
 50 For now one wolde by enuy another vp ete ¹⁹

- *Eueryman.* If I my herte sholde to you breke,
 225 And than you to tourne your mynde from me
 And wolde not me comfote whan ye here me speke,
 Than sholde I ten tymes soryer be.
Felawship. Syr, I saye as I wyll do in dede.
Eueryman. Than be you a good frende at nede.
 230 I haue founde you true here-before.
Felawship. And so ye shall euermore ;
 For, in fayth, and thou go to hell,
 I wyll not forsake the by the waye.
Eueryman. Ye speke lyke a good frende ; I byleue you well.
 235 I shall deserue it, and I maye.
Felawship. I speke of no deseruyng, by this daye !
 For he that wyll saye, and nothyng do,
 Is not worthy with good company to go ;
 Therefore shewe me the grefe of your mynde,
 240 As to your frende moest louyng and kynde ²⁰.

Tempter

- 310 I leave you to the pleasures of your higher vices,
 Which will have to be paid for at higher prices.
 Farewell, my Lord, I do not wait upon ceremony,
 I leave as I came, forgetting all acrimony,
 Hoping that your present gravity
 Will find excuse for my humble levity.
 -----

19. A. C. Cawley, *l.c.*, p. 2.

20. A. C. Cawley, *l.c.*, p. 7-8.

Think, Thomas, think of enemies dismayed,
 Creeping in penance, frightened of a shade ;
 Think of pilgrims, standing in line
 Before the glittering jewelled shrine,
 From generation to generation
 Bending the knee in supplication,
 Think of the miracles, by God's grace
 540 And think of your enemies, in another place.

Thomas

I have thought of these things.

Tempter

That is why I tell you.
 Your thoughts have more power than kings to compel you.
 You have also thought, sometimes at your prayers,
 Sometimes hesitating at the angles of stairs,
 545 And between sleep and waking, early in the morning,
 When the bird cries, have thought of further scorning.
 That nothing lasts, but the wheel turns,
 That the nest is rifled, and the bird mourns ;
 That the shrine shall be pillaged, and the gold spent,
 550 The jewels gone for light ladies ornament,
 The sanctuary broken, and its stores
 Swept into the laps of parasites and whores.

Thomas

The last temptation is the greatest treason :
 To do the right deed for the wrong reason.
 The natural vigour in the venial sin
 670 Is the way in which our lives begin.
 Thirty years ago, I searched all the ways
 That lead to pleasure, advancement and praise ²¹.

Het is mogelijk andere voorbeelden, en niet minder karakteristieke, aan te halen. Het zou bovendien de moeite lonen na te gaan in hoever de term knittelvers ²² ook op *Elkerlijk* kan worden toegepast, al of niet in een overzicht van deze versmaat in de Nederlandse letteren. Onze bedoeling was in de eerste plaats de aandacht erop te vestigen, dat in bepaalde opzichten, inzonderheid het versstructurele, *Everyman*, de eer heeft genoten nog in het tweede

21. Nevill Coghill, *l.c.*, p. 35, p. 47, p. 52.

22. Zonder deze technische benaming te gebruiken schreef K. H. de Raaf, *Den spyghel der salicheyt van Elckerlijc*, Groningen, 1897, p. 21 in dit verband reeds : „Met betrekking tot rijm en metriek onderscheidt zich het nederlandsche stuk van het engelsche door een grootere eenvormigheid. Als norm kunnen we stellen : paarrijm en verzen met vier heffingen. Doch er zijn uitzonderingen”.

kwart van de twintigste eeuw als een voorbeeld te worden uitgekozen door zulk een vooraanstaand auteur uit de wereldliteratuur, tevens Nobelprijswinnaar, als T. S. Eliot. Onrechtstreeks valt de glans hiervan ook op ons *Elkerlijk*. Wat in het kader van de internationale uitstraling en innerlijke vitaliteit van onze aloude moraliteit niet onvermeld mag blijven.

De samenstelling van de Pseudo-Hippokratische Brievenverzameling en haar plaats in de traditie

door

Dr. Herman DE LEY

Niettegenstaande de Hippokratesbrieven als een volwaardig deel van het *Corpus Hippocraticum* tot ons zijn gekomen, bestaat er zoals bekend niet de minste twijfel over dat zij, net zoals de meeste andere antieke brievenverzamelingen, apokrief zijn, d.w.z. dat ze zelfs niet „Hippokratisch” zijn, als we aan deze term de ruime betekenis geven van „stammend uit de medische scholen van de V^e en de IVe eeuw v.K.”¹.

Dit neemt niet weg dat volgens verscheidene moderne onderzoekers het centrale thema, nl. Hippokrates' ontmoeting met Demokritos, wel degelijk een historische achtergrond zou bezitten; sommigen zien in deze antieke traditie zonder meer een bevestiging van hun opvattingen omtrent een beïnvloeding van de „Hippokratische” geneeskunde door de filosoof van Abdera². Voor een dergelijk contact

1. Zie reeds E. Littré, *Œuvres Complètes d'Hippocrate*, t. I (1838), pp. 426-434; t. VII (1851), p. XVII-XLIX; t. IX (1861), pp. 308-309. Vgl. ook de uitvoerige noot van Diels in H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* (voortaan geciteerd als: D-K), II³, pp. 225-226.

De Brieven werden het laatst uitgegeven door G. Putzger, *Hippocratis quae feruntur Epistulae*, Wiss. Beil. zum Jahresber. des kgl. Gymnasium in Wurzen, Ostern 1914. Daar deze uitgave onvolledig is en bovendien onvindbaar, blijft de lezer aangewezen op de oudere uitgaven van Littré, t. IX, pp. 308-429; F.Z. Ermerins, *Hippocratis et aliorum medicorum veterum reliquiae*, t. III (1864), en R. Hercher, *Epistolographi Graeci*, Paris 1871, pp. 289-318. We citeren derhalve wel naar blz. en lijn in Putzger, maar met de paragrafenverdeling van Hercher.

2. Zo o.m. Th. Gomperz, *Les Penseurs de la Grèce*, Paris 1908, t. I, pp. 333-334; W. Nestle, *Hippocratica* in *Hermes* 73 (1938), p. 36; J. Schumacher, *Antike Medizin*, Berlin 1963, pp. 154-155; en R. Philippson (zie vlgde noot), p. 322: «Vieles in den hippokratischen Schriften erinnert ja an den Abderiten». Over het probleem van een dergelijke Demokritische invloed in het *Corpus Hippocraticum* (gecit.: C.H.) zie ons doctoraal proefschrift *Demokritos en Hippokrates*, Gent 1968 (publicatie in voorbereiding).

tussen de arts en de filosoof vormen de *Brieven* de uitvoerigste antieke getuigenis. De laatste studie die, nu reeds 40 jaar geleden, speciaal aan deze verzameling in haar geheel gewijd werd ³, is op vele punten aanvechtbaar. Een nieuwe behandeling van deze teksten drong zich bijgevolg op.

Vooraleer de *Brieven* zelf aan een onderzoek te onderwerpen, lijkt het aangewezen eerst de belangrijkste andere getuigenissen van de Demokritos-Hippokratestraditie even door te nemen.

A. DE ANDERE GETUIGENISSEN

1. De oudste hiervan is de anekdote op naam van een zekere Athenodoros die door Diogenes Laertios aangehaald wordt in zijn Demokritoskapittel ⁴:

In het 8e boek van zijn *Περὶ ἄρου* vertelt Athenodoros dat Demokritos bij het bezoek van Hippokrates melk liet halen en na haar bekeken te hebben verklaarde dat het de melk was van een geit met zwarte vacht, die éénmaal gejongd had; Hippokrates gaf hierop uiting aan zijn bewondering voor Demokritos' nauwkeurigheid. Bovendien begroette Demokritos het meisje dat Hippokrates vergezelde, de eerste dag met 'dag juffrouw!', de volgende dag echter met 'dag mevrouw!', en inderdaad was zij die nacht verleid.

Volgens Philippon gaat het om de Athenodoros bekend als de zoon van Sandon, een Stoïcijn uit de kring van Cicero. Nadere gegevens ontbreken, maar samen met Diogenes' andere citaten uit ditzelfde werk lijkt het bericht veeleer een typisch voorbeeld van het *Peri-*

3. R. Philippon, *Verfasser und Abfassungszeit der sogenannten Hippokratesbriefe in Rhein. Mus.* 17 (1928), pp. 293-328. Op meer beperkte schaal worden de *Brieven* behandeld bij I.F. Marcks, *Symbola Critica ad Epistolographos Graecos*, Diss. Bonn 1883, pp. 30-45 (zeer belangrijk); M. Pohlenz, *Zu den Hippokratischen Briefen in Hermes* 52 (1917), pp. 348-353; H. Diels, *Hippokratische Forschungen V in Hermes* 53 (1918), pp. 57-87, zie ook D-K, II, p. 225; R. Herzog, *Nikias und Xenophon von Kos in Histor. Ztschr.*, 125 (1922), p. 219 en p. 220 n. 1; H. Diller, *Die sogen. 2. Fassung des 19. Hippokratesbriefes in Quellen u. Stud. zur Gesch. der Naturwiss. und der Medicin*, III, 4 (1933), pp. 35-44; L. Edelstein, *Hippokrates in RE Suppl.* VI (1935), k. 1297-1305 (zeer belangrijk).

4. D.L., IX, 42 (= D-K, 68 A 1). De andere Athenodoroscitaten bij D.L.: III, 3 (Platoon te Athene choreeg met het geld van Dion); V, 36 (Theophrastos zoon van een volder); VI, 81 (Diogenes blonk steeds van de olie).

patetisch biografisch genre. Ook hier wordt immers gespeculeerd op « de sensatiezucht van het publiek door uit het privé-leven van grote figuren in de eerste plaats zogenaamde feiten mee te delen die tot de 'chronique scandaleuse' behoren »⁵. Het vermoeden van Zeller en Susemihl dat het hier om een Peripateticus gaat, een zekere Athenodoros van Rhodos (vermoedelijk einde van de IIe eeuw v.K.), lijkt ons daarom het meest aanvaardbare⁶.

De anekdote zelf is heel beknopt en is waarschijnlijk een fragment uit een groter verhaal. Kentekenend ervoor is de uitgesproken tweedegradsrol van Hippokrates.

Hij is immers het slachtoffer van deze komische situatie, vooral in het tweede deel. Alles wijst er daar op dat het meisje, waarvan uitdrukkelijk gezegd wordt dat ze Hippokrates vergezelde (*ἑπακολουθούσης*, part. pr.), door de arts die nacht misbruikt is en dat deze de volgende dag door Demokritos op een geestige en tevens verbluffende manier ontmaskerd wordt (geen *θαυμάσαι* dit keer!)⁷.

Zijn inferioriteit tegenover Demokritos blijkt echter vooral daaruit dat hij door Demokritos' krachttoeren op zijn eigen, *medisch* terrein verbluft wordt. Diens merkwaardige « analyse » van de melk is een parodie op de overdreven zorg die de Hippokratistische artsen aan de dag legden bij de aanwending van deze drank voor therapeutische doeleinden: de melk van het schaap, die van de geit, van de koe, de merrie en de ezelin, alle kregen zij verschillende therapeutische kwaliteiten toegewezen⁸; in bepaalde gevallen diende men zelfs de melk voor te schrijven van een *zwart* dier, daar men geloofde dat de

5. K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums*, Berlin 1926, p. 14.

6. E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, III. 1 (Leipzig 1909), p. 652 n. 1; F. Susemihl, *Geschichte der Griechischen Lit. in der Alexandrinerzeit*, II (Leipzig 1892), p. 322 en n. 421 en 422; Philippson, *o.c.*, p. 322, en zijn art. *Athenodoros* in *RE Suppl.* V (1931), k. 47-55. Philippson steunde zich op zijn opvattingen over de wederontdekking van Demokritos' ethiek door de Midden-Stoa, *cfr.* Philippson, *Panaetiana in Rhein. Mus.* 78 (1929), pp. 337-360 (maar Demokritos' ethiek komt in de oorspronkelijke vorm van deze legende niet van pas, zie ook verder).

7. Vgl. daarmee de formule in de zgn. *Eed van Hippokrates*, § 6: *In alle huizen waar ik binnenga, zal ik binnengaan tot het nut van de lijdenden, me ver houdend van elk opzettelijk onrecht, vooral van seksuele handelingen op vrouwen en mannen, vrijen zowel als slaven.*

8. Zie Littré, t. X, *Table Alphabétique*, pp. 659-660: „*Lait considéré comme aliment ou remède*”; L.J. Bourgey, *Observation et Expérience chez les Médecins de la Collection Hippocratique*, Paris 1953, o.m. p. 51, p. 125 en p. 155 n. 2.

melk van zwartharige wezens gezonder was dan die van lichtharige! ⁹. Zijn tweede krachttoer alludeert waarschijnlijk op de zwangerschapsdiagnose en de extravagante methodes die hiervoor in het *Corpus* soms worden aangeprezen ¹⁰.

De held van het verhaal is dus ontgensprekelijk Demokritos, die door Hippokrates zelf om zijn bijzondere gaven als arts bewonderd wordt. Hiervoor kon men desnoods verwijzen naar de medische titels in het *Corpus Democriteum* ¹¹.

2. In de *Variae Historiae* van Aelianus (rond 200 nK) vinden we een beknopte noot over de omstandigheden van de ontmoeting ¹² :

Dat de Abderieten Demokritos 'de Filosofie' ¹³ noemden, Protagoras 'de Logos'. Maar Demokritos lachte ze allemaal uit en zei dat ze

9. Vgl. *C.H.*, *Nat. Mul.*, kap. 52 (VII, p. 394 Littré) : ἦν αἷμα ἐμέη (sc. ἡ γυνή) ἐκ τόκου... πιπίσκειν ὄνου γάλα ἐπὶ ἡμέρας πέντε · μετὰ δὲ ταῦτα μεταπίσκειν βοῶς μελαίνας. *Arist.*, *Hist. Anim.*, 523 a 9 : τῶν δὲ γυναικῶν τὸ πελώτερον γάλα βέλτιον τοῦ λευκοῦ τοῖς τιτθευομένοις · καὶ αἱ μέλαινα τῶν λευκῶν ὑγιεινότερον ἔχουσιν (voor de kleur van de ogen gold een zelfde vooroordeel).

Voor zulke „esprit préscientifique”, zie R. Joly, *Le Niveau de la Science Hippocratique*, Paris 1966, pp. 36-40 (het hoger vermelde recept brengt Joly, *o.c.*, pp. 37-38, o.i. ten onrechte in verband met de donkere kleur van de lever, die schuld heeft aan de ziekte).

10. *Cfr. C.H.*, *Steril.*, 215-216 (VIII, p. 416 Littré); *Nat. Mul.*, 99 (VII, p. 417 L.); *Aphor.*, V, 41.

11. Vgl. D.L., IX, 46-49 (= D-K, 68 A 33), onder de *Technika* : XII. 1. πρόγνωσις (vgl. *C.H.* προγνωστικόν), 2. περὶ διαίτης ἢ διαιτητικόν (vgl. *C.H.* π. διαίτης), 3. ἰητρικὴ γνώμη, 4. αἰτίαι περὶ ἀκαιριῶν καὶ ἐπικαιριῶν (voor de grote rol in de Hippokratische geneeskunde van de *καιρός* zie Bourgey, *o.c.*, pp. 68-69); onder de *Hypomnemata* : 7. περὶ πυρετοῦ καὶ τῶν ἀπὸ νόσου βησσόντων. Buiten de kataloog spreekt een minder betrouwbare traditie nog van werken over elephantiasis, hoofdpijn, oogontsteking, enz., zie D-K, 68 B 300. 10 en 11, vgl. Schumacher, *Antike Medizin*, p. 144 n. 6.

12. Ook Philoon, *De provid.*, II, 13, p. 52 Aucher (= D-K, 68 A 14), alludeert op de ontmoeting tussen Demokritos en Hippokrates : wogens de verwaerden van zijn vaderlijk erfdeel zou Demokritos, in gevolge een toentertijd te Abdera uitgevaardigde wet, de begraving in vaderlandse grond ontzegd zijn, *indien men geen medelijden gekregen had door de goedgunstigheid die Hippokrates van Kos hem betoonde; zij wedijverden immers onderling in wijsheid.*

Dit zou eventueel een vervolg kunnen zijn op de ontmoeting. Maar aangezien Philoon hierna ook de talenten vermeldt, die Demokritos voor de lektuur van zijn *Méyas διάκοσμος* zou ontvangen hebben, en Demokritos volgens Antisthenes daàrdoor aan de toepassing van voormelde wet ontsnapte (zie D.L., IX, 39), gaat het hier waarschijnlijk om een persoonlijke combinatie door Philoon van dit verhaal met dat over het bezoek van Hippokrates; zo althans Philippson, *Rhein. Mus.* 77, pp. 320-321, die tevens vermoedt dat Philoon dit laatste element uit de *Brieven* heeft geput.

13. Vgl. Clem., *Strom.*, VI, 32 (= D-K, 68 A 18) : Δημόκριτος δὲ ἐκ τῆς τῶν μεταρσιῶν παρατηρήσεως πολλὰ προλέγων Σοφία ἐπωνομάσθη. D.L., IX, 50 (= D-K, 80 A 1) : διήκουσε δ' ὁ Πρωταγόρας Δημοκρίτου (ἐκαλεῖτό τε Σοφία, ὡς φησι Φαβωρίνος ἐν Παντοδαπῇ ἱστορίᾳ [„nämlich Demokrit” D-K]).

gek waren; vandaar dat de burgers hem ook 'de Lacher' noemden¹⁴. Dezelfde zegslieden melden dat Hippokrates betreffende¹⁵ zijn eerste ontmoeting over Demokritos de indruk opdeed als was hij gek; maar dat toen hun omgang toenam hij de man in buitengewone mate ging bewonderen. Ze beweren dat Hippokrates dan, ofschoon hij een Doriër was, terwille van Demokritos zijn werken in het Ionisch heeft geschreven¹⁶.

We vinden hier vier elementen van de traditie bijeen in een notedop: de lachende Demokritos, de Abderieten, die door Demokritos aan hun spreekwoordelijke reputatie geraken¹⁷, de vermeende waanzin van Demokritos zelf en het bezoek van Hippokrates.

Van de eerste twee vonden we in de Athenodorostekst geen spoor, maar niets belet dat in het volledige verhaal ze toen reeds hun traditionele rol speelden. Dit geldt alleszins voor de vermeende waanzin

14. Vgl. *Suda*, s.v. Δημόκριτος (= D-K, 68 A 2): ἐπεκλήθη δὲ Σοφία ὁ Δημόκριτος καὶ Γελασίως δὲ διὰ τὸ γελᾶν πρὸς τὸ κενόσπουδον τῶν ἀνθρώπων. De Demokriteïos γέλωσ was bekend aan Lucilius, cfr. Horat., *Ep.*, II, 1, 194.

15. *περὶ τὴν πρώτην ἔντευξιν ὑπὲρ τοῦ Δ.*: *περὶ* + akk. hier niet als tijdsaanduiding (betekent „rond”, i.e. zowel ervoor als erna), maar eerder ter vervanging van de normale konstruktie met de gen., zie E. Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri*, II.2 (Berlin 1933), p. 456; ὑπὲρ τοῦ anderzijds vervangt waarschijnlijk *περὶ τοῦ* na het voorgaande *περὶ*. Vb. voor zulke verwisseling bij Aelianus bij W. Schmid, *Der Atticismus*, III.7 (Stuttgart 1893), p. 290.

16. Ael., *V.H.*, IV, 20 § 2 (II, p. 69. 22-31 Hercher), niet opgenomen in D-K (§ 1 w61, 68 A 16): ὅτι οἱ Ἀβδηρίται ἐκάλουν τὸν Δημόκριτον Φιλοσοφίαν τὸν δὲ Πρωταγόραν Λόγον. Κατεγέλα δὲ πάντων ὁ Δημόκριτος καὶ ἔλεγεν αὐτοὺς μαίνεσθαι · ὅθεν καὶ Γελασίωιν αὐτὸν ἐκάλουν οἱ πολῖται. Λέγουσι δὲ οἱ αὐτοὶ τὸν Ἰπποκράτην περὶ τὴν πρώτην ἔντευξιν ὑπὲρ τοῦ Δημοκρίτου δόξαν λαβεῖν ὡς μαινομένου · προΐουσης δὲ αὐτοῖς τῆς συνουσίας ἐς ὑπερβολὴν θαυμάσαι τὸν ἄνδρα. Λέγουσι δὲ Δωριέα ὄντα τὸν Ἰπποκράτην ἀλλ' οὖν τὴν τοῦ Δημοκρίτου χάριν τῇ Ἰάδι φωνῇ συγγράφαι τὰ συγγράμματα. Ook hier gaat het slechts om een uit-treksel uit het oorspronkelijk werk van Aelianus, zoals blijkt uit het inleidende *ὅτι*, zie Schmid-Stählin, II.2, p. 1.

17. Volgens sommige onderzoekers zou Demokritos hier met de gehele mensheid lachen, zo K.F. Hermann, *Versuch einer urkundlichen Geschichte von Abdera in Ges. Abh. und Beitr. z. Classischen Litt. und Alterthumskunde*, Göttingen 1849, p. 105, en K. Kraft, *Die Abderitenfabel*, Diss. Giessen 1924, p. 77, die na αὐτοὺς „nämlich πάντας” schrijft. Aangezien πάντων en αὐτοὺς tussen zinnen staan waarvan de Abderieten telkens het onderwerp vormen, lijkt ons dit onmogelijk.

Cfr. R. Hirzel, *Demokrits Schrift π.εὐθυμίας* in *Hermes* 14 (1879). p. 401, die de aanleiding voor het ontstaan van het gezegde in het werk van Demokritos zoekt; U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Sappho und Simonides*, Berlin 1913, p. 256 n. 1: „Die Abderitenfabel ist durch den Gegensatz zu dem weisen Demokrit entstanden; wäre er auch aus Kyzikos oder sonst woher gewesen, immer würde seine Heimat dem lachenden Philosophen der Stoff zu seinem Gelächter gegeben haben”. Vgl. ook D-K, II, p. 88 n.: „Vielleicht gab eine Bemerkung Demokrits selbst dazu den Anlass”.

van Demokritos : diens krachttoeren aldaar laten zich immers het gemakkelijkst begrijpen als een poging om Hippokrates te overtuigen van zijn helderheid van geest. Dit zou trouwens ook de aanwezigheid verklaren, tot tweemaal toe, van het meisje. Zij vormde geenszins het normale gezelschap voor een man om op vriendenbezoek te gaan, toch niet onder geleerden. Haar functie in het verhaal was klaarblijkelijk om Hippokrates bij te staan bij het verzorgen van de zieken (ook bij de Antieken is de vrouw, als van nature, de taak van ziekenverzorgster te beurt gevallen). De enige ziekte, waar we voor Demokritos in verband met Hippokrates van weten, is zijn vermeende *μανία*, d.w.z. zijn voortdurend lachen.

In Hippokrates' verhouding tot Demokritos sluit de Aelianustekst zich volledig aan bij die van Athenodoros : na eerst geloofd te hebben in de waanzin van Demokritos (wat niet pleitte voor zijn eigen scherpzinnigheid), moet hij diens grootheid tenslotte erkennen. Met de gefantaseerde verklaring voor het dialect van het *Corpus Hippocraticum* kan de uitdrukking *συνουσία*, die voor hun omgang gebruikt wordt, het best begrepen worden in de technische betekenis van „samenzijn van meester en leerling”.

3. Dat Demokritos Hippokrates' leermeester was, vinden we tenslotte uitdrukkelijk vermeld bij Celsus (een getuigenis dus uit de tijd van Tiberius)¹⁸ en in de Hippokratesbiografie van Soranos (begin IIe eeuw nK)¹⁹.

Opvallend is dat deze medische traditie zich zeer gereserveerd toont tegenover dit gegeven : zowel Celsus als Soranos hebben het overgenomen van „sommigen” (*quidam/τινές*). Dit zou kunnen wijzen op een niet-medische bron. Zulke ondergeschiktheid van Hippokrates past immers niet in het Hippokratesbeeld van deze medische traditie²⁰.

18. Celsus, *De medic. prohoem.*, § 8 (CML, I, p. 18.11 Marx) : ...et Democritum. Huius autem, ut quidam crediderunt, discipulus Hippocrates Couus.

19. *Vita Hippocratis secundum Soranum*, § 2 (CMG, IV, p. 175 Ilberg). Μαθητῆς δὲ γέγονεν Ἡρακλείδα τοῦ πατρὸς, εἶτα Ἡροδίκου, κατὰ δὲ τινῶν καὶ Γοργίου τοῦ Λεοντίνου ῥήτορος, φιλοσόφου δὲ Δημοκρίτου Ἀβδηρίτου. Vgl. *Suda*, s.v. Ἱπποκράτης (= D-K, 68 A 10) : ... καὶ Γοργίου τοῦ Λεοντίνου ῥήτορος καὶ φιλοσόφου, ὡς δὲ τινες, Δημοκρίτου τοῦ Ἀβδηρίτου ἐπιβαλεῖν γὰρ αὐτὸν νέῳ πρεσβύτῃ. (in zijn uitgave van 1853 stelt Bernhardy νέον πρεσβύτη voor; Diels, D-K, II, p. 86 n., las αὐτῷ νέον πρεσβύτη. Vgl. D-K, 68 B 5 : νέος κατὰ πρεσβύτην Ἀναξαγόραν, sc. Δημόκριτος, volgens Nestle, *Hermes* 73, p. 37 n. 3, het model van de *Suda*). Zie ook Tzetzes, *Chiliad.*, VII, v. 959.

20. Vgl. L. Edelstein, *Περὶ ἀέρων und die Sammlung der hippokratischen Schriften*, Berlin 1931, p. 128 : „In dem Geschichtsbild des Celsus zeigt sich also... eine ganz neue

Van de sterke binding tussen Hippokrates en Demokritos getuigt nog in Soranos' biografie, dat Hippokrates dezelfde geboortedatum als Demokritos toegewezen krijgt (460) en, uitdrukkelijk, dezelfde sterfdatum met, op één na, precies dezelfde varianten omtrent zijn ouderdom ²¹.

Soranos heeft het ook over Hippokrates' reis naar Abdera en de waanzin van Demokritos ²². Deze gegevens haalde hij echter uit de *Brieven* (die hij voor authentieke documenten hield), wat bewezen wordt door de erop volgende verwijzing naar de 5^e *Brief* ²³. Doch hiermede zijn we dan teruggekeerd bij de Brievenverzameling.

B. KARAKTER EN INHOUD VAN DE VERZAMELING

Zoals ze ons is overgeleverd bestaat deze verzameling uit 27 « stukken », waaronder ook enkele niet-epistolaire dekretten, redevoeringen en traktaten. Van de gewone apokriefe verzamelingen onderscheidt ze zich door de eenheid van handeling in haar twee voornaamste delen; onder soortgelijke, meer samenhangende kollekties, anderzijds, neemt ze een bijzondere plaats in doordat ze niet enkel bestaat uit brieven afkomstig van één persoon (*in casu* van Hippokrates) ²⁴,

Vorstellung von Hippokrates und von seiner Bedeutung für die Entwicklung der Medizin. Hippokrates ist jetzt der Archeget der Medizin, der grösste Arzt, der er für die früheren Jahrhunderte nach den erhaltenen Zeugnissen nicht gewesen war".

21. § 11 : ἐτελεύτα παρὰ Λαρισσαίοις, ὅτε καὶ Δημόκριτος φέρεται τελευτήσας, καὶ οἱ μὲν ἐνεθήκοντα ἐτών, οἱ δὲ ὀγδοήκοντα πέντε φασίν, ἄλλοι ἑκατὸν τεσσαράων, τινὲς ἑκατὸν ἑνέα. Vgl. F. Jacoby, *Apollodors Chronik*, Berlin 1902, pp. 295-298, die geen van de cijfers voor Hippokrates als authentiek beschouwt.

22. § 6 : παρεκλήθη δὲ ὑπὸ Ἀβδηριτῶν πρὸς αὐτοὺς ἀπελθεῖν καὶ Δημόκριτον μὲν ὡς ἐν μανίᾳ θεραπεῦσαι, ῥύσασθαι δὲ λοιμοῦ τὴν πόλιν ὅλην. Hermann, *o.c.*, p. 105 en n. 26, meende ten onrechte dat het laatste gedeelte van deze zin een afzonderlijke aanduiding bevatte over een plaag die Abdera eens zou geteisterd hebben en die dan de ware reden zou uitgemaakt hebben van Hippokrates' komst. Een aandachtige lektuur van de *Brieven* en vooral van *Brief X* toont onmiskenbaar dat het hier enkel om een allusie gaat op de overdreven wijze waarop de Abderieten de „ziekte" van Demokritos als een „nationale ramp" voorstellen, *cfr.* X, §§ 4-7, XIII, § 2, en XIV, § 2, p. 9.16 P. : βούλομαι γὰρ νοσέουσιν ἰῆσασθαι πόλιν διὰ νοσέοντα ἓνα Δημόκριτον.

23. *Cfr.* § 8. Ook gegevens uit het *Dogma*, het *Presbeutikos* en het *Epidomios* worden als historisch feitenmateriaal bij elkaar geplaatst, *cfr.* §§ 7-10 en de parallelplaatsen bij Ilberg.

24. Wat bv. het geval is bij de Themistokles- en Chioonbrieven.

zelfs niet uitsluitend uit brieven waarvan Hippokrates ofwel de schrijver ofwel de geadresseerde is ²⁵.

Mede door het feit dat er zulke „officiële” stukken in zijn opgenomen als de korrespondentie van de Koning van Perzië, een dekreet van de Koërs en een van de Atheners ²⁶, mogen we hier vooropstellen dat het wel degelijk de bedoeling was om een *vervalsing* te plegen waarvan men de historische geloofwaardigheid zo groot mogelijk wou maken. Ofschoon apokrief mag derhalve aan deze dokumenten, wat de erin verstrekte gegevens betreft, niet dadelijk elk „historische” karakter ontzegd worden. Wou de vervalser de „waar-schijnlijkheid” geen geweld aandoen, dan was hij verplicht de toendertijd bestaande overlevering zoveel mogelijk te eerbiedigen en kon hij zijn fantasie enkel de vrije loop laten voor details of voor nuances in de beklemtoning ²⁷.

Ten einde het inzicht in het nu volgend onderzoek zoveel mogelijk te vergemakkelijken, zullen we hier eerst een beknopt overzicht geven van de inhoud van de *Brieven*.

In haar overgeleverde staat kan de verzameling in 4 groepen verdeeld worden ²⁸ :

Groep A bevat de *Brieven I-IX* en handelt over een pestepidemie in Perzië. Deze korrespondentie is voor het Demokritosthema slechts van indirect belang. Zij heeft van de filologen vooral aandacht ge-

25. Zo in de Brutusbrieven (maar zie het „woord vooraf” van Mithridates, pp. 117-178 Hercher : de antwoorden aan Brutus zijn er door de koning zelf, als *γύμνασμα*, bijgevoegd).

Voor deze apokriefe verzamelingen, zie J. Sykutris, *Epistolographie* in *RE Suppl. V* (1931), k. 210-216. Hij groepeerde deze meer samenhangende verzamelingen onder „*der Briefroman*”, k. 213-214, ofschoon hij erkent dat de Ouden dit literair genre eigenlijk niet kenden.

26. *Cfr.* Sykutris, *o.c.*, k. 208 : „Wörtliche Mitteilung von Aktenstücken hat einen besonderen Grund... besonders die Fälscher pflegen es vorzutäuschen”.

27. *Ibid.*, k. 214 : „Er ist ausschliesslich historisch (*sc.* der Briefroman)...; daher stehen beim antiken Autor Personen und Handlungen fest, nur in Einzelheiten behält er sich freie Hand”.

28. Zie ook Mareks, *Symbola ad Epist. Graecos*, p. 30; Philippson, *Rhein. Mus.* 77, p. 295. Bij zijn overzicht van de *Brieven* heeft Gossen, *Hippokrates* in *RE* 8 (1913), k.1846, blijkbaar meer op zijn fantasie een beroep gedaan dan op een lektuur van de tekst, *cfr.* lijn 45 : „Im 18. teilt Demokrit dem Hippokrates mit, dass er an Wahnsinn leide...; der 20. und 21. sind ebenfalls Antwortschreiben des Hippokrates an Demokrit, dem er empfiehlt Nieswurz einzunehmen”.

kregen wegens de papyrusfragmenten die ervan gevonden zijn (de oudste uit de tijd van Augustus of Tiberius²⁹) waardoor, althans voor dit deel, verschillende redakties aan het licht gekomen zijn³⁰. Het gaat om de volgende stukken (we vermelden het aantal lijnen volgens de uitgave van Putzger):

- I. *Βασιλεὺς βασιλέων μέγας Ἀρταξέρξης Παίτω χαίρειν*. Door de pestepidemie is Artaxerxes I ten einde raad (8 lijnen).
- II. *Παίτος βασιλεῖ βασιλέων τῷ μεγάλῳ δεσπότη Ἀρταξέρξῃ χαίρειν*. Paitos raadt hem aan, om de goddelijke Hippokrates te zenden (19 l.).
- III. *Βασιλεὺς βασιλέων μέγας Ἀρταξέρξης Ὑσάνῃ Ἑλλησπόντου ὑπάρχῳ χαίρειν*. Bevel aan de stadhouder van de Hellespont om Hippokrates met goud en andere beloften naar Perzië te lokken (5 l.).
- IV. *Ὑσάνης Ἱπποκράτει ἡτηρῶ ἀπὸ Ἀσκληπιοῦ γεγονότι χαίρειν*. Uitnodiging aan Hippokrates (4 l.).
- V. *Ἱπποκράτης ἡτηρὸς Ὑσάνῃ Ἑλλησπόντου ὑπάρχῳ χαίρειν*. Weigering om de vijanden van de Grieken te helpen (4 l.).
- VI. *Ἱπποκράτης Δημητρίῳ ὑγιαίνειν*. Hippokrates verklaart de wijsheid boven het goud te verkiezen (2 l.).
- VII. *Βασιλεῖ βασιλέων τῷ ἐμῷ μεγάλῳ δεσπότη Ἀρταξέρξῃ Ὑσάνης Ἑλλησπόντου ὑπαρχος χαίρειν*. Hystanes maakt het geschreven antwoord van Hippokrates over aan Artaxerxes (4 l.).
- VIII. *“Βασιλεὺς βασιλέων μέγας Ἀρταξέρξης Κώοις τάδε λέγει...”*. Artaxerxes beveelt de Koërs Hippokrates aan zijn gezanten uit te leveren; zoniet zal hun stad verwoest worden (4 l.).
- IX. *Ἀπόκρισις Κώων* : ἔδοξε τῷ δάμῳ... Weigering van de Koërs (7 l.).

Groep B. Omvat de *Brieven X-XVII* en handelt over de vermeende waanzin van Demokritos.

- X. *Ἀβδηριτῶν ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Ἱπποκράτει χαίρειν*. In pathetische bewoordingen smeken de Abderieten Hippokrates dat hij Demokritos zou komen genezen van de waanzin (35 l.).
- XI. *Ἱπποκράτης Ἀβδηριτῶν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ χαίρειν*. Positief antwoord van Hippokrates; beledigd wijst hij echter alle beloofde geldelijke vergoedingen van de hand (31 l.).
- XII. *Ἱπποκράτης Φιλοποίμειν χαίρειν*. Hippokrates antwoordt ook positief op het aanbod van zijn vriend (dat hem samen met het verzoek van de Abderieten

29. *Cfr. Oxyrhynchus Papyri*, IX, n° 1184, een papyrusfragment dat, volgens A.S. Hunt, p. 195, dateert van Tiberius, „if not of Augustus”. In tegenstelling met vroegere „jonge” dateringen (Pohlenz : Augustus; Herzog : na 23 nK; Diels : Tiberius-Nero), meent Philippon, *o.c.*, p. 308, volgens wie de auteur geen Hippokratiker uit Kos is (zo Herzog), maar een rhetor van de Aziatische richting uit de omgeving van Cicero, dat de eerste redactie ervan nog vóór 44 vK kan geschreven zijn. Ook Edelstein, *RE Suppl.* VI, k. 1305, spreekt zich uit voor een datering voor het begin van onze tijdrekening (zelfs tussen 130 en 80 vK).

30. *Cfr. Pohlenz, Hermes 52; Philippon, o.c.*, pp. 294-295; Edelstein, *o.c.*, k. 1303-1304.

- overhandigd was), om tijdens zijn verblijf in Abdera bij hem zijn intrek te nemen. Hij spreekt nochtans zijn twijfel uit aangaande de „ziekte” van Demokritos (25 l.).
- XIII. *Ἱπποκράτης Διονυσίῳ χαίρειν.* Verzoek om hem, tijdens zijn afwezigheid, op Kos te vervangen. Wat Demokritos' waanzin betreft, vermoedt hij dat het veeleer om de gewone wereldvreemdheid van de Wijze zal blijken te gaan.
- XIV. *Ἱπποκράτης Δαμαγίτῳ χαίρειν.* Hippokrates bestelt dringend een schip voor de overtocht naar Abdera. Hij neemt zich voor om Demokritos zijn spot met het ongeluk van de mensen streng te verwijten (20 l.).
- XV. *Ἱπποκράτης Φιλοποίμηνι χαίρειν.* Een droom, waarin Asklepios zelf hem verschijnt, bevestigt Hippokrates dat Demokritos helemaal geen arts nodig heeft (24 l.).
- XVI. *Ἱπποκράτης Κρατεύῳ χαίρειν.* Om op alles voorbereid te zijn bestelt Hippokrates toch het nodige nieskruid (35 l.).
- XVII. *Ἱπποκράτης Δαμαγίτῳ χαίρειν.* Hippokrates beschrijft hierin zijn indrukken tijdens zijn bezoek aan Abdera. In een uitvoerige diatribe over de dwaasheid van deze wereld heeft Demokritos hem van zijn wijsheid overtuigd. Dat hij niet gek was, had hij dadelijk gezien.

Groep C. Omvat de *Brieven XVIII-XXIV* en bestaat voor het grootste deel uit de korrespondentie tussen Demokritos en Hippokrates.

- XVIII. *Δημόκριτος Ἱπποκράτει εὖ πράττειν.* Demokritos verwijt Hippokrates dat hij hem het gevaarlijke nieskruid heeft willen toedienen (18 l.).
- XIX. *Ὁ περὶ μανίης λόγος.* (Fragmentarisch) traktaat over de waanzin, als bijlage bij de vorige brief (21 l.).
- XX. *Ἱπποκράτης Δημοκρίτῳ εὖ πράττειν.* Verontschuldigen van Hippokrates met de bede om hem regelmatig werken op te sturen (14 l.).
- XXI. *Περὶ ἑλλεβορισμοῦ Ἱπποκράτης Δημοκρίτῳ.* Traktaat over het nieskruid, als bijlage bij de vorige brief (30 l.).
- XXII. *Ἱπποκράτους πρὸς τὸν υἱὸν Θεσσαλόν.* Over het nut van de wiskunde voor de geneesheer (12 l.).
- XXIII. *Δημόκριτος Ἱπποκράτει περὶ φύσεως ἀνθρώπου.* Na de beklemtoning van het grote nut, ook voor de leek, van de beheersing van de principes van de geneeskunde, volgt een beschrijving van het menselijk lichaam (37 l.).
- XXIV. *Ἱπποκράτους ὑγιεινὸν πρὸς Δημήτριον βασιλῆα. Ἱπποκράτης Κῶος βασιλεῖ Δημητρίῳ χαίρειν.* Wat een leek moet weten om ziektes te vermijden (21 l.).

Groep D. Omvat de stukken *XXV-XXVII*, nl. een dekreet en twee redevoeringen. Is niet opgenomen in de uitgave van Putzger.

- XXV. *Δόγμα Ἀθηναίων.* Eredekreet van de Atheners om Hippokrates te belonen voor de grote diensten die hij aan de stad heeft bewezen.
- XXVI. *Ἐπιβώμιος.* „Rede bij het altaar”, smeekbede van de gevluchte Hippokrates tot de Thessaliërs, om hem en zijn geslacht te beschermen tegen de Atheners.

XXVII. *Πρεσβευτικός Θεσσαλοῦ Ἰπποκράτους υἱοῦ*. Gezantschapsrede tot de Atheners betreffende het geschil tussen Athene en Kos.

Wat de samenhang tussen deze vier groepen betreft, geeft een eerste, oppervlakkige indruk :

- dat enkel B en C door eenheid van handeling verbonden zijn ;
- dat A en B niet enkel door de stof, maar ook door de vorm onderling sterk verschillen : A bestaat uit korte, ambtelijke stukjes, waarin veelmeer *over* dan door of aan Hippokrates geschreven wordt ; in B daarentegen gaat het om lange, beschouwende brieven, die, de eerste uitgezonderd, alle door Hippokrates zelf geschreven zijn ;
- dat D geen brieven bevat en dus aan de eigenlijke verzameling totaal vreemd schijnt ³¹.

Bij een nader onderzoek, nochtans, houdt deze eerste indruk geen stand : in een brief van B wordt uitdrukkelijk op A gezinspeeld, bij zover dat voor deze twee groepen aan de eenheid van auteur niet getwijfeld kan worden ³². Maar ook een stuk uit D, het *Dogma*, alludeert op dezelfde gebeurtenis. Daarentegen bestaan er tussen B en C zulke verschillen dat de eenheid van auteur, die door Philipponson verdedigd werd, ons inziens dient verworpen te worden.

C. DE TEGENSTELLING TUSSEN I-XVII EN XVIII-XXI

De groep B verhaalt ons dus de aanleiding en de voorbereiding van de ontmoeting alsmede de ontmoeting zelf, terwijl groep C brieven bevat die nà de kennismaking geschreven werden.

De 4 traditionele elementen van het verhaal komen in de twee groepen voor. Volgens Philipponson had de auteur de meeste ervan

31. Daarom blijkbaar heeft Putzger ze niet opgenomen (wat alleszins voor het *Dogma* een ernstige tekortkoming is, zie verder).

32. *Cfr.* X, § 8, p. 7. 4 P. : *Ἰώμην δ' ἂν τὸν ἐκείσε λοιμὸν, ἀλλ' ἀπρηνησάμην ἐχθρὴν Ἑλλάδι χώρην ἐλευθερώσαι κακῆς νοῦσου καὶ γὰρ ἐπ' ἐμοὶ κατεναυμάχουν τοὺς βαρβάρους*. Voor dit patriottisch Hippokratesbeeld, tegenover het heroïserend, zie Edelstein, *o.c.*, k. 1303.

De eenheid van auteur werd reeds verdedigd door Marcks, *o.c.*, pp. 30-33; Herzog, *Nikias u. Xenoph.*, p. 220 n. 1; Diels, *Hermes* 53, p. 84; en Philipponson, *o.c.*, pp. 295-296, die het eerst op de verwijzing in XI de aandacht heeft getrokken, en tussen de twee groepen bovendien nog „eine künstlerische Beziehung” erkent, nl. „die Ablehnung dort dient der Bereitwilligkeit hier als Folie, um die hohe Gesinnung des Koers zu kennzeichnen”.

overgenomen uit een reeds bestaande overlevering, nl. de gekke Abderieten (volkomen ten onrechte meende hij dit gezegde te kunnen terugvoeren tot het *Corpus Hippocraticum*), de lachende Demokritos en het bezoek van Hippokrates. Daarentegen zou het een eigen vinding van de auteur zijn om de gekke Abderieten Hippokrates te laten ontbieden voor Demokritos³³. Men kan zich evenwel de vraag stellen of het wel waarschijnlijk is dat de vervalser precies in het centrale punt van het verhaal kan geïnnoveerd hebben; zoals gezegd hebben we trouwens redenen om aan te nemen dat Demokritos' vermeende waanzin reeds in het verhaal van Athenodoros een rol speelde.

Wat ons echter vooral betwistbaar lijkt in Philippson's interpretatie, is zijn veralgemening als zou Hippokrates in de *Brieven* net zoals bij Athenodoros enkel ten tonele gevoerd worden om Demokritos' superioriteit beter te beklemtonen³⁴. Het is immers vooral op dit punt dat zich een fundamentele tegenstrijdigheid manifesteert tussen de groepen I-XVII en XVIII-XXI.

1. In A en B staan we nl. in volle Hippokrateslegende³⁵: Paitos heeft het in zijn brief over „de goddelijke Hippokrates”, die, langs vaderszijde afstammeling van Asklepios en langs moederszijde van Herakles, door de wereld trekt om land en zee te zuiveren van monsterachtige ziekten, Asklepios' heelmiddelen rondstrooiend zoals Triptolemos de kiemen van Demeter; hij is „de vader van de gezondheid, de redder, degene die de pijnen verlicht, kortom de aanvoerder van de goddelijke wetenschap”³⁶. De Abderieten, anderzijds, smeken hem te komen als „een alombewonderd man, niet als een gewone geneesheer, maar als de grondvester van gans Ionië, die een heiliger

33. Philippson, *o.c.*, pp. 310-328.

34. *Ibid.*, p. 322, en *RE Suppl.* V, k. 54. 17.

35. Over deze legende en de ontwikkeling van het Hippokratesbeeld, zie Edelstein, *Περὶ ἀέρων*, pp. 123-129, en *RE Suppl.* VI, k. 1297-1305. Vgl. ook Bourgey, *o.c.*, p. 104 n. 1. Hoe levend deze legende ook nu nog is, word aangeklaagd door Joly, *o.c.*, pp. 1-30.

36. II, § 5, p. 2.8 P.: οὗτος γὰρ ἐπίσταται οὐχ ἓνα τρόπον τῆς ἰήσεως τοῦ πάθους, οὗτος πατὴρ ὑγείας, οὗτος σωτήρ, οὗτος ἀκεσώδυνος, οὗτος ἀπλῶς ἡγεμὼν τῆς θεοπροποῦς ἐπιστήμης. Vgl. ook p. 1.16 P.: οὗτος θεία φύσει κέρχρηται καὶ ἐκ μικρῶν καὶ ἰδιωτικῶν εἰς μεγάλα καὶ τεχνικὰ προήγαγε τὴν ἱητρικὴν.

Edelstein, *o.c.*, k. 1303, meent in de *Brieven* I-IX nog de twee lagen van de legende te onderscheiden, nl. de heroïserende, die de jongste is, in I-II, en de politieke in III-IX. Toch sluit III direkt aan bij II, *cfr.* Littré, VII, p. XLVII.

muur rond ons zal optrekken"; ze roepen hem uit tot hun „wetgever, rechter, heerser en redder" 37.

Deze Hippokrates toont zich opvallend terughoudend tegenover de bewering van de Abderieten dat Demokritos waanzinnig is geworden. Reeds in zijn antwoord laat hij doorschemeren dat ze zich wel eens zouden kunnen vergissen 38, terwijl hij tegenover zijn andere korrespondenten openlijk het vermoeden uitspreekt dat Demokritos, verre van gek te zijn, zulk een graad van wijsheid bereikt heeft dat de Abderieten hem met hun klein verstand en hun materialistische levenshouding niet meer kunnen volgen 39. Dit vermoeden wordt zekerheid wanneer de god Asklepios hem in een droom komt bevestigen dat Demokritos geen arts nodig heeft 40. Dat hij desondanks toch opdracht geeft om voor de nodige kruiden te zorgen pleit enkel voor zijn voorzichtigheid 41.

Wanneer hij dan eindelijk bij Demokritos komt, ziet hij dadelijk dat hij gelijk had 42. Hij verbergt hem de officiële reden van komst 43

37. X, § 5, p. 5. 13 P. : ἰθὶ θεραπεύσων, ἀνδρῶν φέριστε, ἀνδρὰ ἀρίθλον, οὐκ ἰατρός, ἀλλὰ κριστης ἔων ὅλης τῆς Ἰωνίης, περιβάλλων ἡμῖν ἱερώτερον τείχος... Αὐτὸς νομοθέτης, αὐτὸς δικαστής, αὐτὸς ἄρχων, αὐτὸς σωτήρ καὶ τούτων τεχνίτης ἀφίξει.

38. XI, § 4, p. 6. 13 P. : ... νοσέοντα Δημόκριτον ἰήσασθαι, εἴπερ δὴ καὶ τοῦτο νοῦσός ἐστιν, ἀλλὰ μὴ ἀπάτη συσκιάζεσθε, ὅπερ εὐχομαι.

39. Vgl. bv. XIII, § 2, p. 8. 19 P. : ἐγὼ δὲ οἶμαι οὐδὲ νοῦσον αὐτῷ εἶναι, ἀλλ' ἀμετρίην παιδείης, οὐκ οὐσάν γε τῷ ὄντι ἀμετρίην, ἀλλὰ νομιζομένην τοῖς ἰδιώτησιν, ἐπεὶ οὐδέποτε βλαβερὸν τὸ ἀρετῆς ἀμετρον. Δόξα δὲ νοῦσου γίνεται τὸ ὑπερβάλλον διὰ τὴν τῶν κρινόντων ἀπαιδεύσιν · δοκιμάζει δ' ἕκαστος ἐξ ὧν αὐτὸς οὐκ ἔχει, τὸ ἐν ἄλλῳ πλεονάζον περισσεύειν. Vgl. ook XII, § 1 en 4; XIV, § 3. Dit belet niet dat hij van plan is om Demokritos eens flink de les te spellen omdat hij lacht met het ongeluk van de mensen, cfr. XIV, §§ 5-7.

40. XV, met, § 7, p. 11. 4 P., zijn konklusie : ἐγὼ μὲν οὖν ἀναστὰς ὑπεκρινάμενη ἑμαυτῷ τοῦναρ, ὅτι οὐ δέοιτο ἰητροῦ Δημόκριτος, ὅπου γὰρ αὐτὸς ὁ θεραπεύων θεὸς ἀπέστη ὡς οὐκ ἔχων ὕλην θεραπείης... ταῦτα πιστεύω ἀληθῆ εἶναι, Φιλοποίμην, καὶ ἔστι. Vgl. Edelstein, o.c., k. 1299. 35.: „Als Weisen schildern den Hippokrates dann schliesslich die Briefe die von seinem Besuch bei Demokrit erzählen. *Er glaubt nicht an die Krankheit des Demokrit*, aber er geht zu ihn, um seine Ansicht vom Leben zu bekämpfen" (onze italiëken); en k. 1304.26 : „So nimmt Hippokrates zuerst auch an, Demokrit sei gesund, er will nur hinfahren, um sein Urteil bestätigt zu sehen und den Abderiten zu helfen, die ihn darum bitten. Er sieht in der Krankheit des Demokrit nichts anderes als die gewöhnliche Haltung des Genies".

41. Cfr. XVI, § 3, p. 11. 16 P. : μὴ χρῆσαιμεθα μέντοι τοῖς φαρμάκοις, ὡς περ καὶ πέπεισμαί, ἀλλ' ὁμως εὐτρεπίσθαι χρὴ πανταχόθεν. Het is derhalve niet nodig deze brief in tegenspraak te achten met wat voorafgaat en hem te verwerpen als een latere toevoeging (zo Edelstein nochtans, o.c., k. 1305).

42. Cfr. XVII, § 14, p. 15. 2 P. : πειρούμενος δὲ καὶ γὰρ κατὰ πάντα τὰνδρὸς καίπερ ἦδη μοι δήλου μὴ παρακόπτειν εἴοντας.

43. XVII, § 17, p. 14. 23 P. : τὸ μὲν κατ' ἀλήθειαν, ἔφην, αἴτιον, σέο δεῦρο χάριν ἦκω

en laat zich door Demokritos onderrichten in zijn σοφίη. Hippokrates' eigen grootheid als arts wordt hierbij geenszins aangetast; dit blijkt zonneklaar wanneer Demokritos de verwachting uitspreekt dat Hippokrates hem in ruil voor de verkregen levenswijsheid in de geneeskunde zal willen onderrichten ⁴⁴.

In groep C komen we voor een gans andere situatie te staan. Waar volgens *Brief XVII* Hippokrates zijn negatieve vermoedens dadelijk bevestigd ziet en er dan ook geen ogenblik aan denkt om Demokritos nieskruid toe te dienen, verwijt Demokritos hem in *XVIII* bitter dat hij zich heeft laten misleiden door de dwaze Abderieten en werkelijk de bedoeling had om hem het gevaarlijke nieskruid te geven ⁴⁵; slechts het toevallig feit dat de filosoof aan het schrijven was toen hij hem aantrof, heeft hem daarvan weerhouden ⁴⁶. Als arts had hij nochtans moeten weten hoe noodlottig een dergelijke vergissing had kunnen zijn ⁴⁷. Demokritos beëindigt zijn brief met een opsomming, voor *Hippokrates* (!), van de regels voor het maken van een juiste diagnose ⁴⁸ en met de toezending van een traktaat over de waanzin.

ξυντυχεῖν σοφῶ ἀνδρί· ἔχει δὲ πρόφασιν ἡ πατρίς (sc. Abdera) ἧς πρῶσβειν τελέω. Aardig is in dit verband zijn verlegenheid, wanneer Demokritos hem, op de vraag waarover hij schrijft, antwoordt (§ 15, p. 15. 6 P.): *περὶ μανίης, ἔφη. Κάγω· ὦ Ζεῦ βασιλεῦ, φημί, εὐκαίρως γε ἀντιγράφεις πρὸς τὴν πόλιν. Ὅ δὲ· ποιήν, φησίν, πόλιν, Ἰππόκρατες; Ἐγὼ δὲ· οὐδέν, ἔφην, ὦ Δημόκριτε· ἀλλ' οὐκ οἷδ' ὅπως προῦπῃσεν.*

44. *Cfr.* XVII, § 23, p. 16. 9: ...ἀνθ' ὧν ἴσως καὶ μετὰ διδάξεις ἰητρικὴν ἀμοιβηδόν. *Vgl.* ook zijn lovende woorden in § 12, p. 14. 17 P.: *Ἰπποκράτης, ἔφη, ἔμοιγε τοῦνομα, ὁ ἱητρός. Ὅ δὲ εἶπεν· ἡ τῶν Ἀσκληπιαδῶν εὐγένεια. Πολύ γε σοῦ κλέος τῆς ἐν ἰητρικῇ σοφίης πεφοίτηκεν καὶ ἐς ἡμέας ἀφίκεται.*

45. XVIII, § 1, p. 22. 4 P.: *Ἐπήλθεσ ἡμῖν ὡς μεμνηόσων, ὦ Ἰππόκρατες, ἐλλέβορον δῶσων πεισθεῖς ἀνοήτοις ἀνδράσι...* Hierop wijst ook Marecks, *Symbola ad Epist. Graecos*, p. 31.

46. *Cfr.* XVIII, § 4, p. 22. 14 P.

47. XVIII, § 3, p. 22. 12 P.: *εἰ γὰρ τοι πεισθεῖς ὡς μεμνηότα με ἐπότισας, ἡ πινυτὴ μανία ἂν ἐγεγόνει καὶ σέο τέχνην κατεμύμφαντο ὡς παραιτὴν παρακοιτῆς γεγενημένην. Ἐλλέβορος γὰρ ὑγαίνουσι μὲν δοθεὶς ἐπισκοτεῖ διάνοιαν, μεμνηόσι δὲ κάρτα ὠφελείην εἴωθεν. *Vgl.* C.H., *Aphor.*, IV. 16: ἔλλεβορος ἐπικίνδυνος τοῖσι τὰς σάρκας ὑγίαιας ἔχουσι, σπασμὸν γὰρ ἐμποιεῖ, *en Aphor.*, V, 1: σπασμὸς ἐξ ἐλλεβόρου θανάσιμον, de twee opgenomen in *Brief XXI*, § 2, p. 24. 14-15 P.*

48. XVIII, § 5, p. 22. 18: *Χρὴ οὖν ἱητρὸν μὴ μόνον ὄψει τὰ πάθη κρίνειν, ἀλλὰ καὶ πρήγματι τοὺς τε ρυθμοὺς ἀνακρίνειν ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον καὶ πότερον ἄρχοιτο τὸ πάθος ἢ μεσάζοι ἢ λήγοι καὶ διαφορὴν καὶ ὥρην καὶ ἡλικίην παρατηροῦντα ἱητρεῦειν τὸ πάθος οὐλομένην τε τοῦ σκήνεος. Ἐκ γὰρ τουτέων ἀπάντων εὐχερώς τὴν νοῦσον εὐρήσεις.* Dat een arts bij zijn behandeling dient rekening te houden met het gehele lichaam en met al de elementen die mede bepalend zijn voor de gezondheidstoestand van het lichaam in zijn geheel, gold voor Platoon juist als typisch Hippokratistisch, *cfr.* *Phaedr.*, 270 C, *Charmid.*, 156 A.

In zijn antwoord bekent Hippokrates zijn vergissing: ofschoon hij reeds oud is, toch heeft hij de top van de geneeskunde nog niet bereikt, maar wie wel? Zelfs Asklepios, de uitvinder van de geneeskunde, heeft zichzelf dikwijls tegengesproken ⁴⁹. Hij was inderdaad gekomen om een waanzinnige nieskruid toe te dienen en dat omdat hij niet vermoed had wat Demokritos voor iemand was; pas na hem ontmoet te hebben waren zijn ogen open gegaan ⁵⁰.

2. Aan deze tegenspraak in de appreciatie en de beschrijving van het gedrag van Hippokrates beantwoordt die in de Demokritos-voorstelling.

In de brieven van de B-groep verschijnt Demokritos in de aankleding van de Wijze, zoals de cynisch-stoïsche filosofie zich deze graag voorstelde: alle materiële en wereldse banden heeft hij afgeworpen; uit begeerte naar de ataraxie heeft hij zich in de eenzaamheid teruggetrokken; daar schouwt hij in zichzelf „het land van de waarheid, waar geen vader is, geen vrouw, geen kinderen, geen moeder, geen broer, geen verwanten, geen dienstmeiden, geen toeval, niets van wat verwarring kan veroorzaken” ⁵¹. Voor de waanzin van zijn medemens, die, gedreven door zijn geldzucht, zijn leven verslijt op zoek naar steeds meer materieel gewin; die niet weet wat hij wil; wat hij eerst liefhad, later haat; wat hij niet heeft, begeert en wat hij heeft, misprijst; die aldus zichzelf en zijn naasten in het ongeluk stort; een Thersites van het leven, van bij zijn geboorte een ziekte, wat, zo roept hij uit tot Hippokrates, wat kan de Wijze anders doen dan lachen, vermits de mensen al hun ongeluk en al hun miserie uitsluitend aan zichzelf te wijten hebben ⁵²? Hippokrates, die van plan

49. XX, § 2, p. 23. 26 P. : ἐγὼ μὲν γὰρ ἰητρικῆς ἐς τέλος οὐκ ἀφίγμαι καίπερ ἤδη γηραλέος καθεστώς, οὐδὲ γὰρ ὁ τῆσδε εὐρητής Ἀσκληπίος, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐν πολλοῖς διεφάνισε.

50. XX, § 3, p. 24. 3-6 P. : Εἰσήχθη μὲν οὖν, ὦ Δημόκριτε, ὡς μεμνῶτα ἔλλεβοριῶν, οὐ καταμαντευσάμενος ὅστις ποτ' εἴης. ὡς δ' ἐντυχῶν ἔγνω οὐ μὰ Δία παραφρονήσεως ἔργον, ἀλλὰ σχεδὸν ἀποδοχῆς πάσης, κάρτα σὴν φύσιν ἐπήνεσα ἄριστόν τε φύσεως ἐρμηνευτήν καὶ κόσμου ἔκρινα...

51. XII, § 4, p. 8. 2-7 P.

52. XVII, §§ 25-56; vgl. de teksten verzameld onder D-K, 68 A 21.

Voor deze „lachende Demokritos” bestaan er natuurlijk aanknopingspunten in de ethische fragmenten die ons op zijn naam zijn overgeleverd. Zo beschouwde reeds R. Hirzel, *Demokrits Schrift περί εὐθυμίας* in *Hermes* 14 (1879), pp. 395-396, dit geschrift als de direkte bron voor de *Brieven*. Zo ook Diels, *Hermes* 53, p. 85: „dies Lachen war im Zeitalter des kynische Diatribe (in diesem Ton ist auch der 17. Brief abgefasst) fast der einzige Ueberrest der demokritischen Weisheit. Sein Buch über die Heiterkeit wird wohl neben den Bücherkatalogen und Sentenzsammlungen das einzige gewesen

was geweest om hem deze spot te verwijten, kan niet anders dan hem gelijk geven.

Het hoofdbestanddeel van Demokritos' oeuvre, nl. zijn natuurwetenschappelijke studies, wordt in deze groep volkomen op de achtergrond gehouden⁵³. Weliswaar treft Hippokrates hem aan terwijl hij dierenlichamen aan het dissekteren is om de oorsprong van de waanzin te vinden. Maar wat verder zal hij dit als zijn persoonlijk aandeel in de menselijke waanzin bestempelen: hoe immers zou men door het opensnijden van dierenlichamen de oorzaak van de

sein, das zu Beginn der Kaiserzeit von ihm noch gelesen wurde und unserem Verfasser zugänglich war". In de meest recente studie nochtans van deze ethische fragmenten, nl. Z. Stewart, *Democritus and the Cynics* in *Harvard Stud. in Class. Phil.*, 63 (1958), pp. 179-191, wordt de mening naarvoor gebracht, dat deze verzameling niet uit één traktaat stamt (nl. de *π.εὐθυμίας*), maar dat het om een compilatie uit verschillende werken gaat, „put through a Cynic sieve and deformed in use" (vgl. reeds W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart 1942, p. 203). Beide, de ethische fragmenten en de *Brieven*, zouden zich dus inschakelen in de traditie van de „cynische Demokritos" (de „schreiende Herakleitos" de held zijnde van de Stoïci).

Reeds R. Heinze, *Ariston von Chios bei Plutarch und Horaz* in *Rhein. Mus.* 45 (1890), p. 504 n. 1, bestempelde de *Brieven* als een dokument van de „neu-kynische Schule"; zie ook Edelstein, *RE Suppl.* VI, k. 1301.61: „Die Belehrung, die dem Hippokrates durch Demokrit zuteil wird, ist kynische Erkenntnis, wie sie sich im 1. Jhd. v. Chr. allgemein findet". Vgl. in dit verband K. Praechter, *Philosophie des Altertums*, pp. 504-505, waar hij uiteenzet dat het Cynisme van de vroege keizertijd zich voor de verspreiding van zijn leer van een nieuw literair genre bediende, nl. „die des *pseudepigraphen Briefes*, die sich einerseits an echte philosophische Briefliteratur anschloss, andererseits die in der Rhetorschule geübte Komposition fiktiver Briefe zum Vorbilde nahm".

Volgens Philippson, *Rhein. Mus.* 77, pp. 318-319, heeft de auteur geput uit „volkstümlichen Erbauungsschriften über die Euthymie"; verder beklemtont hij vooral de rol van de Midden-Stoa, in de persoon van Panaitios, voor de „herontdekking" van Demokritos' ethiek, zie zijn artikel *Panaetiana* in *Rhein. Mus.* 78 (1929), pp. 337-360.

53. Vgl. de allusies hierop in de brief van de Abderieten, die niet minder dan een parodie zijn: X, § 3, p. 5. 4 P.: ζῆτεῖ δὲ ὁ ἀνὴρ καὶ περὶ τῶν ἐν Αἰδοῦ (cfr. D-K, 68 B Oc en B 1-1a) καὶ γράφει ταῦτα καὶ εἰδώλων φησὶ πλήρη τὸν ἥερα εἶναι καὶ ὀρνέων φωνὰς ὠτακουστῆν · καὶ πολλάκις νύκτωρ ἕξαναστὰς μόνος ἤσυχῆ ᾧδὰς ἄδοντι εἰοικεν καὶ ἀποδημεῖν ἐνίοτε λέγει εἰς τὴν ἀπειρίην καὶ Δημοκρίτους εἶναι ὁμοίους ἑωυτῷ ἀναριθμήτους (zie ook D-K, 68 C 2).

Wanneer Demokritos, anderzijds, in een terechtwijzing van Hippokrates' uitbundigheid, er de πολλὰ ἀπειρία κόσμων bijhaalt en aldus op een natuurwetenschappelijk „zijspoor" dreigt te geraken, roept Hippokrates hem dadelijk tot de orde: XVII, § 24, p. 16. 13 P.: ...ἀλλὰ ταῦτα μὲν, ἔφην, Δημοκρίτε, διδάξεις ἐν ἰδίῳ καιρῷ, εὐλαβοῦμαι γάρ, μήπως καὶ τὴν ἀπειρίην διεξιῶν γελῆν ἄρξῃ · ἴσθι δὲ νῦν περὶ τοῦ σοῦ γέλωτος τῷ βίῳ λόγον δώσων.

menselijke dwaasheid kunnen opsporen⁵⁴? Geheel zijn uiteenzetting over de „waanzin” is trouwens ethisch-filosofisch van strekking en Hippokrates' bewondering op het einde betreft dan ook de Moralist, die hem nu als een goddelijk man voorkomt en wiens wijsheid hij als een onschatbaar gastgeschenk mee zal nemen naar Kos.

Van dit alles vinden we in de C-groep geen spoor; het gaat daar wel degelijk om de wetenschapsmens Demokritos, „de verklaarder van de natuur en de kosmos”, zoals Hippokrates hem huldigt. Toen die hem vond, was hij net bezig met een werk *περὶ κόσμον διαθέσεως καὶ ποιογραφίης ἔτι τε ἄστρον οὐρανίων*⁵⁵. Tegenover Hippokrates dan treedt hij op, niet als moralist, maar als diens leermeester in de geneeskunde. Dit beeld wordt vervolledigd door de bij XVIII aangehechte *λόγος περὶ μανίης*, waarin Demokritos teksten aanhaalt uit de Hippokratistische geschriften *περὶ ἱερῆς νούσου* en *περὶ ἐπιδημιῶν*, alsmede door Hippokrates' verzoek dat Demokritos hem in de toekomst regelmatig zijn nieuwe werken zou toesturen⁵⁶.

3. De diskrepantie tussen de twee delen openbaart zich ook in de behandeling van het Abderietengezegde.

De schrijver van de B-groep kent dit gezegde, zoals voldoende blijkt uit de terloopse, als het ware onbewuste zinspelingen erop van Hippokrates⁵⁷. Nochtans speelt de aangeboren gekheid van de Abde-

54. XVII, § 46, p. 20. 6 P.: οὐχ ὀρθῆς, ὅτι κἀγὼ τῆς κακῆς μοῖρᾶ εἰμι; μανίης διζήμενος αἰτῆν ζῶα κατατείνω καὶ ἀνατάμνω, ἐχρῆν δὲ ἐξ ἀνθρώπων τὴν αἰτῆν ἐρευνῆσαι. Hiermede bedoelt Demokritos niet dat hij in feite *mensen* zou moeten dissekeren (sekties op mensen waren reeds in het begin van de Keizertijd niet langer mogelijk, zie hierover Edelstein, *Die Geschichte der Sektion in der Antike in Quellen u. Stud. zur Gesch. der Naturwiss. und der Med.*, III.2 (1932), pp. 50-106), maar veeleer dat het geen zin heeft *lichamen* open te snijden, vermits het het binnenste, de *ziel* van de mensen is, die verantwoordelijk is; cfr. Hippokrates' opmerkingen in dezelfde zin in XI, §§ 6-7, p. 6. 20 e.v. (τὰ ψυχῆς νοσήματα πάντα μανίας εἶναι σφοδράς), en XVI, § 3, p. 11. 20 (τὰς ψυχὰς νοσεύσας). Cfr. de stelling van de Stoïci dat alle mensen gek zijn (*μαίνεσθαι*) uitgezonderd de Wijze, vgl. von Arnim, *SVF* III, pp. 164-168.

55. XVIII, § 1, p. 22. 5 P.; vgl. Thrasyllus' kataloog (D-K, 68 A 33), onder de *Φυσικά*: III. 1. *Μέγας διάκοσμος*, 2. *Μικρὸς διάκοσμος*, 3. *Κοσμογραφίη*, 4. *Περὶ τῶν πλανήτων*. Onder de *Μαθηματικά*: VIII. 3 *Μέγας ἐναντὸς ἡ Ἀστρονομίη*, IX. 1. *Οὐρανογραφίη*, 3. *Πολιογραφίη*. (zie ook D-K, 68 C 5). Vgl. ook in dezelfde brief, § 2, p. 22. 9 P., ἂ δὲ κόσμῳ ξυνορᾶται κἀν ἄμειψιρυσμίηις ἔοντα τέτευχε..., met Demokritos' werk *περὶ ἀμειψυρυσμῶν* (D-K, 68 B 8a).

56. XX, § 4, p. 24. 7 P.: ἐπειδὴ τοίνυν τὸ αὐτόματον ἡμέας εἰς τὸ αὐτὸ ἦγαγεν, ὀρθῶς ποιήσεις ἐπιστέλλων ἡμῖν πυκνότερον καὶ μεταδιδὸς τῶν ὑπὸ σέο γραφομένων ξυνταγμάτων.

57. Bijzonder typisch voor deze dubbelzinnigheid is XIV, § 7, p. 10. 6 P.: μελαγχολᾶς οὖν, Δημόκριτε, κινδυνεύων καὶ αὐτὸς Ἀβδηρίτης εἶναι. Zie ook XIV, § 7; XVI, § 1; XVII, § 58 (p. 21. 21 P.: πρὸς τοὺς ὄντως Ἀβδηρίτας).

derieten geen enkele rol in het verhaal: Demokritos lacht niet met hen, maar met de mensheid in het algemeen.

In de C-groep nogmaals hebben Demokritos en Hippokrates het enkel over de dwaasheid van de Abderieten⁵⁸. We staan hier voor dezelfde nauwe relatie tussen de lachende Demokritos en de gekke Abderieten als in het Aelianusbericht.

Ondertussen zijn we aan de meest flagrante tegenstelling stilzwijgend voorbijgegaan: volgens XVII trof Hippokrates Demokritos aan temidden van gedissekteerde dieren, bezig met een studie „over de waanzin”⁵⁹; in XVIII nochtans schrijft Demokritos dat hij op dat moment arbeidde aan een geschrift over de kosmologie en de astronomie en dat het precies de aard van dit onderwerp was, die Hippokrates overtuigde van Demokritos’ helderheid van geest, wat Hippokrates later bevestigt⁶⁰.

Philippson nu, die slechts aan deze laatste kontradiktie aandacht besteedt, tracht haar te verklaren met de hypothese van een dubbele redaktie: XVII zou ons naar zijn mening in de tweede redaktie voorliggen⁶¹; XVIII en XX daarentegen in de eerste „aber doch nicht ganz”. Ook XVIII verwijst immers naar een werk „over de waanzin”. Dit tracht hij dan te omzeilen door de betrokken zin in XVIII voor te stellen als een glosse, uit de tweede redaktie, vanwege een Byzantijns geleerde.

Overtuigend klinkt dit niet. Trouwens, zoals wij hebben trachten aan te tonen zijn deze tegenstrijdige titels slechts een symptoom van

58. Vgl. XVIII, §§ 1-3, en XX, § 3, p. 24. 6: ... τοὺς δὲ εἰσαγαγόντας με ἐμεμφάμην ὡς μεμηρότας, φαρμακείης γὰρ αὐτοὶ ἔχρηζον (van zulke μέμψις is in XVII, § 58, geen sprake; Hippokrates bedankt de Abderieten integendeel: p. 21. 22: ἄνδρες, ἔφην, τῆς πρὸς ἐμὲ πρεσβείης χάρις ὑμῖν πολλή, Δημόκριτον γὰρ εἶδον, ἄνδρα σοφώτατον).

59. Vgl. XVII, § 15, p. 15. 5 P.: καὶ πρῶτόν γ’ αἰτίην τούτου, ὃ τυγχάνεις γράφων, φράζε. ‘Ο δ’ ἐπισχῶν ὀλίγον· περὶ μανίης, ἔφη... τά τε γὰρ ζῶα, ἔφη, ταῦτα, ὅκῳσα ὀρῆς, τουτέου μέντοι γε οὐνεκα ἀνατέμνω...

60. Vgl. XVIII, § 1, en XX, § 3 (zie hoger, n. 50).

Een ander onderscheid, ditmaal van secundair belang, is nog dat in XVIII en XX de aanhef niet meer eindigt met „χαίρειν”, maar met „εὖ πράττειν”. Een onderzoek naar de taal van de twee groepen levert niets op: in beide gevallen gaat het om een gelijkaardig „pseudo-Ionisch”. Zie hierover Littré, t. I, pp. 431-432, en Putzger, p. IV.

61. Philippson, *Rhein. Mus.* 77, p. 302: „Erst nachträglich ist ihm der witzige Gedanke gekommen, den angeblich wahnsinnigen Philosophen über den Wahnsinn schreiben zu lassen”. Reeds Diels, *Hermes* 53, p. 79, beschouwde XVII als een tweede redaktie, maar hiervoor steunde hij zich op zijn opvattingen over de twee versies van XIX (zie verder, n. 64).

een algehele tegenstelling tussen de twee groepen. Ons inziens blijft er dan ook niets anders over dan terug te keren tot de hypothese dat de groep C, althans het deel dat betrekking heeft op de Abdera-episode, afkomstig is van een andere auteur ⁶².

D. DE SAMENSTELLING VAN XVIII-XVII

In dit laatste deel van de verzameling komen twee medische traktaatjes voor op naam van Demokritos: het een handelt zoals gezegd „over de waanzin”, het ander „over de menselijke natuur” ⁶³.

In de staat waarin het is overgeleverd ⁶⁴, plaatst vooral het eerste de onderzoeker voor zware problemen. Door de voorgaande brief (XVIII) als een werk van Demokritos aangekondigd ⁶⁵, bestaat hij in feite uit twee expliciete citaten uit werken van het *Corpus Hippocraticum* ⁶⁶, die, het eerste alleszins, hier als vroegere werken van de ik-persoon worden voorgesteld ⁶⁷.

62. Mareks, *Symbola ad Epist. Graecos*, p. 31 en p. 44; instemmend Edelstein, *o.c.*, k. 1304. Daarentegen Diels, *o.c.*, p. 84: „Die Briefen... selbst 1-24 halte ich für die einheitliche Arbeit eines Verfassers” (wat verder spreekt hij over „die inhaltlichen Diskrepanzen, die sich in Kleinigkeiten finden”).

63. XXIII: Δημόκριτος Ἱπποκράτει περὶ φύσεως ἀνθρώπου. Cfr. D-K, 68 C 6. Vgl. in Thrasyllos' katalogo: IV. 3. περὶ ἀνθρώπου φύσιος ἢ περὶ σαρκὸς β'.

Ofschoon B. Ten Brink, *Democriti liber π. ἀνθρώπου φύσιος* in *Philologus* 8 (1853), pp. 414-424, de brief als een authentiek fragment beschouwde, staat het vast dat deze tekst buiten de titel verder niets met Demokritos te zien heeft, cfr. Diels, D-K, II, p. 225 n.: „Ausser einigen aufgelesen Glossen ist nichts echt, am wenigstens in der geschwollen Ep. 23 (onze italieken), die bisher unbedenklich als Fundgrube demokritischer Fragmente ausgebeutet worden ist”.

64. Het is wellicht onvolledig, cfr. het begin *Μαινομένῳ δὲ* ... De veel meer uitvoerige λόγος περὶ λύσεως, die in de *codex Urbinas* 68 (XVIe eeuw) de λόγος περὶ μανίης blijkbaar moest vervangen (uitg. door Diels, *Hermes* 53, pp. 63-71, die hem samen met XVII aan een tweede redaktie toeschreef), vormde volgens Philippson, *o.c.*, p. 299, met die *over de waanzin* oorspronkelijk één geheel. Diller, *Die sog. 2. Fassung des 19. Hippokratiesbriefes* (zie hoger, n. 3), betoogt echter overtuigend dat de λόγος περὶ λύσεως van een andere auteur stamt, die voor de overeenkomstige citaten uit het C.H. de περὶ μανίης benut heeft. Hij toont verder aan (*o.c.*, pp. 41-44) dat we hier waarschijnlijk te doen hebben met de stijloefening van een humanist, waardoor de tekst niet de minste historische waarde bezit).

65. XVIII, § 5, p. 22. 22 P.: ἀπέσταλκα δὲ σοι τὸν περὶ μανίης λόγον. Cfr. XX, § 4, p. 24. 7: ὀρθῶς ποιήσεις ἐπιστέλλων ἡμῖν πνεύρον καὶ μεταδιδὸς τῶν ὑπόσέο γραφομένων ξυntagμάτων. Zie ook Philippson, *o.c.*, p. 303.

66. XIX, §§ 1-6 = *De morbo sacro*, kap. 17.18 - kap. 18 Jones; §§ 6-7 = *Epid.* V, kap. 80-81 (V, pp. 248-250 Littré) = *Epid.* VII, kap. 85-86 (V, p. 444 Littré).

67. XIX, § 1: *Μαινομένῳ* (*codd.*, Diels: *μανόμεθα Morb. S.*, Littré, Hercher:

Sommige moderne auteurs vinden dit wat al te kras en veronderstellen dat het om een verwarring in de overlevering gaat, waarbij deze *logos* oorspronkelijk op naam van Hippokrates zou gestaan hebben ⁶⁸. Maar indien de verzameling dan oorspronkelijk twee verhandelingen over de waanzin bevat heeft ⁶⁹, hoe dan te verklaren dat de eerste volledig uit de overlevering verdwenen is, en vooral, dat de tweede een zo opvallende verkeerde toewijzing heeft gekregen? Indien dit niet het geval is en er nooit meer dan één *logos* bestaan heeft, is het dan ook maar enigszins waarschijnlijk dat men de vorige brief van Demokritos speciaal zou aangepast hebben ten einde hem een zo duidelijk Hippokratische tekst te kunnen toekennen ⁷⁰?

Een onderzoek naar de wijze waarop dit stuk in de belangrijkste handschriften is overgeleverd, werpt op dit probleem een gans nieuw licht; tegelijk geeft het ons een beter inzicht in de oorsprong van de resterende stukken, die eerder los aan de eig. „briefroman” aangehecht lijken.

Tot de handschriften die voor dit onderzoek in aanmerking komen, behoren in de eerste plaats drie van de oudste Hippokratescodices:

1° de *Marcianus Venetus* 269 (M), XIe eeuw ⁷¹. Het eigenlijk *Corpus* wordt voorafgegaan door een index, die echter van een andere hand zou zijn ⁷². Deze index eindigt met de volgende titels: νζ' ἐπιστολαί. νη' ὁ περὶ μανίης λόγος. νθ' δόγμα Ἀθηναίων. ξ' πρεσβευτικός. De *Brieven* zijn genummerd.

μαϊνόμενοι Putzger) δέ, ὡς ἔφηεν (ἔφησ? Diels) ἐν τῷ περὶ ἱερῆς νούσου... § 6: 'Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ τῶν Ἐπιδημιῶν ἱστορήσας (M V U, Putzger: ἱστορήσα Littré, Hercher: ἱστορήσας b, Diels). Het ligt voor de hand dat de auteur de twee citaten aan dezelfde persoon heeft willen toewijzen.

68. Zo Marcks, *o.c.*, p. 33 en n. 2, met verwijzing naar Hippokrates' *λόγος περὶ ἐλλεβορισμοῦ* (XXI), die op hetzelfde procédé berust. Zie ook Philippson, *o.c.*, p. 298.

69. Zo Marcks, *l.c.*, die meent dat het om een antwoord gaat van Hippokrates op een verloren *logos* van Demokritos. De mogelijkheid wordt aanvaard door Philippson, *o.c.*, p. 303.

70. Zo Philippson, *l.c.*, die meent dat hier oorspronkelijk Demokritos' *περὶ φύσεως ἀνθρώπου* (XXIII) kan gestaan hebben.

71. Beschreven door J. Ilberg, *Zur Ueberlieferung des Hippokratischen Corpus* in *Rhein. Mus.* 42 (1887), pp. 449-450, en zijn *Prolegomena* bij de Hippokratesuitgave van Kühlewein (Teubner), pp. XVIII-XXI. Zie ook Heiberg, *CMG*, I. 1, pp. V-VI, en A. Rivier, *Recherches sur la tradition manuscrite du traité hippocratique 'de morbo sacro'*, Bern 1962, pp. 94-97.

72. Heiberg, *o.c.*, p. VI en n. 2; Ilberg, *Rhein. Mus.* 42, p. 449, daarentegen, „von erster Hand”.

2° De *Vaticanus Graecus* 276 (V), einde XIIe eeuw ⁷³. Wordt eveneens voorafgegaan door een index (f. 1^r) ⁷⁴, die eindigt met ξ' ἐπιστολαί. ξα' ἐπιβώμιος. ξβ' πρεσβευτικός. De *Brieven* zijn niet genummerd.

3° De *Urbinas Graecus* 64 (U) ⁷⁵, X^e-XIe eeuw ⁷⁶. Geen index, de *Brieven* zijn genummerd. Naast vele overeenkomsten met de MV-groep vertoont de codex ook partikulariteiten (o.m. sterk atticiserend).

Daarnaast hebben we de *Palatinus Graecus Bibliothecae Vaticanae* 398 (b), X^e eeuw ⁷⁷. Geen *Hippokratescodex*. Dit zeer belangrijk feit werd door Philippson over het hoofd gezien ⁷⁸. Het overgrote deel van de codex wordt in beslag genomen door *Paradoxographi* (tot f. 261), waarna de brieven volgen van Hippokrates, Themistokles, Diogenes de Cynicus en Brutus ⁷⁹.

Een vergelijkende tabel van de wijze waarop de laatste tien brieven van de verzameling in deze vier handschriften tot ons zijn gekomen, ziet eruit als volgt (de asterisken duiden aan dat het betreffende stuk in dat handschrift ontbreekt):

73. Beschreven door Littré, X, pp. LIX-LX; Ilberg, o.c., pp. 444-446, en *Proleg.*, pp. XV-XVIII; Heiberg, o.c., p. VI; I. Mercati & P.F. de'Cavalieri, *Codd. Vaticani*, t. I, Roma 1923, pp. 362-365.

74. Zie Ilberg, *Proleg.*, pp. XV-XVI; Heiberg, o.c., p. 1 (zijn opmerking, p. VI: „f. 1v *πίναξ* III *alia manu*” is onbegrijpelijk, daar hij de tekst van de index onder I geeft en aldaar in voetnoot „f. 1r” schrijft).

75. U is het siglum gebruikt door Putzger, p. V; hiermede werd door Ilberg nochtans de *Urbinas* 68 aangeduid. Heiberg gebruikt X, maar dit gebruikt Rivier nu voor de *Parisinus Graecus* 2332.

76. Beschreven door C. Stornajolo, *Codd. Urbinales Graeci Bibliothecae Vaticanae*, Roma 1895, p. 70. Zie ook Putzger, l.c., en Heiberg, p. VI.

77. Beschreven door H. Stevenson, *Codd. Mss. Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae*, Roma 1895, p. 254-257. Zie ook H. Schafstaedt, *De Diogenis Epistulis*, Diss. Göttingen, 1902, p. 19, en Putzger, p. V.

78. Cfr. Philippson, *Rhein. Mus.* 77, p. 293, waar hij verkeerdelijk de indruk wekt dat b samen met M, V en U tot de oudste groep Hippokratescodices behoort.

79. De brievencodex *Vaticanus Graecus* 1353 van K. Laskaris, die voor de *Brieven* I-V, XI-XVIII en XXII op de jongere *Parisini* (zie de lijst bij Putzger, pp. V-VI) teruggaat, heeft in de marge de *Brieven* X, XIX, XXIII, XXIV en XXV uit b opgenomen.

	M	V	U	b
XVIII	N ^o 18	(n ^o 18)	N ^o 18	N ^o 19
XIX	Géén N ^o . <i>Tít. : ὁ π. μανίης λόγος</i> <i>cfr. Index.</i> <i>Inc. : τὸν π. μανίης λόγον αὐτῶ γραφέντα ἐν τῷ περὶ ἰερῆς νόσου.</i>	Géén titel	<i>Tít. : ὁ π. μανίας λόγος</i> <i>Inc. : π.μανίας λόγον αὐτῶ γραφέντα ἐν τῷ π.ιερῆς νόσου</i> ⁸⁰ .	<i>Tít. : Δημόκριτος Ἱπποκράτει περὶ μανίης.</i> <i>Inc. : Μαινομένω...</i>
XX	N ^o 19	(n ^o 19)	N ^o 19	N ^o 21 <i>(Des. : ἀλλὰ σχεδὸν ἀποδοχῆς p. 24. 5 P.)</i>
XXI	N ^o 20	(n ^o 20)	Géén nummer	<N ^o 22> <i>Inc. : λιτι τε τετρημ- μένω...</i> <i>p. 25. 8 P.</i>
XXII	N ^o 21	(n ^o 21)	Géén nummer	N ^o 24
XXIII	***	***	***	N ^o 23
XXIV	***	***	***	N ^o 25
XXV	<i>Cfr. Index</i>	Niet in de Index		N ^o 10
XXVI	Niet in de Index	<i>Cfr. Index</i>	<i>In summo margine alia manu</i> ⁸¹	***
XXVII	<i>Cfr. Index</i>	<i>Cfr. Index</i>		***

1. Hieruit blijkt dus dat de *λόγος περὶ μανίης* in het handschrift b uitdrukkelijk aan Demokritos wordt toegekend. Alle Hippokrates-codices lijken dit daarentegen te willen *korrigeren* :

— M, V en U beginnen de *logos* alle drie met het in de lucht hangende zinsdeel *τὸν περὶ μανίης λόγον αὐτῶ γραφέντα ἐν τῷ περὶ ἰερῆς νόσου*. Ofschoon dit in M en U nog na de titel komt, gaat het hier oorspronkelijk om een marginale noot bij het einde van de brief van Demokritos⁸², waarmede de kopiist of een lezer— die, na gans het *Corpus Hippocraticum* te hebben doorgemaakt, maar al goed meende te weten dat dit een werk van Hippokrates was, — heeft willen suggereren

80. Niet bij Putzger, p. 23. Zie Stornajolo, *o.c.*, p. 70.

81. Stornajolo, *l.c.*

82. *Cfr.* XVIII, § 5, p. 22. 22 P. : *ἀπέσταλκα δέ σοι τὸν περὶ μανίης λόγον*. Zie Putzger, p. 23 : *lectoris cuiusdam esse verba ad finem ep. 18 pertinentia arbitratus uncis inclusi*.

dat Demokritos Hippokrates *diens eigen werk terugzond* ⁸³. Aangezien deze noot in de drie oudste en onderling onafhankelijke handschriften voorkomt, moet zij opklimmen tot hun archetypus, terwijl zij in haar oorspronkelijke vorm, nl. als marginale noot bij XVIII nog ouder kan zijn ⁸⁴.

— In het handschrift U is zelfs de orde van de brieven veranderd en komt de *logos* na de brief van Hippokrates. Met zijn tussengeschoven *incipit* sluit hij nochtans duidelijk aan bij het einde van XVIII; Hippokrates' brief zelf eindigt bovendien met *ἀπέσταλκα δέ σοι καὶ αὐτὸς τὸν περὶ τοῦ ἐλλεβορισμοῦ λόγον* ⁸⁵.

— In de index van M wordt de *logos* apart vermeld als een werk van Hippokrates, nà de *Brieven* en met een eigen nummer. Maar in werkelijkheid geeft de codex deze tekst direkt na XVIII; aangezien pas het antwoord van Hippokrates een nieuw nummer krijgt, vormt de *logos* in M dus één geheel met XVIII. Hetzelfde geldt, in mindere mate, ook voor V, waar hij zonder afscheidende titel met de lezersnoot direkt bij de vorige brief wordt aangehecht.

Al deze manipulaties, en dan vooral de lezersnoot, kunnen enkel verklaard worden als een poging om een bestaande overlevering te corrigeren. Dit impliceert dat het handschrift b hier hoogstwaarschijnlijk gelijk heeft en dat de auteur zelf van dit deel van de *Brieven* deze Hippokratistische teksten als Demokritisch heeft willen voorstellen.

In dat geval hoeven we dit nog niet dadelijk te veroordelen als een „verzweifelt dumme Missgriff” ⁸⁶. Immers, het probleem van het auteurschap van deze medische werken, waarvan de meeste misschien anoniem waren overgeleverd, stond ook toen reeds volop in de belang-

83. Vgl. de vertaling van deze slotzin van Demokritos door Foësius: *Tuum autem de insania scriptum ad te remisit*, geciteerd door Diels, *Hermes* 53, p. 59 n. 3, met als commentaar: „Dass heisst die Grammatik töten, um den elenden Schriftsteller zu retten”. Zo reeds Ermerins, vol. III, p. 603: *Nec tamen credo id voluisse scriptorem epistolarum, modo conferas finem epistolae 20ae; videtur autem omnino ita fuisse ineptus ut libellum citationibus ex Hippocrateis refertum et in quo ipse scriptor ex suis scriptis ipsius locos depromere se profiteretur, Democrito tribuere tamen voluerit.*

84. Voor het stemma van M en V (vnl. op basis van *Nat. Hom.* en *Morbo S.*) zie Rivier, *o.c.*, p. 90.

85. Dit alsmede zijn verzoek aan Demokritos (*ge zoudt er goed aan doen ons regelmatig van de door u geschreven werken op te zenden*) dat hieraan onmiddellijk voorafgaat, laten er geen twijfel over dat Demokritos hem in elk geval reeds een *eigen* werk toegezonden heeft (zie ook Diels, *o.c.*, p. 59; Philippon, *o.c.*, p. 303), wat, als dit nog diende gezegd, de interpretatie van de kopiist als onmogelijk uitwijst.

86. Zo Diels, *o.c.*, p. 85; vgl. ook Ermerins' *ineptus* in n. 83. Al met al *zijn* het (hoogstwaarschijnlijk) geen werken van Hippokrates.

stelling en het is meer dan problematisch of er voor Hadrianus reeds een „Gesamtausgabe” in de aard van wat ons is overgeleverd, bestond ⁸⁷. Als men bovendien bedenkt dat er in deze Hippokratische verzameling omzeggens géén werk is, waarvan de Hippokratische oorsprong in de Oudheid niet betwist is geworden ⁸⁸, dan wordt het reeds heel wat aannemelijker, menen we, hoe deze auteur de twee werken aan Demokritos heeft kunnen toeschrijven (wiens bibliografie toch reeds verscheidene medische titels omvatte). Dit past trouwens in de bijzondere Demokritos-Hippokratesverhouding in deze brievengroep en laat zich bovendien goed inschakelen in de traditie volgens dewelke Demokritos de leermeester was van Hippokrates.

2. Zoals gezegd levert de handschriftenvergelijking ook voor de andere stukken interessante gegevens op. Zo in de eerste plaats wat de drie oorkonden, het *Dogma*, het *Epibomios* en het *Presbeutikos* (XXV-XXVII) betreft.

Terwijl de laatste twee in het handschrift b ontbreken, vinden we daar wel het *Dogma*, maar dan als N° 10, d.w.z. als konklusie van de Artaxerxesepisode. Hier sluit het door zijn inhoud inderdaad direkt bij aan, aangezien de Atheners in de motivering van hun besluit, naast Hippokrates' heilzame aktie tijdens de pestepidemie aldaar ⁸⁹ en zijn medische geschriften, als laatste punt zijn weigering vermelden om Artaxerxes, de gemeenschappelijke vijand van de Grieken, bij te staan en dit in weerwil van de grote beloningen die hij hem voorspiegelde.

87. Zie hierover Edelstein, *RE Suppl.*, k. 1310-1313, en k. 1331-1335; ook H. Diller, *Stand und Aufgabe der Hippokratesforschung, Jahrbuch 1959 Akad. Wiss. und Lit. in Mainz*, pp. 271-272.

88. Zie Edelstein, o.c. k. 1315-1317. Ook Galenos beschouwde het *De morbo sacro* als onecht, zie H. Diller, *Zur Hippokratesauffassung des Galen in Hermes* 68 (1933), p. 168.

Dat het inderdaad de bedoeling was van de vervalser om deze werken aan Demokritos toe te wijzen, konkludeerde ook Wilamowitz in *Die Hippokratische Schrift nepl ipñs voúov, Sitzungsber. Kön. Preuss. Akad.*, 1901, I. 1, p. 22: „Nun tritt in den Hippokratischen Briefen ein zweiter, noch vornehmerer Bewerber auf, Demokrit. Dass das möglich war, nicht nur für diese Schrift, sondern auch für die Epidemien, ist ein sehr beherzenswerthes Factum”.

89. XXV, § 1; vgl. XXVII, § 34 en § 36. Dit is echter in tegenspraak met de getuigenis van Thouk., II, 51, dat geen artsen baat konden brengen. Reeds Littré, I, pp. 428-429, verwierp het op basis daarvan als onhistorisch; zie ook Gossen, *RE* 8, k. 1804, en Edelstein, o.c., k. 1300.

Het feit dat het *Dogma* wel is opgenomen, sluit hier de verklaring uit dat de andere stukken dit niet zouden zijn alleenlijk omdat het geen brieven zijn en in een brievenverzameling dus eigenlijk niet thuishoren. Hier moet trouwens naar een zeer belangrijke getuigenis verwezen worden, die aan deze toestand het toevalskarakter ontnemt: Erotianos nl. vermeldt in het inleidend overzicht van zijn *Glossarium* noch de *Brieven* noch het *Dogma*, maar wel het *Epibomios* en het *Presbeutikos*⁹⁰. Dit suggereert dat deze twee teksten oorspronkelijk los stonden van de *Brieven* en dat ze reeds in Erotianos' tijd⁹¹ tot de Hippokratische geschriften werden gerekend. Tenzij hij wist dat het om eigentijdse vervalsingen ging, waren de *Brieven* hem blijkbaar onbekend. Dat het *Dogma* ook hier aan de zijde van de *Brieven* staat tegenover de twee redevoeringen, is niet het minst belangrijke punt.

In een Brievenverzameling zonder het *Epibomios* en het *Presbeutikos* komt de meest logische plaats voor het *Dogma* onmiddellijk na de A-groep, vermits het met de Abdera-episode niets te zien heeft. Het handschrift b heeft hierin dus de oorspronkelijke volgorde van de „briefroman” bewaard, een vaststelling die nog meer kracht geeft aan zijn toekenning van de *λόγος περὶ μανίης* aan Demokritos. Pas toen de *Brieven* in het *Corpus Hippocraticum* werden opgenomen en het *Epibomios* en het *Presbeutikos*, als losse documenten, hierachter werden geplaatst, werd in de Hippokratescodices ook het *Dogma* als derde oorkonde hieraan toegevoegd⁹².

90. *Gloss.*, p. 9.20 Nachmanson: *Πρεσβευτικός γὰρ καὶ Ἐπιβώμιος φιλόπατριν μᾶλλον ἢ ἰατρὸν ἐμφαίνουσι τὸν ἄνδρα*. Hij geeft bovendien glossen uit het *Presbeutikos*, zie Nachmanson, *Erotianstudien*, Uppsala 1917, pp. 440-441.

91. Het *glossarium* werd geschreven ten tijde van Nero, zoals blijkt uit de opdracht aan diens lijfarts Andromachos, zie Cohen, *Erotianos*, *RE* 6 (1097), k. 544.

92. De verwijzing in het *Dogma* naar I-IX mag dus niet aangewend worden als bewijs voor de eenheid van de groepen A en D. Reeds Philipsson, *o.c.*, p. 308, oppert de mogelijkheid dat het *Dogma*, zoals in b, oorspronkelijk achter *Brief IX* zou hebben gestaan, terwijl Littré, I, pp. 426-434, het in zijn bespreking bij I-IX opnam. De andere onderzoekers nochtans behandelen de drie teksten, XXV, XXVI en XXVII, gewoonlijk op één lijn. Reeds Chr. Petersen, *Zeit und Lebensverhältnisse des Hippokrates* in *Philologus* 4 (1894), p. 228, achtte een datering van deze documenten vóór de Alexandrijnen als bewezen (besproken bij Littré, VII, pp. XVII-XLIV); dit werd beaamd door Marcks, *o.c.*, p. 30 n. 1. H. Pomtow, *Hippokrates und die Asklepiaden in Delphi* in *Klio* 15 (1917), pp. 316-326, betoogt dat het *Presbeutikos*, en zo ook XXV en XXVI, ofschoon een vervalsing, reeds dateren uit de 2e helft van de IVe eeuw, „wo sie sogleich dem Hippokrates-Corpus angehängt wurden”. Herzog, *Hist. Zeitschr.* 125, p. 220 n. 1, veronderstelt dat de „briefroman” I-XXIV geschreven werd in aansluiting bij de reeds bestaande

3. Rest ons tenslotte de groep bestaande uit de brief van Hippokrates aan zijn zoon Thessalos (XXII), Demokritos' *Over de natuur van de mens* (XXIII) en Hippokrates' *Hygieïnon* aan koning Demetrios (XXIV).

Naar hun inhoud missen deze drie elk aanknopingspunt met de voorgaande twee episodes. *Brief XXII*, de enige die ook door M, V en U is overgeleverd, past nochtans met zijn betoog over het nut voor een praktizerend arts van de rekenkunde en de meetkunde, in de meer medisch-wetenschappelijke atmosfeer van de voorgaande brieven in de C-groep.

Het handschrift b, anderzijds, geeft Demokritos' uiteenzetting vóór de brief aan Thessalos, waardoor zij zich direkt bij de „briefroman" aansluit en aldus de funktie krijgt van een tegemoetkoming van Demokritos aan het verzoek van Hippokrates. Toch valt deze brief, strikt genomen, niet onder de „Hippokratesbrieven", aangezien er geen antwoord van Hippokrates op volgt. Bovenal verschilt hij naar vorm en karakter van de vorige twee traktaatjes, die authentieke, wetenschappelijke teksten geven en door een afzonderlijke brief worden aangekondigd; dit stuk is zelf als een brief opgevat en is bovendien sterk vulgarizerend van opzet. Het beantwoordt derhalve niet precies aan Hippokrates' vraag om toezending van *ξυντάγματα*.

Ook de brief aan koning Demetrios stelt problemen, aangezien in de aanhef verwezen wordt naar een vroegere studie over de menselijke natuur, die de koning op diens verzoek toegestuurd was; XXIV wordt voorgesteld als een vervolg daarop⁹³. Nu bevat de verzameling inderdaad nog een brief aan een Demetrios⁹⁴, maar dat daarnaar stukken XXV, XXVI en XXVII; instemmend Diels, *Hermes* 53, p. 84.

Tegen deze vroege datering kant zich Edelstein, *o.c.*, k. 1305, die eveneens, k. 1298, op verschillen wijst tussen het *Dogma* en het *Presbeutikos* (evenwel zonder hieraan veel belang te hechten).

93. XXIV, § 1: *Ἡμεῖς καὶ πρότερον μὲν σπουδάζοντες, ὡ βασιλεῦ, περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν κεφαλαίῳ θεωρήσαι τὰ μέρη, τὰτα ξυγγράψαντες, καθάπερ ἤξιώσας, ἀπεσταλάμεν. Νῦν δὲ...*

94. Nl. *Brief VI*: *Ἱπποκράτης Δημητρίῳ ὑγιαίνειν* MVU: *Ἱπποκράτης Δημητρίῳ βασιλεῖ ὑγιαίνειν* b (de *Oxyrh. Pap.*, IX, n° 1184, bevat een iets langere versie gericht aan een Gorgias; kan dit verband houden met de traditie dat Hippokrates de leerling zou geweest zijn van Gorgias?).

Volgens Philippson, *o.c.*, pp. 306-307, die meent dat dit briefje waarschijnlijk geen ander doel had „als den der Widmung", zou de auteur naar Demetrios van Magnesia, korrespondent van Atticus, hebben willen wijzen. Hij vervolgt: „dass er ihm in Brief 24 sogar den Königstitel gibt ist gewiss nur ein Scherz". Dit laatste is misleidend: b, *het enig handschrift dat ons Brief XXIV heeft overgeleverd*, noemt Demetrios ook in VI „koning"!

verwezen zou worden is uit den boze: de „brief” in kwestie bestaat amper uit één zinnetje en alludeert enkel op het verzoek van Artaxerxes.

De enige brief, waarvan de inhoud én de titel beantwoorden aan de omschrijving *περι τῆς ἀνθρωπίνης φύσιος ἐν κεφαλαίῳ θεωρηῆσαι τὰ μέρη*, is de zoëven vermelde uiteenzetting van Demokritos *Over de natuur van de mens*. Zowel het inleidend betoog hiervan, nl. dat elk gevormd mens de principes van de geneeskunde moet beheersen⁹⁵, als de erop volgende populair-wetenschappelijke opsomming van de lichaamsdelen⁹⁶, horen beter thuis in een brief van een beroemd arts aan een geïnteresseerde leek, dan in de brief van een filosoof aan een arts. Het lijkt ons derhalve een aanvaardbare hypothese dat deze twee brieven, XXIII en XXIV, oorspronkelijk tezamen horen en dat ze beide aan koning Demetrios gericht waren⁹⁷. Het feit dat ze niet voorkomen in de Hippokratescodices maar wel in de epistolografische verzameling⁹⁸ wijst er in elk geval op dat ze vreemd zijn aan de eigenlijke „briefroman”.

Dit laatste wordt ons bevestigd door de kopiïst van b; hij beëindigt *Brief XXIV*, die voor hem de laatste van de Hippokratesbrieven is, met de noot: *ζητητέον τὸ λείπον τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὴν πρὸς Πτολεμαίων δλόκληρον*⁹⁹. De kopiïst was er dus eerstens van op de hoogte dat deze brief (waarvan de tekst bovendien sterk korrump is) niet

95. XXIII, § 1: *Χρὴ πάντας ἀνθρώπους ἰητρικὴν τέχνην ἐπίστασθαι, ὡς Ἰππόκρατες...*, *τούτων δὲ μάλιστα τοὺς παιδείας καὶ λόγων ἴδριας γεγενημένους*.

96. XXIII, § 3, p. 26. 7 P.: *Φύσεως δὲ ἀνθρωπίνης ἡ περιγραφὴ θεωρήτην ἔχει τούηνδε...*

97. Zo reeds F. Heinemann, *Diokles von Karystos und der prophylaktische Brief an König Antigonos* in *Museum Helveticum* 12 (1955), pp. 170-172.

98. Ze zijn ook opgenomen in de *Vaticanus Graecus* 1353 (zie hoger, n. 79), en de *Matritensis Graecus* 4554, die blijikbaar op de *Vaticanus* teruggaat, zie Schafstaedt, *De Diogenis Epistulis*, pp. 29-32.

Onder de Hippokratescodices vormt de *Parisinus Graecus* 2142 (H), die op M teruggaat (zie Littré, I, pp. 512-514; Ilberg, *Rhein. Mus.* 42, p. 454, en *Proleg.*, pp. XXI-XXII; Heiberg, p. V; Rivier, *o.c.*, pp. 97-99), een uitzondering: het bevat ook *Brief XXIII*, maar zonder titel. Het is echter zo goed als zeker dat de kopiïst voor het laatste deel van de brievenverzameling beroep heeft gedaan op een brievencodex. Dit blijkt niet alleen uit het voorkomen in de index (van de werken van Hippokrates!) van *ἐπιστολαὶ Δημοκρίτου*, maar ook en vooral uit de volgorde van de stukken: na XVIII (D. aan H.) volgt XXVI (*Ἐπιδομῖος*), XXVII, XXV; dan XIX, XX, XXI, XXIII, XXII (in plaats van XXIV volgt op XXII, zonder aankondiging en *in een andere hand*, een beschrijving van de bereiding van drankjes *πρὸς τὰ μελαγχολικὰ σώματα*). Na het *Dogma* vinden we dus vanaf XIX net dezelfde volgorde als in b.

99. Zie Putzger, p. 27, kritisch apparaat.

volledig vóór hem lag ; bovendien, en dat is voor ons het interessantste van zijn aantekening, brengt hij hem in verbinding met een brief van "Hippokrates" aan een Ptolemeër.

Onder deze titel heeft de traditie ons echter niet één, maar drie pseudo-Hippokratische brieven overgeleverd ¹⁰⁰ :

1° *Ἰπποκράτους, ἄλλοι δὲ Διοκλέους, ἐπιστολὴ πρὸς Πτολεμαίων βασιλέα* (*Ptol.* 1). De brief stamt uit het werk van Paulus van Aigina, waar hij echter als een brief van Diokles van Karystos aan Antigonos wordt geciteerd ¹⁰¹. Hiervan bezitten we, eveneens op naam van Hippokrates, een Latijnse vertaling, getiteld *Epistula ad Antiochum* (sommige handschriften geven ook *ad Antigonium*) ¹⁰².

2° *Ἐπιστολὴ πρὸς Πτολεμαίων βασιλέα περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* (*Ptol.* 2) ¹⁰³.

3° *Ἐπιστολὴ Ἰπποκράτους πρὸς Πτολεμαίων βασιλέα* (*Ptol.* 3) ¹⁰⁴.

Tenslotte hebben we nog een *Epistula... Hippocratis ex Graeco translata ad Maecenatem* (*Ptol.* 4) ¹⁰⁵.

Al deze brieven vertonen onderling sterke overeenkomsten, wat reeds Ermerins deed vermoeden dat ze dezelfde oorsprong hadden ¹⁰⁶. Blijkbaar is het één brief, *Ptol.* 1, die het voorbeeld is geweest voor de andere. Door Jaeger is hij getypeerd als „ein Leitfaden der Prophylaxe gegen Krankheiten, die im Stadium des ersten Ausbruchs stehen” ; naar zijn mening zou het gaan om een authentieke brief van Diokles aan Antigonos op verzoek van diens zoon Demetrios Poliorketes ¹⁰⁷.

100. Zie H. Diels, *Die Handschriften der Antiken Aerzte, griechische Abteilung, Abhandl. Kön. Preuss. Akad.*, 1906, pp. 40-41, en 51-52, en *Abhandl.* 1907, pp. 27-29.

101. *Διοκλέους ἐπιστολὴ προφυλακτικὴ. Διοκλῆς Ἀντιγόνῳ βασιλεῖ.* Zie *CMG*, IX. 1, pp. 68. 25 - 72. 12, en W. Jaeger, *Diokles von Karystos*, Berlin-Leipzig 1938, pp. 75-78 (kommentaar pp. 79-113).

102. *Edid.* M. Niedermann, *Marcelli de medicamentis liber, CML*, V, pp. 10-13.

103. *Edid.* F.Z. Ermerins, *Anecdota Medica Graeca*, Leiden 1840, pp. 278-297.

104. *Edid.* J.Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca*, Paris 1831, vol. III, pp. 422-428.

105. *Edid.* Niedermann, o.c., pp. 13-15.

106. *Cfr.* Ermerins, o.c., p. XIV : *Omnes hae Epistolae, quamquam minime ad verbum inter se conveniunt, tamen adeo alia aliam referunt, ut communem quandam originem facillime agnoscas : differt a reliquis maxime ea, quam ipse nunc primum in his Anecdotis Medicis in lucem edo* (sc. *Ptol.* 2.).

107. Jaeger, o.c., pp. 70-75 ; de andere brieven werden door Jaeger niet bij het onderzoek betrokken ; *cfr.* zijn noot in *Vergessene Fragmente des Peripatetikers Diokles v. Karystos, Abhandl. Preuss. Akad.*, 1938, n° 3, p. 4 n. 5.

Zijn interpretatie is sindsdien betwist geworden door Heinemann (zie n. 97), pp. 158-172, die de versie van Paulus van Aigina op dezelfde lijn plaatst als de andere, op Hippokrates' naam overgeleverde brieven aan de Diadochen van de IIIe eeuw, Antigonos,

Zijn inhoud valt, na de inleiding, uiteen in twee delen en herinnert uiterlijk sterk aan het schema van het Hippokratisch werk *De natura hominis*, kap. 1-8 ¹⁰⁸ :

1° verdeling en bespreking van het menselijk lichaam in 4 delen, waarbij voor elk deel afzonderlijk de tekens opgesomd worden, die een aandoening plegen vooraf te gaan ¹⁰⁹ ;

2° de invloed van de 4 jaargetijden op de 4 lichaamssappen, met profylaktische raadgevingen op het gebied van de drank, de arbeid en het geslachtsverkeer ¹¹⁰.

Naar welke van deze drie, zogenaamd aan Ptolemaios gerichte brieven de kopiist van b ons verwijst, kan natuurlijk niet uitgemaakt worden en is ook van weinig belang. Wel belangrijk is dat zijn noot blijkt te berusten op een reële verwantschap tussen deze brieven : na een vorige, theoretische uiteenzetting „over de delen van het menselijk lichaam”, streeft ook dit *Hygieinon* aan Demetrios profylaktische doeleinden na. Ook hier gaat het m.a.w. om het *παρako-λουθεῖν τοῖς σημεῖοις*, wat de geadresseerde in staat moet stellen

Antiochos en Ptolemaios : „Er ist offensichtlich am Rande der wissenschaftlichen Medizin als Handbüchlein der Volkseheilkunde entstanden und um des buchhändlichen Erfolges willen mit berühmten Namen geschmückt worden” (p. 172). Zie ook Edelstein, recensie op Jaeger, *Diokles v. K.*, in *American Journal of Philology* 61 (1940), pp. 483-489.

108. Ofschoon dat werk natuurlijk therapeutisch, niet profylaktisch bedoeld is. — Heinemann, o.c., p. 162, schrijft daarentegen : „Der Ueberblick lernt dass hier drei offensichtlich nicht zusammengehörige Abschnitte nur äusserlich nebeneinanderstehen”.

109. *Ptol.* 1, § 2 : *διαιρούμεθα δὴ τὸ σωματίον εἰς μέρη τέσσαρα, κεφαλὴν, θώρακα, κοιλίαν, κύστιν. Ἐπειδὴν οὖν μέλλη πάθος περὶ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ πλείον συνίστασθαι, προσημαινέιν εἴωθεν σκοτόδινοσ...* Commentaar bij Jaeger, *Diokles v. Karystos*, pp. 86-103. Ook in *C.H., Nat. Hom.*, speelt het getal 4 een belangrijke rol.

110. *Ptol.* 3 is enkel een populaire, vereenvoudigde versie van *Ptol.* 1, maar met de eigenaardigheid dat het deel over de seizoenen nu vooraan geplaatst is.

Ptol. 2 is een onevenwichtige compilatie : de eerste helft bestaat uit een vulgarizerend traktaat hoofdzakelijk gedistilleerd uit *C.H., Nat. Hom.*, kap. 1-8 (bespreking van de *κατασκευὴ ἀνθρώπου* op basis van de 4 elementaire kwaliteiten en de 4 lichaamssappen; invloed hierop van de 4 seizoenen); net als dit is het niet profylaktisch, maar therapeutisch. De tweede helft is, zij het onder enigszins andere bewoordingen, eenvoudig overgenomen uit *Ptol.* 3, nl. de inleiding (die dus midden in de „brief” valt!) en de invloed van de seizoenen (die hier dus voor de tweede maal gegeven wordt, maar nu profylaktisch van opzet is).

Ptol. 4 is eveneens een combinatie, dit keer bestaande uit, §§ 2-3, een samenvatting van het deel van *Ptol.* 2 over de 4 kwaliteiten en de 4 lichaamssappen, en, §§ 6-9, een verkorte overname van het semeiotisch gedeelte van *Ptol.* 3.

voor de rest van zijn leven vrij van ziekten te blijven ¹¹¹. Indien we tenslotte de geadresseerde van XXIV mogen identificeren met Demetrios Poliorketes, die samen met zijn vader Antigonos, de koningstitel had aangenomen na zijn overwinning op Ptolemaios I, de vermoedelijke geadresseerde van de andere brieven, dan wordt de titel van XXIV ook „historisch” zinvol.

Dit betekent echter dat XXIV en XXIII waarschijnlijk ouder zijn dan de „briefroman”, waaraan ze pas later, en dit enkel in een epistolografenverzameling, aangehecht zijn. Het is pas na deze opname dat de Demetrios van *Brief VI* tot koning is „verheven”, met de bedoeling, klaarblijkelijk, de twee te identificeren en aldus een kunstmatige band te scheppen tussen de „briefroman” en XXIV ¹¹²; voor XXIII is dit geschied door de brief aan Demokritos toe te wijzen.

E. SAMENVATTING EN BESLUIT

Dit onderzoek naar de samenstelling van de Hippokratische Brievenverzameling en naar haar verwantschap met de andere getuigenissen voerde tot de volgende inzichten :

1. Van de losse stukken achteraan behoorden XXVI (*Epibomios*) en XXVII (*Presbeutikos*) reeds tot het Hippokratisch *Corpus* toen de eigenlijke *Brieven* gefabriceerd werden; dat ze aan de auteur van de

111. XXIV, § 5, p. 27. 22 P. : δεῖ δὲ... ἐπακολουθοῦντα τοῖς σημείοις τοῖς γιγνομένοις ἐν τῷ σώματι διατηρεῖν τὸν καιρὸν ἐκάστου, ὅπως ἂν φυλαζόμενος τὸ ἀρρώστημα τὸ μέλλον ἐπιφέρεισθαι ταῖς θεραπείαις αἷς ἂν ἐγὼ γράφω χρώμενος διατελέης ἀνουςος εἰών. Cfr. *Ptol.* 1, § 1, Jaeger, *o.c.*, p. 85. Zo ook de populaire versies, bv. *Ptol.* 2 (einde) : ταῦτα δὲ παραφυλαζόμενος, ὦ βασιλεῦ, ζήσεις ἀλύπως καὶ ἀπόνως τὸν ἐπιλοιπον χρόνον. In de authentieke (?) brief belooft Diokles echter enkel „die Fähigkeit selbst genau den körperlichen Vorgängen folgen zu können”, zie Jaeger, *o.c.*, p. 86.

Ook Heinemann, *o.c.*, p. 171, wijst op de overeenkomsten van *Brief XXIV* met *Ptol.* 1. Hierbij ook aandacht schenkend aan de taal, die, in tegenstelling met de *Brieven*, bijna zuiver Attisch is, acht hij het niet uitgesloten „dass beide Briefe aus derselben Zeit, möglicherweise von derselben Hand stammen”. Hij verwijst tenslotte ook naar *Brief XXII* (H. aan Thessalos), „offenbar in einer Zeit geschrieben, der die Medizin als Bestandteil der enkyklios paideia galt” (*o.c.*, p. 172; maar het gaat daar om het belang van de *wiskunde* voor de geneeskunde, niet van de geneeskunde voor de *σοφία* zoals in XXIII). Zoals we reeds aanduiden, echter, is niet alleen de handschriftelijke traditie, maar ook het opzet van deze brief verschillend van de twee volgende.

112. Philippson, *o.c.*, p. 308, die, zoals gezegd (zie n. 94), geen aandacht schenkt aan de handschriftelijke overlevering, wijst XXIV toe aan een latere redactie, „da sein Empfänger Demetrios ja in Brief 6 an Stelle von Gorgias getreten ist”.

„briefroman” bekend waren en door hem aanvaard werden als authentiek, wordt bewezen door een allusie in II en XXV op het *Presbeutikos* ¹¹³.

De *Brieven* XXIII en XXIV horen, ondanks de overgeleverde titel van XXIII, waarschijnlijk tezamen. Pas later, en enkel in een epistolografenverzameling aan de overige *Brieven* toegevoegd, rangschikken ze zich bij andere pseudo-Hippokratische traktaatjes met vulgarizerende strekking uit de Hellenistische periode.

2. De eigenlijke verzameling valt uiteen in 2 delen. Ondanks het feit dat ze een gemeenschappelijk thema hebben en hun brieven kronologisch op elkaar volgen, kunnen zij ons inziens, om de redenen die we uiteengezet hebben, niet van dezelfde auteur stammen.

De *Brieven* XVIII-XXII zijn weliswaar na de ontmoeting geschreven, maar ze geven hiervan toch een uitvoerige, retrospectieve beschrijving. Als dusdanig impliceren zij niet de aanwezigheid van voorgaande brieven.

Ze bevatten dezelfde 4 elementen die we reeds bij Aelianus aantreffen : de gekke Abderieten, de lachende Demokritos, zijn vermeende waanzin en, uiteraard, de komst van Hippokrates. Ook wat de appreciatie betreft van de 2 figuren, stemt deze epistolaire versie volledig overeen met de andere getuigenissen : Demokritos treedt onmiskenbaar op als Hippokrates' meerdere op het gebied van de geneeskunde en de beklemtoning van zijn superioriteit geschiedt volledig ten koste van Hippokrates. Het feit dat deze laatste geloof schenkt aan de gekke Abderieten, zelfs wanneer hij reeds vóór Demokritos staat, maakt hem hier, zoals in de Athenodorosanekdote, tot de dupe van het verhaal. In de logika van het verhaal heeft dit tot gevolg dat hem het auteurschap wordt ontnomen van de geschriften uit het *Corpus Hippocraticum* waarin over de waanzin gehandeld wordt.

De traditie, waarvan deze *Brieven* deel uitmaken en waarin op zulke duidelijke manier partij wordt gekozen vóór de filosoof en tegen de arts, kan onmogelijk in Hippokratische kringen ontstaan zijn.

113. II, § 5, p. 2. 7 P. : ἡξιώται τε τῶν αὐτῶν Ἡρακλεῖ τε καὶ Ἀσκληπιῷ ὑπὸ Ἀθηναίων δωρεῶν, XXV, § 3 : δέδοκται τῷ δήμῳ μνήσαι αὐτὸν τὰ μυστήρια τὰ μεγάλα δημοσίᾳ καθάπερ Ἡρακλέα τὸν Διός, καὶ στεφανῶσαι αὐτὸν στεφάνῳ χρυσῷ... Vgl. XXVII, §§ 38-39 : ...καὶ ὁ ἐν τῷ ὑμετέρῳ θείτρῳ χρύσεος στέφανος ἐπιτιθεῖς ζήλου πρὸς τὸ ἄκρον ἦγε. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο καλὸν ὑπερέβαλεσθε μνήσαντες τὰ Δήμητρος καὶ Κόρης ὄργια καὶ τὸν πατέρα καὶ ἐμὲ δημοσίᾳ.

3. Als laatste hebben we de *Brieven I-IX, XXV (Dogma)* en X-XVII, die tezamen de eigenlijk „briefroman” uitmaken. Ofschoon XVII eindigt met een afspraak voor de volgende dag καὶ κατὰ τὸ ἕξῆς, is het werk toch compleet: Hippokrates is door Demokritos' rechtvaardiging van zijn vreemde houding volledig tevreden gesteld en hij denkt reeds aan zijn afreis naar Kos.

Deze „briefroman” is duidelijk geïnspireerd door de laathellenistische Hippokrateslegende, m.a.w. hij is ontstaan uit een omgeving waar Hippokrates reeds was uitgegroeid tot de legendarische wonderdoener en heros. Volgens deze versie zou Demokritos enkel als Wijze op Hippokrates indruk gemaakt hebben en zou zijn invloed dan ook beperkt zijn gebleven tot het ethisch-levensbeschouwelijk vlak.

Zij werd waarschijnlijk gekreëerd met apologetische oogmerken, en wel om de rol en het prestige van Hippokrates in de bestaande traditie zoveel mogelijk in gunstige zin te korrigeren. Om in dit opzet te slagen was de auteur echter verplicht om deze traditie toch in haar grote trekken trouw te blijven. Tot deze overlevering behoorde reeds dat Hippokrates bij Demokritos was gekomen om hem van zijn waanzin te genezen, maar dat deze, verre van gek te zijn, Hippokrates met zijn kennis volledig wist te overdonderen. Dit was natuurlijk strijdig met het prestige van de legendarische Hippokrates.

Ten einde hem zoveel mogelijk gelijkwaardig (of meer) aan Demokritos te maken zonder de traditie geweld aan te doen, heeft de auteur:

1° de eigenlijke Abdera-episode laten voorafgaan door een even fictieve korrespondentie rond Hippokrates' weigering om gehoor te geven aan het verzoek en de beloften van Artaxerxes. Van een opmerkelijke korthed en eenvoud (*Brief II* uitgezonderd, waarin Hippokrates' lof gezongen wordt), hebben deze stukjes klaarblijkelijk geen andere bedoeling dan voorafgaandelijk een „historische” getuigenis te leveren zowel voor de zielegrootheid van Hippokrates als voor de grote bewondering die zelfs de Barbaren hem toedroegen (het geringe belang van de groep op zichzelf is misschien de verklaring voor de verschillende redakties die ervan gevonden zijn). Op deze plaats komt ook het *Dogma* volledig tot zijn recht als een „historisch bewijsstuk” voor het bijna goddelijk aanzien dat Hippokrates ten allen kante in Griekenland genoot.

2° In de Abdera-episode zelf (die, door middel van de lofprijzingen van de Aberieten direkt bij de Hippokratescultus van het vorig deel aansluit) hebben de brieven van Hippokrates aan Philopoimen, Damagetos, Dionysios en Krateuas (XII-XVI), die voor het verhaal

zelf overbodig zijn, enkel de funktie om Hippokrates reeds vóór zijn ontmoeting met Demokritos in een zo gunstig mogelijk daglicht te stellen. Ze moeten hem in de eerste plaats in staat stellen zich zoveel mogelijk te distantieren van de Abderieten en tevens aan te tonen dat hij wel degelijk begrip heeft voor Demokritos' grootheid. Weliswaar geeft hij gehoor aan hun verzoek (zelfs een Hippokrates kan vanuit Kos geen diagnose maken), maar hij zorgt ervoor tegen al zijn korrespondenten, soms op een overdreven manier, zijn eigen scepticisme te beklemtonen. Hij kan er dan ook niet van beschuldigd worden samen met de Abderieten tegen Demokritos te komplotteren. Integendeel, wanneer hij voor hem staat kan hij met een bijna gerust geweten verklaren dat de zending die de Abderieten hem hebben opgedragen, slechts een voorwendsel is.

3° Tenslotte treedt Demokritos slechts heel even op als natuurfilosoof en dan nog wel in verband met een „ethisch” onderwerp als de waanzin. Zoals dit reeds door Hippokrates in zijn brieven voorspeld was, ontpopt hij zich daarentegen als de grote (cynische) Wijze, die om de dwaasheid van de anderen nog enkel kan lachen. Hierin laat Hippokrates zich leren : als arts had hij van de menselijke mizerie enkel het meelijwekkend aspekt gezien ; op het gebied van de geneeskunde heeft Demokritos hem echter niets te leren, wel integendeel ¹¹⁴.

4. Wat tenslotte de mogelijke kronologische verhouding betreft tussen de „briefroman” en de C-groep, achten wij het waarschijnlijker dat de „briefroman” een reaktie was op deze korte correspondentie tussen Demokritos en Hippokrates; de *Brieven XVIII-XXII* vertegenwoordigen immers de oorspronkelijke traditie, die de schrijver van de „briefroman”, zoals wij hebben trachten aan te tonen, heeft willen korrigeren. Dat omgekeerd de C-groep zou geschreven zijn als een aanvulling op deze „briefroman” kan zo goed als uitgesloten worden wegens de tegenstrijdige titels in XVII en XVIII. Deze noodzaak om de versie van XVIII over te nemen, bestond voor de Hippokratistische vervalser niet : zijn werk vormde een af-

114. Edelstein, *RE Suppl.* VI, k. 1304, die aan de verschillen in de traditie geen aandacht schenkt, ziet zelfs in het feit dat Hippokrates op filosofisch gebied als de mindere voorgesteld wordt, een tegenstrijdigheid met een dergelijk pro-Hippokratisch opzet : „Doch scheinen die Briefe ursprünglich dargetan zu haben, wie die Abderiten durch Hippokrates die Krankheit des Demokrit verstehen lernten und mit ihm versöhnt werden... Dass Hippokrates von Demokrit widerlegt wird, also weniger weiss als er, ist kaum ein Thema, über das man Briefe des Hippokrates erfindet”.

gesloten geheel, dat de oudere versie wou vervangen, niet aanvullen. Hij kon zich echter wel laten inspireren door de *λόγος περὶ μανίης*, om Demokritos over de waanzin te doen werken bij Hippokrates' bezoek, aangezien dat een direkte aanloop vormde tot een diatribe over de dwaasheid van de mensen. Door het toevallig feit dat de oudere versie, in het verhaal, kronologisch bij de Hippokratische bewerking scheen aan te sluiten, moeten de twee vrij spoedig verenigd zijn, aangezien in de handschriften elk spoor van de verschillende oorsprong verloren is.

Kinderverzorging en Pleiade of de Paedotrophia van Scévole de Sainte Marthe (1584)

door

DR. L. ELAUT

De naam Sainte Marthe geniet in de Franse letteren van de zestiende en de zeventiende eeuw een eervolle reputatie.

Er zijn ook Sainte Marthe in de kunst en in de wetenschap, in de politiek en in de administratie, in de theologie en in de magistratuur, maar weinig in de geneeskunde. Afkomstig uit de streek van Poitiers is zij een van de meest doorluchtige families van de Franse adel.

Diegenen die de meeste glans op de naam geworpen hebben gedurende meer dan twee eeuwen, hebben evenwel een medische voorman, Gaucher I de Sainte Marthe, die lijfarts was van koning Frans I. Dat brengt ons tot het begin van de zestiende eeuw. Diens tweede zoon, Charles de Sainte Marthe, heeft geschitterd in de poëzie, in de godgeleerdheid en in de taalwetenschap. Hij kreeg het aan de stok met de klerus die niet op die lekenteoloog gesteld was. De reeks eindigt in de achttiende eeuw met Denis de Sainte Marthe, prior van de benedictijnen te Tours, en in 1720 generaal van zijn orde, die te Parijs in 1725 overleed¹.

Onderhavige bijdrage is gewijd aan de studie van het voornaamste werk van een ander vertegenwoordiger der familie, en niet van de minste, Gaucher II de Sainte Marthe, neef van Gaucher I.

In de bio-bibliografieën staat hij vermeld als administrator en als dichter. Hij studeerde te Parijs onder leiding van Adrianus Turnebus en Petrus Ramus. Dat zegt genoeg over zijn kennis van het Latijn, het Grieks en het Hebreeuws. Het verklaart ook de redenen waarom hij zijn naam, Gaucher de Sainte Marthe, verlatijnde in die van Scaevola Sammarthanus.

Gaucher II de Sainte Marthe werd te Loudun in 1536 geboren en stierf er in 1623. Hij bekleedde hoge ambten te Poitiers, te Blois en te Bourges : in 1579 was hij burgemeester en kapitein van Poitiers, hij hield koning Hendrik III en Hendrik IV in grote eer.

1. *Gr. Dict. univ.* 19° s. XIV, 62-63 ; L. Feugère, *Caractères et Portraits littér. du 16° s.* I, Paris 1859, 397-485.

Te Tours geraakte hij in ongenade ; hij moest zich terugtrekken en eindigde zijn leven in zijn geboortestad. Hij kwam vaak met allerlei geneeskundigen in aanraking, vooral met Théophraste Renaudot, koninklijk lijfarts wiens grafrede hij uitsprak.

Het geschreven werk van Scaevola Sammarthanus viel een groot sukses te beurt, nog tijdens zijn leven werd het meermaals herdrukt. Het zijn Latijnse en Franse dichtstukken van verschillende aard, oden, epigrammen, elegieën, en een didaktisch gedicht van groter omvang. Pierre Ronsard, de Pleiadedichter, zegt er veel goeds van : het is de taal van de Muzen zelf, zo schreef hij aan een vriend, wat het ook moge mishagen aan Bembo² en de goddelijke Fracastoro³.

De brief waarin Frankrijks toenmalige eerste dichter zich op die manier uitdrukt, prijkt vooraan in al de uitgaven van Sammarthanus' *Poemata*. Wij hebben die uitgaven niet geteld ; wij hebben er ene uit het jaar 1587 onder de ogen : *Scaevolae / Sammarthani / Poemata / ad / Henricum III. Galliae / et Poloniae Regem. / Lutetiae / Apud Mamertum Patissonium Typographum / Regium : In officina Roberti Stephani / MDLXXXVII.*

Zijn didaktisch gedicht, de *Paedotrophia*, werd herdrukt te Londen in 1708, en uitgegeven in dezelfde band met de *Callipaedia* van Claude Quillet. De twee gedichten behandelen een bijna analoog onderwerp, het tweede de kunst van schone kinderen te krijgen, het eerste de kunst van ze op te voeden. Beide zijn pedagogische werken ; het heeft niet belet dat zij ook tot de hygiënische traktaten gerekend worden. Waarschijnlijk omdat zij een zekere dosis geneeskunde bevatten, en vooral omdat zij er naar streven de principes van de fysische hygiëne in de kinderverzorging te laten gelden.

In een vorige studie hebben wij in het lang en in het breed over de *Callipaedia* van Quillet gehandeld⁴ en het is dan niet ongelegen hier de *Paedotrophia* van Sammarthanus te bespreken, des te meer dat deze laatste het van de eerste wint, zowel onder medisch als onder poëtisch oogpunt. De zestiende en de zeventiende eeuwen konden zich voor zulk letterkundig genre warm maken. Boileau zou in zijn *Art Poétique* van 1674, de regels voor het schrijven van zulke werken vastleggen, alsof hij wat orde wilde scheppen voor een chaotisch genre dat ten allen prijze Virgilius en zijn *Georgica*

2. Pietro Bembo, kardinaal en humanist uit de Renaissance, bekend om zijn Latijnse en Italiaanse geschriften.

3. Medicus te Verona, schreef het bekende gedicht *Syphilis sive de Morbo Gallico* (1530) ; van toen af kreeg de ziekte haar naam die zij thans behouden heeft.

4. *Le Fureteur Médical*, 1962, 259-268.

poogde na te bootsen, of Lucretius met zijn *De Natura Rerum* naar de kroon wilde steken.

Scaevolae Sammarthani PAEDOTROPHIA, sive de Puerorum Educatione Libri tres werd door zijn auteur aan de Franse koning Hendrik III opgedragen. Het werkje kwam voor de eerste maal in 1584 van de pers. De *Nouvelle Biographie Générale* schrijft dat er tien edities nog tijdens het leven van de auteur zelf verschenen, en evenveel na zijn dood⁵. Door de kleinzoon van Gaucher II, Abel, werd het stuk in proza vertaald; Pierre Joyeux, lijfarts van de koning, heeft het op Franse verzen gezet⁶.

Wij beschikken voor onze studie over de Londense uitgaaf van 1708.

De *Paedotrophia* behelst drie boeken, in totaal 1728 alexandrijnen. Het eraan te gronde liggend pathologische systeem is dat van de Grieks-Latijnse geneeskunde, met een duidelijke voorkeur voor Hippokrates. Het eerste boek behandelt de hygiëne van de aanstaande moeder, het tweede de hygiëne van de zuigeling, het derde de hygiëne van het zwakkere en zieke kind.

Vanaf het begin wordt men getroffen door een juiste kijk op alle dingen. Er zitten geen lelijke vlekken in het werk. De auteur gelooft niet aan de invloed van de hemellichamen, hij raadt kortdaat aan tijdig het advies van de artsen in te winnen, maar goed waarnemer die hij is, weet hij dat de geneesheer geen wonderen kan verrichten, en dat hij soms meer kwaad dan goed doet. Hij geeft er vooral de kwakzalvers en de onwetende vrouwtjes van langs. Hij is de wapenheraut van de juiste maat, het grote principe van de antieke geneeskunde dat door Hippokrates werd op de troon geheven. Hoe vaak zegt hij niet: in omni re modus (I, 264); medio via tramite tuta est (II, 149); nisi justus eorum sit modus, at servare modus mortalis numquam ingenia (II, 335), enz.. Nooit wijkt hij een duimbreed af van de geneeskraft der natuur, deze reddende engel en het primordiale principe van Hippokrates' ziekteleer en therapie.

De *Paedotrophia* lost niet alle problemen van de kinderverzorging op, menigmaal schiet zij te kort en dan gaat zij te keer tegen de doktoren die nutteloos de kinderen aan pijn blootstellen. Maar Sammarthanus geeft nooit slechte raad, zijn voorschriften zijn de wijsheid zelf en vertrekken nooit van verkeerde principes. Zelden ontmoet men in de zestiende eeuw zoveel gezond verstand, zo weinig noodlottige mystifikatie. De uiteenzetting is vlot en doet niet vaak een beroep op de muzen of de medische goden, zij wordt

5. t. 43, 149.

6. L. Feugère, *op. cit.*, 444.

doorspekt met oordeelkundige opmerkingen, die tot nadenken oproepen en die men graag voor zijn rekening neemt.

* * *

I.

Het eerste boek van de *Paedotrophia* vangt aan met de hygiëne van de zwangere vrouw. Het geeft hoog op van de geneugten der echtelijke vereniging, waarborg voor de instandhouding van het menselijk geslacht. Laat Venus het huwelijk niet afkoelen en laat God de Vader vruchtbaar zaad uitstrooien op de menselijke akkers, wij kunnen toch niet uitsterven, het beste deel van onszelf moet leven (vv. 46-47). Sammarthanus herneemt daarmee het bekende thema van Horatius (Od. III, 30, 6).

Verenigen wij voorts al onze krachten om aan de toekomstige kinderen het meest natuurlijke voedsel te waarborgen, de moedermelk. Verzen van de zuiverste schoonheid bezingen de zogende moeder, met een realistische wending verklaart de dichter hoe de natuur het aan boord legt om de voedende vloeistof ter plaats aan te voeren, op de mooiste plaats van het vrouwelijke lichaam. De melk is het bloed van de moeder, dat ofschoon van kleur veranderd, in wezen onveranderd is (vv. 100-106). De moeders zullen toch niet wreedaardiger zijn dan de tijgerinnen die zelf hun kroost voeden (v. 48). En daarenboven bewaart de natuurlijke voeding aan de boezem zijn ronding en aan de vrouwelijke borstklier haar bloei (v. 130). Het is een echte Franse geestigheid, zoals de Pleiade die op prijs stelde.

Voorts zal de zwangere geen spannende klederen dragen, om er slank voor te komen, zoals de Franse vrouwen het helaas doen (vv. 149-150); ze zal haar lichaam verzorgen (vv. 158-159), zich met licht werk ophouden (v. 193), zij zal het dansen en de zo schadelijke zwelgerijen vermijden (vv. 205-220) die oorzaak van miskraam kunnen worden. Uit alle kracht zal zij er zich op toelleggen haar vrucht te behouden (vv. 225-240) en zich niet blootstellen aan besmettelijke ziekten die zoveel hoop bedriegen (v. 226). Sammarthanus zinspeelt hier voor het eerst in zijn gedicht op de syfilis, die toen veel huisgezinnen verwoestte. Herhaaldelijk zal hij daar op terugkeren, want hij was onder de indruk gekomen van de schade die door de ziekte in de Europese maatschappij werd aangericht.

Het dieet is van het allergrootste belang voor de aanstaande moeder; zij zal niet te veel eten, geen te zoute of te bittere spijzen tot zich nemen, wel goed verteerbaar vlees, zij zal liefst water drinken of een licht wijntje (v. 259), zij eet best sappige vruchten

(v. 262), zij zal zich wachten voor elke buitensporigheid, „servare modum vix contigit ulli” (v. 265). Men zal tegen de onredelijke lusten van de zwangeren ingaan, maar even gemakkelijk aan de onschadelijke grillen toegeven (vv. 368-370). Wat nu de oorsprong van de zwangerschapslusten betreft, gelooft Sammarthanus dat ze sporen, onder vorm van naevussen, op het lichaam van de kinderen nalaten. Hij beroept zich hiervoor op de embryologie van de ouden.

Wanneer de geboorte zich aanmeldt, zal men de vroedvrouw ontbieden. Deze zal de buik en de uitwendige genitaliën van de barenden zalven, met het doel de ontsluiting van de baarmoeder te begunstigen (v. 395). Men zal de barenden verlossen in het bed of op een verlosstoel „utraque tuta est via” (v. 398). Zij zal rondwandelen zolang dit voor zichzelf noch voor haar kind enig gevaar oplevert. Zodra zij gaat liggen, zal zij steunen op het ledikant, of op de armen van een helpster (vv. 404-409). De beschrijving waarin de psychologische spanning van het ogenblik met elk vers toeneemt tegelijk met het waarnemen van goed geziene en zeer realistische details (v. 405) stijgt ten top in een schitterend vers dat van Vergilius is afgekeken (En. I. 33) „tantae molis erit perituram educere prolem” (v. 409).

Een mens werd geboren, het is de gelegenheid voor de dichter zijn hart, dat van lyrisme overvloedt, uit te storten. Hij bezingt de schepping en de Schepper, maar alles loopt uit op die ongelukkige geschiedenis van de appel en het verval van het eerste mensenpaar. Daar ligt de oorsprong van alle onheilen waar het mensengeslacht aan blootstaat.

* * *

II.

Het tweede boek behandelt de verzorging van de zuigeling. Zodra het kind geboren is, wordt het in goed verwarmde luiers gelegd. Men zal de navelstreng verzorgen, en zijn stomp in een met mirre gepoederd wollen doekje opnemen (v. 23). De stomp wordt flink afgebonden om bloeding te voorkomen. Men zal de ademhaling van de pasgeborene nagaan en op de kracht van het schreeuwen letten; al te zwak geschreeuw verraadt een zwak gestel (vv. 32-38). Des winters mag het kindje geen kou vatten, des zomers zal het niet stikken van de warmte (vv. 41-49); versterkt zijn huid door baden, waar men een weinig wijn aan toevoegt (v. 48); als de ademhaling te zwak is, kan men het best verwarmen met zijn eigen adem en door het inblazen van lucht van mond op mond.

Wanneer het kind flink gebouwd is en zich goed laat horen, kan men het gerust wassen, maar doet niet zoals de Germanen die hun pasgeboren wichten in het ijsskoude Rijnwater dompelen, zogezegd om ze vroegtijdig te harden tegen de stregheden van de oorlog, dat is een wildemansgewoonte (v. 26). Breng liever het kind in een warm bad, waar men wat rozenwater heeft aan toegevoegd, en later wat zout (v. 121), reinig de neus, de ogen, de oren, en de ledematen (v. 98).

Daarna legt men het kind te slapen in een goed opgemaakt bed (v. 144), na hem vooraf een ontlastingslepeltje van de beste honig te hebben gegeven, die van Narbonne b.v. is daarvoor uitstekend (v. 140). De kamer met het wiegje zal beschut zijn tegen guur weder, maar weerom „omnia iniquo sunt extrema loco” (v. 148). Laat u niet meeslepen door dwaze sentimentaliteit „agit ineptum curam infantis muliebre ingenium” (v. 150). Om het te bewijzen, verhaalt Sainte Marthe de dood van de koningszoon die in zijn wieg onder de dekens versmachtte (vv. 156-212). Het is een passus met epische allures.

Terugkomend op de borstvoeding, legt de auteur er de nadruk op dat de moeder na haar bevalling moet rusten; zij kan haar kind maar op nuttige wijze voeden, wanneer het lichamenlijk en psychisch evenwicht na een gebeurtenis van zulk een levensbelang voor haar is teruggekeerd (vv. 221-222). Wanneer de melk van de moeder niet passend is, of wanneer de moeder aan een aanstekelijke ziekte lijdt, zal men een voedster nemen. Er wordt hier bijgedacht: als de moeder aan syfilis lijdt (v. 231). De keus van een voedster is van het allergrootste belang: de voorschriften zijn die van Soranos van Efesos, waarbij de fysische en morele kwaliteiten de voorrang moeten krijgen (vv. 233-290).

De borstvoeding wordt, zoals het past, in lyrische termen beschreven, men zal er niets op aan te merken vinden. Hoe zal men te werk gaan bij zwakke kinderen? „ipsa natura magistra sit” (v. 313). Hoe dikwijls zal men voeden? „nec pigeat strophio toties nudare soluto” (v. 316), telkenmale als het kind van honger huult.

Het spenen en tandenkrijgen nopen tot voorzichtigheid, de gemengde voeding nog meer. Men zal geen te zoeterig voedsel geven, het zet de gal aan en veroorzaakt darmwormen (vv. 333-334) „nisi justus eorum sit modus ,et servare modum mortalia numquam ingenia” (v. 335). Zoek naar het passend dieet „et mediis paulatim extrema petantur” (v. 343), Sammarthanus voegt erbij hoe men zal te werk gaan, hoe men het menu zal samenstellen, (vv. 338-357) en vooral hoe men op uiterste zindelijkheid zal letten (v.

356). Een goede voedster zal gauw aanvoelen of het kind huilt van de pijn, of van de honger (vv. 363-364), zij zal letten op het braaksel en op de stoelgang.

Kinderen zijn onderhevig aan emoties, men zal ze in slaap sussen met wiegeliedjes (vv. 383-387); niet met kalmerende middelen, daar zal men zich altijd voor hoeden (v. 388). Baad het kind dagelijks om zijn ledematen te sterken (v. 391), laat het zo vlug mogelijk lopen (v. 399), bij voorkeur in open lucht (v. 409). Voor het spenen geldt geen algemene regel „sors mutabilis omnia versat” (v. 409). De mooie leus!

Er is nog een andere „disce pati, puer : aetherias hac lege sub auras nascitur infelix hominum genus” (vv. 430-431). Het is het ogenblik voor een uitweiding, elke dichter heeft er, ze zijn meestal raak en verraden soms een grote diepzinnigheid. Hier is er een „ex affectu animi mortalia pendent corpora” (v. 452). De opvoeding van het kind behelst vooral de opvoeding van zijn wil en van zijn karakter: Scaliger leert: meliorem hominis partem curare decebat (v. 464). Men zal de luiards aanporren, de zwartkijkers opmonteren, de driftigen matigen, maar altijd „blandiciis, non vi” (v. 458). Het is ook de voornaamste reden waarom men de matigheid zal prediken, want de wijn is niet goed voor de maag en evenmin voor het karakter van de jonge kinderen (vv. 443-447).

De zeventig laatste verzen van het tweede boek der *Paedotrophia* zijn de ontlasting van een lyrisch gemoed, een lofzang op de poëzie, de liefde, het vaderland, de koning, de Latijnse dichters. Zij verraadt Sammarthanus' bedekte hoop, dat hijzelf ooit onder de Franse dichters zal opgenomen worden.

* * *

III.

Het derde boek behandelt de hygiëne van het zwakke en het zieke kind; het is het meest geneeskundige deel van het opus. De dichter somt de bij het kind vaakst voorkomende ziekten op, en geeft de behandeling aan zonder evenwel in allerlei details verloren te lopen. Maar wat baat het er enkele te genezen als de burgeroorlog zoveel slachtoffers eist? (v. 19-32) „mutua in arma ruant morituri” (v. 34). De Fransen zijn de burgeroorlog moe, en koning Hendrik zal weldra de innerlijke vrede opnieuw vestigen (vv. 36-43).

De kinderziekten zijn even talrijk als de wilde dieren in Libye. Eerst de ziekten van de navel, dit orgaan ontsteekt zeer licht, het kind huilt van de pijn, alles is gezwollen, zweert en bloedt (vv. 70-81). Een serieuze fistel kan ontstaan, zo het al geen sterkorale

fistel wordt (v. 88), of een hernia (v. 89). Men zal op de zieke plaats Florentijnse nardus strooien, of terpentijnzalf, of olie van Griekse noten (vv. 91-94), voorts verbanden met lupine in rode wijn gedrenkt om de ijselijke pijn te kalmeren (vv. 95-99).

Daarna wordt de tong behandeld. Men zal de tongriem snijden zo het kind er hinder van ondervindt, maar wacht u voor bloeding (v. 106). Er zijn ook tandvleesontstekingen die op de hals en de wangen overgaan en tot gevaarlijke flegmonen aanleiding geven (vv. 117-122), en kwaadaardige keelontstekingen (v. 129). De oorsprong van die kwalen is het slechte bloed van de voedster (vv. 134-140). Men behandelt ze door het innemen van citroensap of granaatappel (v. 147). Het is vitaminotherapie vóór de letter. De hals van het kind zal in warme omslagen van violettenolie of van gerstebloem gewikkeld worden (vv. 153-157).

Erger nog zijn de vretende verzweringen op het verhemelte of de amandelen, zij reiken soms tot in de slokdarm en de maag, de oorzaak ligt in de slechte kwaliteit van de melk, de kwaal geneest moeilijk, „nec modus est unus ratioque medendi” (v. 168). De retrospectieve diagnose is gemakkelijk te maken, het zijn syfilitische letsels, met een ontzettende sterfte.

Zo het tandenkrijgen geen hoofdprobleem van de kinderverzorging is, moet men het toch niet onderschatten, want de kinderen hebben er last van (v. 176). Men kan ze helpen door tandmassage (vv. 189-197). Obstipatie zal men best bestrijden met honig (v. 202), met een verwekende zetpil (v. 205), zo nodig zal men de ontlasting afhalen met de steel van een kool, met een prei, of een malvewortel (v. 205). Darmloop zal men bestrijden met een afkooksel van witte papaver (v. 208), darmkolieken met omslagen van dille- of olijfolie (vv. 218-220), darmwormen met bittere zaden, rijpe appels, ossegal, komijn (vv. 250-258).

De symptomen van de wormziekte worden in de *Paedotrophia* uitstekend geobserveerd (vv. 244-249): braken, slapeloosheid, hoest; slechte melk is de oorzaak van de kwaal (v. 271). Darmprolaps zal men bestrijden met adstringerende afkooksels (v. 289). Melkkorst is een weldaad want ze ontlast de hersenen van verderfelijke humoren; zij geneest vanzelf (vv. 295-297). Anders is het gesteld met de eruptieve ziekten die zich over gans het lichaam kunnen verspreiden, en meestal littekens nalaten.

Sammarthanus behandelt een paar eruptieve ziekten waarvan de differentiële diagnose niet gemakkelijk is, omdat hun exanteem niet veel verschilt (v. 308). De beschrijvingen die hij geeft kunnen tot vier ziekten behoren: impetigo, pokken, roodvonk en syfilis. De auteur zelf gelooft aan één oorzaak, de verderfelijke natuur

van het menstruele bloed, dat tijdens de zwangerschap weerhouden werd en op de huid van de groeiende vrucht neerslaat (vv. 310-323). Het door de auteur geschilderde klinisch tafereel is moeilijk op een enkel ziektype toe te passen, men zou denken de pokken te herkennen, of de syfilis, zelfs het beeld van de difterie; vers 326 „neque pestis acerbior ulla est” kan voor elk gelden.

Hoe dan ook, de kwaal is ongeneeslijk, 't beste wat men doen kan is fris water drinken om het inwendig vuur te blussen (v. 339); men kan er een druppeltje nardusolie of kaneel aan toevoegen. Verloren moeite; zelfs de geneesheren hebben geen vertrouwen in hun behandeling, het is een vergissing te willen aandringen en het kind lastig te vallen (vv. 351-354). Sainte Marthe heeft in zijn gezin een jongentje van vier en een meisje van drie jaar verloren. Het gebeurt dat het kindje ondanks alles geneest (v. 368). De auteur schetst de behandeling. Hij geeft een methode aan om de etterpuisten te verweken en te doen afvallen zonder al te lelijke littekens na te laten, men is geneigd te denken dat de 150 verzen waarin hij die vreselijke eruptieve ziekte beschrijft, betrekking hebben op de pokken. Men zal er alles op zetten de huid ongeschonden te behouden „tantus amor, tanta est servandi cura decoris” (v. 437).

De rest van het derde boek besteedt Sammarthanus aan de uiteenzetting van zijn mening over de stuipen, waar sommige kinderen aan lijden. Weerom verwacht hij twee gans verschillende ziekten, de epilepsie en de kinderstuipen, zijn beschrijving is niet altijd doorzichtig. Meestal gaat het over de epilepsie en sommige verzen verraden een opmerkelijk observatietalent (vv. 450-456). De auteur legt de etiologie van de kwaal in de hersenen (vv. 458-462), waar dampen van verschillende oorsprong tot de bovenste verdieping opstijgen (vv. 404-471) en de zenuwsubstantie prikkelen. Tal van grote mannen hebben aan de vallende ziekte geleden: Romulus, Mahomet, Julius Caesar, Herkules. Sainte Marthe verhaalt in epische termen, die aan Homeros laten denken, de epileptische aanvallen van Herkules (vv. 481-496), en zet de te nemen maatregelen uiteen (vv. 508-516), het zijn dezelfde die wij nog steeds toepassen, behalve dan de eterproppen onder de neus van de patiënt, die de verfrommelde ruitbladeren (v. 515) vervangen en waarvan men de scherpe geur liet opsnuiven.

Na een uitweiding van dertig verzen ter eer van de godin die Herkules van zijn epileptische aanvallen bevrijdde, richt de schrijver zich tot Paioon, arts van de goden, met de bede dat hij ons

leren zou hoe die zo indrukwekkende stuipaanvallen te vermijden (vv. 540-550), want voorkomen is beter dan genezen.

De stuwung die de oorzaak is van de hersenprikkeling bestrijdt men best door een verhittend dieet, dat de humoren opdroogt: weg derhalve de vochtige spijsen, de overdaad van wijn die men slechts met kleine slokjes zal drinken. Men zal geen watervallen of bergstromen bekijken (vv. 558-559), zich niet op een vochtige vloer te slapen leggen, geen sterke geuren opsnuiven, men zal de uiterste lichamelijke reinheid in acht nemen (vv. 559-583). Kaneel is de beste medicijn, men neemt ze in witte wijn (v. 570). Met sukses kan men gebrand haar of hertshoorn in poeder gebruiken, vóór het ontbijt, en dat gedurende één maand (vv. 572-580). Wat nu het dragen van een gedroogde pioenwortel als halshangertje betreft, met het doel zich tegen vallende ziekte te vrijwaren, Sammarthanus aanziet het als een grappige aardigheid, hoewel Apolloon zelf het voor een geluk aanbrengende talisman hield (vv. 601-614).

De eindverzen (vv. 615-658) worden gewijd aan de beschrijving van de stad Poitiers en haar schilderachtige omgeving, voorts aan koning Hendrik die over Frankrijk regeert na koning van Polen te zijn geweest. De dichter richt zich tot de goden met de bede dat zij aan de ouders een talrijk kroost zouden schenken, en aan de Franse koning een mannelijke spruit. In een allerlaatste beroep bezweert hij de opvoeders van de koninklijke kinderen dat zij de regelen zouden toepassen die voor hen gelden, evengoed als voor de meest plebejische voedster (vv. 654-658).

* * *

Wat is de plaats van de *Paedotrophia* van Scaevola Sammarthanus in de medische literatuur van de zestiende eeuw? Een zeer bescheiden plaats. Men verneemt in heel het gedicht, dat opgang maakte, geen enkele weerklank van de nochtans luidruchtige gedachtenstromingen die het menselijke denken beroerden sinds meer dan vijftig jaar. Het is een didaktisch gewrocht, samengesteld op het patroon van wat in de Latijnse literatuur in die aard voorafging, het wil niets meer en ook niets hoger bereiken. Verblind door een te grote bewondering voor de antieke letterkunde, laat Sammarthanus zich meeslepen door het programma van de Pleiade die alleen de kunst van de ouden wil nabootsen. Voor de meeste van zijn tijdgenoten kulmineert deze kunst in de *Ars Poetica* van Horatius.

Zich aan de cultuur van de ouden wijden, betekende voor hen ze nabootsen. De naturalistische wijsbegeerte werd door Lucretius

met verzen beschreven in zijn *De Natura Rerum*. De epikurische fysika, op de atoomtheorie van Demokritos gegrond, wordt er op een meesterlijke wijze uiteengezet. Lucretius' stijl en trant heeft stromen poëzie losgeslagen, wij vermenen dat de *Paedotrophia* een van die stromen is. Waarom toch zou de kinderverzorging niet het onderwerp en het doel van een gedicht kunnen uitmaken? Handelen de *Georgica* van Vergilius niet over de landbouw, en op welke innemende toon? Men treft in de *Paedotrophia* enkele tema's aan die de nationale poëzie niet versmaden, een thema dat de dichters van de Pleiade evenmin versmaden. Is het niet de hoge en zwaarwichtige kunstopvatting die ook door Sainte Marthe beleden en beoefend wordt?

Indien de bewondering voor de antieke literatuur niet beter gediend wordt dan door ze na te volgen, kan de navolging op het randje af tot het plagiaat gaan. We hebben meer dan één vers aangestipt in de drie boeken van de *Paedotrophia* om het te bewijzen. Er is geen enkele toespeling op de schitterende ontdekkingen op het gebied van de anatomie, die nochtans in Frankrijk grote weerklank vonden, er wordt geen aandacht besteed aan Ambroise Paré en zijn chirurgische suksessen, er heerst een volkomen stilzwijgen over de botanika die de farmakologie onderst boven had gekeerd, Paracelsus is een onbekende, en wat de zestiende eeuw voor de natuurwetenschap in zijn eigen Franse vaderland had verwezenlijkt, daarvan geen spoor. De *Paedotrophia* is een paramedisch verhaal op een poëtische toon, de poëzie heeft er de bovenhand.

Veel zogenaamde medische boeken van die tijd waren voor indokten bestemd, voor hen die leefden in het grensgebied van de medische praktijk, voor hen die uit beroep zich voor alles interesseerden. Deze laatsten waren een soort overschot uit de middeleeuwen, maar van een zeer verfijnde smaak. Zij waren de Latijnse taal trouw gebleven en waren bezeten door hun humanistisch ideaal, zij verwaarloosden al de rest en gingen onoplettend aan de diepe verandering die de biologische wetenschap onderging voorbij.

Hoe geneeskundig de *Paedotrophia* zich ook moge aandienen, zij is geen gewrocht dat de wetenschappelijke stempel van de Renaissance draagt. Zij is een juweeltje van dichtkunst, maar zij brengt niets nieuws voor de hygiëne, behalve dan misschien niet verloren te lopen in de details en geen aanleiding te geven tot mystifikatie.

In zijn soort is het didaktisch gedicht van Sammarthanus zeker een waardevol stuk, geschreven in een onberispelijke en kloeke

stijl, het reikt zeker ter hoogte van Vergilius, en Ronsard zegde hopen goeds van Sainte Marthe. Het is te begrijpen vanwege deze prins der Pleiade.

De *Paedotrophia* haalt tema's van politiek, van burgermoraal, van kinderhygiëne, van opvoeding dooreen, en is doorspekt met lyrische ontboezemingen. Verander de namen, de data, de plaatsen en men zou zich te Rome wanen, ten tijde van Augustus. Het toneel van de opvoering is verwisselbaar, de ideologie ook, de kristelijke monoteïst die Sammarthanus is, stelt schaamteloos het Grieks-Latijnse polyteïsme ten toon, om met een volkomen parallelisme tussen zijn gedicht en de homologe Latijnse gedichten te kunnen pronken. Het humanisme neemt dat zonder blikken of blozen voor zijn rekening. Aan de dichters is veel veroorloofd, Horatius heeft het gezegd.

Het aandeel van de hygiënische wetenschap in dat alles is zeer mager, niet meer dan nodig is. Gelukkig is Sammarthanus' hygiëne niet van de slechtste, want de auteur heeft oordeelkundig gekozen uit wat de antieke geneeskunde hem ter beschikking stelde.

Een indrukwekkend aantal van Sammarthanus' intellectuele tijdgenoten waren opgetogen met alles wat naar de oudheid zweemde, en gingen in de didaktische dichtkunst op. Zeldzaam waren diegenen die anderssoortige geestelijke aanwinsten betrachtten, en wier horizon zich niet tot de oudheid beperkte. In zijn hartstocht om tot het niveau van die oudheid te reiken, heeft Scaevola Sammarthanus een zeer schoon gedicht geschapen, maar hij is niet verder gegaan dan tot de grenspaal die twee werelden en twee opvattingen van elkander scheidt.

Zijn *Paedotrophia* hoort thuis in de gedachtenwereld van de oudheid waarvan het een schone bloem in volle zestiende eeuw is.

De tweede Reinaert

door

K. HEEROMA

Goethe's *Reineke Fuchs* heeft bij zijn eerste uitgave, in 1794, bepaald geen overweldigend succes gehad en is ook later, nadat het totale oeuvre van de grote man gemonumentaliseerd was tot wereldliteratuur, nooit tot zijn meestgelezen werken gaan behoren. Het is geen boek dat men per se gelezen móet hebben en men kan, zeker als Nederlander, openlijk toegeven het alleen bij name te kennen zonder zich te hoeven schamen. Toch hebben, zou men zo zeggen, speciaal de Nederlandse filologen eigenlijk wel een bijzondere reden om zich met *Reineke* bezig te houden. Immers door deze *Reineke* is dan toch maar onze eigen *Reinaert* de wereldliteratuur ingegaan, en dat komt niet zo vaak voor met middelnederlandse gedichten. Wij mogen Goethe dus wel zeer dankbaar zijn. Of niet? Laten wij de zaak eens nagaan. Wat heeft Goethe precies gedaan? In het voorjaar van 1793, zo vertelt hij in zijn *Campagne in Frankreich*, voelde hij zich onplezierig en terneergeslagen vanwege de, voor hem 'beestachtige', gevolgen van de Franse revolutie. Hij probeerde zijn onlustgevoelens te overwinnen en toen geschiedde het dat hem 'durch eine besondere Fügung Reineke Fuchs in die Hände kam'. Wat was deze 'Reineke Fuchs'? Het was een boekje van 1752, waarin Gottsched, eenmaal Goethe's leermeester in Leipzig, een hoogduitse prozavertaling had gegeven van de nederduitse poëtische *Reinke de Vos* van 1498. Dat middelnederduitse gedicht was de vertaling geweest van een middelnederlandse *Reinaert* die een zekere Henric van Alckmaer op zijn naam had weten te brengen door de oorspronkelijke poëtische proloog te vervangen door een prozainleiding van eigen maaksel. Afgezien van deze prozaproloog en een aantal prozaglossen moet de tekst van Henric van Alckmaer – die wij alleen uit enkele fragmenten kennen – vrijwel identiek zijn geweest met die van het 14de-eeuwse gedicht dat in de Nederlandse literatuurgeschiedenis bekend staat als *Reinaerts Historie* of *Reinaert II*. Er loopt dus wel een min of meer rechte lijn van de *Reinaert II* – die ik mij veroorloof verder de *Tweede Reinaert* te noemen – naar de *Rei-*

neke Fuchs van Goethe. Bij al dat vertalen en bewerken is het verhaal van de *Tweede Reinaert* aardig goed bewaard gebleven en noch bij Gottsched, noch bij Goethe kan men van een werkelijke reïnterpretatie spreken. De oude vertelling is eenvoudig telkens weer genoegelijk naverteld. Van de *Tweede Reinaert* kan men dus inderdaad wel zeggen dat hij via Goethe de wereldliteratuur is ingegaan. Maar moeten wij als Nederlanders Goethe daar bijzonder dankbaar voor zijn? Die *Tweede Reinaert* geniet bij onze literatuurhistorici maar een zeer matige reputatie. Wij erkennen hem niet als 'onze eigen *Reinaert*', want dat is alleen het 13de-eeuwse gedicht van Willem die Madocke makede, de 'eerste' *Reinaert*. Willem had het naar ons gevoelen best verdiend de wereldliteratuur in te gaan, hij was immer een groot dichter. Maar die 14de-eeuwse navolger, die uitbreider, die aanbreier? Goethe heeft verkeerd gekozen, of liever, want Goethe had niets te kiezen, hij heeft eenvoudig de pech gehad de echte, de 'eerste' *Reinaert* niet te kennen. En zo hebben wij, Nederlanders, dan een bijdrage tot de wereldliteratuur geleverd waar we niet echt blij mee kunnen zijn. *Reineke Fuchs* laten we maar ongelezen zonder ons te schamen.

Ik wil het beeld dat ik hier getekend heb bevestigen met een aantal citaten uit gerenommeerde literatuurgeschiedenissen en begin met Jonckbloet, 1885: 'Duidelijk zien wij, dat de dichter in een anderen tijd leeft, waarin de frissche epische toon heeft moeten wijken voor didactische vormen, voor redeneering en zelfs geleerde pralerij.... Geen der dieren laat, zoo min als de dichter aan het slot van zijn werk, de gelegenheid voorbijgaan, om zijne wijsgeerige beschouwingen over de maatschappij en al het bestaande aan den man te brengen.... Het is eene verdienste op zichzelf van den omwerker, dat zijne toevoegsels aan die blijvende populariteit niet hebben in den weg gestaan.' Na Jonckbloet Te Winkel, 1887: 'Die bijvoegsels getuigen veeleer van 's dichters zucht tot bespiegeling en hekeling van den tijdgeest, dan van zijne vindingrijkheid, want, voorzoover de toevoegsels verhalen zijn, zijn zij òf flauwe copieën van den ouderen *Reinaert*... òf van overal bij elkaar gezochte fabels en dierverhalen.... Juist aan den overvloed van te weinig verwerkte bouwstoffen is het misschien te wijten, dat het vervolg de eenheid mist, waardoor de oudere *Reinaert* uitmunt, terwijl didactische strekking en te groote subjectiviteit er mede toe bijdragen, dat *Reinaerts* *Historie* in ieders schatting verre onderdoet voor het oudere gedicht.' Na Te Winkel Kalff, 1906: 'Het onvermijdelijk anthropomorphisme, door den

ouden dichter met natuurlijken takt binnen de grenzen gehouden, vertoont zich hier op hinderlijke wijze.... Hij is een ontwikkeld man, een „clerc” die zijne geleerdheid gaarne lucht, die de wereld slecht vindt, haar wil waarschuwen, verbeteren, stichten. Het verhaal van Reinaert moet hem dienen om dat doel te treffen.... Dat zulke uitweidingen de belangstelling verdeelen en verzwakken, behoeft evenmin betoog, als dat de eenheid van het geheel er door wordt verbroken.’ Na Kalff Prinsen, 1916: ‘Omstreeks 1375 heeft iemand het werk van Willem en Aernout overgedicht..., iemand die wil waarschuwen en leeren, en hij heeft er nog een goede 4000 verzen bij gedicht. Dat alles zou op zichzelf misschien niet onverdienstelijk zijn, als we niet anders hadden; doch nu doet het soms weerzinwekkend aan.’ Na Prinsen Walch, 1943: ‘In dit gedicht zijn de dieren meer vermenschd; de typisch, der natuur afgekeken trekjes zijn voor een groot deel vervallen; „vroede leer” kwam ervoor in de plaats.... Het fleurig-rabauwige, het direct-natuurlijke is eruit; het gedicht is verburgerlijkt. Ja, er komt nog heel veel aardigs in voor; ook menige door den bewerker nieuw ingevoegde geestige uitdrukking; – hij was dan toch per slot van rekening iemand, die zich tot Willems werk aangetrokken had gevoeld. Hij is een schoolmeester; maar een die toch niet van humor ontbloot is! Doch de paedagogiek blijft nummer één.’ Ik heb de strikt-chronologische orde even verbroken om mijn beide laatste getuigen, Van Mierlo, 1940, en Knuvelder, 1957, vlak naast elkaar te kunnen zetten. Dit zegt Van Mierlo: ‘Het anthropomorphisme wordt grover.... De vinding is veel minder artistiek. De nieuwe dieren zijn nu ontleend aan de fabel, niet aan het Germaansche dierenleven.... Eigenlijk is die tweede opkomst van Reinaert, die met zijn zelfde knepen nog eens geheel het hof om den tuin leidt en nu niet meer blij is bij zijn ontsnapping, maar in rang boven allen verheven wordt, geheel onwaarschijnlijk en slechts aandikkerij. Het werk is ook veel subjectiever: Willem ging er in op; zijn navolger preekt.... Ook op den bouw is heel wat af te dingen: lange redevoeringen, uitgebreide verhalen – één van meer dan 900 vv. – onderbreken den gang.... Meer dan Reinaert I is Reinaerts Historie in de wereldliteratuur doorgedrongen.’ En dit zegt Knuvelder: ‘Hij bewerkt in grover anthropologische geest, met nieuwe, niet aan het germaanse dierenleven, maar aan de fabel ontleende dieren. Vooral ook neemt hij de gelegenheid te baat om zijn kennis te luchten.... De geschiedenis van Reinaert ... wordt hier middel tot een volmaakt onartistiek doel: de burgerij, mitsgaders de geestelijkheid, de les te spellen! En, merkwaardig genoeg, is het juist deze Reinaert II

geweest die, vooral in het Noorden, het meest opgang maakte in de komende eeuwen en Reinaerts reputatie vestigde !*

Het is een indrukwekkende litanie, zij het niet zonder herhalingen. Ik zet bij wijze van samenvatting nog een aantal pakkende formuleringen bij elkaar : 'geen frissche epische toon' ; 'geleerde pralerij' ; 'flauwe copieën' ; 'te weinig verwerkte bouwstoffen' ; 'hinderlijk anthropomorphisme' ; 'weezinwekkend' ; 'verburgerlijkt' ; 'schoolmeester' ; 'minder artistieke vinding' ; 'geheel onwaarschijnlijk' ; 'aandikkerij' ; 'op den bouw is heel wat af te dingen' ; 'grover anthropologische geest' ; 'volmaakt onartistiek doel'. Arme Goethe, die van dit alles blijkbaar niets heeft opgemerkt ! Een filoloog heeft wel veel voor op een dichter ! Maar het moet ons intrigeren wat die Goethe dan eigenlijk wel in dit slecht opgebouwde, vindingarme en volmaakt onartistiek bedoelde gedicht heeft gezien, wat hem heeft geïnspiréerd. Want het blijft toch een heel werk, zo'n 'Reineke Fuchs, in zwölf Gesängen', en Goethe, die zoveel onafgemaakt heeft laten liggen, hééft het klaargekegen ! Zijn voorbeeldtekst moet hem dus wel sterk geboeid hebben. Dat is ook aan zijn gedicht te merken : het is met kennelijk plezier geschreven. Ik zal nu de plaats uit de *Campagne in Frankreich*, waaruit ik al enkele woorden aanhaalde, in zijn geheel citeren : 'Aus diesem grässlichen Unheil suchte ich mich zu retten, indem ich die ganze Welt für nichtswürdig erklärte, wobei mir denn durch eine besondere Fügung Reineke Fuchs in die Hände kam. Hatte ich mich bisher an Strassen-, Markt- und Pöbelauftreten bis zum Abscheu übersättigen müssen, so war es nun wirklich erheitend, in den Hof- und Regentenspiegel zu blicken ; denn wenn auch hier das Menschengeschlecht sich in seiner ungeheuchelten Tierheit gans natürlich vorträgt, so geht doch alles, wo nicht mus-

* De negatieve waardering van de *Tweede Reinaert* is niet alleen traditioneel in de kring der nederlandisten, maar kan ook herhaaldelijk bij duitstalige filologen aangetroffen worden. Dat begint al bij Knorr (1857) en Martin (1874) en gaat door tot Foerste (1960). De laatste geeft in zijn overigens belangrijke en lezenswaardige studie 'Von Reinaerts Historie zum Reinke de Vos' (*Münstersche Beiträge zur Niederdeutschen Philologie* von F. Wortmann u.a., blz. 105 vgg.) de volgende karakteristiek : 'Der Dichter hat wenig Erfindungsgabe ; er überarbeitet den älteren Reinaert und gibt eine Fortsetzung, die am Umfang das ältere Werk noch übertrifft, obwohl sie stofflich im wesentlichen nur Wiederholung leicht abgewandelter Motive der Vorlage bringt. Das ist für einen Nachfolger Jacob Maerlants charakteristisch. Man schafft mit Vorliebe Werke enzyklopädischer Art ; das Interesse haftet so sehr an den einzelnen Episoden, die man mosaikartig aneinanderfügt : der Blick für das architektonische Gefüge des Ganzen ist getrübt.' En dit is de slotalinea van zijn aan de *Tweede Reinaert* gewijde hoofdstuk : 'Trotz der künstlerischen Mängel ist es bezeichnenderweise gerade Reinaerts Historie, die weitergewirkt hat. Das ältere Epos wurde vergessen, das zur Lehrdichtung umgewandelte und erweiterte hatte einen grossen literarischen Erfolg : ein Zeichen, dass es dem Geschmack des 14. und 15. Jahrhunderts entsprach.'

terhaft doch heiter zu, und nirgends fühlt sich der gute Humor gestört.' Het door de literatuurhistorici gewraakte anthropomorphisme heeft Goethe niet gehinderd. Hij zag in de spelers van dit spel geen dieren maar mensen, mensen met dierenmaskers voor. Hij zag in het verhaal zelf een 'Hof- und Regentenspiegel' die van alle tijden was, hij kon dit verhaal daarom onveranderd in zijn eigen tijd en taal en vers navertellen, dat 'erheiterte' hem. Had Goethe helemaal geen gevoel voor compositie ? Of zou het verhaal dat hij onveranderd navertelde in zichzelf toch misschien niet zo slecht zijn opgebouwd als de Nederlandse literatuurhistorici ons willen doen geloven ? Merkwaardig dat geen van hen op de gedachte van die 'Hof- und Regentenspiegel' is gekomen. Is dit inlegkunde van Goethe ? Wij moeten dat toch eens gaan controleren, net als die 'Heiterkeit' van de dichter die in staat was een Goethe te 'erheitern'.

Het persoonlijk standpunt van de dichter van de *Tweede Reinaert* blijkt het duidelijkst uit zijn epiloog, waarin hij zich rechtstreeks tot zijn lezers richt. Ik wil deze epiloog, r. 7760/94 in de kritische editie van Martin, in zijn geheel citeren :

Wie u van Reinaert meer of minder
anders seit dan ghi hebt ghehoort,
dat sijn al beveinsde woort.
mer dat ghi hebt ghelesen hier boven
van hem, dat moochdi wel gheloven.
dies niet ghelooft, ist wijf ist man,
die en is niet onghelovich nochtan.
doch sijn veel liede, hadden sijt ghesien,
hem soude min twivelen van dien.
doch sijn veel dinghen gheschiet
die men ghelooft, al en sach mense niet.
ooc sijn figuren ende bispele
dic ghevonden ende gheseit vele,
die nie en waren noch en gheschieden,
mer om exempelen allen lieden
te gheven, daer si bi souden leren
goet te doen ende quaet te keren.
licht so macht hier of wesen.
so wie dit wel verstaet int lesen,
al ist som boert, hi vinter in
vroede leer ende goeden sin,
dat hem licht sel baten moghen.
daer en is niemen goeder in beloghen,
tis int ghemeen ghebrocht voort :
elc trec hem aen dat hem toe hoort.
is daer ooc iet in misset,

diet beteren can, die maket bet.
 ic weets hem danc. wie in sijn maken
 sijn best doet, en is niet te laken.
 mer wie alle dinc wil berichten,
 wie soude hem iet te wille dichten ?
 doch wie dit ghedicht laet als hijt vint,
 en misdoet teghen mi niet een twint.
 hier neemt ende Reinaerts historie.
 god gheve ons sijn hemelsche glorie !

De dichter, zo lijkt het wel, praat maar wat aan, hij springt van de hak op de tak. Maar inderdaad spéélt hij met zijn lezers. Hij zegt: wie u een ander verhaal over Reinaert vertelt dan ik heb gedaan, die maakt u maar wat wijs; 't is allemaal wáár wat u hierboven heeft gelezen; maar wilt u het niet geloven, mij ook best; u heeft er dan zelf blijkbaar geen ervaring mee; maar er zijn toch ook een heleboel dingen gebeurd die men gelooft zonder ze gezien te hebben; en dan zijn er, moet u bedenken, verhalen die niet echt gebeurd zijn, maar die als een exempel dienen, ter lering; misschien is dit wel zo'n verhaal; voor wie het goed begrijpt is zo'n zinnebeeldig verhaal, hoe grappig ook, toch zinnig; van de goeden heb ik geen kwaad gesproken, 't is allemaal heel algemeen bedoeld en wie de schoen past trekke hem aan; als ik iets niet goed heb gezegd, moet u het maar verbeteren, dankuwel; ik heb mijn best gedaan, maar ik weet dat ik het niet iedereen naar de zin kan maken; wilt ú het míj echter naar de zin maken, láát dit gedicht dan zoals het is; mijn verhaal is uit; God geve ons de zaligheid. Hier spreekt een ironische wijze, die alles kan relativieren, ook zijn eigen gedicht, maar die nochtans dit gedicht zeer welbewust en zelfbewust heeft geschreven. Hij geeft achteraf nog eens een duidelijke wenk hoe zijn verhaal gelezen en verstaan moet worden – als een exempel van algemene strekking –, maar maakt van eventuele misverstanden geen tragedies. Dit is een niet-alledaagse persoonlijkheid, zou ik zeggen, en vooral ook een 'heitere' persoonlijkheid die bij alles zijn goede humeur bewaart. Goethe heeft zich wat betreft die 'Heiterkeit' zeker niet vergist.

Maar nu de 'Hof- und Regentenspiegel'. Ik citeer een andere passage waar de dichter buiten zijn verhaal om spreekt, niet zo ver van het slot, r. 7654/77:

Die noch wel connen Reinaerts const,
 sijn wel ghelooft ende liefghetal
bi den heren over al.
ist gheestelic of weerlijc staet,
aen Reinaert sluut nu al den raet.
 si crupen al in Reinaerts hol,

in sijn baen is al die rol.
 die stem die hem doe was ghegheven,
 die is hem ie sint ghebleven.
 hi heeft ghelaten een groot gheslacht,
 die altoos wassen ende risen in macht.
 wie Reinaerts consten niet en pliet,
 die en dooch nu ter werelt niet
 in ghenen staet van machten gheset.
 mer can hi crupen in sijn net,
 of heeft gheweest sijn scolier,
 so moet hi wel wonen hier,
 so weet hi wel wat daer toe hoort,
 so rijst hi ende men trect hem voort.
 van Reinaert is een groot saet
 ghebleven, dat nu seer op gaet.
 want men vint nu meer Reinaerde,
 al en hebben si gheen rode baerde,
 dan men ie dede hier te voren.

Reinaert is een geziene persoonlijkheid 'bi den heren over al', het hof van koning Nobel staat exemplarisch voor alle hoven ter wereld, wereldlijke en geestelijke. Is zijn verhaal dan geen 'Hof- und Regentenspiegel' ? De dichter identificeert zich in genen dele met Reinaert, maar 'spiegelt' hem, de alom aanwezige, de 'eeuwige' Reinaert. De dichter ontwikkelt al vertellende – en genoegelijk, 'heiter' vertellende – stellig een hele reinaerdiaanse filosofie, een 'reinaerdisme', maar staat daar zelf met een wijze berusting tegenóver, niet als een actieve wereldverbeteraar, maar als een dichterlijke 'spiegelaar'. Zijn persoonlijke 'filosofie' spreekt hij uit in r. 7701/21 :

ist Parijs, Avioen of Romen,
 tis al in Reinaerts orde ghecomen.
 si treden al in Reinaerts pat,
 ist clerck ist leec, elc soect sijn gat.
 elc meent hem selven in allen saken.
 ic en weet wat ende daer of sel naken.
 elc mensch mach daer wel om sorghen.
 god, diet al is onverborghen,
 moetet op dat beste voeghen !
 hier mede latic mi ghenoeeghen.
 wat woudic veel die werelt berechten
 van saken die mi self anvechten,
 daer ic ondanc toe of creghe ?
 so waert beter dat ic sweghe.
 daerom wil icket mede liden.
 elc doe wel in sinen tiden,
 dat is best sijns selfs profijjt.

want na dit leven en is gheen tijt
 dat men oorbaer scaffen mach.
 elc moet sijns selfs dach
 verwaren ende sijn woorde draghen.

Er staan in de *Tweede Reinaert* dus duidelijk twee 'standpunten' tegenover elkaar, enerzijds dat van Reinaert en het hof – alle hoven –, anderzijds dat van de dichter. In de 'eerste' *Reinaert* hebben we ook te maken met twee 'standpunten': dat van Reinaert en dat van het hof, en de dichter staat daar op het 'standpunt' van Reinaert. Die 'eerste' *Reinaert* is daardoor in veel mindere mate dan de 'tweede' een 'Hof- und Regentenspiegel'. Gesteld – onhistorische veronderstelling! – dat Goethe beide gedichten had gekend en een keuze had kunnen maken, dan had hij in zijn situatie van 1793 zeker de *Tweede Reinaert* moeten kiezen, omdat hij daarin alleen had gevonden wat hij nodig had en wat hem tot een dichterlijke navertelling kon inspireren. Een dichter vergist zich niet in een goed gedicht en de *Reineke Fuchs* is dan ook géén vergissing. Wij zijn het die ons vergissen, wanneer we de *Tweede Reinaert* op zo'n gruwelijke manier onderschatten en in zijn bedoeling misverstaan. We moeten leren het gedicht samen met Goethe te lezen. Tegen de achtergrond van *Reineke Fuchs* moeten we zeggen: het is onmogelijk dat de *Tweede Reinaert* slecht opgebouwd zou zijn.

Waarom heeft de dichter – en die hebben we in zijn epiloog herkend als een persoonlijkheid die wist wat hij wilde –, waarom heeft deze 14de-eeuwse dichter het 13de-eeuwse gedicht van Willem die Madocke makede met meer dan 4000 verzen uitgebreid? Het antwoord kan alleen maar zijn: omdat hij er zijn eigen 14de-eeuwse *Reinaert*-verbeelding, zijn 'eeuwige' *Reinaert* niet in vond uitgedrukt. Hij vond het anderhalve eeuw oude gedicht 'onvoltooid' en zou het nu eens op zijn eigen wijze gaan 'voltooien'. Hij had wel degelijk 'eigen vinding': die 'eeuwige *Reinaert*' was namelijk zijn 'vondst'. Dat hij het oudere gedicht met maar enkele geringe wijzigingen in zijn nieuwe gedicht heeft kunnen incorporeren, getuigt ook van een niet geringe 'vindingrijkheid'. Laten wij als aanloop tot ons onderzoek van de totale compositie eerst eens nagaan, wat hij in de 'eerste' *Reinaert* – voor hem het eerste deel van zijn nieuwe gedicht – veranderd heeft. Muller heeft ons dat, in zijn dissertatie van 1884, al voorgedaan, maar Muller was een typische detail-filoloog, die door al de bomen en boompjes waarbij hij stil bleef staan het overzicht van het bos verloor. Hij heeft de dichterlijk relevante verschillen niet kunnen onderscheiden van de irrelevante en, wat nog erger

is, hij heeft de wijzigingen in het eerste deel niet gezien in verband met de totale compositie. Wij moeten speciaal die wijzigingen bijeenzoeken die noodzakelijk zijn geweest voor het laten functioneren van de 'eerste' *Reinaert* als eerste deel van het nieuwe gedicht. In tegenstelling met Gottsched en Goethe is de 14de-eeuwse dichter wel degelijk reïnterpreterend te werk gegaan. Die reïnterpretatie kan in het algemeen echter pas goed blijken wanneer we van het tweede deel terugblikken op het eerste. Lezen we het eerste deel op zichzelf in vergelijking met de 'eerste' *Reinaert*, dan vinden we die plaatsen bij elkaar waar niet met een simpele, stilzwijgende reïnterpretatie kon worden volstaan maar waar echt veranderd moest worden.

Een 'fout' die beslist uit de tot eerste deel getransponeerde 'eerste' *Reinaert* weggewerkt moest worden, was de uiteindelijke vlucht van het vossengezin naar de 'woestine'. In Willems gedicht was deze vlucht de logische consequentie geweest van Reinaerts 'standpunt' tegenóver het hof. In de nieuwe verbeelding van de 'eeuwige *Reinaert*' hadden hof en vos echter hetzelfde 'standpunt' gekregen en werd het verhaal verteld om aan te tonen dat het 'reinaerdisme' alle hoven ter wereld beheerste. De eerst veroordeelde en vervolgens begenadigde, quasi-pelgrim geworden *Reinaert* mócht dus niet vluchten, maar moest in zijn veilig hol de geschikte gelegenheid afwachten om naar het hof terug te keren. De schijnpelgrimage moest worden gereïnterpreteerd tot een reculer pour mieux sauter, een uitgangspunt voor een nieuwe ontwikkeling die tenslotte tot een overtuigende triomf zou leiden. De hachelijkheid van de situatie van de vos in zijn hol was een spanningverhogend element. De lezer moest begrijpen dat het verhaal nog lang niet uit was, ja dat het nu pas goed begon, het verhaal van de *Twééde Reinaert*, dat meer dan 4000 regels langer was dan dat van de 'eerste'. Het schrappen van de eigenlijke vluchtscene, hs. A r. 3317/29, hs. F r. 3285/97, was een eenvoudige zaak, maar aan aan het voorafgaande 'hol-gesprek' tussen *Reinaert* en *Hermeline*, waarmee *Willem* de vluchtscene had voorbereid, moest vrij wat veranderd worden. *Hermeline* mocht niet ingaan op *Reinaerts* voorstel om 'in een schoon ander foreest' te vluchten, maar moest een actieve bondgenote worden en, voor het ogenblik, zelfs een consequenter 'reinaerdist' dan *Reinaert* zelf. Een overeenkomstige situatie zou de dichter scheppen in zijn tweede deel, waar de naar het hof teruggekeerde held op een gegeven ogenblik met een mond vol tanden zou komen te staan en een andere bondgenote, de apin *Rukenauwe*, een soort geperfectioneerde *Hermeline*, dan zijn verdediging zou voortzetten. Met welke argumentatie

weet Hermeline in het 'hol-gesprek' haar aan eigen kracht twijfelende echtgenoot ervan te overtuigen dat hij niet moet vluchten? Door hem te herinneren aan de uitzonderlijke sterkte van zijn 'borch' ! Dit zegt zij, r. 3183/99 :

'Ic en rade ons niet' sprac Ermeline
 'te varen in een ander woestine,
 daer wi ellendich ende vremde weren.
 wi hebben hier al ons begheren
 ende ghi sijt meister uwer gheburen.
 waerom woudijt dan aventuren
 ende nemen tquade ende laten tgoede ?
wi moghen hier leven in zekerre hoede.
onse borch is goet ende vast.
 al woud ons die coninc doen overlast
 ende hi ons mit machte besate,
 hier sijn so vele sidelgate
 dat wi wel te tide ontrumen.
 wi en moghen mit bliven niet versumen,
 wi weten die weghe over al.
 eer hi ons dan vanghen sal
 mit crachte, daer sel veel toe horen.

Het zijn beslissende argumenten – 'Ic wil hier bliven, nu ghijt mi raet' is het logische antwoord van Reinaert erop – en daarom mogen zij ons als lezers niet te zeer verrassen. Een goed dichter bereidt zo'n betoog voor. Deze voorbereiding is te vinden op de compositorisch juiste plaats, namelijk bij de eerste presentatie van Malpertuus. Daar heeft de 14de-eeuwse dichter in Willems gedicht een 'uitweiding' ingelast, r. 565/79 :

want Malpertuus dat was al vol,
 hier een gat, ghinder een hol,
 nau, crom ende lanc,
ende had menighen uitganc
die hi ondede, sloot ende ontsloot
als hi vernam dats hem was noot,
 wanneer hi enighe proi brochte,
of als hi wiste dat men hem sochte
om ondaet die hi had misdaen,
 so ontliep hi sinen viand saen
 in sijn heimelike hagedochte,
 dat hem niemen vinden en mochte.
 ende dier had hi ghemaect so veel,
 dattet menighen dieren ghinc uten speel,
 dier in verdwaelden daer hi se beliep.

Muller geeft bij deze passage de volgende commentaar: 'Eene uitweiding die wel op zich zelf eene levendige schildering van

Maupertuus op Reinaerdiaanschen toon bevat, moar die toch eene afdwaling mag genoemd worden, het verhaal „höchst (?) unangenehm unterbrechend" (Knorr). Jawel, de schoolmeester hanteert krachtadig zijn rode potlood in het opstel van een al te knappe leerling! Mensen als Muller en de door hem met instemming geciteerde Knorr hebben de auteur van de *Tweede Reinaert* als consequent componerend dichter eenvoudig niet serieus genomen.

Belangrijker dan Hermeline, die hij in het tweede deel geen rol van betekenis meer laat spelen, is voor de 14de-eeuwse dichter de figuur van Grimbaert geweest. Dat was een bondgenoot die ook aan het hof de positie van de held kon versterken en dus een directe bijdrage leveren tot zijn triomf. Reinaert mocht aan het hof geen eenling zijn die daar een strijd van één tegen allen voerde, maar hij moest een brede schare van 'maghen' hebben die in een kring om hem heen gingen staan om hem te beschermen. De dichter zorgt er in zijn tweede deel voor dat dit voor de lezers duidelijk zichtbaar wordt. In het eerste deel, het gedicht van Willem, kon hij echter nog maar over één verdediger ten hove beschikken, de spitse maar tegelijk nogal kwezelachtige Grimbaert. Die figuur moest wat geretoucheerd worden. In de eerste plaats moest hij in de beginscene, bij zijn verdediging-door-dik-en-dun van de afwezige Reinaert, met nog wat groter juridische scherpte de zwakke punten van de aanklacht in het licht stellen – wat de 'uitweiding' r. 275/90 opleverde, die tegelijk de functie had om de vos als een goed rechtskenner en trouw dienaar van de koning te presenteren –, in de tweede plaats moest Grimbaert bij zijn persoonlijke ontmoeting met Reinaert – de derde indaging en de daarbij aansluitende 'biecht' – consequenter één lijn met zijn bloedverwant trekken en meer eens geestes met hem zijn. De lichte en zachtmoedig geuite kritiek die de das zich in Willems gedicht nog wel veroorloofd had, was een 'fout' die weggewerkt moest worden, en de 'biecht' moest eindigen met een absolutie die volledig een formele schertsvertoning was: Grimbaert had natuurlijk bij voorbaat Reinaert alles 'vergeven', omdat deze zijn bloedverwant was! Het loont de moeite de entree van Grimbaert en het antwoord van Reinaert wat nader te analyseren.

In Willems gedicht zegt Grimbaert volgens hs. A het volgende, r. 1366/92:

Hi sprac : en sal hu niet vernoyen
 Des onrechts daer ghi in zijt ?
 Dincket hu noch niet wesen tijt
 Dat ghi trect, oem Reynaert,
 Tote des conincs hove waert,
 Daer ghi wel zeere zijt beclagheth ?

Ghi zijt iij waerven ghedaghet.
 Vermerrendi maerghin den dach,
 So zorghic dat hu ne mach
 Ne gheene ghenade me gheskien.
 Ghi sult in den derden daghe sien
 Huwen casteel bestormen Manperthuis.
 Ghi sult gherecht sien voer hu huus
 Eene galghe ofte een rat.
 Over waer segghic hu dat :
 Beede hu kindre ende hu wijf
 Sullen verliesen haer lijf
 Lachterlike sonder waen.
 Ghine moghet selve niet ontgaen.
 Daer omme es hu de beste raet
 Dat ghi met mi te hove gaet.
 Hets messelic hoet ghevallen mach.
 Hu es dicken up eenen dach
 Vremder avontueren ghevallen
 Dan ghi noch quite van hem allen
 Met des conincx orlove
 Maerghin sciet huten hove.

De das begint zijn toespraak met twee verwijtende vragen, vriendelijk verwijtend maar toch verwijtend : hoe lang nog zult u zich niets van deze hachelijke situatie aantrekken ? vindt u het nu nóg geen tijd worden om naar het hof te gaan en daar op de ingebrachte aanklachten te antwoorden ? Dan volgt een plastische tekening van de gevolgen die een niet-verschijning zal hebben. Maar Grimbaert eindigt met een bemoedigend woord : het kan nog best goed aflopen, het kan best zijn dat u er zich nog uitpraat en morgen, met toestemming van de koning, weer frank en vrij het hof zult kunnen verlaten. Met dit laatste kondigt Willem de afloop van zijn verhaal aan : Reinaert zál vrijkomen om voorgoed van het hof te scheiden en in zijn eigen wereld – de 'woestine' – weer geheel zichzelf te kunnen zijn.

De 14de-eeuwse dichter – ik citeer ditmaal niet naar Martin, maar maak een eigen 'kritische editie' op grond van hs. B en de prozabewerking P – maakt er het volgende van, r. 1384/1410 :

Hi sprac : laet u niet vernoyen
 Vanden geruft daer ghi in zijt,
 Mer docht u goet, so waert wel tijt
 Dat ghi te hove mit mi woud comen.
 Te vertrecken en mach u niet vromen.
 Daer is so veel over u gheclaecht
 Ende ghi sijt nu derdewerf ghedaecht.
 Verbeidet ghi mergen dien dach,

So seg ic dat u niet en mach
 Gheen ghenade meer ghescien.
 Ghi selt in drien daghen sien
 Al om end om beleit u huus
 Ende voort casteel van Mapertuus
 Een galghe gherecht ende een rat.
 Voorwaer seg ic u dat :
 Beide u kijnders ende u wijf
 Sel die coninc doen nemen tlijf
 Ende selve en moechdi niet ontgaen.
 Daer om so ist nu best ghedaen
 Dat ghi te hove mit mi gaet.
 Ghi cond doch so menich raet
 Dat u licht wel baten mach.
 Het is dick op enen dach
 Meerre aventueren ghefallen
 Dan of ghi quijt ghinct voor hem allen
 Ende si alleen in die scande bleven.
 Ghi hebt doch dit meer bedreven.

Het begint direct met een bemoediging, een solidariteitsverklaring: laat u door al de opspraak waarin u bent niet in de war brengen! Maar in alle bescheidenheid moet de bondgenoot dan toch wel zakelijk opmerken dat het nu de hoogste tijd wordt om naar het hof te gaan. De gevolgen van een niet-verschijning tekent de dichter op ongeveer dezelfde wijze als Willem, maar door de onpathetische inleiding klinkt het allemaal wat minder fataal. De dramatische regel 'Lachterlike sonder waen' is weggewerkt en de regel 'Daer omme es hu de beste raet' vervangen door 'Ghi cond doch so menich raet'. Op het laatste kan Reinaert in zijn antwoord zeer positief inhaken. Van een scheiden van het hof kan in de nieuwe conceptie natuurlijk geen sprake meer zijn, Reinaert zal aan het hof blijven en daar 'quijt gaen voor hem allen'. Het is veel meer dan een bemoediging van 'het kan nog best goed aflopen', het is een aankondiging van een te verwachten goede afloop. Reinaert zal er alleen zelf aan te pas moeten komen, hij kan het in deze situatie niet langer aan zijn bondgenoten-ten-hove overlaten. Zijn eigen superieure 'raet' moet de oplossing brengen. De Grimbaert-figuur is van zijn braafheid ontdaan en gecorrigeerd tot een volkomen zakelijk ingestelde handlanger. De 14de-eeuwse dichter heeft de spelers van zijn spel goed doordacht en duidelijk voor zich gezien.

Na de nieuwe Grimbaert krijgen we meteen ook de nieuwe Reinaert te zien. Daarvoor heeft de dichter een hele 'uitweiding' nodig. Op de van Willem overgenomen regel 'Reinaert sprac: ghi

seg't waer' laat hij de regels 1412/29 volgen, die ik wel weer naar Martin kan citeren omdat er niets aan te verbeteren valt :

tis best dat ic mit u ga daer,
want daer is ghebrec van minen rade.
 die coninc sel mi doch doen ghenade,
 can ic hem onder die oghen sien
 ende ic mijnre talen mach plien,
 al had ic noch meer misdaen,
want thof en mach buten mi niet staen.
 dat bedenct die coninc wel.
 al sijn mi nu die somich fel,
 dat en gaet hem niet ter herten in,
 want si en weten raet noch sin.
 al die raet sluit meest in mi.
 in wat hove ooc dattet si,
 daer coninghe ofte heren versamen,
 daer men subtyl raet sel ramen,
 daer moet Reinaert die vonde vinden.
 al sijn daer ander dies hem bewinden,
 dat mijn ist best ende gaet voren.

De nieuwe Reinaert spreekt hier onverholen uit dat hij, niet alleen aan het hof van déze koning, maar ook aan alle andere hoven, een onmisbare figuur is. Hij is er zich van bewust dat hij de 'eeuwige Reinaert' representeert. Met deze passage – op de compositorisch juiste plaats, want hier, in gesprek met een bondgenoot, kan Reinaert zich voor het eerst sprekenderwijs compleet 'voorstellen' – programmeert de dichter zijn tweede deel. Daarin wordt waar gemaakt wat hier geponeerd is. Het bewustzijn van Reinaerts onmisbaarheid in alle staatszaken – 'want thof en mach buten mi niet staen' – is ook de verklaring van de berustende humor waarmee de dichter, ofschoon zelf op een ander 'standpunt' staand, zijn verhaal kan vertellen: 'wat woudic veel die werelt berechten?' Voor het goede begrip van het nieuwe gedicht in zijn geheel is de programmatische passage r. 1412/29 dus wel uiterst belangrijk. Wat is, niettemin, Mullers commentaar? 'Uitweiding, waarin R. pocht op zijne verdiensten aan het hof, zeer welgemoed is en zich zeker voelt van zijne zaak, *kwalijk in overeenstemming met het vervolg*'. En Muller is in vele opzichten de gids van de na hem komende literatuurhistorici geweest! Op hem en op zijn voorganger Ernst Martin (1874) gaan in wezen al die opmerkingen over een slechte opbouw en gebrek aan eenheid terug.

We gaan nu het tweede deel bekijken. De bijeenkomst van het hof wordt met twaalf dagen verlengd, zogenaamd om de 'soen' van de koning met Bruun en Isengrijn te vieren, maar inderdaad

om ruimte te scheppen voor Reinaerts terugkeer. Door wie kan Reinaert beter worden teruggehaald dan door zijn bondgenoot Grimbaert? De dichter heeft er in het kader van zijn nieuwe 'voltooiing' een bijzonder belang bij om deze bondgenoot nog eens te laten optreden in een verder 'vervolmaakte' gestalte. Dat brengt, almeteen in de eerste 1000 regels van het tweede deel, een voelbare climax in het verhaal, althans voor die lezers die de bedoeling van de dichter herkennen en erkennen willen. Het tweede bezoek aan het hol en de tweede 'biecht' tijdens de wandeling van Malpertuus naar het hof zetten zowel de nieuwe Grimbaert als de nieuwe Reinaert duidelijker voor ons neer. De 'biecht' geeft in eerste instantie, behalve één nieuw verhaal om de domheid van Isengrijn te doen blijken, een overzicht van de misdaden die Reinaert sinds zijn vorige 'biecht' gepleegd heeft. Wij, als lezers, kennen die al omdat wij er lezenderwijs 'zelf bij zijn geweest', maar het is van de dichter toch goed gezien om ze nog eens in onze herinnering te brengen: ze zullen namelijk in het vervolg van het verhaal weer ter sprake komen, al die 'luegens', en daarop moeten we worden voorbereid. Natuurlijk is de 'biechtvader' weer volstrekt solidair met zijn 'biechteling', al voorziet hij wel dat het nog heel wat moeilijkheden zal geven om speciaal die moord op Cuwaert weg te praten, r. 4115/25:

Grimbaert sprac 'die misdaet is groot.
 die doot is, moet bliven doot,
 men machse niet weder doen leven.
 mer, oom, dit wil ic u al vergheven
 om den anxt die ghi daer om liden moet,
 eer ghi daer of u onscout doet.
 ende hier op wil ic u absolveren.
 mer dat u alremeest sal deren,
 dats dat ghi Cuwaerts hoeft daer sende
 ende den coninc met loghen verblende.
 och oom, dat was seer misdaen.'

Een perfecte misdaad, waarvan geen bewijsstukken zijn overgebleven, kan van 'reinaerdistisch' standpunt zonder meer 'vergeven' worden, maar die moord op Cuwaert was niet zo perfect geweest. Het bewijsstuk, de kop van de haas, was immers nota bene door de moordenaar zelf, tartend, naar het hof gestuurd. 'Dat was seer misdaen' en dat motief zal ons dus in het tweede deel, ter correctie van een 'fout' uit het eerste deel, nog nader moeten bezighouden. In tweede instantie geeft de 'biecht' de dichter gelegenheid om Reinaert een stukje 'reinaerdistische' filo-

sografie te laten voordragen, wat aan bondgenoot Grimbaert de bewonderende reactie ontlokt, r. 4264/73 :

'wat, oom, u en can niet ontgliden !
 ghi weet dat nauste op alle dinghen.
 ghi sout mi wel brenghen in dwalinghen.
 u reden is buten mijn verstaen.
 wat noot is u te biecht te gaen ?
 ghi sout selve sijn die paep
 ende laten mi ende ander scaep
 teghen u biechten ende nemen raet.
ghi weet so claer der werelt staet,
 dat niemen en mach voor u gaen manc.'

En daarmee zijn we dan weer terug aan het hof, waar de 'zuivering' van de held kan worden voortgezet, opdat deze daar weer zijn rechtmatige plaats zal kunnen innemen, rechtmatig, omdat hij, beter dan iemand anders, 'so claer weet ter werelt staet'.

Van de nieuwe Reinaert-conceptie uit gezien was het logisch dat de vos naar het hof moest terugkeren en dat de das hem ophaalde, maar verhaaltechnisch moest deze terugkeer toch ook nog even gemotiveerd worden. Deze motivering heeft de dichter aangebracht door op het verlengde hoffeest twee nieuwe aanklachten tegen Reinaert te laten inbrengen, één van het konijn Lampreel, ter zake van mishandeling, en één van de roek Corbout, ter zake van moord. Het gaat in beide gevallen om inderdaad perfecte misdaden, waarmee Reinaert bij zijn verdediging dus niet veel moeite kan hebben : er zijn géén getuigen en géén bewijsstukken ! Met zijn gevoel voor compositorische economie heeft de dichter van de zaken-Lampreel en -Corbout echter meer gemaakt dan enkel maar een motivering van Reinaerts terugkeer, hij heeft er terloops meteen de zaken-Cuwaert en -Cantecleer uit het begin van het eerste deel mee 'gecorrigeerd'. Dat waren namelijk niet zulke perfecte misdaden geweest. Vooral het liquideren van Coppe op een zodanig onvolkomen wijze dat haar lijk als bewijsstuk plechtig aan het hof kon worden overgedragen, moest van het standpunt van de 14de-eeuwse dichter uit gezien een 'fout' heten. De met Coppe begane 'fout' wordt nu met de roekin Scerpenebbe 'verbeterd'. Zo iets noemen de literatuurhistorici dan 'gebrek aan vinding'. Dat de herhaling van een motief ook een climax kan betekenen, is hun ontgaan. Op de aanklachten van Lampreel en Corbout kon uiteraard geen nieuwe indaging volgen, want de vos wás al vogelvrij verklaard. De koning kon alleen maar formeel oproepen tot een strafexpeditie tegen Malpertuus - r. 3738/50 - en de das kon alleen maar vrijwillig, in zijn hoedanigheid van

bloedverwant en bondgenoot, deze verscherping van de situatie aan zijn 'oom' gaan berichten. Ook de tweede entree van Grimbaert in Malpertuus betekende dus ten opzichte van de eerste een climax: de eerste keer meldde de das dat de koning ongetwijfeld een strafexpeditie zóu uitzenden wanneer Reinaert aan de derde indaging geen gevolg gaf, de tweede keer komt hij wanhopig en als het ware steunzoekend bij het 'hoofd van sinen gheslachte' vertellen dat nu de ondergang voor de deur staat. Hoe groter de wanhoop van Grimbaert, hoe superieurer de kalme reactie en de zelfverzekerdheid van Reinaert. In de regels 3816/24 keert de passage 1412/29, die ik hierboven citeerde, 'verbeterd' terug:

'och lieve neve, ist anders niet ?
sidi hier of dus seer vervaert ?
set u te vreden' sprac Reinaert,
'al had die coninc selve ghesworen
ende alle die tot sinen hove horen,
als ic mi selven raet wil gheven,
ic word noch boven alle verheven.
si moghen veel raden, so wiet si,
mer het hof en dooch niet buten mi.'

Dit is een 'verbetering', een climax, omdat de situatie inmiddels nog veel hachelijker is geworden en de held niettemin reageert met dezelfde gedachten – de kerngedachten van het nieuwe gedicht –, die hij dan bovendien nog beknopter en beslister uitspreekt. Wij merken op dat onze dichter in zijn tweede deel niet alleen het verhaal van Willem 'verbetert' en corrigerenderwijs naar een nieuwe climax voert, maar dat hij soms ook bij een toevoegsel van zijn eigen hand deze techniek van intensivering-door-gevarieerde-herhaling toepast. Ik herhaal mijn eerder gedane constatering: wij hebben in de *Tweede Reinaert* te maken met een zeer bewust werkend dichter, een persoonlijkheid die wist wat hij wilde.

Als Reinaert en Grimbaert in het hof zijn aangekomen, krijgen we, na de inleidende plichtplegingen die een gevarieerde herhaling zijn van die na de aankomst in het eerste deel, een uitvoerig pleidooi van de vos te horen, r. 4366/4627. In het gedicht van Willem was dat pleidooi alleen maar aangeduid, de dichter had haast om bij de veroordeling te komen, die weer, dank zij het grootse bedrog van de vos – het hoogtepunt van dat gedicht – door een begenadiging gevolgd zou worden. Het moest voor de 14de-eeuwse dichter weer een 'fout' zijn dat Reinaert in het eerste deel zijn verdediging zo 'onvolkomen' gevoerd had. Die 'fout' wordt nu gecompenseerd. In zijn breed opgezet pleidooi veegt Reinaert niet alleen de nieuwe aanklachten, van Lampreel en Corbout, van de tafel, maar weet

hij tegelijk – we merken weer de compositorische economie op – een bevredigend antwoord te geven op een niet door de koning gestelde maar niettemin acute 'oude' vraag: 'waarom ben je niet, zoals je toch beloofd had, als pelgrim naar Rome getrokken?' Het verhaal wordt door deze beantwoording van een niet gestelde vraag ook nog verder gebracht naar zijn voltooiing, want Reinaert introduceert in de figuur van 'oom Mertijn die aep' – die de zaken in Rome wel voor hem op zou knappen – de tot zijn 'gheslachte' behorende apenfamilie, een machtige groep 'maghen'. Dit betekent, zo moet onze lezersreactie zijn, een aanzienlijke, ja wellicht beslissende versterking van Reinaerts positie aan het hof. Dank zij zijn eigen 'raet', zeker, maar ook dank zij de macht van zijn 'maghen' móet Reinaert uiteindelijk triomferen. Het is een volkomen nieuw motief dat de 14de-eeuwse dichter hiermee in het verhaal heeft gebracht – al kan men zeggen dat Willem, zonder het te willen of te weten, het in r. 1886 vgg. (hs. A) wel enigszins had 'voorbereid' – en, wij kunnen niet anders zeggen, hij heeft het op een bijzonder handige manier gedaan: na het 'biecht-gesprek' met de nieuwe, 'verbeterde' Grimbaert éérs, in Reinaerts eigen pleidooi, r. 4411 vgg., 'oom' Mertijn, 'des biscops van Cameriken advocaet'; dán, in r. 4726 vgg., Mertijns echtgenote, de apin Rukenau – al aangekondigd in r. 4569 – die een meer dan 400 regels lang betoog ten gunste van haar 'neve' houdt; dán, aan het einde van dat betoog, r. 5102 vgg., haar 'drie kinder'; tenslotte, r. 5176 vgg., 'al die Reinaert bestaen ende mi', een indrukwekkende, zij het grotendeels nogal ongere stoet, die zich op Rukenau's oproep in beweging zet en om haar heen komt staan: 'heer coninc, nu moochdi sien, op desen rinc, of Reinaert heeft enighe maghen' (r. 5211/3). Hij is een knap dichter, onze 14de-eeuwer, die uitstekend een verhaal kan opbouwen, maar dat is dan natuurlijk zijn éigen verhaal dat hij naar zijn éigen, van het begin af in het oog gehouden ontknoping voert. Wie in Willems gedicht de enig legitieme Reinaert-vertegenwoordiging wil zien, kan de *Tweede Reinaert* eventueel veroordelen als een degeneratieproduct, maar kan nooit staande houden dat het 14de-eeuwse gedicht op zichzelf beschouwd niet goed gecomponeerd zou zijn. Moet ik nog opmerken dat de ongunstige indruk die wij als lezers van Rukenau en haar aanhang krijgen ook door de dichter zo bedóeld is, en dat hij hiermee onderstreept – niet redenerend maar dichterslijk – hoezeer zijn eigen 'standpunt' tegenovergesteld is aan dat van de held van zijn verhaal?

Rukenau komt aan het woord als de koning na Reinaerts pleidooi – waar weinig tegenin te brengen is – hem nog eens nadruk-

kelijk de moord op Cuwaert onder de neus wrijft. Dit is een sterke zet van de koning, want dat terugsturen van Bellijn naar het hof met de kop van de haas in de 'scerpe' was een opzettelijke, tartende belediging van de grote heer geweest en, van de koning uit gezien, een veel ernstiger feit dan dat Reinaert zich aan de pelgrimage onttrokken had. Als lezers hebben wij ons ook al afgevraagd: hoe moet de schurk zich dáár in 's hemelsnaam uitpraten? Natuurlijk weet de dichter heel goed hóe hij dat zal klaarspelen, het zal maar een eenvoudige kunstgreep vereisen, maar als goed verteller denkt hij met zijn hoorders mee en zet de held inderdaad even buiten spel: 'Reinaert en weet nu wat spreken, so seer wart hi doe vervaert' (r. 4708/9). Dat is het ogenblik waarop logisch de al aangekondigde bondgenote Rukenau kan optreden en al de registers van haar dubieuze redeneerkunst opentrekken, met citaten uit Seneca, de bijbel en wat verder maar dienen kan om indruk te maken. De literatuurhistorici noemen dat misprijzend 'luchten van geleerdheid' en op dit punt kan de dichter het misschien wel met hen eens zijn. Hij moet dit 'luchten van geleerdheid' namelijk gezien hebben als een karakteristieke trek van Reinaert en de 'reinaerdisten', waarmee hij zichzelf – en dát vergeten die literatuurhistorici – geenszins te identificeren wenst. Op het geval-Cuwaert gaat Rukenau niet rechtstreeks in. De dichter laat dat verderop Reinaert zelf opknappen, want in Reinaerts spreken en optreden moet tenslotte het hoogtepunt van het verhaal komen te liggen. Rukenau mag als secundante alleen maar wat voorbereidend werk doen. De functie van haar betoog is vooral om de onmisbaarheid van Reinaerts 'raet' te demonstreren. We hadden daar al wel wat van gehoord, uit zijn eigen mond, maar het had ons misschien grootspraak geleken. Muller noemde het zelfs 'pochen'. De dichter voelt ook nu weer met ons mee en laat daarom Rukenau een overtuigend voorbeeld, een 'bewijzend' verhaal vertellen. Terwijl Rukenau aan het woord is, kan Reinaert ondertussen rustig een oplossing voor het probleem-Cuwaert 'bedenken'. Na het overtuigend voorgedragen verhaal van Rukenau en haar presentatie van de brede kring van Reinaerts 'maghen' blijkt het getal der bondgenoten versterkt te zijn met twee belangrijke hoffiguren: 'die coninghinne' en 'die lupaert Firapeel'. Komen die zo maar uit de lucht vallen? Nee, onze dichter heeft zich terecht herinnerd dat in de belangrijkste scene van Willems gedicht de koningin ook al als voorspreekster van Reinaert was opgetreden, hij heeft in r. 3665 vgg. haar nog eens in die rol opgevoerd – 'hi is wijs ende van rade vroet ende daerbi van groten gheslachte' –, en hij heeft bij de presentatie van Rukenau, in

r. 4726 vgg., niet nagelaten te vermelden : 'dese was mitter coninghinne wel ghemint ende liefghetal'. De koningin moet dus zeker gevoelig zijn voor Rukenau's betoog, zij is in haar hart altijd door op de hand van Reinaert gebleven. En Firapeel ? Willem had hem aan het slot van zijn gedicht voorgesteld als de volstrekt zakelijke hoveling, die tegen beter weten in, omdat er nu eenmaal een 'zoenoffer' nodig was, de domme ram Bellijn, zogenaamd als auctor intellectualis van de moord op Cuwaert, 'voor de wolven gegooïd' had. Zo iemand, zal de dichter van de *Tweede Reinaert* gedacht hebben, was een potentiële 'reinaerdist', zo iemand had er belang bij dat de vos, met zijn superieure 'raet', zijn centrale plaats en functie aan het hof terugkreeg. De dichter had dan ook al in r. 3695 vgg. Firapeel de voorsprekende koningin min of meer laten bijvallen. De enige die zich na Rukenau's betoog nog niet direct overtuigd verklaart – en dit terwille van de voortgang van het verhaal ook nog niet mág doen – is de koning zelf. Die komt, maar al een stuk welwillender dan de vorige keer, nóg eens met Cuwaert aandragen. 'Doch', zegt hij, 'wil ic Reinaert horen spreken : can hi die ondaet van hem steken, die *men seit* dat hi heeft ghedaen, ic laten ghern quiet gaen, ende *meest om beden wil van sinen maghen*' (r. 5243/7). Het is duidelijk dat de koning Reinaerts onmisbaarheid ter dege beseft, hij moet alleen nog een fraai verhaal hebben – woorden, woorden ! – om de al te manifeste schurkestreken van zijn onvervangbare raadsman te maskeren en een nieuwe 'vrijspraak' te rechtvaardigen. Nu, dat fraaie verhaal krijgt hij dan ook. Het is dat verhaal van meer dan 900 regels dat volgens Van Mierlo 'den gang onderbreken' zou en maken dat er 'op den bouw heel wat af te dingen' zou zijn. Dat juist dit verhaal het 'spreekende' hoogtepunt van het nieuwe gedicht zou kunnen zijn, omdat het Reinaert, sprekenderwijs, als de perfectst denkbare 'reinaerdist' doet kennen, is een gedachte die niet bij Van Mierlo is opgekomen.

Voor de Reinaert van het 14de-eeuwse gedicht is het betoog van zijn 'moeie' Rukenau een beslissend keerpunt. Hij heeft daardoor zijn zelfvertrouwen weer helemaal teruggekregen – net als na Hermeline's verwijzing naar de sterkte van Malpertuus in het eerste deel – en bij een dergelijke gemoedsgesteldheid heeft hij, dat beseffen wij, bij voorbaat het pleit gewonnen. 'Int herte' denkt hij, r. 5250/60 :

'god gheef mijnre moeien ere !
 si heeft mijn rijsgen wel doen bloeien,
 si heeft wel aen mijn kar ghecroeien,
 si heeft mi gheboden wel die hant.

god danc, dat si den vont so vant !
 ic heb nu enen goeden voet
 op te dansen, bem ic vroet.
 ic wil nu zelve sien uut minen oghen
 ende brenghen voort *die scoonste loghen*
die ie ghehoort is overlut
 om mi te helpen self hier uut.'

En hardop zegt hij, r. 5261/9 :

'heer coninc, o wi,
 is Cuwaert doot, wat segdi ?
 ende waer is Bellijn die ram ?
 wat bracht hi u hier, doe hi quam ?
 want ic hem drie juwelen gaf,
 daer ic dat waer ghern wist af
 waer dat si sijn ghebleven.
 dat een soude hi u hebben ghegheven
 ende mijnre vrouwen die ander twe.'

Een eenvoudige kunstgreep heb ik het genoemd wat de dichter hier toepast, maar het vereist toch wel enige 'vinding' om er op te komen ! Evenals bij de gevallen-Lampreel en -Corbout maakt Reinaert gebruik van de omstandigheid dat er geen directe getuigen bij de misdaad zijn geweest. Als bewijsstuk heeft het hof de afgebeten hazekop te zien gekregen, maar ja, wat kon zo'n kop eigenlijk bewijzen ? Alleen dat Cuwaert vermoord was, maar niet door wie. Bellijn, die de haas in Reinaerts hol had horen schréúwen, had eventueel nog al indirecte getuige kunnen fungeren. Maar Bellijn is ook dood, met goedvinden van de koning zelf geliquideerd. Waarom is die Bellijn zo bloedig gestraft ? Omdat hij, volgens eigen bekentenis, 'den raet ghegheven' zou hebben tot de moord. Wat kan de koning er tegenin brengen, als Reinaert nu eens zou suggereren – hij zegt het niet expliciet, o nee, hij zet zo maar eens een paar dingen naast elkaar, waaruit de hoorders zelf maar hun conclusie moeten trekken –, als hij nu eens zonder het met zoveel woorden te zeggen de mógelijkheid zou poneren dat Bellijn Cuwaert inderdaad vermoord heeft ? Uiterst onwaarschijnlijk natuurlijk, een ram die een haas de kop afbijt, maar als de koning wil. kan hij, vanwege deze theoretische mogelijkheid van een andere moordenaar en het ontbreken van ieder feitelijk bewijs, Reinaert vrijspreken. De koning wil niets liever en Reinaert weet dit, hij is zich bewust van zijn onmisbaarheid. Dat is dan de 'eenvoudige kunstgreep' waarmee de dichter het 'probleem-Cuwaert', hem door Willem nagelaten, oplost ! Het verhaal dat uit deze kunstgreep resulteert is intussen allerminst

eenvoudig, het is een grandioos leugenverhaal, 'de schoonste loghen die ie ghehoort is'.

Het leugenverhaal is niet alleen een meesterlijk stukje verbale begoocheling waarmee de handeling verder wordt gebracht – Reinaert wordt, volgens verwachting, in r. 6182/9 vrijgesproken –, maar het heeft door het weer-opnemen en afronden van het schatmotief ook nog een compositorische functie in het geheel van het gedicht. Ook dit is een 'vinding' van belang: het combineren van het Cuwaert-motief met het schat-motief. Willem was de 14de-eeuwse dichter hierbij inzoverre voorgegaan, dat ook al bij hem Cuwaert, als kenner van de topografie van de streek waarin Kriekepit lag, iets met de schat te maken had gehad. Reinaert had de koning aanbevolen Cuwaert mee te nemen op zijn expeditie ter 'ontdelving' van de schat, als gids. Er zat weinig risico in deze aanbeveling, want die potentiële gids zou toch vooraf vermoord worden. Als de koning nooit naar Kriekepit zou gaan, omdat niemand hem de weg kon wijzen, zou het niet-bestaan van de schat ook nooit kunnen blijken. De koning komt dan ook noch aan het slot van het eerste deel, als de hazekop uit de 'scerpe' wordt gehaald, noch ergens in het tweede deel op die schat-die-er-niet-is terug. Hij kan immers niet bewijzen dat Reinaert hem op dit punt bedrogen heeft en wil zich, misschien, ook niet als al te hebzuchtig laten kennen. Ons als lezers blijft die schat echter wel door het hoofd spoken. Als Reinaert weer in genade wordt aangenomen, zal de koning ook logischerwijze op die schat terug moeten komen. Hoe zal de held er zich dan uit redden? Het schat-motief moet dus nog afgerond worden en daartoe vindt de dichter nu, in Reinaerts grote leugenverhaal, een voortreffelijke gelegenheid. Reinaert zal zelf de schat opnieuw ter sprake brengen, maar op een zodanige wijze dat niemand er meer naar zal gaan zoeken. De kop van Cuwaert zal opnieuw de weg naar de schat-die-er-niet-is blijken af te sluiten. Intussen kan de vos wel honderduit over de schat spreken, met een heleboel reinaerdiaanse 'geleerdheid' en mooie verhalen. Het illusionisme is nu 'volmaakter' dan bij het schatverhaal in het eerste deel, omdat de schat er tegelijk nabijer – dus 'geloofwaardiger' – en onbereikbaar door wordt. Het is een voorgoed verloren schat, maar verloren buiten Reinaerts schuld, die hem immers, zo weet hij het de koning voor te goochelen, eenmaal zeer concreet bezeten had, niet in het verre Kriekepit maar in zijn eigen hol, en die hem ook concreet aan de vorstelijke heersers ten geschenke had gezonden, in de 'scerpe'. Evenmin als van de moord op Cuwaert wordt Bellijn in het leugenverhaal expliciet beschuldigd van de diefstal der 'drie juwelen', die

Reinaert als een soort voorschot op de schat in de 'scerpe' verpakt had en aan Cuwaert (!) ter overhandiging aan de koning meegegeven. Iedere hoorder moet echter wel de gevolgtrekking maken dat de ram de 'juwelen' verduisterd heeft. Aangezien de verduisteraar dood is, kan niemand hem meer vragen waar hij ze gelaten heeft. De hoorders kunnen verder fantaseren dat Cuwaert blijkbaar getuige was geweest van Bellijns verduistering en daarom uit de weg geruimd moest worden. De niet expliciet vertelde moord krijgt dus ook nog een niet expliciet vermeld motief. Het is allemaal volstrekt absurd – zoals dat in een leugenverhaal hoort – maar de absurde constructie zit goed in elkaar. Wie vraagt, na door dit verhaald begoocheld te zijn, er nog naar waar Kriekepit precies gelegen is? De 'drie juwelen' zijn illusionistisch 'wegverklaard' en daarmee de hele schat. Het motief is rond. De schat die er nooit geweest is zal er nu ook verder niet meer zijn.

Is het de bedoeling van de dichter geweest om de koning als een wérkelijk begoochelde voor te stellen? Waarschijnlijk niet. De reactie van de koning op het lange, gecompliceerde verhaal is merkwaardig kort en simpel. De koning is kennelijk blij dat hij van het hinderlijke geval-Cuwaert af is en dat er nu niets meer tussen hem en zijn onmisbare hoveling Reinaert instaat. De korte passage r. 6182/9 is behalve een vrijspraak-bij-gebrek-aan-bewijs ook een soort tevredenheidsbetuiging:

'Reinaert, ghi spreect al te ghevoeghe.
uwer talen volchic al.
mi en is ooc niet dat ongheval
cont, wie Cuwaerts leven nam,
anders dan ons Bellijn die ram
sijn hoofd in die scherp brocht.
ic laet u quijt van desen gherocht
ende ic en wil niet meer op u cronen.'

De koning houdt zich, overeenkomstig het advies van Reinaert, aan de 'feiten', aan die feiten die het opportuun is als 'feiten' te erkennen, en laat hun interpretatie in het midden. 'Alle die meeste hoop die was daer', zo vertelt de dichter verder, 'meenden dat was sonder baract'. Dat is voldoende. Het verhaal mag echter nog niet meteen uit zijn, want Reinaert heeft nu wel bij de koning en 'die meeste hoop' zijn oude plaats teruggekregen, maar er blijft nog een tegenpartij aan het hof, waarvan de wolf Isengrijn de voornameste figuur is. Het eerste deel was begonnen met een aanklacht van Isengrijn en het tweede deel moet eindigen met een klinkende overwinning op deze aartsvijand. Een vrijspraak-bij-gebrek-aan-bewijs is op zichzelf trouwens ook maar een matige triomf, zeker

in de ogen van een 14de-eeuws publiek dat nog echte gerechtelijke tweegevechten kende. Reinaert moest niet alleen sprekenderwijs maar ook vechtenderwijs de, voor de dichter dubieuze, superioriteit van het 'reinaerdisme' bewijzen. Daarbij kon getoond worden hoe een 'reinaerdist' zo'n gevecht aanpakte en afwerkte, en dat het er niet op aankwam met welke middelen men zijn tegenstander overwon, áls men maar won. Het verhaal wordt in zijn laatste deel hoe langer hoe onfrisser en de held hoe langer hoe onheroïscher. Kan men op grond hiervan met Muller zeggen 'dat de dichter zich in den trant der boerden en sotternieën ook wel eens vermeit in het vieze, het uitpluist en zich als 't ware er in wentelt' ? Geenzins, de dichter zelf is geen viezerik en zijn Reinaert-figuur is dat eigenlijk ook niet. De dichter heeft door de scenes en passages die men 'onfris' kan noemen alleen willen laten zien – niet redenerend, maar plastisch, dichtertlijk – dat zijn onheroïsche held niet kieskeurig was in zijn bondgenoten en evenmin in zijn strijdmiddelen, dat hij niet báng was voor viezigheid, wanneer hij er maar beter van kon worden. Reinaert, of laten we liever zeggen het 'reinaerdisme', kent noch ethische noch esthetische spelregels. Maar dat is iets anders dan dat de vos zich zou 'vermeien in het viezé'. En helemaal verkeerd is het om uit de karakterisering van het 'reinaerdisme' een karaktertrek van de dichter te willen aflezen. Onze dichter, die in zijn redenerende passages wel eens een moralist kan lijken, betoont zich in zijn vertellende gedeelten veel meer een wijze, en vóór alles een goed artiest. Hij blijft ook bij zijn uitbeelding van de onfrisse aspecten van het 'reinaerdisme' zijn goede humeur bewaren.

De dichter gebruikt het optreden van Isengrijn in r. 6254 vgg. in de eerste plaats om diens oude aanklacht van r. 82 vgg. te actualiseren en nu eindelijk eens door Reinaert zelf op reinaerdiaanse wijze te laten beantwoorden. Isengrijn had Reinaert van overspel met Eerswint beschuldigd, Grimbaert, de bondgenoot, had daarop, in r. 240 vgg., deze minnehandel niet ontkend maar alleen vergoelijkt: 'wattan ? si was sciere ghenesen'. Dat was voor een secundant geen slechte verdediging geweest, maar de held zelf moest toch tot een betere in staat worden geacht. Die betere verdediging krijgen we nu te horen – ook op dit punt zorgt de dichter voor een climax-door-correctie –, nadat het overspel, tot een verkrachting toegespitst, eerst door Isengrijn uitvoerig is geschilderd ; r. 6271 vgg. :

hi deedse eens diep waden int slijc
 bi twater onder enen hoghen dijc
 ende maecte haer wijs dat si den staert

int water staec : daer soud ter vaert
 also veel visch aen biten, ghi sult weten,
 si en soudse niet mit haer vieren eten.
 si waende waers, die arme dwaes,
 ende ghinc ten buuc toe in die waes,
 eer si totten water quam.
 daer si doe totten stert in swam
 so si alrediepste conde.
 dit was in eens winters stonde
 datse dus bedrooch Reinaert,
 want si hielt so langhe den staert
 int water dat si daer in bevroos.
 so wat si tooch, si en mocht niet loos
 uten ise, doe hi dat sach,
 liep hi daer toe al dat hi mach
 ende spranc haer achter op tlijf.
 och, daer vercrachte hi mijn wijf.

Isengrijn, die toevallig daar langs kwam, zag het gebeuren en riep: 'Reinaert, wat doedi?', en toen was Reinaert hard wegge-
 lopen. Op zo'n dom verhaal van een domme Eerswint en een
 dom-verschrikte Isengrijn is het niet zo moeilijk een 'bevredigend'
 antwoord te geven; r. 6344 vgg. :

tis waer, ic wijsde haer teenre stonde
 hoe si vische soude vaen
 ende enen goeden wech over te gaen
 totten water, sonder treden int slijc.
 mer si liep so ghierichlijc
 doe si die vische hoorde noemen,
 si waende niet te tide te comen,
 si en hielt wech noch wise.
 dat si bevroos in den ise,
 dat dede dat si te langhe sat...
 doe icse sach so seer beladen,
 doe waende ic haer helpen uter noot.
 ic hief, ic ludse ende ic croot,
 om dat icse waende uut te boren.
 mer dat was arbeit verloren,
 want si was mi al te swaer.
 doe quam Isegrijn aldaer
 ende sach hoe dat ic croot ende stac.
*dat hi doe in dorperheide trac,
 als die quade te doen pliet.*

Het is een perfect antwoord, want hoe zou het wolvenpaar kunnen
 bewijzen dat Reinaerts lezing van het geval onjuist is? Wij moeten
 de kunst van de dichter bewonderen, dat hij de penibele situatie

van de wolvin zo perfect heeft weten op te bouwen dat een dergelijk perfect antwoord van de vos mogelijk was.

Nadat het overspel-motief uit het eerste deel op deze wijze is afgerond tot meerdere glorie van Reinaert, mag Eerswint zelf ook nog een wat onschuldiger verhaaltje vertellen om haar domheid te demonstreren, en daarna krijgen we een nieuw, breed uitgewerkt verhaal dat een wat gecompliceerder functie heeft. Het is het verhaal hoe Reinaert Isengrijn heeft 'verraden totter apinnen, sijnre moeien'. Die apin is niet de 'vrouw Rukenau' die we al eerder hebben leren kennen, maar een soort caricaturale vergroting van haar. Was Rukenau, met haar 'drie kinder' Biteluus, Vuulromp en Hatenet, al geen al te zindelijke bondgenoot geweest – het was naar aanleiding van deze apenfamilie dat Muller zijn hierboven geciteerde opmerking maakte over 's dichters 'zich vermeien in het vieze' –, de nieuw opgevoerde naamloze 'meerkat', die ook weer 'drie kinder' heeft, is ronduit walgelijk. Ofschoon Reinaert in zijn verhaal – want de dichter laat hém het verhaal vertellen – zégt de 'meerkat' niet als 'moeie', dus bloedverwant, bondgenoot, te erkennen – 'mijn rechte moeie staet ghinder, vrou Rukenau, die scone kinder pleghet te winnen, sedich ende vroet' – worden door het parallelisme van de voorstelling de bedenkelijke kwaliteiten van Rukenau, en indirect van de hele Reinaert-clan, duidelijk onderstreept. Het is eigenlijk allemaal vulgus. Reinaert, de hoveling zonder scrupules, vindt het wel zeldzaam vies in het hol van de 'meerkat' – 'het stanc daer vuler dan helsch pec, wel na was icker of ghestict' – maar speelt niettemin aap-wat-heb-je-moeie-jongen tegen haar en profiteert royaal van haar gunst. Het 'reinaerdisme' ondergaat hier een bepaald lugubere escalatie en de dichter heeft ongetwijfeld in de eerste plaats om dít te tonen het walgelijke 'meerkat'-verhaal tegen het einde van zijn gedicht ingevoegd. Het dient echter tegelijk om opnieuw de domheid van Isengrijn aan de kaak te stellen, die brute lomperd die in het hol van de 'meerkat' steeds precies het verkeerde doet: 'mer rude onbesnode beleggen ende connen geen wijsheit gegronden; dair om haten sy subtijl vonden, want si se selve niet en verstaen' (r. 6642/5, volgens het hs.). Van een dergelijke 'rude' hoveling heeft de koning geen 'raet' te verwachten waar hij iets aan heeft! De figuur van Isengrijn, de tegenspeler van Reinaert, wordt hier dus in overeenstemming met de 14de-eeuwse conceptie 'voltooid' en als volmaakt onbruikbaar 'weggekarakteriseerd'. Hij moet het in ieder opzicht tegen Reinaert afleggen. De 'reinaerdistische' filosofie: 'men moet om beters wil bi tiden lieghen ende die waerheit miden' (r. 6709/10), is 'superieur'.

Het 'campspel' dat het gedicht moet besluiten is nu voldoende voorbereid, de 'hantscoe' kan nu formeel worden toegeworpen. Isengrijn heeft behalve het 'scandeleren' van zijn 'wif' ook nog een ander ridderlijk motief om de zaak tenslotte maar eens volgens alle regels van de kunst met Reinaert uit te vechten: de lasterlijke aantijging uit het eerste schat-verhaal dat hij, Isengrijn, naar 's konings leven zou hebben gestaan. We waren als lezers dit al bijna vergeten, doordat de koning zelf er nooit op terug is gekomen - die had daar geen belang bij -, maar inderdaad, de dichter heeft gelijk, dit motief is nog niet afgerond:

wat hebdi menich spitich woort
mit loghentael op mi brocht voort,
dat ic stont na des coninx leven
om den scat dien ghi hem gheven
ende wisen sout in Hulsterlo. (r. 6727/31)

Dat was een leugenverhaal dat nooit, met welke reïnaerdiaanse 'scone tale' ook, tot 'waarheid' om te praten zou zijn, dat was een brok uit het oude gedicht dat kwalijk in het nieuwe kader te plaatsen viel, tenzij... als uitgangspunt voor een tweegevecht waarin beledigde en belediger met elkaar op de vuist zouden gaan! In een gevecht wordt minder gesproken dan gedáán en wie wint behoeft zich niet verder te verantwoorden. Wie wint heeft altijd gelijk. Het blijkt weer eens hoe grondig onze dichter de thematiek van Willems gedicht geanalyseerd moet hebben, voor hij zijn eigen reïnterpreterende 'voltooiing' op ging zetten. De wolf die het tweegevecht met de vos aangaat is nauwkeurig de Isengrijn zoals Reinaert hem, lichamenlijk toegetakeld, aan het slot van het eerste deel had achtergelaten. Dat stelt de dichter ons concreet voor ogen door Reinaert na de uitdaging over zijn tegenstander te laten 'denken':

hem sijn noch die claeuwen voren
so seer, so hi was bescoren,
doe hise door mi moeste ontscoeien.
daer in sel icken seer moeien
ende sijn weer wert veel te quader. (r. 6757/61)

Hiermee krijgt die oude mishandeling van de wolf opeens een nieuwe 'zin': de relatief ongunstige conditie van Isengrijn, die Reinaerts uiteindelijke overwinning mede conditioneert, is, zo moet het ons toeschijnen, al in het eerste deel 'vorbereid'. Reinaerts eigen conditie niet. Die moet nog verbeterd worden en dat moet, uiteraard, de zorg zijn van zijn 'maghen', in het bijzonder de prominentste van hen, zijn 'moeie' Rukenu. De dichter, die in

zijn eigen, toegevoegde deel al voortdurend naar voren had gebracht van hoe grote betekenis het voor de vos was om aan het hof betrouwbare bondgenoten te hebben, neemt in de gevechtscene de gelegenheid waar dit nog eens dubbel en dwars te onderstrepen. Reinaert – en dit heeft een symbolische kracht – richt zich helemaal naar de raad van Rukenau, hij laat zich door haar omvormen, hij wordt net zo'n stinkende viezerik als zij. Hij wint door haar, zij wint in hem :

vrou Rukenauwe, die sijn profijt
 ende sijn voordeel seer begheert,
 deden tusschen hoeft ende steert
 sijn haer altemael of scheren
 ende daer na wel met olie smeren.
 doe wart hem al dat lijf so glat,
 men conder nergent aen hebben vat,
 want hi was vet ende wel ghevoet.
 'neve' sprac si, 'siet wat ghi doet.
 ghi selt u seer te drinken pinen,
 so maecti morghen veel urinen.
 maer houtse, tent ghi coomt int crijt,
 ende alst u noot is ende dunct tijt,
 so seict vol uwen ruwen staert
 ende slaetse den wolf in sinen baert.
 mochdi hem in sijn oghen raken,
 ghi sout sijn licht al duuster maken
 ende dat soude u seer vromen.' (r. 6802/19)

Een 'campspel' dat met dergelijke middelen gespeeld wordt, is een door en door vals spel. De wijze waarop het wordt voorgedragen maakt het tot een apotheose van de onridderslijkheid. Is dit 'burgerlijk'? Nee, het is de plastische voorstelling van een 'reinaerdisme' dat politieke en militaire 'wijsheid' is, van de hoven der 14de eeuw en van alle eeuwen. De dieren worden niet anthropomorf voorgesteld, maar de mensen theriomorf. De mensen – en dan speciaal de politici en de militairen – zijn béésten.

Ik zal het verloop van het 'campspel', hoe spannend ook, niet volgen. Het is niet nodig. Het wordt immers algemeen erkend, ook door de meeste literatuurhistorici die ik citeerde, dat dit een prachtig verteld verhaal is. Maar juist die partiële bewondering moet ons toch nog eenmaal doen vragen : is het niet erg onwaarschijnlijk dat een dichter die zo'n prachtig, symbolisch-onthullend en spannend verhaal heeft kunnen vertellen, in compositorisch opzicht zo'n klungel zou zijn geweest? Het blijft met die Nederlandse onderschatting toch wel een heel vreemd geval. Wat is het? Moralistische of esthetische vooringenomenheid? Ontspoord

comparatisme? Behoeftte aan filologische schoolmeesterij? Het is maar goed dat er een Goethe is geweest om ons via zijn *Reineke Fuchs* de weg te wijzen naar een betere waardering: 'wenn auch hier das Menschengeschlecht sich in seiner ungeheuchelten Tierheit ganz natürlich vorträgt, so geht doch alles, wo nicht musterhaft doch heiter zu'. Dat is waar, 'es geht doch heiter zu'. 'Und nirgends fühlt sich der gute Humor gestört', ook dat is waar.

Neo-Latin Bibliography, III

by

J. IJSEWIJN

This bibliography continues and completes the list published originally as an appendix to the text of a conference held at the meeting of the classical section of the *Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, Brussels, 3 March 1963. See the Proceedings (*Handelingen*) of the society, vol. XVII (1963), 293-318. A first supplement was printed in the same collection, vol. XIX (1965), pp. 351-362.

What follows here is a second and much larger supplement of both older works and new publications. To the first class belong works not listed before because they were unknown to us at that time, or had been excluded – especially for better known genres such as the theatre – from the rather selective previous list, while they were easily to be found in the bibliographies of the selected studies.

The original bibliography, intended primarily for local use in Flanders and Holland, has excited interest far beyond the limits of our Dutch speaking countries. Our first intention therefore has been to compile a completely new bibliography for international use. Publishing opportunities however made it clear that a second supplement could be printed more rapidly. So we included in it not only the new titles from 1965 on, but also the older ones, collected for a more complete new bibliography.

Our bibliography again covers the whole field of neo-latin literature, i.e. from the beginnings of humanism in late medieval Italy (ca. 1300 A.D.) up to our time. As neo-latin writings still continue to be composed, we did not put any arbitrary chronological limits. In fact the purpose of a bibliography cannot be to judge the historical or artistic importance of periods or authors. Moreover, of nearly every century between the reign of the Roman emperor Augustus and our own time scholars, according to their own often narrow interests, have asserted that from that time on Latin literature was dead. We did not feel entitled to add another statement of this kind and preferred to register objectively whatever „neo-latin” studies may be found.

We cannot hope that our list is now complete. Therefore any addition to our lists will be received gratefully.

Finally we wish to thank the many persons, who helped us by sending off-prints or information. We especially thank our assistant, Mrs M.-J. Desmet-Goethals, who has done a great deal of the work on this bibliography.

University of Louvain
Seminarium Philologiae Humanisticae
Leopoldstraat 32, B-3000 LEUVEN (Belgium).

I. PRAELIMINARIA.

1. *Bibliographies and general introductions.*

- (1) Hrabák J., Vyznam latinské knizni vzdelanosti pro slovanské literatury starsí doby (Die Bedeutung der lateinischen literarischen Kultur für die slawischen Literaturen der älteren Zeit), in : *Československé prednášky pro V. mezinrodní sjezd slavistů v Sofii (Praha 1963)*, 195-206. Cfr. *Bibliotheca Classica Orientalis*, 11 (1966), 184-185.
- (2) IJsewijn J., La philologie néo-latine dans le monde, in : *Het Belgisch humanisme : eerste studiedag 27 nov. 1965 / L'humanisme belge : première journée d'études 27 nov. 1965 (Antwerpen 1966)* = *De Gulden Passer*, 43 (1965), 46-56.
- (3) IJsewijn J., Diffusion et importance historique de la littérature néo-latine, in : *Arcadia*, 4 (1969), 179-198.
- (3^a) IJsewijn J. - Desmet-Goethals M.-J., Bibliografie van de 18de eeuwse latinisten, in : *Documentatieblad Werkgroep 18de eeuw, Nijmegen, februari 1970*.
- (4) Kristeller P. O., Tasks and Experience in the Study of Humanist Manuscripts, in : *Renaissance News*, 7 (1954), 74-84.
- (5) Kristeller P. O., Relazione sulla edizione di scrittori umanisti, in : *Le Fonti del Medioevo Europeo*, (Roma 1954), 323-326.
- (6) Kristeller P. O., Umanesimo filosofico e umanesimo letterario, in : *Lettere Italiane*, 99 (1962), 381-394.
- (7) Margolin J.-Cl., Pour un enseignement organique de la littérature néo-latine, in : *Caesarodunum*, 2 (Tours 1968), 215-217 .
- (8) Naiden J. R., Desiderata for Modern Latin Literature, in : *Neo-Latin News*, 1 (1954), 40.
- (9) Wuttke D., Deutsche Germanistik und Renaissanceforschung : ein Vortrag zur Forschungslage, Bad Homburg-Berlin-Zürich, 1968 (*Respublica Literaria*, Band 3).
- (10) *Archivum Historicum Societas Jesu* : bibliography.
- (11) *Bibliographie internationale de l'humanisme et de la renaissance*, Genève, 1965 sqq.
- (12) *Neo-Latin News* (jointly edited with : *Seventeenth Century News*).

- (13) Romanische Bibliographie 19.../19..., herausgegeben von G. Ineichen und K. Reichenberger. Supplement zu Band ... der Zeitschrift für Romanische Philologie.
See the sections *Literatur des Humanismus* and *Literatur des Neuhumanismus* of the chapter devoted to *Lateinische Literatur*.
- (14) Scriptorium.
- (15) Studies in Philology : annual bibliographical supplement.

2. *Modern use of the Latin language*. [see also nr. 98, 108, 173, 320]

- (16) Conrady K. O., Grundlagen und Sinn des Dichtens innerhalb der Lateinischen Tradition, in : Zur Lyrik-Diskussion. Hrsg. von R. Grimm, Darmstadt, 1966, 390-410 (Wege der Forschung, Band 111).
- (17) Dionisotti C., Gli umanisti e il volgare fra Quattro e Cinquecento, Florence, 1968.
- (18) Fubini R., La coscienza del Latino negli umanisti : „An Latinum Romanorum esset peculiare idioma?“, in : Studi Medievali, 3a s., 12 (1961), 550-560.
- (19) Fuss J. D., Réflexions sur l'usage du latin en poésie, Liège, 1829.
- (20) Migliorini B., Latino e volgare nel Quattrocento, in : Lettere Italiane, 6 (1954), 321-335.
- (21) Ong W. J., Latin Language Study as a Renaissance Puberty Rite, in : Studies in Philology, 56 (1959), 103-124.
- (22) Ruggieri R. M., La simbiosi latino-volgare come causa di crisi e di assestamento linguistico nel Quattrocento Italiano, in : Linguistique et philologie romane. 10e Congrès international (Strasbourg 1962) – Actes, T. I (Paris 1965), 301-315.

3. *The neo-latin writer (orator/poeta)*.

- (23) Bauer W. M., Die „Akademienlandschaft“ in der neulateinischen Dichtung, in : Euphorion, 63 (1969), 40-53.
- (24) Billanovich Gius., Auctorista, Humanista, Orator, in : Rivista di Cultura Classica e Medioevale, 7 (1965), 143-163 (= Studi A. Schiaffini).
- (25) Grundmann H., Litteratus-illiteratus, in : Archiv für Kulturgeschichte, 40 (1958), 1-65.
- (26) Husung M. J., Kaiserlich gekrönte Dichter, in : Zeitschrift für Bücherfreunde, N. F., 10 (1918), nr. 1, 404.
- (27) Specht R., Dichterkrönungen bis zum Ausgang des Mittelalters, Zerbst, 1928.
- (28) Trapp J. B., The Owl's Ivy and the Poet's Bays, in : Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 21 (1958), 227-255.

II. HISTORY OF NEO-LATIN LITERATURE.

1. *General Works, including some Major Anthologies.*

- (29) Batllori M., *La cultura hispano-italiana de los Jesuitas expulsos, españoles, hispanoamericanos, filipinos, 1767-1814*, Madrid 1966 (Biblioteca románica hispánica II. Estudios y ensayos 98).
- (30) Binhack Fr., *Dichterstimmen aus dem Lateinischen in metrischer Uebertragung. Lateinisch und Deutsch mit biographischen Skizzen und Erläuterungen*, Eichstätt, 1876 (Programm der k. Studienanstalt Eichstätt 1875/76).
- (31) Budik P. A., *Leben und Wirken der vorzüglichsten Lateinischen Dichter des XV.-XVIII. Jahrhunderts sammt metrischer Uebersetzung ihrer besten Gedichte, beigefügten Originaltexte und den nöthigen Erläuterungen von P.A.B., Wien, I-II (1827)-III (1827 or 1828).*
- (32) Hallam H., *The Literature of Europe during the 15th, 16th and 17th Centuries*, London, 1837-39 (4 vols). Reprint, with a new introduction by René Wellek, New York, 1967.
- (33) Harrington K. P., *Mediaeval Latin*, Chicago, 1925¹; 1962².
Over 130 pages are devoted to neo-latin writers from Petrarch to Milton and Balde.
- (34) *Humanae Litterae*, Bd. I. *Prosatori e poeti latini del Rinascimento*. Bd. II. *Temi tratti dagli Umanisti dei Secoli XV e XVI e tradotti in italiano da D. Fava e S. Pellini*, Milano (without date).
- (35) Kranz G., *Europas christliche Literatur 1500-1960*, Aschaffenburg, 1961.
Includes Latin writers.
- (36) *Lateinische Poeten der Gesellschaft Jesu*, in the book of C. Cantu-
J. A. M. Brühl, *Algemeine Weltgeschichte*, X (Schaffhausen 1861), 351-371.
- (37) McFarlane I. D., *Neo-Latin verse: some new discoveries*, in: *Modern Language Review*, (1959), 22-28.
- (38) Pacitti G., *Il „latino lingua viva“*. *La poesia del „Certamen Hoeufftianum“ dal 1959 al 1961*, in: *Studi romani*, 10 (1962), 450-459.
- (39) Pacitti G., *La poesia al „Certamen Hoeufftianum“ dal 1963 al 1968*, in: *Studi Romani*, 15 (1967), 345-361; 17 (1969), 82-93.
- (40) Pantíc M., *Poetica humanizma i renesanse*, 2 Bd., Beograd, Prosveta, 1963.
- (41) Pasqualetti O., *Antologia di poeti umanisti*, Roma, 1964.
- (42) Philippi F., *Die Latinität der Neueren von dem Wiederaufleben der Wissenschaften bis auf unsere Zeiten*, Leipzig, 1831.
Interesting anthology of Neo-Latin prose.
- (43) Springhetti Aem., S.J., *Selecta Latinitatis scripta auctorum recentium (Saec. XV-XX)*, Roma, 1951.

- (44) Verrua P., Umanisti ed altri „studiosi viri” italiani e stranieri di qua e di là dalle Alpi e dal mare, in : *Biblioteca dell' Archivum Romanicum*, serie I, vol. 3 (Genève, 1924).
An enumeration of personages and dates illustrating the cultural exchange among Italian humanists and those of other countries of Europe during the Renaissance.
- (45) Von Stackelberg J., *Humanistische Geisteswelt von Karl dem Grossen bis Philip Sidney*, (*Geist des Abendlandes*), Baden-Baden, 1956.
Anthology.
- (46) Weinstein D., *The Renaissance and the Reformation, 1300-1600*, New York, 1965.
Anthology.
- (47) Weiss R., Italian Humanism in Western Europe 1460-1520, in : *Italian Renaissance Studies. A tribute to the late C. M. Ady*, (London 1960), 69-93.
Italian influence upon the origin and rise of humanism in Western Europe.

2. *Neo-Latin Literature of one country.*

BRITAIN. [See also nr. 136]

- (48) Bentley G. E., *The Jacobean and Caroline Stage, Vols III-IV-V : Plays and Playwrights* (Oxford, 1956). Vol. VII (1968) : general Index.
Alphabetical arrangement of playwrights 1616-1642. Separate section for anonymous plays. Lists Neo-Latin dramas, including the plays performed in the S. Omer's Jesuit school for English boys.
- (49) Blunden E., *Some XVIIth Century Latin Poems by English Writers*, in : *Univ. of Toronto Quarterly*, 25 (1955), 10-22.
Latin poems of Donne, G. Herbert, R. Crashaw and J. Milton.
- (50) Bond R. P., *English Burlesque Poetry, 1700-1750*. *Harvard Studies in English*, 6, Cambridge-Mass. 1932.
ch. VII : The Non-English Burlesque in England.
- (51) Bradner L., *Musae Anglicanae : a Supplemental List*, in : *The Library*, 5th S., 12 (1967), 93-101.
- (52) Campbell L. B., *Divine Poetry and Drama in 16th Century England*, Cambridge-Berkeley, 1959.
see Part II : Divine Drama
ch. II, *Continental Origins of the Divine Drama in Latin* (pp. 145-157).
ch. IV, *Latin Divine Dramas in English Schools* (pp. 163-173).
- (53) Chambers E. K., *The Elizabethan Stage*, Oxford, 1923, reprint 1961 (4 vols).
vol. IV, appendix K (pp. 373-379) : *Academic Plays*.
and in general : vols III-IV : *Plays and Playwrights*.

- (54) Durkan J., *The Beginnings of Humanism in Scotland*, in : *Innes Review* (Scot. Cath. Hist. Ass.), 4 (1953), 5-24.
D. discusses 15th c. precursors of humanism in Scotland.
- (55) Greenwood D., *The Staging of Neo-Latin Plays in 16th Century England*, in : *Educational Theatre Journal*, 16 (1964), 311-323.
- (56) Halliwell J. O., *A Dictionary of old English Plays existing either in Print or in Manuscript from the earliest Times to the Close of the seventeenth Century. Including also Notices of Latin Plays written by English Authors during the same Period*, London, 1860.
- (57) Harbage A., *A Census of Anglo-Latin Plays*, in : *Proceedings Modern Language Association*, 53 (1938), 624-629.
- (58) Heninger S. K., jr., *Tudor Literature of the Physical Sciences*, in : *Huntingdon Library Quarterly*, 32 (1969), 101-133.
Works on mathematics, cosmology, astrology, astronomy, geography, chorography and navigation.
- (59) Howell W. S., *Logic and Rhetoric in England, 1500-1700*, Princeton, 1956.
Comprehensive account of works in both English and Latin.
- (60) Kermode Fr., *English Pastoral Poetry from the Beginnings to Marvell*, New York, 1953.
- (61) Langvardt A. L., *The Verse Epigram in England during the 16th and Early 17th Centuries*, Univ. of Colorado diss. (D.A. 17 (1957), 2595).
- (62) Lucas F. L., *Seneca and Elizabethan Tragedy*, Cambridge, 1922.
- (63) Oruch J. B., *Topography in the Prose and Poetry of the English Renaissance, 1540-1640*, Diss. Indiana Univ., 1964. (D.A. 25 (nov. 1964), 2966)
- (64) Oruch J. B., *Spenser, Camden and the Poetic Marriages of Rivers*, in : *Studies in Philology*, 64 (1967), 606-624.
- (65) Purdie E., *The story of Judith in German and English Literature*, *Bibliothèque de la Revue de littérature comparée*, 39, Paris, 1927.
- (66) Rosenberg E., *Leicester Patron of Letters*, Columbia Univ. Press, 1955.
Many neo-latin works are considered, particularly in the sections on „Universities & Scholars” and „The Translators”.
- (67) Schirmer W. F., *Der Englische Frühhumanismus*, Leipzig, 1931 ;
Tübingen, 1963 (enlarged).
- (68) Vail Motter T. H., *The School Drama in England*, London, 1929.
- (69) Weiss R., *Humanism in England during the Fifteenth Century*, Oxford, 1957² ; 1967³ (with addenda and corrigenda enlarged).

CZECHOSLOVAKIA.

- (70) *Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae* (Rukovet humanistickeho basnictvi v Cechach a na Morave). Opus ab A. Truhlar et C. Hrdina inchoatum, J. Hejnic et J. Martinek continuaverunt. Praha, Bd. I : A-C (1966) ; Bd. II : C-J (1966).

- (71) Golenishchev-Kutuzov I. N., *Italjanskoe vozrozhdenie i slavjanskije literatury XV-XVI vekov*, (The Italian Renaissance and the Slavic Literatures of the 15-16 th cc.), Moscow, 1963.
- (72) Hejnic J., *Zu den epikureisch-lukrezischen Nachklängen bei den böhmischen Humanisten*, in : *Listy filologické*, 90 (1967), 50-58.
- (73) Hejnic J., *Nova humanistica*, in : *Zprávy Jednoty klasických filologů*, 7 (1965), 179-184.
New discovered Latin works of Czech humanists.
- (74) Hejnic J., *Humanistica* (documents des archives de Slany ; nouveaux textes relatifs à l'humanisme à la bibliothèque du château de Krivoklát), in : *Listy Filol.*, 88 (1965), 73-87 : Czech. with Lat. summary.
- (75) Hejnic J.-Martínek J., *O rozsahu a časovém rozložení naší humanistické literatury*, in : *Zprávy Jednoty Klasických filologů*, 7 (1965), 93-97.
Quantity and period of the humanistic works of the Czechs.
- (76) Hrabak J., *Ze starší české literatury* (Aus der älteren böhmischen Literatur), Praha, 1963.
- (77) Hrabak J., see (1).
- (78) IJsewijn J., *Latijn uit Joegoslavië en Tsjecho-Slowakijë*, in : *Hermeneus*, 37 (1965-66), 281-285.
- (79) Kristeller P. O., *Renaissance Manuscripts in Eastern Europe*, in : *Renaissance News*, 12 (1959), 83-90.
- (80) Martínek J., *Antike Formen und Stoffe in der böhmischen und mährischen Humanistischen Literatur*, in : *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*, (Pragae 1968), 369-380.
- (81) Martínek J., *K pozdnímu latinskému humanismu na Morave* (Zum lateinischen Späthumanismus in Mähren), in : *Zprávy Jednoty klasických filologů*, 5 (1963), 22-44.
Cfr. *Bibl. Class. Or.*, 9 (1964), col. 58-59.
- (82) Martínek J., *O předních představitelích latinského humanismu v Čechách* (Über die hervorragenden Vertreter des lateinischen Humanismus in Böhmen), in : *Zprávy Jednoty klasických filologů*, 6 (1964), 18-25.
Cf. *Bibl. Class. Orient.*, 10 (1965), 59-60.
- (83) Martínek J., *Zpráva o průzkumu humanistických bohemik v Berlíně a ve Zwickau*, (Zur Erforschung (lateinischer) Bohemica aus der Zeit des Humanismus in Berlin und in Zwickau), in : *Listy filologické*, 91 (1968), 74-83.
- (84) Martínek J., *Gratulační sborníky k bakalářským a magisterským promočím v 16. a 17. století*, (Carmina gratulatoria aux promotions des bacheliers et des maîtres aux XVIe et XVIIe s.), in : *Acta Universitatis Carolinae-Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 7 (1966), n° 1, pp. 118-126.
- (85) Martínek J. - Martínková D., *De ruris laudibus humaniore aevo in Bohemia scriptis*, in : *Listy filologické*, 88 (1965), 393-398.

- (86) Minárik J., Latinská humanistická priležitostná poézia od začiatkov do druhej polovice 17. storočia, in : Holotík L. - Vantuch A. (edd.), *Humanizmus a Renesancia na Slovensku* (Bratislava 1967), pp. 234-269.
Latin humanistic poetry in Slovakia from the beginnings to the second half of the 17th century.
- (87) Mišianik J., *Antológia Staršej Slovenskej Literatúry*, Bratislava, 1964.
A large place is given to Latin writers of the XVI-XVIIIth centuries, cited in both Latin and Slovak translation ; with notes and a short English sketch of the main trends in Slovak literature.
- (88) Öberg J., Notice et extraits du ms. Q. 19 (16e S) de Strängnäs, Stockholm, *Acta universitatis .... Studia latina*, 1968.
- (89) Šmahel Fr., Bref aперçu sur les recherches tchécoslovaques sur l'humanisme et la Renaissance, in : *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance*, 28 (1966), 711-731.
- (90) Wolkan R., *Böhmens Anteil an der deutschen Literatur des 16. Jahrhunderts*, Prag, 1890-1894.

FINLAND.

- (91) Norlind T., *Latinska Skolsånger i Sverige och Finland*, in : *Lunds Universitets årsskrift*, 1909.
- (92) Numminen Paavo, *Les études classiques en Finlande*, in : *Euphrosyne*, N.S. I (1967), 193-205.

FRANCE. [See also nrs 381, 394]

- (93) Briesemeister D., *Zur Stellung der neulateinischen Dichtung in der französischen Klassik*, in : *Die neueren Sprachen*, Bd 67 = N.F. 17 (1968), 490-505.
- (94) Cecchetti D., *L'elogio delle arti liberali nel primo umanesimo francese*, in : *Studi Francesi*, 28 (1966), 1-14.
„elogium poesis” in Nicolaus de Clamangis and Joannes de Monsteriolo.
- (95) Delcourt M., *La tradition des comiques anciens en France avant Molière*, *Bibl. de la fac. de philosophie et lettres de l'Univ. de Liège*, fasc. LIX, Liège-Paris, 1934.
- (96) De Matos L., *Les Portugais en France au XVIe siècle. Etudes et Documents*, Coimbra, 1952.
- (97) Febvre L., *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle*, Paris, 1947.
On neo-Latin poetry pp. 19-104.
- (98) De Nolhac P., *La Pléiade et le Latin de la Renaissance*, in : *Revue de France*, 2 (1921), 742-754.
- (99) Foffano T., *Umanisti italiani in Normandia nel secolo XV.*, in : *Rinascimento*, 2as, 4 (1964), pp. 3-34.
- (100) Grabowski T., *Ze studiów nad teatrem jezuickim we Francji i w Polsce w wiekach XVI-XVIII*, Poznań, 1963.

- (101) Horowitz A., *Analekten zur Geschichte des Humanismus in Schwaben (1512-1518)*, in : *Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Band 86-Heft II (Wien 1877), 217-278.
correspondence of M. Hummelberger with the Parisian humanists during 1512-1518.
- (102) *Jesuit Theatre in Eighteenth Century of France*, in : *Jesuit Educational Quarterly*, (New York, march 1957).
- (103) Joukovski-Micha F., *La guerre des dieux et des géants chez les poètes français du XVIe siècle (1500-1585)*, in : *Biblioth. d'Hum. et Renaiss.*, 29 (1967), 55-92.
Includes Italian and French neo-latin poets.
- (104) Kern E. G., *The Influence of Heinsius and Vossius upon French Dramatic Theory*. *John Hopkins Studies in Romance Literatures and Languages*, Extra vol. 26, Baltimore, 1949.
- (105) McCabe W., *The Play-List of the English College of St. Omer 1592-1762*, in : *Revue de littérature comparée*, 17 (1937), 355-375.
- (106) McCabe W., *Notes on the St. Omers Theatre*, in : *Philological Quarterly*, 17 (1938), 225-239.
- (107) Maggiolo M., *Le théâtre classique en Lorraine, 1574-1736*, in : *Mémoires de l'Académie de Stanislas*, V^e série, t. IV (Nancy, 1886), 265-308.
- (108) Martin M.-M., *Le latin au XVIIe siècle*, in : *Revue des Deux Mondes*, (15 août 1966), pp. 575-586.
- (109) Mönch W., *Die italienische Platonrenaissance und ihre Bedeutung für Frankreichs Literatur- und Geistesgeschichte (1450-1550)*, *Romanische Studien*, 40, Berlin, 1936.
- (110) Morisset G. M., *Ovide en France pendant la première moitié du 16e siècle*, University of London, Thesis, Ph.D.French, 1964.
- (111) Munteano B., *Humanisme et Rhétorique. La survie littéraire des rhéteurs anciens*, in : *Revue d'histoire littéraire de la France*, 58 (Paris 1958), 145-156.
- (112) Ouy G., *Autographes calligraphiés et scriptoria d'humanistes en France vers 1400*, in : *Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1610) du comité des Travaux historiques et scientifiques*, année 1963 (1966), 891-898.
- (113) Roy E., *Etudes sur le théâtre français du XIVe et du XVe siècle*, Paris, 1902-1903, 3 vols.
- (114) Scollen Chr., *The Birth of the Elegy in France, 1500-1550*, *Travaux d'Humanisme et de Renaiss.* 95, Genève, 1967.
Appendix I, pp. 153-156 : Marot's Creation of the Elegy and the Neo-Latin Elegy.
- (115) Simone F., *I contributi della cultura veneta nello sviluppo del Rinascimento francese*, in : *Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi*, 3 (Venezia 1967), pp. 137-158.

- (116) Skommodau H., Heidnischer und christlicher Geist in der französischen Lyrik des 16. Jahrhunderts, in : *Romanische Forschungen*, 54 (1940), 400-411.
- (117) Tilley A., *Studies in the French Renaissance*, Cambridge, 1922. devotes a chapter to „Humanism under Francis I”. This contains a certain amount of information about the Neo-Latin poets and their poetry.

GERMANY, AUSTRIA and SWITZERLAND. [See also nrs 79, 101, 423, 424, 475, 485]

- (118) Adam A., *Kaiser und Reich in der Dichtung des deutschen Humanismus*, Diss. Masch., Wien, 1938.
- (119) Alewyn R., Review of : G. Ellinger, *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im 16. Jahrhundert* (1929). Reprint in : *Deutsche Barockforschung. Dokumentation einer Epoche*. Hrsg. von R. Alewijn (Köln-Berlin, 1965), 426-430.
- (120) Amelung P., *Das Bild des Deutschen in der Literatur der Italienischen Renaissance (1400-1559)*, *Münchner Romanistische Arbeiten*, Heft 20, München, 1964.
Interesting for the origin of the insult of „barbarian” in the writings of Petrarca and the Italian humanists and for the reaction of the Germans.
This work contains a few latin testimonies ; for the greater part we find Italian.
- (121) Baltzer O., *Die dramatischen Bearbeitungen des Judith-Stoffes in der deutschen Literatur*, Berlin-Leipzig, 1930, (Stoff- und Motivgeschichte der deutschen Literatur 7).
- (122) Bethke W., *Die dramatische Dichtung Pommerns im 16. und 17. Jahrhundert*, Diss. Berlin 1938 - Stettin 1938 (?).
- (123) Bömer A., *Aus dem geistigen Leben und Schaffen in Westphalen*, Münster, 1906.
- (124) Büse K., *Das Marienbild in der deutschen Barockdichtung. Interpretationen und Untersuchungen*, Münster, Phil. Diss., 1956.
- (125) Conrady K. O., *Lateinische Dichtungstradition und Deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts*, Bonn, 1961.
Cf. P. Böckmann, *Der Lobgesang auf die Geburt Jesu Christi von Martin Opitz und das Stilproblem der deutschen Barocklyrik*, in : *Archiv für Reformationsgeschichte*, 57 (1966), 182-207.
- (126) Dittrich P., *Plautus und Terenz in Pädagogik und Schulwesen der deutschen Humanisten*, Leipzig, 1915.
- (127) Feller R. - Bonjour E., *Geschichtsschreibung der Schweiz vom Spätmittelalter zur Neuzeit, I-II*, Basel, 1962.
- (128) Flemming W., *Geschichte des Jesuitentheaters in den Ländern Deutscher Zunge*, *Schriften Gesellschaft Theatergeschichte*, Bd. 32, Berlin, 1923.

- (129) Francke O., Terenz und die Lateinische Schulcomoedie in Deutschland, Weimar, 1877.
- (130) Gerlach K., Der Simsonstoff im deutschen Drama, Berlin (diss.), 1929.
- (131) Göhring H., Die satirische Dichtung der deutschen Renaissance, in : Der Türmer. Deutsche Monatshefte, 41 II (1938-39), 238-243.
- (132) Grün Elise, Das neulateinische Drama in Deutschland vom Augsburger Religionsfrieden bis zum 30. jährigen Krieg. Diss. dact., Wien, 1929.
- (133) Günther O., Plautuserneuerungen in der deutschen Literatur des 15. bis 17. Jahrhunderts. Diss., Leipzig, 1886.
- (134) Hashagen J., Hauptrichtungen des rheinischen Humanismus, in : Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, ins besondere die alte Erzdiözese Köln, Heft 106 (Köln, 1922), 1-56.
- (135) Haslinger A., Die Salzburger Periochen als literarische Quellen. Eine methodische Vorstudie zu einer Darstellung des Benediktinerdramas, in : Festschrift L. C. Franz, (Innsbruck 1965) (= 1967), 143-158.
- (136) Herford C. H., Studies in the Literary Relations of England and Germany in the Sixteenth Century, Cambridge, 1886, reprint : London, 1966.
Ch. III, pp. 70-164 : Neo-Latin drama.
- (137) Hering G. F., Persius. Geschichte seines Nachlebens und seiner Uebersetzungen in der Deutschen Literatur, Berlin, 1935.
- (138) Joachimsen P., Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluß des Humanismus, I, Leipzig, 1910.
- (139) Joachimsohn P., Frühhumanismus in Schwaben, in : Württemberg. Vierteljahrshefte f. Landesgeschichte, NF 5 (1896), 63-126 ; 257-291.
- (140) Krafft C. - Crecelius W., Beiträge zur Geschichte des Humanismus am Niederrhein und in Westfalen, I : in : Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins, 7 (1871) ; and also : Special-Abdruck, Elberfeld, 1870. II : in : Zeitsch. des Berg. Gesch. vereins, 11 (1876). About the circle of Alex. Hegius and Deventer. I : informations out of the „Auctarium Joannis Butzbachii de scriptoribus Ecclesiasticis”.
- (141) Maassen Joh., Drama und Theater der Humanistenschulen in Deutschland, Schriften zur deutschen Literatur, Bd. 13, Augsburg, 1929.
- (142) Michael W. F., Frühformen der deutschen Bühne, Schriften der Gesellsch. f. Theatergeschichte, Bd. 62, Berlin, 1963.
- (143) Michael W. F., Das deutsche Drama und Theater vor der Reformation, in : Deutsche Vierteljahrschr. f. Literaturwiss. u. Geistesgeschichte, 31 (1957), 106-153.

- (144) Moser Fr., Die Anfänge des Hof- und Gesellschaftstheaters in Deutschland, Theater und Drama, Bd. 16, Berlin, 1940.
- (145) Newton A., The Sapphic Ode in Swiss Drama of the Sixteenth Century, in : Germanic Review, 16 (1941), 250-258.
- (146) Nordhoff J. B., Denkwürdigkeiten aus dem Münsterischen Humanismus. Mit einer Anlage über das frühere Press- und Bücherwesen Westfalens, Münster, 1874.
- (147) Öberg J., Notice et extraits du ms. Q. 19 (16^e s.) de Strängnäs, Stockholm, Acta universitatis ... Studia Latina, 1968.
- (148) Praschinger I., Beiträge zur Flugschriftenliteratur der Reformation und Gegenreformation in Wien und dem Lande Österreich unter der Ems, Diss. Wien, 1950.
- (149) Preissler G., Mono-, Pro-, und Epilog im Deutschen und Lateinischen Drama des 16. J., Diss. Prag 1920.
- (150) Purdie E., The story of Judith in German and English Literature, Bibliothèque de la Revue de littérature comparée 39, Paris, 1927.
- (151) Rupprich H., *Reihe* : Humanismus und Renaissance, in : Deutsche Literatur. Sammlung Literarischer Kunst- und Kulturdenkmäler in Entwicklungsreihen .... hrsg. von H. Kindermann, Leipzig. Bd. 1, Die Frühzeit des Humanismus und der Renaissance in Deutschland (1938). Bd. 2, Humanismus und Renaissance in den Deutschen Städten und an den Universitäten (1935). Reprint : Darmstadt, 1964.
Anthologies of Latin and German Texts with general introduction and notes.
- (152) Schkelenko R., Die deutschen Neulateiner am Hofe Rudolfs II in Prag, Prag, Diss., 1943.
- (153) Schmidt Exp., Die Bühnenverhältnisse des deutschen Schuldramas im 16. Jahrhundert, Forschungen zur neueren deutschen Literaturgeschichte, Heft 24, Berlin, 1913.
- (154) Schmidt L., Zur Stoffgeschichte des Ordensdramas in Oberösterreich, in : Oberösterreich. Heimatbl., 1 (1947), 277 f.
- (155) Schwarz R., Esther im deutschen und neulateinischen Drama des Reformationszeitalter, Oldenburg, 1898.
- (156) Schweckendiek A., Die Bühnengeschichte des verlorenen Sohns in Deutschland, Theatergeschichtliche Forschungen 40, Leipzig, 1930.
- (157) Sieveking G., Die drei Engadiner Humanisten Gian Travers, Marcus Tadius Alpinus und Simon Lemnius. Mit Übersetzungen aus ihren Dichtungen, in : Bündnerisches Monatsblatt, (Chur, 1946), 193-237.
- (158) Stachel P., Seneca und das deutsche Renaissancedrama, Palaestra 46, Berlin, 1907.
- (159) Streckenbach G., Stiltheorie und Rhetorik der Römer als Gegenstand der Imitatio im Bereich des deutschen Humanismus, untersucht besonders auf Grund der lateinischen Schülergespräche bis zu Erasmus' „colloquia familiaria“, Wittenberg s.a., = diss. Berlin, dec. 1932.

- (160) Tarot R., *Literatur zum deutschen Drama und Theater des 16. und 17. Jahrhunderts – ein Forschungsbericht (1945-1962)*, in : *Euphorion*, 57 (1963), 411-453. § 6 Das Schuldrama (pp. 430-432). § 9 Das Ordensdrama (pp. 435-439).
- (161) Taylor A., *Problems in German Literary History of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York, 1939.
- (162) Timpe P., *Die Entwicklung des Szenenbegriffs im Lateinischen und Deutschen Drama des 16. J.*, Diss. Greifswald 1920.
- (163) Van Stockum Th. C., *Zur national-humanistischen Geschichtsschreibung in Deutschland*, in : *Neophilologus*, 30 (1946), 31-35.
- (164) Vietor K., *Geschichte der deutschen Ode*, München 1923 (Reprint : Hildesheim 1961).
- (165) Von Liliencron R., *Die Chorgesänge des lateinisch-deutschen Schuldramas im XVI. Jahrhundert*, in : *Vierteljahrschr. f. Musikwissenschaft*, 6 (1890), 309-387.
- (166) Wagner J. M., *Oesterreichische Dichter des 16. Jahrhunderts*, in : *Serapeum, Zeitschrift f. Bibliothekswissenschaft*, 25 (1864), 273-283 ; 289-301 ; 305-315 ; 321-333.
- (167) Wehrli M., *Der Nationalgedanke im Deutschen und Schweizerischen Humanismus*, in : *Nationalismus in Germanistik und Dichtung. Dokumentation des Germanistentages in München vom 17-22 Oktober 1966* (Berlin 1967), 126-144.
- (168) Wick A., *Tobias in der dramatischen Literatur Deutschlands*, Diss., Heidelberg, 1899.
- (169) Wittmann A., *Kosmas und Damian im Jesuitendrama des deutschen Sprachraumes*, in : *Sudhoffs Archiv. f. Geschichte d. Medizin u. d. Naturwiss.*, 41 (1957), 223-243.

HUNGARY.

- (170) Csóka L., *A Latin nyelvű történeti irodalom Kialakulása magyarországon a XI-XIV Században (La formation de l'historiographie latine en Hongrie du XIe au XIVe siècles)*, Budapest, 1967.
- (171) Eckhardt A., *Une école de rhéteurs hongrois à Strasbourg au 16e siècle*, in : *Cahiers de litt. comparée*, 1 (1948), 24-40.
- (172) Golenishchev-Kutozov I. N., *Italjanskoe vozrozhdenie i slavjanskije literatury XV-XVI vekov, (The Italian Renaissance and the Slavic Literatures of the XV-XVIth cc.)*, Moscow, 1963. pp. 125-168 : *Humanism in the Hungarian-Croatian State*.
- (173) Graham N. F., *Latin in Hungary*, in : *Classical Journal*, 63 (1968), 163-165.
- (175) Klaniczay T., *L'humanisme néerlandais et la poésie de la Renaissance Hongroise*, in : *Nieuwe Taalgids*, 54 (1961), 302-311.
- (176) Klaniczay T., *La littérature de la Renaissance et la noblesse hongroise*, see : *La Renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn*

- (1450-1650), in : *Studia Historica Academiae scientiarum Hungaricae*, 53 (Budapest, 1963), 243-252.
 lecture : Renaissance authors were members of the dominating feudal class.
- (177) Maroti E., Terenz in Ungarn, in : *Acta Universitatis Debreceniensis*, 7 (1961), 61-77.
- (178) La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450-1650), *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 53, Budapest, 1963.
- ITALY. [See also nrs 378, 399, 425, 426, 433, 441, 446, 449, 450, 474, 497, 511, 557]
- (179) Aliquo' Taverri F., *Gli scrittori Calabresi*, Reggio Cal, 1955.
 Including Latin poets.
- (180) Amelung P., *Das Bild des Deutschen in der Literatur der Italienischen Renaissance (1400-1559)*, Münchner Romanistische Arbeiten, Heft 20, München, 1964.
- (181) Altamura A., *L'Umanesimo nel Mezzogiorno d'Italia*, Firenze, 1941. pp. 9-13 : Orientamenti bibliografici.
- (182) Arbesmann R., *Der Augustiner-Eremitenorden und der Beginn der humanistischen Bewegung*, Würzburg, 1965.
- (183) Bigi E., *La cultura del Poliziano e altri studi umanistici*, Pisa, 1967.
- (184) Bonora E., *Aspetti della letteratura del Cinquecento*, Milano, 1962.
 From the contents : pp. 45-108 : La lirica e i trattati d'amore ; pp. 162-191 : Le donne poetesse ; pp. 191-204 : La dissoluzione del petrarchismo.
- (185) Buck Aug., *Italienische Dichtungslehren vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance*, Zeitschrift für Romanische Philologie, Beiheft 94, Tübingen, 1952.
- (186) Cinquini A., *Il Codice Vaticano-Urbinate Latino 1193. Documenti ed appunti per la storia letteraria d'Italia nel Quattrocento*, Aosta, I, 1905 ; II, 1909.
- (187) Costa E., *Antologia della lirica latina in Italia nei secoli XV e XVI* compilata da E.C., Città di Castello, 1880.
 rec. : Geiger L. in : *Zeitschr. für vgl. Lit. gesch. und Ren. Lit.* II (1889), 238 sqq.
- (188) Croce B., *Poeti e scrittori del pieno e del tardo Rinascimento*, Bari, 1945 ; Bari, 1958².
- (189) Cronia A., *Relazioni culturali tra Ragusa e l'Italia negli anni 1358-1526*, in : *Atti e Memorie della Società dalmata di Storia patria*, 1 (1926).
- (190) De Bartholomaeis V., *Origini della poesia drammatica Italiana*, Torino, 1962².
- (191) Di Giovanni V., *Filologia e Letteratura Siciliana*, I-III, reprint : Bologna, 1967.

- (192) Dionisotti C., Discorso sull' Umanesimo Italiano, tenuto 27 ag. 1956, Convegno intern. di Studi sull' Umanesimo a Passo della Mendola (Trentino), Verona, 1956.
- (192) Foffano T., Umanisti italiani in Normandia nel secolo XV, in : *Rinascimento*, 2^a s., 4 (1964), 3-34.
- (193) Gabotto F., Un nuovo contributo alla storia dell' umanesimo ligure, *Atti della società ligure di storia patria*, 24, Genova, 1892.
- (194) Garin E., La letteratura degli umanisti, in : *Storia della letteratura Italiana*, 3 : Il '400 (Milano, 1966), 7-356.
- (195) Gothein E., I principi e gli umanisti, in his book : *Il Rinascimento nell' Italia Meridionale*, Biblioteca storica del Rinascimento, 6 (Firenze 1915), 188-309.
- (196) Grant W. L., The Italian in Poland, in : *Manuscripta*, 10 (1966), 28-38.
General bibliogr. and a review of Kumaniecki's edition of the „*Epigrammata Philippi Callimachi Experientis*”.
- (197) Hay Denys, Italy and barbarian Europe, in : *Italian Renaissance Studies. A tribute to the late C. M. Ady*, (London 1960), pp. 48-68.
Meaning of „barbaries”, and its influence in Italy during the XVth Cent.
- (198) Herrick M. T., *Italian Comedy in the Renaissance*, Urbana, 1960 ; 1966².
- (199) Herrick M. T., *Italian Tragedy in the Renaissance*, Urbana, 1965. ch. I : *Neo-Latin Tragedy*.
- (200) Herrick M. T., Opportunities for Research in Italian Comedy of the Renaissance, in : *Research Opportunities in Renaiss. Drama*, 9 (1966), 13-16.
- (201) Jannaco C. - Capucci M., *Il Seicento*, (storia lett. d'Italia-Vallardi), Milano, 1966².
- (202) Joukovsky-Micha F., La guerre des dieux et des géants chez les poètes français du XVIe siècle (1500-1585), in : *Biblioth. d'Humanisme et Renaissance*, 29 (1967), 55-92.
Includes Italian and French Neo-Latin poets.
- (203) Marcucci E., La poesia latina in Italia da Diego Vitrioli a Giovanni Pascoli, in : *Il Concilio*, 2 (1924), 358-364.
- (204) Mele E. E., Las poesias Latinas de Garcilaso de la Vega y su permanencia en Italia, in : *Bulletin hispanique*, 25 (1923), 129-148.
- (205) Meozzi A., La poesia umanistica italiana nella lirica volgare di Europa (sec. XVI-XVII), in : *La Rinascità*, 2 (1939), 415-448.
- (206) Mönch W., *Die italienische Platonrenaissance und ihre Bedeutung für Frankreichs Literatur- und Geistesgeschichte (1450-1550)*, *Romanische Studien*, 40, Berlin, 1936.
- (207) Natali G., *Il Settecento* (= *Storia lett. d'Italia-Vallardi*), Milano, 1964e. 2 vols (enlarged). vol. I., pp. 472-480 : I grandi latinisti : poeti, oratori, storici, epigrafisti.

- (208) Novati Fr., *Sonetti latini e semilatini nel Trecento*, in: *Studi Medievali*, 2 (Torino, 1906/7), 109-112.
3 sonnets of the 14th Century.
(= addition on the 2 latin sonnets noted by Biadene L., *Morfologia romanza*, IV (1889), 181-182.)
- (209) Öberg J., *Notice et extraits du ms. Q. 19 (16^e s.) de Strängnäs*, Stockholm, *Acta universitatis... Studia latina*, 1968.
- (210) Paladini V., *Quomodo Latinae Linguae divulgandae ii faverint qui his septuaginta annis opera sua Latine conscripserunt*, in: *Acta... conventus Latinis litteris linguaeque fovendis - Romae 1966*, (Roma 1968), pp. 255-264.
Survey of Italian Neo-Latin poetry.
- (211) Pecci B., *L'Umanesimo e la „Cioceria“*, Trani, 1912.
pp. 5-14: „uno sguardo alla Cioceria nella storia della cultura italiana“, followed by studies on A. Costanzo Volsco Privernate, G. Ant. Sulpizio, M. Filetico, A. Novidio Fracco.
- (212) Piovesan Aem., *De aliquot poetis Latinis XVIII-XIX saeculi*, Fasc. I, Oderzo, 1966.
Bio-bibliographical notes on Italian Neo-Latin poets.
- (213) Rossi V., *Il Quattrocento*. 8a ristampa della prima edizione rivista e corretta, con supplemento bibliografico (1924-1964) a cura di A. Vallone, Milano, 1964.
- (214) Russo L., *Storia della letteratura Italiana, I Da Francesco d'Assisi a Girolamo Savonarola, (La Civiltà europea)*, Firenze, 1957.
Although mainly treating of Italian literature, interesting for humanism by 1) the attention for bilingual authors (Boc., Petr., Poliziano); 2) chapter XIX (pp. 597-634): „Gli umanisti“.
- (215) Stäuble A., *La commedia umanistica del Quattrocento*, Firenze, 1968. pp. 1-142: *Analisi delle singole commedie*; pp. 143-249: *Caratteristiche comuni dei vari lavori*; pp. 253-288: *Bibliografia*.
- (216) Tateo Fr., *Tradizione e realtà nell' Umanesimo Italiano*, Bari, 1967.
- (217) Tiraboschi G., *Storia della letteratura Italiana*, Milano, 1822-26, 8 vols.
- (218) Toschi P., *Le origini del teatro italiano*, Torino, 1955.
- (219) Travaglini C., *I Papi cultori della poesia*, Lanciano, 1887.
- (220) Umstead Douglas Radcliff, *The Birth of Modern Comedy in Renaissance Italy*; Chicago 1969. (ch. I, *The Humanistic Prelude* (Alberti, Frulovisi etc.)).

LOW COUNTRIES (NETHERLANDS/BELGIUM). [See also nr. 401]

- (221) Bakelants L., *La vie et les œuvres de Gislain Bulteel d'Ypres 1551-1611*, Bruxelles, 1968. *Livre III: le milieu littéraire* (pp. 218-250): 1. *Les poètes artésiens*; 2. *Le cénacle de Béthune*; 3. *Autres amis de Bulteel*.

- (222) Baudet H., Nauwelaerts M. A., Tichelman F., Lijst van werken van Noord-Nederlandse Humanisten geboren vóór of omstreeks 1500, in : *Folium librorum vitae deditum*, IV (1954), 3-28.
- (223) Boeren P. C., Twee Maaslandse dichters in dienst van Karel de Stoute, Den Haag, 1968.
Bartholomaeus Tungrensis ; Simon Mulart.
- (224) Burger C. P., Lofzangen en prenten ter verheerlijking van keizer Maximiliaan, in : *Het Boek 17* (1928), 23-48.
- (225) De Ganck R., Piae Nugae ofte Godvrugtigh Tijdt-verdrijf van de Bernardusvereerders, in : *Citeaux in de Nederlanden*, 4 (1953), 218-27.
Latin verses, most frequently dedicated to the glory of S. Bernard, written in the abbeys of Ter-Duinen and Baudeloo by Flemish Cistercians of the 17-18th centuries.
- (226) Dewitte A., Historisch-kritische problemen bij de begripsinhoud „Zuidnederlands Humanisme”, in : *Librije*, 3 (1967), 25-31.
Bibliographical survey.
- (227) IJsewijn J., Erasmus ex poeta theologus sive de litterarum instauratarum apud Hollandos incunabulis, in : *Scrinium Erasmianum*, I [Leiden 1969], 375-389.
- (228) Kern E. G., The Influence of Heinsius and Vossius upon French Dramatic Theory ; *John Hopkins Studies in Romance Literatures and Languages*, Extra vol. 26, Baltimore, 1949.
- (229) Klaniczay T., L'Humanisme néerlandais et la poésie de la Renaissance hongroise, in : *Nieuwe Taalgids*, 54 (1961), 302-311.
- (230) Krafft C. - Crecelius W., Beiträge zur Geschichte des Humanismus am Niederrhein und in Westfalen, I : in : *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins*, 7 (1871), and also : *Special-Abdruck*, Elberfeld, 1870. II : in : *Zeitschr. des Berg. Geschichtsvereins*, 11 (1876).
About the circle of A. Hegius and Deventer.
- (231) Lagas R., Latijnse verzen uit de kring van De Nieuwe Gids (najaar 1893), in : *Hermeneus*, 38 (Zwolle 1966-67), 181-195.
Some Latin Verses by contributors to the Dutch literary magazine „De Nieuwe Gids”.
- (232) Meertens P. J., Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw, Amsterdam, 1943 – *Verhand. Nederl. Akademie Wetensch., Afd. Letterkunde*, N.R. d. 48, n° 1.
- (233) Post R. R., *Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, *Studies in Medieval and Reformation Thought*, 3, Leiden, 1967.
- (234) Scholtjens H. J. J., De literaire nalatenschap van de Karthuizers in de Nederlanden, in : *Ons geestelijk Erf*, 15 (1951).
- (235) Strelka J., *Der burgundische Renaissancehof Margarethes von Österreich und seine literarhistorische Bedeutung*, Wien, 1958.

- (236) Vermaseren B. A., *De Katholieke Nederlandsche Geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den opstand*, Maastricht, 1941.
- (237) Vermaseren B. A., *Humanistische drama's over de moord op de Vader des Vaderlands*, in : *Tijdschrift v. Nederl. Taal en Letterk.*, 68 (1951), 37-67.
- (238) Voet L., *Het Belgische humanisme na Erasmus. Het geestesleven in de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van Plantin en Rubens*, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus (Tentoonstelling... ter gelegenheid van de nationale Erasmus-herdenking, Antwerpen, 6 juni 1969).
- (239) Waszink I. H., *De poesi neolatina Batavorum deque certamine poetico Hoeffftiano*, in : *Acta ... conventus Latinis litteris linguaeque fovendis - Romae 1966*, (Roma, 1968), 281-290.
- (240) Waterbolk E. H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de 16^e en 17^e eeuw*. Groningen, 1952.
- (241) Worp J. A., *Geschiedenis van het drama en van het toneel in Nederland*, deel I, Groningen, 1904, pp. 193-239.
The most complete description of neo-latin plays from the Low Countries.
- (242) Wrangel E., *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van de letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw*. Uit het Zweedsch vertaald door T. Beets-Damsté. Uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1901.

POLAND. [See also nrs 1, 79]

- (243) Bergman M., *Polsko-lacinskie epitalamium*, in : *Pamiętnik Literacki*, 25 (1928), 185-204.
- (244) Bienkowski T., *Echa Somnium Scipionis w polskiej literaturze parenetycznej*, in : *Meander*, 17 (1962), 355-361.
On Duglossius, Copernicus, Cochanovius, Joann. Heidenstein ; Norma civis in republica boni somnio Ioannis Samosci expressa et proposita (1637).
- (245) Cytowska M., *Hodoeporicon w literaturze polsko-lacinskiej*, in : *Meander*, 21 (1966), 127-138.
- (246) Grant W. L., *The Italian in Poland*, in : *Manuscripta*, 10 (1966), pp. 28-38.
General bibliography and a review of Kumaniecki's edition of the *Epigrammata Philippi Callimachi Experientis*.
- (247) Hudson-Williams T., *Latin in Early Poland and an Attic Drama of the Renaissance Period*, in : *Greece and Rome*, 22 (Oxford 1953), 85-87.
Introduction especially of the „Rejection of the Greek Ambassadors” of Kochanowski.

- (248) Gamard Dr., *Les relations littéraires entre la France et la Pologne au temps de la Renaissance*, in : *Bull. de la Soc. Archéol., scient. et litt. du Vendômois*, 99 (1960), 27-50.
- (249) Golenishchev-Kutuzov I. N., *Italjanskoe vozrozhdenie i slavjanskie literatury XV-XVI vekov*, (*The Italian Renaissance and the Slavic literatures of the XV-XVIth cc*), Moscow, 1963.
pp. 211-230 : *The Renaissance in Poland*.
- (250) Grabowski T., *Ze studiów nad teatrem jezuickim we Francji i w Polsce w wiekach XVI-XVIII*, Poznan, 1963.
- (251) Jelicz A., *Antologia poezji polsko-lacinskiej 1470-1543*, Warszawa, 1956.
- (252) Kumaniecki K. F., *Drobiazgi polsko-lacinskie*, in : *Pamiętnik literacki*, 43 (1952), 453 ff.
- (253) *Latin in Renaissance Poland*, in : *Neo-Latin News*, 6 (1960), n. 3 and 4.
- (254) Lewanski J., *Studia nad dramatem Polskiego Odrodzenia, Studia staropolskie*, tom. IV, Wroclaw, 1956.
- (255) Piszczek Z., *Die geschichte vom Kaiser Mauritius auf der Bühne der Kollegien Soc. Jesu in Polen*, in : *Humanistica Lovaniensia* 18 (1969), 123-132.
- (256) Poplatek J., *Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce*, Wroclaw, 1957.
Studies in the history of the Jesuit school theatre in Poland.
- (257) *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450-1650)*, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 53.
- (258) Stawecka Kr., *Humanistyczne Panegiryki lacinskie ku czci sw. Stanisława*, in : *Roczniki humanistyczne Kat. Unyw. Lublin*, 9 (1961), 5-34.
- (259) Stawecka Kr., *Elementy liryczne i epiczne w polsko-lacinskiem epithalamium*, in : *Roczniki humanistyczne Kat. Unyw. Lublin*, 14 (1966), 87-95.
- (260) Winniczuk L., *Epistolografia lacinskie podręczniki epitolograficzne w Polsce w XV-XVI wieku*, *Biblioteka Meandra* 19, Warszawa, 1953.
- (261) Windakiewicz S., *Teatr kolegów jezuickich w dawnej Polsce*, Kraków, 1922.
Theatre of the Jesuit colleges in old Poland.
- (262) Zablocki St., *Polsko-lacinskie epicedium renesansowe na tle europejskim (Polnisch-lateinisches epicedium aus der Zeit der Renaissance in Europäischer Sicht)*, *Studia staropolskie* 22, Wroclaw, 1968.

PORTUGAL.

- (263) Albrecht Joh., *Beiträge zur Geschichte der portugiesischen Historiographie des 16. Jahrhunderts*, Halle, 1915.

- (264) Da Costa Ramalho A., *Una Bucolica grega em Gil Vicente*, in : *Humanitas*, 15-16 (1963-64), 328-347.
Neo-latin (Politianus ; Didacus Pyrrhus) and Portuguese adaptations of Moschus' *Amor fugitivus*.
- (265) De Matos L., *Les Portugais en France au XVIe siècle. Etudes et Documents*, (Acta Univ. Conimbrig.), Coimbra, 1952.
- (266) Frèches Cl.-H., *Le théâtre néo-latin au Portugal. Histoire et actualité dans les tragicomédies du XVIIe siècle*, in : *Euphrosyne N.S.* 2 (1968), 87-131.
- (267) Frèches Cl.-H., *Quelques aspects du drame néo-latin au Portugal*, in : *Colóquio* (Lisboa, 1965), n° 36, 56-58.

RUSSIA.

- (268) Gukovsky M., *Il Rinascimento Italiano e la Russia*, in : *Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi*, 3 (Venezia, 1967), 121-136.
- (269) Hrabák J., see : (1).
- (270) Kristeller P. O., *Renaissance Manuscripts in Eastern Europe*, in : *Renaissance News*, 12 (1959), 83-90.

SCANDINAVIA. [See also nr. 242]

- (271) Andersen V., *Horats* (København, 1939-51, 6 vols) : t. III (1942), pp. 352-368 : the poets of the „*Delitiae poetarum Danorum*, Leiden 1693 ; t. IV, 1 (1948), pp. 342-357 : *Luxdorph-Carstens* ; t. IV, 2 (1949), pp. 287-363 : *Falster, Holberg* ; t. IV, 3 (1951), pp. 7-222 : *Til Kilden* (= *Ad fontem : Renaissance/Barok*).
- (272) Bergh G., *Litterär kritik i Sverige under 1600-och 1700-talen*, Stockholm, 1916.
- (273) Friese W., *Nordische Barockdichtung. Eine Darstellung und Deutung Skandinavischer Dichtung zwischen Reformation und Aufklärung*, München, 1968.
A short survey of Swedish and Danish neo-latin 16/17th century poetry is given pp. 77-80 : *Die Neue Dichtkunst. I. Alte Ueberlieferung*.
- (274) Ihre J. - Wählberg J. A., *De poetis in Sviogothia latinis*, I, Uppsala, 1739.
- (275) Löw G., *Sveriges forntid i svensk historieskrivning*, I, Uppsala, 1908.
- (276) *Skrifter utgivna av Svenska Klassikerförbundet*, (Lund) 32. *Svenskt 1600-talslatin. Urval av Hjalmar Hedfors*. 44. *Latinska texter från svensk medeltid och tidig renässans. Med. inl. och förkl. av Ella Nyrim-Heuman*. 49a-b. *Frå senantik och medeltid. Utg. av J. Svennung*. I. Text. II. *Språklig inledning, kommentar och glossarium*.
- (277) Svedelius P. - Svedelius P. jun., *De poetis latinis dioeceseos Westmanno-Dalekarlicae II*, Uppsala, 1802.

- (278) Svendsen H. M. & W., *Geschichte der Dänischen Literatur*, Neumünster/København, 1964.
pp. 67-81 : Flourishing Period of Humanism.
See however unfavourable review : *Euphorion* 63 (1969).
- (279) Tigerstedt E. N. e.a., *Ny illustrerad Svensk Litteraturhistoria*, I. Första delen : Forntiden-Medeltiden-Vasatiden, Stockholm, 1955.
pp. 275-364 : Reformation och Humanism, av docent Sten Lindroth.

SOUTH and CENTRAL AMERICA.

- (280) Garcia Icazbalceta J., *Bibliografía mexicana del siglo XVI*. Nueva edición por Agustin Millares, Mexico, 1954.
Cf. Almoína J., *Importante „corpus” bibliográfico*, in : *Thesaurus*, 13 (1958), 207-221.
- (281) Kerson A. L., *Rafael Landivar and the Latin Literary Currents of New Spain in the 18th Century*. Dissertation Yale University, 1963.
- (282) Mesa C. E., *De litteris Latinis apud Columbianos*, in : *Palaestra Latina* fasc. 58 (Nov.-Dec. 1939), 14-15.
Latin writers from M. A. Caro onwards.

SPAIN.

- (283) Buleta E., *De algunas composiciones hispano-latinas en el siglo XVII*, in : *Revista de Filología Española*, 19 (1932), 388-414.
Describes a type of poetry that could be read in either Latin or Spanish.
- (284) Flecniakoska J.-L., *La formation de l'„Auto” religieux en Espagne avant Calderon (1550-1635)*, Montpellier, 1961.
Ch. V, *Le théâtre de collègue des Jésuites et l'Auto*, pp. 225-268.
- (285) Garcia Soriano J., *Teatro universitario y humanístico*, Toledo, 1945.
- (286) Gil L., *El Humanismo español del siglo XVI*, in : *Estudios Clásicos*, 11 (1967), 209-298.
- (287) Jiménez Delgado J., *De cultu Latinae Linguae apud Hispanos*, in : *Acta ... conventus Latinis litteris linguaeque fovendis, Romae* 1966 (Roma 1968), 134-158.
- (228) Maravall J. S., *Il problema del Rinascimento in Spagna ed il Rinascimento veneziano*, in : *Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi*, 3 (Venezia 1967), 159-174.
- (289) Round N. G., *Renaissance Culture and its Opponents in fifteenth-century Castile*, in : *Modern Language Review*, 57 (1962), 204-215.
„Only two Italian scholars, Lucius Marinus Siculus (in 1484) and Peter Martyr (in 1487) ever attempted to pursue their careers in this hostile atmosphere ... the humanist movement made practically no headway in 15th century Spain...”

- (290) Villoslada R. G., *Poetas Latinos*, in : *Renacimiento y Humanismo*, pp. 355-358 of : *Historia general de las Literaturas Hispánicas* publicada bajo la dirección de D. Guillermo Diaz-Plaja, con una introducción de D. Ramón Menéndez Pidal, vol. II (Barcelona 1951), 317-433.

U.S.A.

- (291) Kaiser L. M., *Three Neo-Latin Studies*, in : *Classical Folia*, 21 (1967), 167-174.
Text and commentary of three Latin poems by U.S. writers, 17-18th Century.
- (292) Kaiser L. M., *Two Latin Americana*, in : *The Classical Bulletin*, 38 (1962), 74.
reprint of a) anonymous sapphics in honor of General Washington (1775) ; b) D.G., hexameters against the Towshend Acts (1767).
- (293) Kaiser L. M., *Original Latin inscriptions in America*, in : *Classical Outlook*, 33 (1956), 48-49.

YUGOSLAVIA. (See also nrs 1, 78]

- (294) Cronia A., *Esiste un umanesimo croato ?*, Bologna, 1954.
- (295) Golenishchev-Kutozov I. N., *Italjanskoe vozrozhdenie i slavjanskije literaturny XV-XVI vekov*, (The Italian Renaissance and the Slavic Literatures of the XV-XVIth cent^s.), Moskow, 1963.
pp. 21-124 : Humanism and Renaissance in Dalmatia.
pp. 125-168 : Humanism in the Hungarian-Croatian State.
- (297) Josifović St., *Horaz in der älteren Serbokroatischen Literatur*, Skopje, 1966. Also in : *Ziva Antika*, 15 (1966), 429-456.
- (298) Kadić A., *The Croatian Renaissance*, in : *Slavic Review*, 21 (1962), 65-88.
- (299) Kombol M., *Poviest Hrvatske knjizevnosti* [History of the Croatian literature], Zagreb, 1945, pp. 58-74 : *Humanizam i njegovi odjeci* (Humanism and its echo).
- (300) Marković M., *Poetae Latini Dalmatae inediti*, in : *Ziva Antika*, 2 (1952), 289-309.
5 short chapters on manuscripts, some of which are partly edited, of Fr. Natalis, Fr. Appendini, J. Cobarnić, Anonymus Jadrensis, Academici Spalatini.
- (301) Petrovich M. B., *Dalmatian Historiography in the Age of Humanism*, in : *Mediaevalia et Humanistica*, 12 (1958), 84-108.
- (302) Tamaro Att., *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, 1919.
Repertory of the sources.
- (303) Zuliani E., *Inizio di una fioritura umanistica*, in : *La rivista dalmatica*, 1927.
- (304) See also the volumes of the *Storia letteraria d'Italia* for the Dalmatian writers.

3. *History of neo-latin literature in a single city.*

AACHEN.

- (305) Lauchert F., Zur Bibliographie des Jesuitendramas in Aachen, in : *Zeitschr. des Aachener Geschicht. Vereins*, 24 (1902).

AMSTERDAM.

- (306) Burger C. P., De laatste katholieke Amsterdamsche schoolrectoren en hunne Carmina, in : *Het Boek*, 1 (1912).
 (307) Burger C. P., Oude Amsterdamsche Carmina Scholastica, in : *Het Boek*, 2 (1913), 54-60.

AUGSBURG.

- (308) Levinger H., Augsburger Schultheater ; Berlin, 1931 (Theater und Drama, 2).

BRUGGE.

- (309) Parmentier R. A., Het kapittel van de Sint-Donaaskerk te Brugge en het humanisme, in : *Annales Société d'Emul. Bruges* 1927, 190-195.

CAMBRIDGE and OXFORD.

- (310) Blackburn R. H., Tudor Biblical Dramas, Diss. Columbia. (see D.A., 17 (1957), 1746-1747.)
 Discusses, along with vernacular plays, several Neo-Latin and Greek dramas written in the universities during the 1540's by N. Grimald, J. Fove, J. Christopherson and others. The models of these Oxford and Cambridge plays were not only J. Bale's works, but also these of Neo-Latinists like Beza and Buchanan.
 (311) Moore Smith G. C., College Plays Performed in the University of Cambridge, Cambridge, 1923.
 (312) Morgan L. B., The Latin University Drama. By Way of Supplement to the Article by George B. Churchill and Wolfgang Keller in *Jahrbuch* 34, in : *Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft*, 47 (1911), 69-91.
 (313) Stratman C. L., University Drama in Cambridge and Oxford from 1603-1642, Unpubl. Ph. D. dissert., Dept. of English, Univ. of Illinois, Urbana-Ill., 1947.
 (314) Turner A. T., The Oxford and Cambridge Poetical Miscellanies 1600-60 ; Abstracts of Doctoral Diss. 52, Ohio State Univ., 1947. Cf. *Seventeenth-Century News*, Suppl. to vol. XIII, n° 1 (Spring 1955), p. 7.

FERRARA.

- (314*) Bertoni G., Relazioni letterarie fra umanisti a Ferrara e a Ragusa, in : *Resetarov Zbornik*, (Ragusa 1932).

FIRENZE.

- (315) Baron H., *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice, at the Beginning of the Quattrocento*, Cambridge, 1955.
- (316) Bec C., *Perspectives nouvelles sur l'humanisme florentin*, in : *Langues néo-latines*, 60 (1966-67), n° 179, 66-73.
- (317) Bec C., *Culture latine et humanisme chez les marchands florentins du début du XVe siècle*, in : *Rinascimento*, 2^a s., 6 (1966), 261-265.
- (318) Garin E., *La cultura fiorentina nella seconda metà del '300 e i „barbari britanni“*, in : *Rassegna della lett. it.*, 64 (1960), 181-195.
- (319) Patetta F., *Una raccolta manoscritta di versi e prose in morte di Albiera degli Albizzi*, in : *Atti R. Accademia delle Scienze di Torino*, 53 (1917-18).
- (320) Wilcox D. J., *The Development of the Florentine Humanist Historiography in the Fifteenth Century*. *Harvard Historical Studies*, 82 ; 1969.

FREIBURG im BREISGAU.

- (321) Ehret J., *Das Jesuitentheater zu Freiburg in der Schweiz*, 1. Die äussere Geschichte der Herbstspiele von 1580 bis 1700, Freiburg i. Br., 1921.
- (322) Michael W. F., *Die Anfänge des Theaters zu Freiburg im Breisgau*, *Zeitschr. d. Freiburger Geschichtsvereins* 45, Freiburg i. Br., 1934.

GDANSK/DANZIG.

- (323) Bolte J., *Das Danziger Theater*. Hamburg-Leipzig, 1895.

GENT.

- (324) Claeys Pr., *Histoire du théâtre à Gand*, Gand, 1892.
- (325) Joos G., *Een Latijnse opvoering te Gent in de 16e eeuw*, in : *Wetenschap in Vlaanderen*, 4 (19), col. 78-80.
A Latin play performed at Ghent in the 16th. cent.

KLAGENFURT.

- (326) Drozd K. W., *Schul- und Ordenstheater am Collegium S.J. Klagenfurt (1604-1773)*. Ein Beitrag zur Topographie und Komponentenforschung der europäischen Jesuitentheaters, Diss. Wien, 1957.

KOBLENZ.

- (327) Becker W. J., *Zur Geschichte des Koblenzer Jesuitendramas 1581-1768*, in : *Trierische Chronik*. N.F., 14 (1918), Nr. 5-6.

KÖLN.

- (328) Bissels P., *Humanismus and Buchdruck. Vorreden humanistischer Drucke in Köln im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*, Nieuwkoop, 1965.
Based on the introductions of humanistic writings, printed in Cologne to $\pm$ 1536, author proves that the common interest of humanism and printing goes to the literature and her educational value.
- (329) Niessen C., *Die dramatischen Darstellungen in Köln von 1526-1700, Veröffentlichungen d. Kölnischen Geschichtsvereins 3*, Köln, 1917.

KREMS.

- (330) Wlczek H., *Das Schuldrama der Jesuiten zu Krems (1616-1673)*, Diss. dactyl. Wien, 1952.

LEIPZIG.

- (331) Bauch G., *Geschichte des Leipziger Frühhumanismus mit besonderer Rücksicht auf die Streitigkeiten zwischen Konrad Wimpina und Martin Mellerstadt*, Zentralblatt für Bibliothekswesen-Beiheft 22, Leipzig, 1896; reprint: Wiesbaden, 1966.
- (332) Sachse R., *Die ältere Geschichte der Thomasschule zu Leipzig*, Leipzig, 1912.

LEUVEN.

- (333) Schuster L. A., *History of the Louvain Academic Theatre*, in his book; *Henry VIII. A Neo-Latin Drama by Nicolaus Vernulaeus...* (Austin, 1964), 14-26.

LILLE.

- (334) Lefebvre L., *Note sur l'enseignement du latin et les jeux en langue latine dans les écoles de Lille au 16e siècle*, in: *Annales de l'Est et du Nord de la France*, 2 (1906), 534-538.
- (335) Lefebvre L., *Le théâtre des Jésuites et des Augustins dans leurs collèges de Lille du 16e au 18e siècle*, in: *Annales de l'Est et du Nord de la France*, 3 (Nancy 1907), 1-23.

LINZ.

- (336) Fröhler J., *Überlieferte Linzer Jesuitendramen*, in: *Histor. Jahrbuch d. Stadt Linz*, 1957, 69-129.

MANNHEIM.

- (337) Droop Fr., *Die handschriftlichen Jesuitendramen des Collegii Mannheimensis (Bibliothek Desbillons 1765)*, Diss. Giessen, 1930.

MECHELEN.

- (338) Jans A., Het toneel bij de Oratorianen te Mechelen, in : *Handelingen Kon. Kring Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 69 (1965), 77-92.
Bibliographical description of plays by Oratorian Fathers of Malines, 17-18th centuries.
- (339) Van Aerde R., Bijdrage tot de geschiedenis van het toneel te Mechelen. Het schooldrama bij de paters Jezuiten, in : *Handelingen Kon. Kring Oudheidkunde ... van Mechelen*, 40 (1935), 44-126 ; 41 (1936), 15-96.
The Jesuit theatre at Malines.

MÜNSTER.

- (340) Droz E., La première réforme scolaire à Münster en Westphalie, in : *Ideeën und Formen. Festschrift für Hugo Friedrich*, hrsg. von Fritz Schalk, (Frankfurt-M. 1965), 61-78.
- (341) Nordhoff J. B., *Denkwürdigkeiten aus dem Münsterischen Humanismus. Mit einer Anlage über das frühere Press- und Bücherwesen Westfalens*, Münster, 1874.

NÜRNBERG.

- (342) Hermann M., *Die Reception des Humanismus in Nürnberg*, Berlin, 1898.

PADERBORN.

- (343) Rediger F., *Zur dramatischen Literatur der Paderborner Jesuiten*, Münster, 1935.

PFORTA.

- (344) *Musae Portenses sive Analecta Poetica*, Festschrift z. 300 Jähr. Bestehen d. Fürstenschule Pforta, 1843.

POZNAN.

- (345) Winniczuk L., Humour in Jesuit School Drama and the Roman comedy, in : *Antiquitas graeco-romana ac tempora nostra : Acta congressus intern... Brunae... apr. 1966*, (Pragae 1968), 301-311.
Concerning the Jesuit dramas from Posnan in the Uppsala ms.

PRAG/PRAHA.

- (346) Schkelenko R., *Die deutschen Neulateiner am Hofe Rudolfs II in Prag*, Prag. Diss., 1943.

RAGUSA/DUBROVNIK.

- (347) Appendini U., *Carmina. Accedunt selecta illustriorum Ragusinarum poemata*, Ragusii, 1811.
- (348) Bertoni G., *Relazioni letterarie fra umanisti a Ferrara e a Ragusa*, in : *Resetarov Zbornik*, (Ragusa 1932).
- (349) Cronia A., *Relazioni culturali tra Ragusa e l'Italia negli anni 1358-1526*, in : *Atti e Memorie della Società dalmata di Storia patria*, 1 (1926).

REGGIO CALABRIA.

- (350) Morabito J., *De iis sacerdotibus qui Rhegi in Bruttis Latinas litteras coluerunt*, in : *Latinitas*, 14 (1966), 292-300.
Names and works of some priests who lived next Reggio in the 18, 19 and 20th Centuries.

ROMA.

- (351) Gnoli D., *Orti letterari nella Roma di Leone X*, in : *Nuova Antologia*, 16 I (1930).
- (352) Riposati B., *Latinisti d'oggi del Vaticano*, in : *Paideia*, 11 (1956), 31-40.
- (353) Tondini H., *De certamine Vaticano*, in : *Acta... conventus Latinis litteris linguaeque fovendis, Romae 1966* (Roma 1968), 269-273.
- (354) Weiss R., *In obitu Ursini Lanfredini : a Footnote to the Literary History of Rome under Pope Innocent VIII*, in : *Italia Medioevale e Umanistica*, 2 (1959), 353-366.

SALZBURG.

- (355) Haslinger A., *Die Salzburger Periochen als literarische Quellen. Eine methodische Vorstudie zu einer Darstellung des Benediktinerdramas*, in : *Festschrift L. C. Franz, Innsbruck 1965* (= 1967), 143-158.

SPALATO/SPLIT.

- (356) Ciccarelli, *Opuscoli riguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato, Ragusa*, 1811.
- (357) Praga G., *Maestri a Spalato nel Quattrocento*, in : *Annuario dell'Istituto tecnico di Zara*, (Zara 1933).

STEYR. [See also nr. 479]

- (358) Fröhler J., *Zur Geschichte der Schule und des Schuldramas der Jesuiten in Steyr (1630 bis 1773)*, in : *Oberösterreichische Heimatblätter*, 9 (1955), 131-146.
- (359) Fröhler J., *Das Schuldrama der Jesuiten in Steyr*, in : *id.* 12 (1958), 81-96.

STRASBOURG.

- (360) Crüger J., Zur Strassburger Schulkomödie, Strassburg, 1888.
 (361) Jundt Aug., Die dramatischen Aufführungen im Gymnasium zu Strassburg, Programm 1881/82, Strassburg, 1881.
 (362) Skopnik G., Das Strassburger Schultheater, sein Spielplan und seine Bühne, Schriften des Wissensch. Instituts der Elsass-Lothringer im Reich a. d. Univ. Frankfurt, N.F. 13, Frankfurt/M., 1935.

TRIER.

- (363) Zander Cl., Jesuitentheater und Schuldrama als Spiegel trierischer Geschichte, in : Kurtrierisches Jahrbuch, 5 (1965), 64-88 : Teil 1 ; 6 (1966), 143-159 : Teil 2.

ULM.

- (364) Müller F., Die Schulkomödie in Ulm, Diss. Tübingen, 1926.

VENEZIA.

- (365) Maravall J. A., Il problema del Rinascimento in Spagna ed il Rinascimento veneziano, in : Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi, 3 (Venezia 1967), 159-174.
 (366) Simone F., Il contributi della cultura veneta allo sviluppo del Rinascimento francese, in : Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi, 3 (Venezia 1967), 137-158.

WIEN.

- (367) Hadamowsky Fr., Barocktheater am Wiener Kaiserhof. Mit einem Spielplan (1625-1740), in : Jahrbuch Gesellsch. f. Wiener Theaterforschung 1951/52, (1955), 7-117.
 (368) Kunz H., Höfisches Theater in Wien zur Zeit der Maria Theresia, in : Jahrbuch Gesellsch. f. Wiener Theaterforschung 1953/54, (1958), 3-71.
 (369) Praschinger I., Beiträge Zur Flugschriftenliteratur der Reformation und Gegenreformation in Wien und dem Lande Österreich unter der Ems, Diss. Wien, 1950.
 (370) von Bradish J. A., Der „Erzhumanist“ Celtes und das Wiener „Dichter-Kollegium“. Ein Beitrag zur deutschen Kulturkunde, pp. 21-32 ; Dichterkrönungen im Wien des Humanismus (5 descriptions of festivities of poet. coronations at the university of Vienna in 16th Cent.), pp. 33-118 ; in his book : Von Walther von der Vogelweide bis Anton Wildgans : Aufsätze und Vorträge aus fünf Jahrzehnten, Wien, 1965.
 (371) Zeidler J., Das Wiener Schauspiel im Mittelalter, in : Geschichte der Stad Wien, III 1.

ZARA/ZADAR.

- (372) Praga G., Zara nel Rinascimento, in : Archivio storico per la Dalmazia, 20 (1935).

4. *Studies of literary genres.**Biographies.*

- (373) Madrignani C. A., Di alcune biografie umanistiche di Dante e Petrarca, in : Belfagor, 18 (1963), 29-48.
vitae by Filippo Villani, Leonardi Bruni and Giannozzo Manetti.
 Their indebtedness to Boccaccio.

Bucolics and Pastorals. [See also nrs 60, 264]

- (374) Fucilla J. G., Materials for the History of a Popular Classical Theme, in : Classical Philology, 26 (1931), 135-152.
 A supplement of 8 neo-latin adaptations of Moschus' *Amor fugiivus* to be added to Hutton's article.
- (375) Hanford J. H., Classical Eclogue and Mediaeval Debate, in : The Romanic Review, 2 (1911), 16-31 ; 129-143.
- (376) Harrison T. P., The Pastoral Elegy, (Austin-Texas, 1939).
- (377) Hutton J., The first Idyl of Moschus in Imitations to the Year 1800, in : American Journal Philology, 49 (1928), 105-136.
 A supplement of Mustard's article : „Later Echoes ... etc.”.
 Neo-Latin Verse : pp. 109-114.
- (378) Martellotti G., Dalla tenzone al carme bucolico : Giovanni del Virgilio ; Dante ; Boccaccio, in : Italia Medioev. e Uman., 7 (1964), 325-336.
- (379) Mustard P., Later Echoes of the Greek Bucolic Poets, in : American Journal Philology, 30 (1909), 245-283.
 Influences of Theocritus, Bion and Moschus on Italian, British and Dutch neo-latin poets.
- (380) Nichols F. J., The Development of Neo-Latin Theory of the Pastoral in the Sixteenth Century, in : Humanistica Lovaniensia, 18 (1969), 95-114.
- (381) Ouy G., Gerson, émule de Pétrarque. Le „Pastorium carmen”, poème de jeunesse de Gerson, et la renaissance de l'églogue en France à la fin du XIVe siècle, in : Romania, 88 (1967), 175-231.
- (382) Taddeo Ed., Il Marino e le traduzioni latine cinquecentesche del Idillio „Europa”, in : Studi Secenteschi, 6 (1965), 37-51.
 T. surveys the history of Neo-Latin translations of Moschus' *Europa* from Eobanus Hessus through Henri Estienne to Marino's mannerist version.

Chronograms / Versus memoriales.

- (383) Öberg J., Notice et extraits du manuscrit Q 19 (XVIe s.) de Strängnäs, Stockholm 1968, pp. 68-69 (with further bibliography).

Dialogue literature.

- (384) Hirzel R., *Der Dialog. Ein literarischer Versuch*, Leipzig, I-II, 1895. Teil II. pp. 381-437. *Der Dialog im Mittelalter und den neueren Zeiten.*
- (385) Massebieau L., *Les Colloques scolaires du seizième siècle et leurs auteurs (1480-1570)*, Paris, 1878.
- (386) Streckenbach G., *Stiltheorie und Rhetorik der Römer als Gegenstand der Imitatio im Bereich des deutschen Humanismus, untersucht besonders auf Grund der lateinischen Schülergespräche bis zu Erasmus „Colloquia familiaria“*, Wittenberg s.a = diss. Berlin, dec. 1932.

Didactic Poetry.

- (387) Mustard W. P., *Humanistic Imitations of Lucretius*, in : *Classical Weekly*, 12 (1918-19), 7-48.
Short indications of humanistic verses recalling L.
- (388) Souhart R., *Bibliographie générale des ouvrages sur la chasse, la vénerie et la fauconnerie, publiés ou composés depuis le XVe siècle jusqu'à ce jour en français, latin, allemand, anglais, espagnol, italien etc. avec des notes critiques et l'indication de leur prix et de leur valeur dans les différentes ventes*, Paris, 1886 ; reprint : Leipzig, 1968.

Echo poems.

- (389) *Lusus imaginis iocosae sive echus a variis poetis variis linguis exculti ex Bibliotheca Th. Dousae. Accedit Schoockii dissertatio de natura soni et echus*, Utrecht, 1638.
- (390) Öberg J., Cf. supra, nr. (383).

Emblems.

- (391) Clements J., *Condemnation of the Poetic Profession in Renaissance Emblem Literature*, in : *Studies in Philol.*, 43 (1946), 213-22.
- (392) Jacobsen E., *Die Metamorphosen der Liebe und Friedrich Spees „Trutznachtigall“*. Studien zum Fortleben der Antike I. *Danske Historisk-filologiske Meddelelser*, 34.3. (København 1954). most important for 1. emblem books (Vaenius, Hugo etc.) ; 2. Petrarchism (Bonefonius, Secundus, Sarbievius, Balde etc.).
- (393) Henkel A. - Schöne A. (Hrsg.), *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des 16. und 17. Jahrhunderts*. Herausgegeben von Arthur Henkel und Albrecht Schöne. Im Auftrag der Göttinger Akademie der Wissenschaften, Stuttgart, 1967.
Systematical survey of about 4.000 emblems.

Epic.

- (394) Hulubei A., *Virgile en France au XVIe siècle*, in : *Revue du XVIe siècle*, 18 (1931-1932), 1-77.

- (395) Kern H., *Supplemente zur Aeneis aus dem 15. und 17. Jahrhundert*, Nürnberg, 1896.
- (396) Kirkconnel W., *The Celestial Cycle : the Theme of Paradise Lost in World Literature, with Translations of the Major Analogues*, Toronto, 1952.
Includes also other genres, e.g. theatre.
- (397) Kirkconnel W., *That invincible Samson : the Theme of Samson Agonistes in World Literature, with Translations of the Major Analogues*, Toronto, 1964.
- (398) Sabbadini R., *Due supplementi all'Eneide*, in : *Rivista Etnea*, 1 (1893), 137-139.
- (399) Zumbini B., *Dell'epica cristiana, italiana e straniera e particolarmente dei poemi del Vida e del Sannazaro*, in his book : *Studi di Letteratura Comparata* (Bologna 1931), 39-86.

Epicedia / epitaphia. [See also nr. 262]

- (400) Springer E., *Studien zur humanistischen Epicediendichtung*, Diss. Wien, 1955 (or 1956).
- (401) Witstein S. F., *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre*, Assen, 1969.
Discusses Latin poems by Hooft and Huygens. Neo-Latin critics : Fracastoro, Minturno, Scaliger, Corraea, Jacobus Pontanus S.J.

Epigrams. [See also nr. 61]

- (402) Dodd H. Ph., *The Epigrammatists*, London, 1875.
Includes many Neo-Latin epigrams in English translation with comments.
- (403) Weitzel K. L., *Review of the book : J. Eberle, Sal Niger...*, in : *Gymnasium*, 74 (Heidelberg, 1967), 176-177.

Epistolography. [See also nr. 260]

- (404) Dunn E., *Lipsius and the Art of Letter Writing*, in : *Studies in the Renaissance*, 3 (1956), 145-156.
Examines the part played by Lipsius in the development of the letter as a literary genre.
- (405) Perosa A., *Sulla pubblicazione degli epistolari degli umanisti*, in : *La pubblicazione delle fonti del medioevo europeo negli ultimi 70 anni (1883-1953)*, (Roma 1954).
- (406) Rogge H., *Fingierte Briefe als Mittel politischer Satire*, München, 1966.
Neo-Latin letters : pp. 15-82 and („Textproben”), pp. 245-297.

Epithalamium. [See also nrs 64, 243, 259]

- (407) Neuse R., The triumph over hasty accidents : a note on the symbolic mode of the „Epithalamium”, in : *Modern Language Review*, 61 (1966), 163-174.
- (408) Tufte Virginia James, „High Wedlock Then Be Honored” – Rhetoric and the Epithalamium (A Summary of a Paper... nov. 26, 1965), in : *Seventeenth Century News*, 24 (1926), 12.

Exemples / facetious literature. [See also nr. 525]

- (409) Merker P., Die Tischzuchtenliteratur des 12.-16. Jhdts, in : *Mitteil. der deutschen Gesellsch. f. Vaterländ. Sprache und Altertum*, 11 (Leipzig 1913).
- (410) Röhrich L., Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart. Sagen, Märchen, Exempel und Schwänke mit einem Kommentar herausgegeben von (). Bd I-II Bern-München 1962-1967.
- (411) Schenda R., Stand und Aufgaben der Exemplaforchung, in : *Fabula*, 10 (1969), 69-85.
- (412) Strassner E., Schwank (Sammlung Metzler. Realienbücher für Germanisten. Abteilung Poetik, 77). Stuttgart, 1968. pp. 57-60. Die humanistische Facetiendichtung (mit Literatur).
- (413) Vollert K., Zur Geschichte der lateinischen Facetiensammlungen des XV. und XVI. Jahrhunderts, Berlin, 1912.

Fable.

- (414) Gellert C. F., „De poesi apologorum eorumque scriptoribus” (1744) vide : Christ F. Gellert, *Schriften zur Theorie und Geschichte der Fabeln*. Historisch-kritische Ausgabe, bearbeitet von Siegfried Scheibe, (Neudrucke Deutscher Literaturwerke. Neue Folge 18) Tübingen, 1966.

Heroical Epistles.

- (415) Arens J. C., Christelijke Heroiden vóór Vondels Maagdebrieven, in : *Spiegel der Letteren*, 8 (1965), 212-215.
- (416) Dörrie H., *Der Heroische Brief : Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Dichtgattung*, Berlin, 1968.

Historiography and historical criticism. [See also nrs 127, 138, 163, 170, 236, 240, 263, 275, 301, 320]

- (417) Meinhold P., *Geschichte der kirchlichen Historiographie*, Freiburg/München, 1967.
From the contents : III. Reformation und Kirchengeschichte ; IV. Der Einfluss des Humanismus auf die Auffassung der Kirchengeschichte und die kirchliche Historiographie.

- (418) Momigliano A., Erodoto e la storiografia moderna : alcuni problemi presentati ad un convegno di umanisti, in : *Aevum*, 31 (1957), 74-84.
Herodotus' reputation among humanists (Vivès, Pontanus, Camerarius, Manutius, Henr. Stephanus).
- (419) Reynolds B., Shifting currents in historical criticism, in : *Journal History Ideas*, 14 (1953), 471-92.
Discusses ideas of Latin essayists collected in *Artis Historicae Penus*, Basel 1579.
- (420) Scheible H., Die Anfänge der reformatorischen Geschichtsschreibung. Melanchthon, Sleidan, Flacius und die Magdeburger Zenturien, Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte, H. 2, Gütersloh, 1966.

Hodoeporicon. [See also nr. 245]

- (421) IJsewijn J., *Hodoeporicon*, in : *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*, vol. II (Gent, 1965), 639.

Hymns. [See also nr. 258]

- (422) Capek J. B., K zalmové poesii reformačnich humanistů (= De psalmodum poesi reformatorum humanistarum), in : *Archiv pro badání o zivote a spisec J. A. Komenského*, 14 (1937), 88-sqq.
- (423) Müller I., Barocke Hymnen auf die hll. Placidus und Sigisbert, in : *Zeitschrift Schweizer Kirchengesch.*, 40 (1946), 235-40.
- (424) Wackernagel Ph., *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zum Anfang des XVII. Jhs*, Leipzig, I (1864).

Juristic literature.

- (425) Maffei D., *Gli inizi dell'umanesimo giuridico*, Milano, 1956.
- (426) Von Kisch G., *Humanismus und Jurisprudenz*, Basel, 1955.

Literary criticism. [See also nrs 272 and 401]

- (425) Jannaco C., Critici del primo Seicento, in : *La critica stilistica e il barocco letterario : Atti 2° Congresso Internaz. Studi Italiani* (Firenze s.d., 1959), 219-244.
- (426) Tateo F., La teoria degli stili e le poetiche umanistiche, in : *Convivium*, 28 (1960), 141-164.

Lyric poetry. [See also nrs 114, 116, 125, 145, 164, 183, 184, 187, 208, 297, 392]

- (427) Bertalot L., Humanistisches in der Antologia Latina, in : *Rheinisches Museum*, 66 (1911), 56-80.
Some poems of the second edit. of Riese Alex : *Anthologia latina*, Lipsiae (Bibl. Teubneriana I 1894, II 1906) are made by humanists.

- (428) Fischer C., *Summa Poetica. Griechische und lateinische Lyrik von der christlichen Antike bis zum Humanismus*, München, 1967. „Neulateinische Dichtung“ pp. 641-757. An anthology from Petrarch to Christian Wilhelm Kindleben (1748-1785) : „Gaudemus igitur”.
German translation only.
- (429) Forster L., *The Icy Fire : Five Studies in European Petrarchism*. Cambridge, 1969.
- (430) Lebègue R., *Horace en France pendant la Renaissance*, in : *Bibliothèque d'Human. et Renaiss.*, 3 (1936), 141-146, 289-308, 384-419.
- (431) Marmier J., *Horace et la poésie néo-latine du XVIIe siècle*, in his book : *Horace en France au XVIIe siècle*, Paris, 1962, pp. 390-398.
- (432) Morisset G. M., *Ovide en France pendant la première moitié du 16e siècle*, University of London, Thesis, Ph.D.French, 1964.
- (433) Novi L., *Catullo e gli Umanisti Italiani nel XIV, XV, XVI secolo*, Napoli, 1909.
- (434) Sparrow J., *A Horatian Ode and its Descendants*, in : *Journal Warburg & Courtauld Institutes*, 17 (1954), 359-365.
XVIIth century poetry : Urban VIII ; Sarbievius.
- (435) Westendorp Boerma R. E. H., *Navolgingen van Catullus 4*, in : *Hermeneus*, 33 (1961), 57-63.

Macaronic poetry.

- (436) Genthe F. W., *Geschichte der Macaronischen Poesie und Sammlung ihrer vorzüglichsten Denkmale*, Halle-Leipzig 1829 ; 1836 = Nachdruck, Wiesbaden 1966.

Meteorology.

- (437) Heninger S. K., Jr., *A Handbook of Renaissance Meteorology*, Duke Univ. Press, Durham N.C., 1960.

Mirror of Princes.

- (438) Berges W., *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Schriften d. Reichsinstituts für ältere Geschichtskunde ; 2, Leipzig 1938.
III, Verzeichnis der Fürstenspiegel von Johann von Salisbury bis Petrarca, pp. 289-356.
- (439) IJsewijn J., *Un poème inédit de François Modius sur l'éducation du prince humaniste*, in : *Latomus*, 25 (1966), 570-583.
pp. 572-574 : *Mirrors of princes*, written in latin verse.

Novel.

- (440) Desmet-Goethals Marie-José, I. L. Prashii Ratisponensis *Psyche Cretica*. Edition du texte avec une introduction sur le roman néo-latin, in : *Humanistica Lovaniensia* 17 (1968), 117-156.

- (441) Tournoy G., *Historia trium amantium : une contribution à l'étude de la nouvelle latine au Quattrocento* : in : *Humanistica Lovaniensia* 17 (1968), 53-82.

Panegyric poems. [See also nrs 84, 85, 94]

- (442) Condee R. W., 'Mansus' and the Panegyric Tradition, in : *Studies in the Renaissance*, 15 (1968), 174-192.
Panegyric poems in antiquity and Neo-Latin Italian and English literature.
- (443) Neff J., *Helius Eobanus Hessus : Noriberger illustrata, und andere Städtegedichte*, Berlin, 1896.
Survey of poems in praise of cities : introduction, pp. VII-XIX.
- (444) Pörnbacher K. - Eichenseer C. (editors), *Sigmund von Birken : Die Truckene Trunkenheit. Mit Jakob Baldes „Satyra contra abusum Tabaci“*, München, 1967.
An epilogue is added with a history of tobacco literature in the 16th and 17th century.
- (445) Widmer Bertha, *Enea Silvius Lob der Stadt Basel und seine Vorlagen*, in : *Basler Zeitschrift*, 58-59 (1959).
Studies the classical inspiration, political actuality and the „loci communes” of this genre.

Pasquinade.

- (446) Dickinson G., *Du Bellay in Rome*, Leyden, 1960.
Ch. VII. Pasquino and Pasquinades ; Appendix : a collection of Pasquinades (pp. 155-211) ; further bibliography (pp. 216-234).

Philosophy. [See also nrs. 59, 109, 206]

- (447) Lazzari F., *Il „contemptus mundi” nella scuola di s. Vittore*, Napoli, 1965 ; traduction française : Paris 1965.
- (448) Vasoli C., *La dialettica e la retorica dell' Umanesimo. „Invenzione” e „metodo” nella cultura del XV e XVI secolo*, Milano, 1968.

Poetic invectives.

- (449) Finch, Chauncey E., *Aesop in Renaissance Propaganda*, in : *Classical Outlook*, 33 (1956), 39-40.
Text of poems from Cod. Vatic. Lat. 3194, being a Renaissance exchange of poetic invective between the Venetians and the Paduans in which use is made of the fables of Aesop.
- (450) Vismara F., *L'Invettiva, arma preferita degli Umanisti nelle lotte private, nelle polemiche letterarie, politiche e religiose*, Milano, 1900.

Poetical Miscellanies. [See also nr. 314]

- (451) Lachèvre F., *Bibliographie des recueils collectifs de poésies, 1597-1700*, Paris, 1901-1905, 4 vols.

- (452) Lachèvre F., *Bibliographie des recueils collectifs de poésies du XVIe s. (Du „Jardin de Plaisance“, 1502, aux recueils de Toussant du Bray, 1609)*, Paris, 1922.

Prefaces.

- (453) Bissels P., *Humanismus and Buchdruck. Vorreden humanistischer Drucke in Köln im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*, Nieuwkoop, 1965.
Based on the introductions of humanistic writings, printed in Cologne to ± 1536, author proves that the common interest of humanism and printing goes to the literature and her educational value.
- (454) Schottenloher K., *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*, Münster, 1955, *Reformationsgeschichtl. Studien und Texte*, H. 76/77.

Satire and parody. [See also nrs 50, 131, 137, 406, 444, 446, 507]

- (455) Limentani U., *La Satira nel Seicento*, Milano-Napoli, 1961.
- (456) Rogge H., *Fingierte Briefe als Mittel politischer Satire*, München, 1966.
- (457) Schaller H., *Parodie und Satire der Renaissance und Reformation*, in: *Forschungen und Fortschritte*, 33 (1958), 183-188 + 216-219.
Synopsis of this genre in the countries of Europe. Treats also a few neo-latin works.
- (458) Shaw D. J., *More about the „Dramatic Satyre“*, in: *Bibl. Human. Renaiss.* 30 (1968), 301-325.

„Schüttelreim“.

- (459) Hanke M., *Die Schüttelreimer. Bericht über eine Reimschmiedezunft*, Stuttgart, 1968.
pp. 90-92: Quassisoni (= Lateinische Schüttelreime von Ernst Lehmann-Leander aus Flensburg und C. Palm-Nesselmanns = Cl. Plassman aus Düsseldorf).

Technique of memory.

- (460) Hadju H., *Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters*, Amsterdam, 1936. With a chapter on *Die Mnemotechnik zur Zeit des Humanismus*.

Theatre. [See also nrs 48, 52, 53, 55-58, 62, 65, 68, 95, 100, 102, 104-107, 113, 121, 126, 128, 129, 132, 133, 135, 136, 141-145, 150, 153-156, 158, 160, 165, 168, 169, 177, 190, 198-200, 215, 218, 220, 237, 241, 247, 250, 254-258, 261, 266, 267, 284, 285, 301, 305, 308, 310-313, 321-327, 329, 330, 333-339, 343, 345, 355, 358-364, 367-369, 371, 396, 397]

- (461) Bahlmann P., Das Drama der Jesuiten, in : Euphorion, 2 (Bamberg 1895), 271-294.
- (462) Becher H., Die geistliche Entwicklungsgeschichte des Jesuitendramas, in : Deutsche Vierteljahrschrift, 19 (1941), 271-310.
- (463) Bertana E., La Tragedia, Milano, 1906.
- (464) Beutler E., Forschungen und Texte zur frühhumanistischen Komödie, Mitteil. aus der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek, 2, Hamburg 1927.
Contents : Die „Comœdia Cauteraria“ des Antonio Barzizza ; Die Phylonkomödie des Clm.24539 ; Deutsche Bearbeitung von Reuchlins Henno.
- (465) Bolte J., Kleine Beiträge zur Geschichte des Drama, in : Zeitschrift für deutsches Altertum, 32 (1888), 1-24.
- (466) Bradner L., The Rise of Secular Drama in the Renaissance, in : Studies in the Renaissance, 3 (1956), 7-22.
Influence of Seneca, Plautus and Terence on Latin humanist and vernacular drama.
- (467) Bradner L., A Check-list of original Neo-Latin dramas by continental writers printed before 1650, in : Proceedings Modern Language Association, 58 (1943), 621-633.
- (468) Cahour P., Théâtre latin des Jésuites à la fin du XVIe siècle et au commencement du XVIIe, in : Etudes, 1 (1862), 460-479.
- (469) Clubb L., „The Virgin Martyr“ and the „Tragedia sacra“, in : Renaissance Drama, 7 (1964), 103-126.
In tracing the possible influences on Thomas Dekker's and Philip Massinger's The Virgin Martyr ...C. discusses its kinship with the Jesuit Latin Drama.
- (470) Cougny E., Etudes historiques et littéraires sur le XVIe s. Des représentations dramatiques et particulièrement de la comédie politique dans les collèges, Paris, 1868.
- (471) Dahinten Gisela, Die Geisterszene in der Tragödie vor Shakespeare. Zur Seneca-Nachfolge im englischen und lateinischen Drama des Elisabethianismus, Göttingen, 1958.
- (472) D'Amico S., Storia del teatro drammatico, Milano, 1953 (nuova edizione).
- (473) de Melo Moser F., Dois dramas novilatinos sobre o Naufrágio de Sepúlveda, in : Brotéria, 84 (1967), 665-677.
1) Avancini N., Ambitio sive Sosa naufragus (Wien 1655).
2) Anonymus S.J., Volubilis Fortunae cursus ab Emmanuele Sosa Dionis Praeside et Eleonora eius consorte fixus et consummatus in cruce (Olmütz 1728).
- (474) Dietrich M., Pomponius Laetus' Wiedererweckung des antiken Theaters, in : Maske und Kothurn, 3 (1957), 245-267.
- (475) Duhr B., Die Deutsche Unkultur des 18. Jahrh. auf der Jesuitenbühne, in : Stimmen der Zeit, 110 (1926), 5. Heft.
- (476) Dürrwächter A., Passionsspiele auf dem Jesuiten- und Ordens-theater, in : Histor.-Polit. Blätter, 126 (München 1900), 551-561.

- (477) Dürrwächter A., Das Jesuitendrama und die literarhistorische Forschung am Ende des Jahrhunderts, in : *Histor.-Polit. Blätter*, 124 (München 1899), 276-293 ; 346-364 ; 414-426.
- (478) Ellinger G., Mitteilungen aus Jesuitendramen, in : *Zeitschrift f. d. Geschichte d. Juden in Deutschland*, 5 (1892), 384-sqq.
- (479) Enzinger M., Der Stoff von Schillers „Bürgschaft“ in einem Jesuitendrama, in : *Stoffe, Formen, Strukturen. Studien zur deutschen Literatur. H. Borchardt zum 75. Geburtstag : 14 August 1962*, (München 1962), 227-237.
„Steyrer Spiel von 1738.“
- (480) Gravert, Probe eines Schul-Dramas aus dem 17. Jahrhundert, Meppen, 1870. Programm.
- (481) Gravier M., Le Théâtre des Jésuites et la tragédie du salut et de la Conversion, in : *Le théâtre tragique, études réunies et présentées par J. Jacquot* (Paris 1962 ; 1965²).
- (482) Grimal P. e.a., *Les tragédies de Sénèque et le théâtre de la Renaissance*, Paris, 1964.
- (483) Happ A., *Die Dramentheorie der Jesuiten*, Diss. München, 1922.
- (484) Haring W., *Gryphius und das Drama der Jesuiten*, Halle, 1907.
- (485) G. Haupt, Friedrich Hermann Flayders *Moria Rediviva* und die bedeutendsten Vertreter des lateinischen Schuldramas im 16. und 17. Jahrhundert. Zwei Beiträge zur Geschichte des lateinischen Schuldramas, Tübingen, 1928.
- (486) Herrick M. T., *The Revolt in Tragicomedy against the Grand Style*, in : *The Rhetorical Idiom : Essays in Rhetoric, Oratory, Language and Drama presented to H. A. Wichelns*, ed. D. C. Bryant. Ithaca, Cornell U.P. 1958.
Analyzes a number of Neo-Latin dramas in the 16 c. & early 17 c. and discovers in them a conscious and successful trend toward plain style, especially in tragicomedies which combined happy endings and the familiar speech of comedy with serious action and dignified personages.
- (487) Herrick M. T., *Hyrceanian Tigers in Renaissance Tragedy*, in : *The Classical Heritage : Studies* H. Caplan, edited by L. Wallach, (Ithaca, 1966), 559-571.
- (488) Holstein H., *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Litteratur des sechzehnten Jahrhunderts*, Halle, 1886 ; Nieuwkoop, 1967.
- (489) Hügler A., *Einflüsse der Palliata (Plautus und Terenz) auf das lateinische und deutsche Drama mit besonderer Berücksichtigung des Hans Sachs*, Diss. Heidelberg, 1920.
- (490) IJsewijn J., *Symbola ad studium Theatri Latini Societatis Jesu*, in : *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 43 (1965), 946-960.
- (491) Kaulfuss-Diesch K., *Untersuchungen über das Drama der Jesuiten im 17. Jahrhundert*, in : *Archiv f. d. Studie d. neueren Sprachen u. Literatur*, 67 (Berlin 1913), 1-17.

- (492) Kindermann H., Theatergeschichte Europas, 7 vol., Salzburg. Especially : Bd. I : Das Theater der Antike und des Mittelalters, 1957, 1966². Bd. II : Das Theater der Renaissance, 1959. Bd. III : Das Theater der Barockzeit, 1959.
- (493) Kipka K., Maria Stuart im Drama der Weltliteratur, Leipzig, 1907.
- (494) McCabe W., An Introduction to the Jesuit Theatre, Unpubl. Ph. D. Dissert., Cambridge (Dept. English), 1929.
- (495) Méril, Edelstand du, Les origines latines du théâtre moderne, Leipzig, 1897.
- (496) Nahde E., Der reiche Mann und der arme Lazarus im Drama des 16. Jahrhunderts, Borna-Leipzig, 1928 (Diss. Jena 1928).
- (497) Pandolfi V. - Artese E., Teatro goliardico dell' Umanesimo, a cura di V.P. e E.A., Milano, 1965.
- (498) Perosa A., Teatro umanistico, Milano, 1965 ; „Thesaurus Litterarum : Teatro di tutto il mondo”. Anthology of Italian, German and French neo-latin comedies in Italian translation, with an important introduction „Panorama del teatro umanistico”, and notes.
- (499) Pfandl L., Beiträge zur Stoffgeschichte des lateinischen Ordenschuldramas, in : Münchener Museum für Philologie des Mittelalters, I (1912), 218-234.
- (500) Pilger R., Die Dramatisierung der Susanna im 16. Jahrhundert, in : Zeitschrift für deutsche Philologie, 11 (1880), 129-217.
- (501) Roloff H. G., Neulateinisches Drama, in : P. Merker-W. Stammler, Reallexikon der Deutschen Literaturgeschichte, Bd 2 (2. Auflage von W. Kohl-Schmidt und W. Mohr, Berlin 1963), 645-678.
- (502) Rosenfeld H., Der Totentanz als europäisches Phänomen, in : Archiv für Kulturgeschichte, 48 (1966), 54-83.
- (503) Rosenfeld H., Der mittelalterliche Totentanz, Münster, Köln, 1954 : Beihefte z. Archiv f. Kulturgesch., 3 [2. verbesserte und vermehrte Auflage, 1968].
Cf. different views : Euphorion, 49 (1955), 483 sqq. ; 50 (1956), 487 sqq.
- (504) Scaduto M., Il Teatro Gesuitico (conspectus bibliographicus), in : Archivum Historicum Societatis Iesu, 36 (1967), 194-215.
- (505) Schmidt E., Komödien vom Studentenleben aus dem 16. und 17. Jahrhundert, Leipzig, 1880.
- (506) Selzer A., Das Jesuitendrama in der literarischen Entwicklung, Frankfurt, 1923.
- (507) Shaw D. J., More about the „Dramatic Satyre”, in : Bibl. Human. Renaiss. 30 (1968), 301-325.
- (508) Sommerfeld M., Judith-Dramen des 16. und 17. Jahrhunderts, Berlin, 1933.
- (509) Spengler Fr., Der verlorene Sohn im Drama des 16. Jahrhunderts, Innsbruck, 1888.
- (510) Stäuble A., Quelques considérations sur les comédies des humanistes : à propos de deux publications récentes, in : Bibliothèque d'Humanisme et de la Renaissance, 28 (1966), 458-475.

- (511) Stäuble A., Rassegna di testi e studi sul teatro del Rinascimento, in : Bibliothèqued'Humanisme et Renaissance, 29 (1967), 227-246.
- (512) Stammeler W., Der Totentanz, München, 1948.
- (513) Steinhoff St., Das Fortleben des Plautus auf der Bühne, Programm Blankenburg, 1881.
- (514) Suringar W. H. D., Onomasticum Dramatum Latinorum Recentiorum, Ms. Bibl. Univ. Leiden B.PL 1656 n° 19+27.
- (515) Thulin O., Johannes der Täufer im geistlichen Schauspiel des Mittelalters und der Reformationszeit, Studien über christl. Denkmäler : Archeol. Studien z. Christl. Altertum und Mittelalter, N.F. 19. Leipzig, 1930.
- (516) Vetter Th., Wallenstein in der dramatischen Dichtung des Jahrzehntes seines Todes. Frankfurt, 1894.
- (517) von Reinhardstöttner C., Plautus : Spätere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele, Leipzig, 1886.
A repertory of imitations of each play of Plautus.
- (518) von Weilen A., Der ägyptische Joseph im Drama des 16. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur vergleichenden Literaturgeschichte, Wien, 1887.
- (519) Wuttke D., Die Histori Herculis des Nürnberger Humanisten und Freundes der Gebrüder Vischer, Pangratz Bernhaubt gen. Schwenter, Köln-Graz, 1964.
pp. 200-219 : Einordnung der Histori Herculis in die Geschichte des Dramas.
- (520) Zeidler J., Studien und Beiträge zur Geschichte der Jesuitenkomödie und des Klosterdramas, in : Theatergeschichtliche Forschungen, 4 (Hamburg-Leipzig 1891), 34-117.

Translations.

- (521) Bradner L., The Latin Translations of Spenser's *Shepherd's Calendar*, in : Modern Philology, 33 (1935-36), 21-26.
- (522) Eichenseer C., Canticum Nativitatis Dominicæ toto orbe cantatum, in : Vox Latina, n. 14 (1968/III), pars 2a, 50-77.
pp. 71-76 : Latin renderings of the Christmas song : „Stille Nacht, Heilige Nacht“.
- (523) Feder L., Latin Translations of *Paradise Lost*, in : Neo-Latin News I. (Spring 55), 16.
- (524) Giustiniani V. R., Sulle traduzioni Latine delle „Vite“ di Plutarco nel Quattrocento, in : Rinascimento, 2^a s., 1 (1961), 3-62.
- (525) IJsewijn J., De fragmento quodam Timæi Tauromenitani (Athen., II, 37b-e) ab Aloysio Passerino in facetiam humanisticam converso, in : Antidorum W. Peremans = Studia Hellenistica 16 (1968), 127-146.
pp. 127-128 : neo-latin translations from the Greek.

- (526) Maier I., Ange Politien, Genève 1966, pp. 83-98 : La traduction de "l'Illiade".
Cf. et pp. 107-112 : La Traduction de l'Idylle de Moschos.
pp. 113-115 : L'Anthologie grecque et le manuscrit Vat. Gr. 1373.
- (527) Piastra C. M., Nota sulle versioni latine della Divina Commedia, in : *Aevum*, 30 (1956), pp. 267-71.
Addenda to the list of G. Ambrosi.
- (528) Vaganay H., Les traductions du psautier en vers latins au XVIe siècle, Fribourg, 1898.
- (529) Weitzel K. L., Review of the book : P. Wiesmann, „Carmina Lunovilia“, in : *Gymnasium*, 74 (Heidelberg 1967), 178-179.
- (530) Weitzel C. L., Versus Schilleriani Latine et Graece redditi, in : *Vox Latina*, n. 14 1 (1968/III) pars 2^a, 85-87.

Utopia.

- (531) Gove Ph. B., The Imaginary Voyage in Prose Fiction : A History of its Criticism and a Guide for its Study, with an annotated Check List of 215 Imaginary Voyages from 1700 to 1800 ; New York, Columbia U.P. 1941.
- (552) Mucchielli R., Le Mythe de la Cité Idéale, Paris, 1960.
- (533) Negley E. G. - Max Patrick J., The Quest for Utopia, New York, 1952 ; 1962².
Anthology from Lycurgus and Plato to B. F. Skinner's Walden Two, (1948) with introductory and transitional essays. Morus, Hall, Campanella, Holberg ; discussion of Andreae.

III. STUDIES ON THEMES AND TOPICS. [See also nrs 103, 108, 120, 124, 167-169, 202, 244, 429, 487, 493, 496, 500, 508, 509, 515, 516, 518, 519]

- (534) Brave P., Die Judenmission im Mittelalter und die Päpste, Roma, 1942.
Polemical writings until 1550.
- (535) Etter E.-L., Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts, Basel-Stuttgart, 1966. Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 103.
- (536) Klein R., Un aspect de l'herméneutique à l'âge de l'humanisme : le thème du fou et l'ironie humaniste, in : *Archivio di Filosofia*, 3 (Padova 1963), 11-26.
- (537) Könneker B., Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus. Brant, Murner, Erasmus, Wiesbaden, 1966.
- (538) Kohls E.-W., „Ubi sunt qui ante nos in mundo fuere?“ Zur mittelalterlichen Geschichte eines Vergänglichkeits-Topos und zu seinem Gebrauch bei Erasmus von Rotterdam, in : *Reformatio und Confessio. Festschrift W. Maurer*, (1965), 23-36.

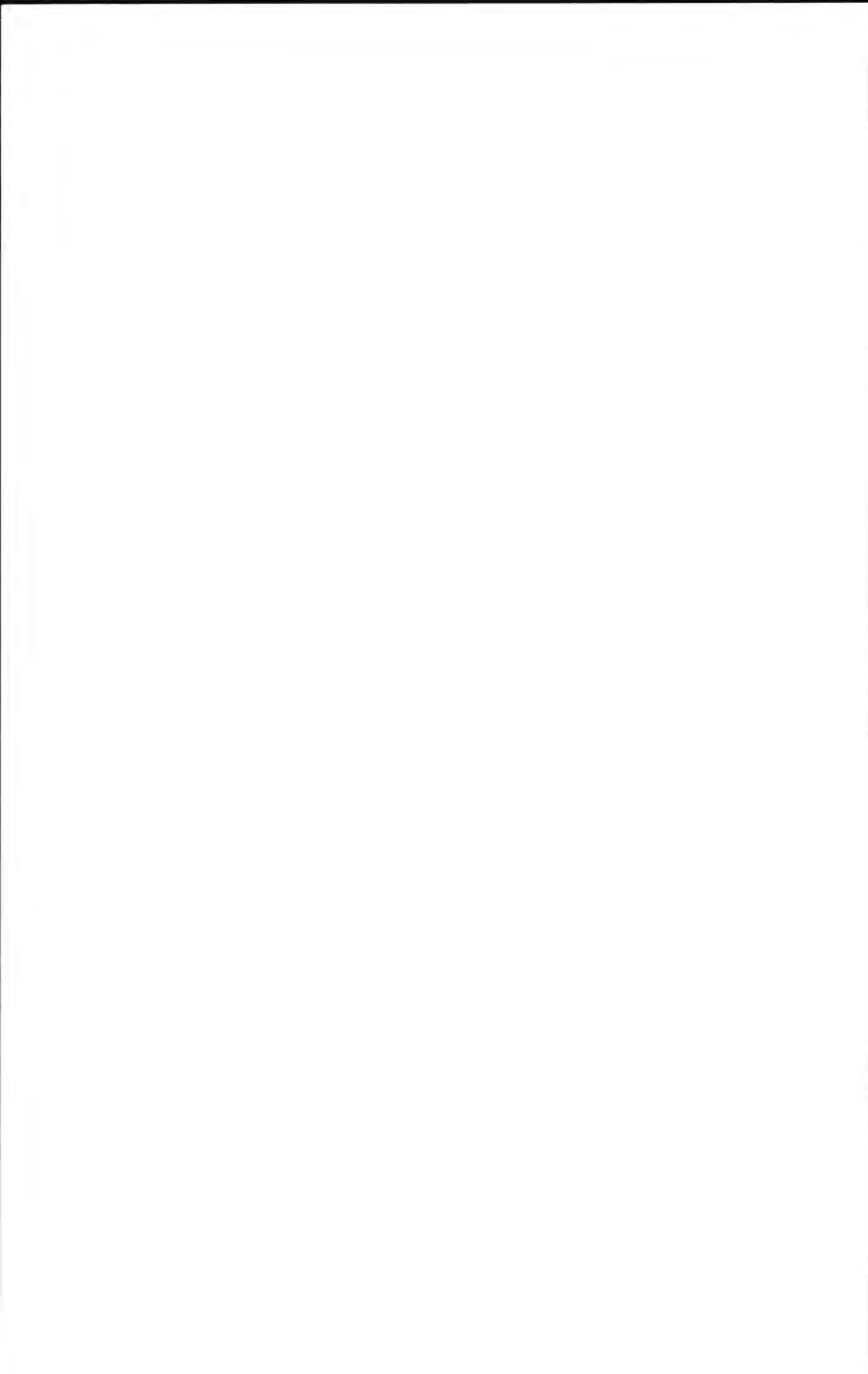
- (539) Stewart St., *The Enclosed Garden: the Tradition and the Image in Seventeenth-Century Poetry*, Madison 1966.
- (540) Surtz E., S.J., *The Praise of Pleasure*, Cambridge, Mass. 1957.
- (541) Tenenti A., *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*, Roma, 1957.
- (542) Vinge L., *The Narcissus Theme in Western European Literature up to the Early 19th Century*, Lund, 1967.
- (543) Von Stackelberg J., *Das Bienengleichnis. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitation*, in: *Romanische Forschungen*, 68 (1956), 271-293.

IV. LEXICOGRAPHY – METRICS.

- (544) Blackford P. W., *Neo-Latin Lexicon*, in: *Neo-Latin News*, 6, (1960), p. 14 (N 17).
A list of 10 sample entries.
- (545) Claes F., *Latijnse woordenboeken en het ontstaan van de lexicografie in de volkstaal*, in: *Hermeneus*, 39 (1967-68), 228-238.
- (546) Hankamer P., *Die Sprache, ihr Begriff und ihre Deutung im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn, 1927.
- (547) Hatcher A., *Modern English Word-Formation and Neo-Latin: A Study of the Origins of English (French, Italian, German) Copulative Compounds*, Baltimore, 1951.
ch. III (pp. 54-132): *The Neo-Latin Background of Modern Copulative Adjective Compounds*; ch. IV (pp. 133-224): *The Adaptation of the Neo-Latin Pattern to Modern Vernacular Languages (Engl., Fr., Ital., Germ.)*.
- (548) IJsewijn J., *De lexico linguae latinae recentioris nuper inchoato*, in: *Handelingen van het XXVe Vlaams Filologencongres*, Antwerpen 1963 (Antwerpen, 1967), 177-182.
- (549) IJsewijn J., *Enkele bemerkningen betreffende het 16^e eeuwse Latijn*, in: *Didactica Classica Gandensia*, nr. 8 (1968), 70-73.
- (550) Kluge O., *Neulatein*, in: *Gymnasium*, 54-55 (1943-44), 122-sqq.
- (551) Lenard A., *7 Tage Babylonisch*, Stuttgart, 1964.
pp. 83-86: *Neulatein*.
- (552) Martellotti G., *Piramidi*, in: *Studi Petrarqueschi*, 6 (1956), 35-42.
On the meaning of „pyramis” in medieval and early humanistic Latin.
- (553) Perosa A., *Metrica umanistica*, in: *Rinascimento*, 3 (1952), 10, 186-188.
- (554) Rademaker C. S. M., *De Nomenclator van Hadrianus Junius*, in: *Hermeneus*, 39 (1967-68), 217-227.
- (555) Thompson C. R., *Some Greek and Grecised Works in Renaissance Latin*, in: *Amer. Journ. Philol.*, 44 (1943), 333-335.

V. RHETORIC AND STYLE. [See also nrs 111, 159, 386, 425, 426, 448, 486]

- (556) Fucilla J. G., A Rhetorical Pattern in Renaissance and Baroque Poetry, in : *Studies in the Renaissance*, 3 (1956), 23-48.
- (557) Garin E., *Medioevo e Rinascimento. Studi e Ricerche*, Bari, 1954. From the contents : *La prosa latina del Quattrocento* (pp. 109-123) ; *Discussioni sulla retorica* (pp. 124-149).
- (558) Gmelin M., *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*, in : *Romanische Forschungen*, 46 (1932), 83-360.
- (559) Martinková D., *Zum Verhältnis der humanistischen literarischen Gattungen zur Antike*, in : *Antiquitas Graeco-romana ac tempora nostra* (Praha 1968), 377-380.
- (560) Rüegg W., *Cicero und der Humanismus. Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus*, Zürich, 1946.
- (561) Seigel J. E., *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism. The Union of Eloquence and Wisdom, Petrarch to Valla*, Princeton, 1968.
- (562) Ulivi P., *L'imitazione nella poetica del Rinascimento*, Milano, 1959.
- (563) Vallese G., *Studi da Dante ad Erasmo di letteratura umanistica*, Napoli, 1966, 3a ediz.
- (564) *Il Mondo antico nel Rinascimento, I. Relazioni di storia letteraria e di filologia*, (= *Atti del V Convegno Internazionale di Studi sul Rinascimento*, Firenze, 2-6 Sett. 1956), Firenze, 1958.
- (565) *Style, Rhetoric and Rhythm : Essays by Morris W. Croll*, Ed. J. M. Patrick and R. O. Evans, with J. M. Wallace and R. J. Schoeck, Princeton, 1966.
- All but the last three essays include important material for students concerned with Medieval and Neo-Latin influences on the development of French and English prose style between the 1570 s. and 1670 s. — Influence of Lipsius and Muretus.

Bredero en de Zuidelijke Nederlanden *

door

AUG. KEERSMAEKERS

II. BREDERO'S HOUDING T.O.V. DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Al ging de Amsterdammer Bredero vriendschappelijk om met vele uitwijkelingen, dat betekent evenwel nog niet dat hij dezelfde sympathie zou hebben gekoesterd voor hun „land van herkomst”... Een tweede reeks van vragen die bij de studie van Bredero's verhouding tot de Zuidelijke Nederlanden rijzen, betreft dan ook zijn houding ten opzichte van die Nederlanden: wat leert ons zijn literair werk over die verhouding? op welke wijze heeft de Amsterdamse dichter zich over die Zuidelijke Nederlanden uitgelaten? hoe zag Bredero die Zuidelijke provincies en hoe en wat heeft hij erover geschreven?

Vele – misschien wel alle – uitspraken van Bredero in verband met de Zuidelijke Nederlanden werden reeds door anderen aangehaald en gecommentarieerd. De commentaren leidden trouwens tot het besluit, dat Bredero het Zuiden en zijn taal grenzeloos geminacht heeft. Zó grenzeloos... dat een nieuw onderzoek van de teksten noodzakelijk werd voor wie ooit de *Spaanschen Brabander* aandachtig had gelezen; noodzakelijk ook omdat de samen-vattende studie van Bredero's vriendschappelijke omgang met zoveel uitwijkelingen uit dat Zuiden toch aanleiding kon geven tot een nieuwe, meer genuanceerde voorstelling van die verhouding.

Van groot belang voor de kennis van Bredero's opvattingen over de poëzie, de taal, de mensen, het leven, zijn de opdrachten en vooral de voorredes van zijn werken, evenals enkele stukken uit de *Nederduytsche Rijmen*.

Drie thema's keren daarin voortdurend weer:

1. zijn nood aan realisme in de uitbeelding van de personages en daarbij aansluitend in hun taalgebruik;
2. zijn eis voor het gebruik van een zuivere taal, ontdaan van alle vreemde smetten;

* Vervolg van het artikel in *Handelingen XXII* (1968), p. 237-261.

3. zijn overtuiging dat de kunst, ook zijn eigen poëzie, niet „lichtvaerdig”, niet lichtzinnig was, wat zovele bedillers en nijdig-aards nochtans beweerden ; zijn kunst was altijd stichtelijk.

Hiervan is alleen het tweede punt belangrijk voor ons onderzoek.

In de eerste uitgaven van werken, die van 1616 : *Roddrick ende Alphonsus, Griane en Lucelle*, is er van dat streven, een zuivere taal te gebruiken, nog geen sprake ; nergens gaat hij tegen taalbedervers te keer, wel tegen onnatuur in het taalgebruik en tegen de benijders.

Dat zullen ook de twee thema's zijn in de *Voor-Reden* van het *Geestigh Liedtboeckxken*, alleen bewaard in posthume edities. In de *Nederduytsche Rijmen* (1620) zijn echter twee brieven aan de kamerbroeders van de *Eglantier* opgenomen : een berijmde (van 1615) en een (ongedateerde) in proza. De rijmbrief klaagt de wantoestanden aan in de kamer als de oorzaken van haar verval. De andere evenwel is een felle aanklacht tegen de taalbedervers : deze zijn echter overal te vinden, niet het minst te Amsterdam ; het voorbeeld van de Brabantse wijnverlater¹ illustreert de dwaasheid ervan, maar tegen de Brabanders gaat het hier helemaal niet, zelfs niet speciaal tegen het Zuiden in het algemeen. Zijn beroep op „Becanes” en de hoge verwachtingen, die hij koesterde van „den gheleerden en seer kunstighe Steven Stevyn” bewijzen dit overduidelijk. Na de lofspraak op Becanus, en vooral op Spiegel, Fallet en Visscher, Coornhert en Stevin, vaart de schrijver onbarmhartig uit tegen „eenige opgeblasen verwaande sotten, die haer redeneeringh soecken te vercierien met Latijnsche, Fransche, Spaensche ofte Italiaensche tarmen”. En volgelingen van die Brabantse Wijn-verlater vindt men nu „daeghelijcx onder de eerlijcke Cooplieden, onder de naam-rechts-geleerde, doch oock insonderheyt in sommighe broetsche taal-mannen of goed-dunckende Voor-spraken, oock in jonge Doctoren, die haer eyghen bral-woorden in haer moeders spraack niet weten te verduytschen. Daerse nochtans soo overvloedich in onse taal te vinden sijn : maer de brood-droncken luyicheydt is vervaert voor den arbeyt, om die te soecken : daerom behelpense haer met het ghereetste. O vreemde Hovaardy ! die ons eyghen Lants-geboren een Revel-duytsch, een krom-tongh en een Koeter-waal maackt ! O ghy, Neder-landers ! waackt op, schuurt u betóóverde óógen open, aenschouwt u eygen blindheyt, laat niet langher dese onwetende duysterheyt u helder gesicht benevele : jaacht dese hóóchmoedighe vreemdelingh, die hier dus

1. Zie het eerste hoofdstuk van deze studie p. 243-244. De brief werd opgenomen in *Werken*, III, p. 147-149.

langh de meester gemaackt heeft, onwaardich wederom naar huys, en haalt met Eerbiedicheydt u verjaachde en schier ontmunte eygenaar in, gelijk als onse oude Cameristen met gróóte (doch willighe) moeyten hebben gepoocht"... Daarmee zijn we terug bij de mannen van de *Twe-spraack*. Er is geen enkele aanleiding in de hele brief om in „dese hóóchmoedighe vreemdelingh” iets anders te zien dan de verbasterde taal, de pronkerige „schuymtael”, zoals trouwens de „verjaechde en schier ontmunte eygenaar” het „eyghen Lants-ingeboren” en onvolprezen Nederlands is. Om die reden is het wel zeer jammer dat de brief niet geda-teerd is...

In de voorredes van zijn twee grote blijspelen zal Bredero zich bepaaldelijk tegen de Brabanders richten, maar niet met dezelfde heftigheid in beide.

De *Reden aande Latynsche-geleerde* in de liminaria van *Moortje* (1617) is zeer belangrijk en dat niet alleen om de aanval op het Brabants. Ironisch en toch niet zonder innige overtuiging verwijt Bredero daarin dat die „Latynsche-geleerde” ten slotte toch hun wetenschap niet meedelen aan het volk in de eigen volkstaal, een reeds oud thema in de strijd om de moedertaal. Voor ons onderzoek zijn evenwel twee andere uitspraken van uitzonderlijk belang: vooreerst Bredero's mededeling over het Amsterdams dat hij Terentius dwong te spreken, en ten tweede zijn aanval op de taal van de ongenoemde Van Ghistele en op de blijvende kwaal van het taalbederf.

Bredero heeft, naar hij zelf zegt, „dien suyverlycken Latinist niet alleen (gedwongen) mal Hollantsch, maer (dat van elck der naaghebuur-Steden begheckte) Amsterdams te prevelen, en te revelkallen: Dan niettemin dese myne sotte stouticheyt en sal u mogelyck niet alleen doen verwonderen, maer misschien een hueghelyck lachen bereyen, vermidts de soete mallicheyt van onse uyt-spraack, insonderheyt duer 't verkorten, of by u ongewoon, of ongebruyck der woorden”². Blijkbaar had dus het Amsterdams ook wel te lijden onder de bespotting van de andere steden en stedelingen; in dit perspectief is de uitdrukkelijke verdediging van het gebruik van het dialect in het *Liedt-Boeck* nog beter te begrijpen: overbodig zal ze wel niet zijn geweest...

Dan komt de aanval op de ongenoemde Cornelis van Ghistele, die nochtans de verdienste had de volledige Terentius en zovele andere klassieken in de volkstaal overgebracht te hebben en zo Bredero's wens, dat de „Latynsche-geleerde” hun wetenschap ten dienste van het volk zouden beoefenen, reeds had vervuld. Toch

2. *Werken*, II, p. 12.

vindt hij geen genade in Bredero's ogen : de Amsterdamse dichter zelf heeft ten minste Terentius' werk „op onse wijze en na mijn macht eerlijck, en uyt eenderhandt eenparich ghekleet, niet met een bedel-rock van hondert duysent snorrepipen, van krommelappen, en ander uytheemsche geleende snipperlingen, gelijk hy over 't sestich Jaren was uytghestrecken in Brabant : Hy sacher uyt, met oorlof, anders noch anders als Esopus Raven, sulcx dat, soo yder 't syne hadde geeigent, hy souwder voorseker heel kaal afghekomen hebben.” Verder heet het, dat hij, Bredero, van Terentius was gaan houden door wat hij over de Carthaginees gehoord had ; „maer doen hy my in dat geckelijck gheschockiert Antwerps verscheen, ick stondt in beraadt of ick huylen wouw of lachen, heb g'er lust in, ghy sult hier of daer noch wel een schampeloentje kryghen, dat u mogelyck wel bevallen en een groot vermaken sal geven, indien ghy gedient zyt met redenen vol getappijte of geborduurde woorden, ghelijck als veel spreuwen van Hovelinghen Stadts schrijvers besighen. Hola ! besongierende Kooplieden, en andere die haar eyghen spraack verarmen en gewelt doen, en liever met een ghelapte gecks kap brallen, dan dat sy willen gaan blincken in een onbesproken effene Mantel. Ach ! wat een willighe armoede hoor ick over 't gantsche Nederlandt ? Souder wel eenich volck onder de Sonne zyn, die met dese verkoren raseryen bevanghen zyn so seer als wy ? het mach wel, maer ick denck het niet. Dan dit weet ghy Hooge Gheleerde best, vermits dat ghy over al t'huys zijt”³.

Hier richt Bredero zich tegen Van Ghisteles vertaling (van 1555, herdrukt in 1596), tegen diens „geckelijck gheschockiert Antwerps”, al schreef Van Ghistele nu niet bepaald Antwerps ! Maar daarover heen richt de Amsterdammer zich tegen het algemeen taalbederf in de Nederlanden en het wordt niet eens duidelijk of hij suggereert dat de oorzaak daarvan eigenlijk in Brabant lag.

Maar doordat Bredero zich blind staarde op de overdadige rederijkerstaal van Van Ghistele, vergat hij alle verdiensten van de Antwerpse rederijker. Karel van Mander had nochtans „Coornhert en Ghistel” als vertalers op één lijn gesteld, maar tevens erop gewezen dat hun werk „met kritiek gelezen moet worden”⁴. En Bredero vergat of wist niet dat Van Ghisteles vertaling toch ook een uiting was van „het ontwakende taalgevoel tegen de depreciatie van het Nederlands door de humanisten”⁵. En zijn spot ten

3. *Werken*, II, p. 12-13.

4. Th. Weevers, *Coornhert's Dolinghe van Ulysse. De eerste Nederlandse Odyssee*. Groningen-Batavia, 1934, p. 145.

5. P. J. M. Van Alphen, *Nederlandse Terentius-vertalingen in de 16e en 17e eeuw*. Tilburg, 1954, p. 50.

opzichte van Van Ghistele heeft hem er toch niet van weerhouden een dankbaar gebruik te maken van de vertaling van de gesmade Antwerpenaar: waar Bredero zijn Franse bron niet goed begreep, voor zijn uitbreidingen en zelfs voor de inhoudsopgave ging hij te leen bij Van Ghistele⁶, die trouwens zijn Latijns model meestal wél zeer goed begrepen had⁷.

Dat overigens de aanval tegen het Antwerps voor Bredero zelf minder belang had dan die tegen het taalbederf in het algemeen, blijkt uit de „schampeljoentjes” die in het *Moortje* voorkomen, zoals Koenraadts karakteristiek van de koopmanstaal (vss. 504 sqq.) ; ja, die „besongierende Kooplieden” moeten het ontgelden, en ook de naäpers van hovelingen, zoals Roemert en de Panlicker Kackerlack ! Antwerps zijn deze voorbeelden zeer zeker niet, wel min of meer overladen met bastaardwoorden, „maatschappelijke, commerciële e.dgl. termen”, die voor het merendeel „zeker in de loop van de 16de eeuw, misschien pas in de 17de eeuw in het Nederlands opgenomen” waren⁸.

De uitspraken in deze *Reden* stemmen ten zeerste overeen met die van de ongedateerde brief aan *De Eglantier*: ook daarin worden in het bijzonder de kooplieden, de advocaten en de heren van de administratie gewaarschuwd... De nieuwe elementen in de *Reden aande Latynsche-geleerde* zijn de bekentenis dat het Amsterdams weleens „begeckt” werd en de daaraan beantwoordende aanval op het „geckelijck gheschockiert Antwerps” van de ongenoemde Cornelis van Ghistele.

Bredero's *Moortje* werd gevolgd door Hoofts *Warenar*. Daarin treedt tegenover de Hollandse „scharpe gezellen” (vs. 433) de Hofmeester Casper op: hij had „t'Antwerpen voor hofmeester gedient over dertigh jaeren” (vs. 506) en zijn taal draagt er nog de sporen van, zoals ook zijn karakter getuigt van wat „kaleteyt” (vs. 519), zoals de „scharpe gezel” Teeuwes het knap-dubbeltinnig formuleert. Was Casper de eerste „Antwerpenaar” op het Amsterdamse toneel ?...

Maar in *Warenar* wordt het Antwerps slechts terloops gebruikt, zonder enige nadruk. De „volle lading” bracht Bredero een goed jaar later met de *Spaanschen Brabander* (1618). „Talrijk zijn in dit stuk de plaatsn waar Br. juist de taal van de pompeuze Brabanders op de korrel neemt. Niet in de laatste plaats is het stuk

6. Cf. J. F. J. Van Tol, *Bredero's „Moortje”, zijn Franse bron en Van Ghistele*. In: *Tijdschrift voor Taal en Letteren*, 19 (1931), p. 15 en 100-109.

7. Van Alphen, *o.c.*, p. 80.

8. R. F. M. Boshouwers, *De Franse leenwoorden in de kluchten en blijspelen van G. A. Bredero*. In: *TNTL*, 79 (1963), p. 189.

te zien als een satirische afrekening met de Franse-taalmode" 9. Nu kijkt men wel enigszins verbaasd op, wanneer men in het voorbericht *Tot den goetwillighen Leser* maar zeer bijkomstig iets te lezen krijgt over de taal; het overgrote deel wordt besteed aan het weerleggen van twee bezwaren vanwege „eenige rechtsche of averechtsche gheleerde Doctoren, met sommige hypokrytesche schijn-heylighe”, die de dichter „schandelijcke oneerlijckheit” en zijn aanval op de „eere-loose-geen-noot-hebbende-moetwillige-Banckeroetiers” verweten hadden. Ten slotte wijst Bredero erop dat hij het spel laat spelen in „een ander tijdt” om alle allusies „op de teghenwoordighe levende” te vermijden. En: „De Brabantsche Tale heb ick tot geen ander eyndt hier in ghevoeght, als om haare arme hovaardy an te wijsen, dat sy also wel haar lebbicheden heeft als de botte Hollanders, die sy soo wel niet en konnen volghen, als wy-lieden haare mis-spraack” 10. In de *Inhoudt van 't Spel* schreef hij bovendien, n.a.v. de bron van zijn blijspel en de hoofdfiguur: „nu also wy geen Spangjert en hadden, of om dattet de ghemeene man niet en souw hebben kunnen verstaan, hebben wy dese namen, de plaats en de tijden, en den Spangjaert in een Brabander verandert, om dies-wille dat, dat volckjen daar vry wat na swijmt” 11.

In het berijmde *Tot den Leser*, geschreven een paar maanden voor zijn dood, zegde Bredero wel:

't Is Amsterdams daar gaatet veur (vs. 68),

maar enige allusie op het Brabants is er niet in te vinden. Doch ook hierin richt de dichter zich tegen hen die zijn bedoelingen hadden miskend, die

Ghelijck als met de vuyle spin,
Die 't goetste neemt ten quaatsten in,
Die 't honich in fenijn verkeert,
Alst in sijn binnenst is verteert (vss. 45-48) 12.

Ook de verschillende lofdichten zeggen nog eens duidelijk:

Hij lieght, die seyt dat ghy ontstichtingh doet 13.

Integendeel, de muze van het blijspel wil door Bredero's stuk iedereen vermaken

Met deuntjes stichtelijck, bequaam van maat en stal,
Van Hollantsche soo wel als van Brabantsche reden 14.

9. Boshouwers, *o.c.*, p. 191.

10. *Werken*, II, p. 144-145.

11. *Werken*, II, p. (150).

12. *Werken*, II, p. (146).

13. *Werken*, II, p. (148).

14. *Werken*, II, p. (149).

Dit alles bewijst toch wel overduidelijk dat het optreden van de imitatie-Antwerps sprekende Spaansche Brabander niet zo zwaar werd opgenomen als sommige latere conclusies het hebben voorgesteld; en Bredero's vrienden en tijdgenoten zullen daarin de dichter ook wel het best hebben begrepen.

Het onderzoek van de *Voorredes*, van Bredero's „theoretische” mededelingen kunnen we thans samenvatten: pas op het einde van zijn kort leven is Bredero gekomen tot een zekere identificatie van taalbederf met Brabants. Die onnatuurlijke rederijkerstaal en met bastaardwoorden overladen stadhuis-taal had hem wel vroeger reeds getroffen, maar de overtuiging dat de Zuidelijke invloed hieraan veel of alle schuld had heeft hij pas laat uitgesproken of ten minste gesuggereerd. Traag is de groei van de figuur Don Jerolimo Rodrigo verlopen, maar het is een voortdurende groei in zijn kluchten en blijspelen. Uit zijn theoretische uiteenzettingen blijkt echter dat eerst in 1617 en eigenlijk pas voorgoed in 1618 het Brabants het te verduren krijgt. En dan nog is de bestrijding van het Brabants ook voor Bredero niet het belangrijkste; trouwens, juist in de opdracht van zijn laatste werk drukte hij nog eens zijn grote bewondering uit voor het werk van de Zuidnederlander Daniël Heinsius¹⁵.

Bovendien moet erop gewezen worden dat Bredero met zijn opvattingen over de volkstaal, de taalverbastering en de verhouding van de volkstaal tot het Latijn helemaal niets nieuws bracht: dat waren de stellingen en opvattingen die vanaf de zestiende eeuw reeds in de Zuidelijke Nederlanden verdedigd werden door vele humanisten, die nog in de zeventiende eeuw verdedigd werden in Noord én Zuid¹⁶, maar die ook toen nog tegenstanders vonden. Het eigene van Bredero is zijn felle verdediging van het Amsterdamse dialect, dat in het begin van de zeventiende eeuw nog verre van toonaangevend blijkt te zijn geweest.

* * *

In hoeverre vinden we nu de weerslag van die beschouwingen in de werken van de dichter, want een verklaring van een auteur in verband met zijn werk is vaak nog heel wat anders dan zijn werk zelf...

En hier is een treffende overeenkomst vast te stellen: in de lyriek, in de „ernstige” dramatiek, in het overgrote deel van

15. Cf. het eerste hoofdstuk van deze studie, p. 247.

16. Cf. id., p. 248, noot 31, ook A. A. Verdenius, *De Spaansche Brabander*. In: *TNTL*, 44 (1925), p. 261 (noot) en J. W. Muller, *Nog een en ander over Bredero's Spaanschen Brabander*. In: *TNTL*, 44 (1925), p. 281.

Bredero's oeuvre zoekt men tevergeefs enige zinspeling op Brabant of op het Zuiden. Alleen de *Klucht vande Koe* en de laatste twee blijspelen leveren thans de stof voor onze beschouwingen. Hoe algemeen de voornaamste passages ook bekend zijn, toch moet ik erbij stilstaan, omdat ze in het geheel van deze beschouwingen wellicht beter tot hun recht kunnen komen.

Vooreerst laat Bredero de *Gaeuw-dief* uit de *Klucht vande Koe* „een buydt op de Reden-rijckers Camer" (vs. 13) stelen en de achterdochtige gildebreders, zo vertelt de handige dief, verdennen elkaar ervan de kist geplunderd te hebben. Dat was wel een loze streek van de dichter, wiens werk toch voor een rederijkerskamer was bestemd! Op het einde van het stuk zegt Joosje, *d'Optrecker* :

Wistent de Rederijkers sy speelden daer af een klucht (vs. 669),

en „ze wisten het" dus! Maar kwaadaardig zijn deze uitspraken niet, en dat is een factor van belang.

Stekeliger is Bredero's karakteristiek van de welbespraakte boer van Ouwer-kerck, Dirck Tyssen, die kan drinken als „een giest". Voor zijn diverse bekwaamheden – rederijker, kannekijker! – geeft de boer onmiddellijk de verklaring :

Voor niet en heb ick by de Vlamingen geen Retrosyn gewiest (vs. 584),

wat hij meteen bewijst met een drinkrondeel, wel parodiërend en toch niet volkomen nonsensicaal, al verstaat de boer al die rederijkerswoorden zeker niet. Maar hij pauwepronkt verder nog met een even dwaas lofrondeel op „de loffelijcke Philosophije", waarvan Joosje niet eens „de helft" verstaat; tussendoor heeft dezelfde optrekker Joosje „dat overdadich kostelijck Fransoys", dat de boer „by de maets van onse Kammer" heeft geleerd, bewonderd, met het prompte besluit :

„Asmen dus moy Francksoys kan lieren in ons eighen lanckt" (vs. 600),

dan moeten zijn kinderen ook naar die rederijkers-leerschool. Natuurlijk voelt de Boer geen prikkeltje spot in deze lovende woorden en hij draaft door, op de reactie van Joosje : „Ick verstaet de helft niet ..."

So doet oock al 't gemeene volck, die weten van geen kunst.
Ick spreek Rondeelen van twaelven, of van viertienen,
Wilger een hebben van vierentwintich, ick selse u verlienen.
Ick spreek Sonnetten, en Balladen uyt de vuyst. (vss. 609-612)

Maar Joosje heeft er genoeg van en ook de Boer valt opnieuw aan het smullen.

Moeten we die „Vlamingen” letterlijk opnemen? Wilde Bredero toen nog de Brabanders sparen? Wellicht niet. De algemene tendens is duidelijk: reactie tegen het dwaze gebruik van bourgondische woorden die uit het Zuiden naar de Noordelijke kamers waren overgewaaid¹⁷. Maar, al krijgen de kamers er hier van langs, Bredero was toch ook maar lid van een dergelijk gezelschap te Amsterdam en in zijn kamer ging alles beslist niet naar wens... Wél hebben we in de geciteerde passages de kiem, die later zal uitgroeien tot een fikse boom.

In de klucht *Van een Huys-man en een Barbier* wordt zeer terloops gezinspeeld op de slechte staat van de wegen in Brabant, en hier staan voor het eerst in Bredero's werk Amsterdam en Brabant tegenover elkaar. Wanneer de praatgrage, maar niet al te snuggere Boer zijn haar wil laten snijden, zal hij de raad van zijn „moertje saliger” volgen: „hout altoos de middel-wech”; die raad volgt hij trouwens altijd: „waer dat ick ga, ick hou altijd de middel-stract”. Daerop antwoordt Meester Gorus, de Barbier:

Dat dunckt mijn is quaet, 'tis wel goet hier t'Amsterdam,
Maer ghy souwt wel beclontert uyt comen datje in Brabant quam¹⁸.

Veel heeft dit niet te betekenen, maar er staat toch *Brabant* en niet *Friesland* of *Zeeland* of zelfs *Holland*, waar de „middelstraten” er niet beter zullen hebben uitgezien!... Zo is het dan toch maar eens gezegd!

Enkele jaren later komen de twee grote blijspelen.

In het *Moortje* ziet Bredero nóg eens de kans om de rederijkers er van langs te geven en toch zijn die uitspraken niet volkomen ongunstig. Reynier, die bepaald geen stichtelijk voorbeeld is van een Amsterdamse „Jonghelingh” of „Vryer”, brengt het relaas van de plannenmakerij en de ontspanningsmogelijkheden der Amsterdamse jongelui (vss. 1444-1555): sommige jonge losbollen zien liever de Engelsen spelen dan de eigen rederijkers:

Want dit volckje wil steeds met alle Menschen gecken (vs. 1454)

en hun manier van spelen kan het niet halen bij die van „de Enghelsche, of andere uytlandsche”:

Sy spreekent uyt haar geest, dees leert uyt een rol (vs. 1461),

17. Cf. A. A. Van Rijnbach, *De Kluchten van Gerbrand Adriaensz. Bredero*. Amsterdam, 1926, p. 126-127, aantekening bij vs. 584.

18. Editie A. A. Van Rijnbach, *o.c.*, p. 83, vss. 79-80.

m.a.w. : de buitenlanders spelen met bezieling, de inheemse rederijkers zeggen hun rol op... Maar anderzijds :

D'uytheemsche die zyn wuft, dees raden tot het goedt,
 En straffen alle quaat bedecktelijck en soet :
 't Was moy, sey schalcke Jan, dat sy lieten haar ghekitabbel :
 Maar 't is telckens weer-an met een hibbel en dribbel.
 Noch leeren sy de luy te laten nijdt en twist,
 En 't is een volck dat selfs staagh buyten de pot pist.
 Wat schaat dat ? seyden ick, of sy somwijls wat twisten,
 Dat doen wel fijnder lien, al zyn't gheen Kameristen. (vss. 1464-71)

De Amsterdamse wereld komt er trouwens helemaal niet zo glorieus uit ! Het is een verzameling liefhebbers van de „lichte natie”, van hun taal radbrakende kooplieden, die er bovendien niet tegen opzien loense zaakjes te doen, zoals de krenterige vader Lambert (vss. 2974-92). Zijn zoon Ritsart is verslingerd op Moy-aal. Voor deze zoon heeft „Brabant” een bepaalde klank :

..... ick was noyt uyer Stadt
 Veerder dan in Brabandt, daar leertmen oock al wat :
 Hoe datmen leven sal met vriendelycke Vrouwen. (vss. 377-379)

Maar ook zonder in Brabant te zijn geweest kende hij heel wat van de kunst „met vriendelycke Vrouwen” te leven, zoals zijn broer en gezellen trouwens. Ook zijn broer Writsart heeft een bepaalde voorkeur :

Want hy het de besteesters en rofsters, en koppelsters op zijn hant,
 So datter niet een nuw snofje komt van oosten of van Brabant :
 Of hy heefter sijn Kouranct of, hoe wel s'et niet luyt roepen.
 (vss. 1520-22)

Een zelfde levensopvatting vinden we bij Roemert, die blijkbaar dient – of voorgeeft te dienen – onder de Prins van Parma (vs. 2053) ; maar behalve een liefhebber van Trijntje en Wijntje, is hij nog een hoogmoedige bluffer. Een van zijn bravoure-stukjes haalde hij uit met de koetsier van de hertog, een Brabander ook blijkens zijn „wt de kerf” gaande „wafel (vs. 1251-52), waarmee hij in zuiver Brabants een weinig nette vraag debiteerde¹⁹.

Onwillekeurig vraagt men zich af of de hopman én Ritsert door hun voorkeur voor het Brabantse niet tot Moy-aal zijn gekomen ? Immers, deze „Spaansche Joffer” (vs. 1602) heeft toch Brabants bloed in de aderen, langs haar moeder (vss. 131-132), die trouwens een „seecker Don” wel aan „die fransoysche sieckt” zal

19. Vs. 1252 ; cf. 1369, waar hij een „Brabander” genoemd wordt. Cf. ook *Moortje*, ed. Stoett, p. XI.

hebben geholpen waaraan hij stierf (vss. 140-141). In Spanje krioelde het bovendien van „Nederlanders van licht alloy” en van „verloopen Brabanders” (vss. 551-552). Overigens was haar moeder niet van de slechtsten, en Moy-aal evenmin.

Brabant blijkt hier dus het land van herkomst te zijn van tal van lichte vrouwen, waaraan de Amsterdamse jongelingschap uit de deftige, bourgondiserend-pratende koopliedenstand haar hart verloor. Van de taal van de Brabanders als zodanig is hier eigenlijk geen spoor, behalve wellicht dat enkele obscene zinnetje van de Brabantse koetsier van de hertog (vs. 1252). Dit kan nu te meer verwondering wekken, omdat hier iemand ten tonele werd gevoerd die wél Brabants kon praten, nl. Moy-aal. Zij spreekt echter „vrij beschaafd” en de bluffende Roemert „spreekt vrij sterk dialect”, evenals Kackerlack, die nochtans geen geboren Amsterdammer is. „Behalve ... Lambert, Geertruy, de marktlieden en Roemer spreken alle andere personen beschaafd Amsterdamsch, met hier en daar een lichte mate van verschil”, zo luidt de belangrijke conclusie van Stoett²⁰: zoals hij in de *Reden aande Latynsche-geleerde* schreef, had hij zijn personages „niet alleen mal Hollantsch, maer (dat van elck der naaghebuur-Steden begheckte) Amsterdams” doen praten; daarmee had hij de gelegenheid laten voorbijgaan om het Brabants er uitdrukkelijk in te pronk te zetten. Integendeel, het zijn juist de rasechte Amsterdamse kooplieden die „schampeljontjes” van „getappijte of geborduurde woorden” ten beste geven: de vele bastaardwoorden uit de taal van de „besongierende Kooplieden”, hier o.a. vertegenwoordigd door de authentieke jonge Amsterdammers, worden door Koenraat, „de Vaders Makelaar”, op een opvallende wijze samen opgesomd (vss. 497-520). En Roemert, „Roover en Ruyter, namaals Kapiteyn te Water”, die in zijn hoogmoed en pocherij heel wat verwantschap vertoont met de latere Don Jerolimo, spreekt vooral... Amsterdams...

Uiteindelijk zijn dus die aanvallen op het Zuiden nog niet erg geweest: de Amsterdammers zijn ten minste even dwaas, zij vergapen zich zelfs aan die afkeurenswaardige import van lichte meisjes en van pompeuze rederijkerstaal. Bovendien zijn ze zelf allesbehalve voorbeelden op welk terrein dan ook!

Veranderde er veel met de *Spaanschen Brabander*? Op het eerste gezicht – mede beïnvloed en bepaald zelfs door een nu eenmaal geldende opvatting – zou men zeggen: ja! Maar kijken we goed toe...

20. G. A. Brederoo's *Moortje*. Uitgegeven en toegelicht door Dr. F. A. Stoett. Zutphen, 1931, p. XXI-XXII.

Brabant wordt duchtig onder handen genomen om de taal en de manieren van zijn inwoners, verpersoonlijkt in Jerolimo Rodrigo, de joncker. Met de twee eerste verzen waarmee Jerolimo zijn monoloog inzet, is eigenlijk het thema van de tegenstelling Noord-Zuid, Holland-Brabant, Amsterdam-Antwerpen, aangegeven :

T'is wel een schoone stadt, moor 'tvolcxken is te vies :
In Brabant sayn de liens ghemaynlijck exkies ...²¹.

Hoe „exkies” ? Waarin ? Alles vernemen we verder. Amsterdam is wel schoon, maar de bewoners zijn rare kwasten, tegenover de „exkieze” Brabanders, gekleed (en zich gedragend) „Als kleyne Konincxkens of sienelaycke Goden”. Dan volgt de herinnering aan de „Kayserlaijcke Stadt ! Hantwerpen groot en raijck”, aan me-jonkers avonturen in de beruchte Lepelstraat aldaar, oorzaak van zijn „schandelaijck falgeren”. Hij poetste de plaat, betaalde zijn „Krediteurs” met „al het goeyken damen was vertrouwt / Van mijn ghebuurkens hier t'Amsterdam” (vss. 29-30) en nu is hij al ongeveer een maand in de Amstelstad, waar „veel goeyen Liens” zijn : goedgevolig en goedgeefs en die de spreuk vergeten : „Al sietmen de luy men kensse niet”. Die goedgevolige en goedgeefse Amsterdammers houden hem voor een rijk koopman, maar de Brabander heeft genoeg humor om met wat zelfspot te besluiten :

Zemers, ben ick rayck, so moet mayn goeyken wel inviesibel,,gaan (vs. 46).

Daar staat hij, al ten voeten uit getekend : een „kleyn Konincxken of sienelaycke God”, welbespraakt en nog meer berooid, levend in onzekerheid en van de goedgevoligheid van de Amsterdamse „botmuylen” ; maar hij is zich van dat alles terdege bewust en daarom kan hij om zichzelf ook weleens grinniken met inwendig plezier.

Onmiddellijk hierop verschijnt zijn tegenspeler en helper, Robbeknol : een „nettert” ter wille van zijn naam en ook een inwijkeling – hij is van Embden, God bettert ! (vs. 66) – ; al dadelijk vergaapt hij zich aan de kwasten aan mejonkers benen en dies meer ! Graag neemt hij dan ook het aanbod van Jerolimo aan, bij hem in dienst te treden.

Volgt dan de beruchte passage over het „heeroycke” Brabants en het „botte” Hollands, met de Bredero-antwoorden van Robbeknol, want wat deze sympathieke „Embder potschijter” allemaal zegt, weet vooral zijn dichter, niet Robbeknol zelf, evenmin trouwens als vroeger Dirck Tyssen-met-zijn-koe zelf inderdaad die nonsensicale rondelen kon vinden, ondanks zijn scholing bij de Vlamingen ! En dat Jerolimo daarbij ook dubbelzinnige woorden

21. De citaten uit *Spaanschen Brabander* komen ook uit *Werken*, II, p. (153)-232.

gebruikt met averechtse lof voor dat Brabants, past bij zijn galgenhumor. De seigneuriale spotzucht komt bij Jerolimo al dadelijk boven, wanneer hij tot Robbeknol zegt :

Was ou moeyer noch maaght, ick liet ou een Brabander maken (vs. 182).

Hoezeer nu „Aaltje Melis” haar maagdom bewaard had, hebben we pas van haar zoon Robbeknol zelf vernomen !

Jerolimo vindt het Brabants „een Robsodi, nonpareylle sonder weergae” (vs. 183) ; immers : „die ons verstoot, die verstoot alle spraken” (vs. 181). Daarmee kan Robbeknol-Bredero wel een eindje meegaan, maar hij ziet het toch anders : 't is een mengelmoes van Frans, Spaans, Italiaans :

De Brabanders slachten d'Enghelsche of de spreeuwen, sy kennen
van elcks wat (vs. 187).

Als al het uitheemse gebannen werd, dan

Souwen de Brabellaars staan kijken met haar arme jottoose taal
(vs. 196).

Daarmee is eigenlijk alles gezegd en het was het oude, reeds zestiende-eeuwse verwijt aan het adres van alle taalbedervers. Maar de rederijkers moeten er ook nog het hunne van krijgen !

Woor woren de Hollantsche botmuylen ? niemant van so veel
En quamber te voorschijn in ons magnifijclaijck Retorijclaijck lantjuweel,
Da was een dingen van d'ander Waerelt, 'tis rekreatieflijck te lesen
Moor sjases par Dio sante, wa plochtender elegante Poëten te wesen.
Item daar haddege Kastileyn, de Roovere, Gistellen, en Kolijn,
En Jan Baptisten Houwaart, dat bayloy goeye meesters zijn :
Dat waaren liens vol perfeccy : en van devine eloquency.
Yghelijck wordeken datse aggeerden, of nomineerden, dat was een
[sentency.

Het minste datse sprooken dat was een reffiereyn, en dat so extravagant
Van uytspiraack, trots een Oostersche Phar-heer, of Luytersche Predikant.
En bay hoor rondeelen en balladen (met licencie magh icket vry seggen)
Daar mogen de Hollandse boerelicke-dichters hoor broeck by leggen.

Robbeknol waarschuwt spottend :

Werpt de Vlamingen niet wegh, mijn Joncker, watje doet,
Met huldere incarnatie, en Palleys vol minnen, en suyckerbosjes soet.

Hierop besluit Jerolimo evenwel nogal onverwacht :

Baste, al stillekens, ick hees ghenoech van die mufte miskienen Retrosynen.
(vss. 207-221)

Als is over deze tekst al vaker geschreven, toch eist hij dat we er ook hier bij blijven stilstaan: De laatste reactie van Jerolimo bewijst wel dat, ondanks alle voorafgaande lof voor de rederijkers, hun kunst hem weinig kon schelen; verder is er dan in het spel ook geen sprake meer van.

In de *Spaanschen Brabander* komen nogal aardig wat onjuistheden en anachronismen voor, want uiteindelijk ging het toch om het Amsterdam uit Bredero's tijd. Maar moest de Sinjoor Jerolimo niet geweten hebben dat op het geroemde landjuweel, dat in de tijd van het spel pas tot het verleden behoorde, de „Hollantsche botmuylen” afwezig waren, omdat het alleen Brabantse kamers betrof? Blijkbaar kwam deze uitspraak goed te pas voor Bredero zelf... en Jerolimo bewees ermee hoe weinig hij eigenlijk thuis was in die echte poëtenwereld, ondanks al die „goeye meesters”.

Ja, die „goeye meesters”! Bekend is dat werken van Jan Baptisten Houwaert nog in Bredero's tijd verschenen en wel te Amsterdam²²: één in 1612, ingeleid door Bredero's eigen lofdichter Abraham De Coninck, die wel bezwaar had tegen het gebruik van „eenighe uytheemsche woorden”; dit werk verscheen bovendien met lofdichten van Gerrit Hendrickx van Breughel en van de Mechelse dichter Jan Thieullier²³; een ander werk verscheen nog in 1616, na Hollandse uitgaven van 1598, 1605, 1612 en 1614.

Kastileyn – Matthijs de Castelein –: zijn werken verschenen pas na zijn dood en werden nog in 1612 en 1616 gepubliceerd te Rotterdam.

Antonis de Roovere († 1482), de Bruggeling wiens *Rethoricale Wercken* pas in 1562 te Antwerpen waren uitgegeven, was in de zeventiende eeuw bij de Zuidnederlanders nog niet vergeten, en ook niet in het Noorden. Het is zelfs niet uitgesloten dat Bredero de spreuk van zijn blijspel aan De Roovere ontleende: „Het laatste van de vier Rondeelen heeft tot tweeden en achtsten regel: Al sietmen de lieden men kentse niet”²⁴.

„Gistellen” is natuurlijk Cornelis van Ghistele, de bekende „vertaler” van Terentius en van vele andere klassieken en tegen wie Bredero het al eens in alle ernst had opgenomen in het woord vooraf van zijn *Moortje*. Van diens vertalingen van Horatius was te Leiden een herdruk verschenen in 1599, van die van Ovidius te Rotterdam in 1600, 1607 en 1615, van die van Terentius te Ant-

22. E. Rombauts, *In de omgeving van de „Spaansche Brabander”*. In: *Album Prof. Dr. Frank Baur*, II, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1948, p. 196-200.

23. Dat ITP hoogstwaarschijnlijk Jan Thieullier is, heeft Dr. F. Van Vinckenroye aangetoond in zijn artikel: *Jan Thieullier, lofdichter van J. B. Houwaert*, in: *Spiegel der Letteren*, 6 (1962-1963), p. 57-62.

24. G. C. Van 't Hoog, *Antonis de Roovere*. Amsterdam, s.d. (1918), p. 35 noot. In de editie van het werk van De Roovere door Mak staat dit rondeel p. 320.

werpen in 1596, van die van Vergilius te Rotterdam in 1589 en 1609. Een succes dus tot in Bredero's eigenste tijd!

Met „Kolijn” zou Colijn van Rijsssele bedoeld zijn, wiens *Spiegel der Minnen* in 1561 te Haarlem was uitgegeven door niemand minder dan Coornhert. In 1617 verscheen een derde druk te Rotterdam.

Dat in het begin van de zeventiende eeuw de faam van deze rederijkers nog niet tot het verleden behoorde, zeker niet bij de uitgeweken Vlamingen en Brabanders, bleek ook uit de *Nederduytsche Helicon*, in 1610 te Haarlem uitgegeven en verzorgd door „dichters” uit Karel van Manders omgeving. Jasper Bernaerds laat „Konstoeffenaer” zeggen in de *Velt-dichtsche Tsaemspraeck*:

Tsoud' dan te spreken passen
Van dien *Lusthof*, daer langh *De Roover ernstigh groot*
Alleen wracht. Maer doe d'*Heer, de Casteleyn* geboot,
Dien t'op'nen elck : quam haest *Colyn* met konst geladen,
End' *Gistel, van der Noot*, om maken wegh end' paden
.....²⁵.

Vier verzen verder wordt, tussen tal van anderen, ook Houwaert genoemd²⁶.

Bredero vermeldde Lucas De Heere en Jan van der Noot niet in Jerolimo's tirade; Houwaert paste inderdaad beter in dat gezelschap. En behalve van De Roovere werden nog in Bredero's tijd werken van juist die „goeye meesters” gedrukt, alle in het Noorden en zelfs nog wel te Amsterdam... Hierbij waren bovendien de „Vlamingen” niet vergeten: Kastileyn, de Roovere en Kolijn waren Vlamingen!

Onder „de Vlamingen” verstond Jerolimo – en Bredero! – wellicht wat anders: dezelfden als de leermeesters van boer Dirck Tyssen? En draagt Jerolimo „die mufte miskienen Retrosynen” eigenlijk toch niet in zijn hart, nog veel minder zal dat het geval geweest zijn met zijn dichter, Bredero. Ook hier is de algemene tendens duidelijk: het gaat de dichter om Jerolimo's leermeesters in de bourgondiserende welsprekendheid en tegen hun verderfzaaiende taal ageerde Bredero. Maar nieuws bevatten zijn uitvallen eigenlijk niet²⁷.

Reageerde Bredero dan vanuit het zgn. superioriteitsgevoel van

25. *Den Nederduytschen Helicon*, p. 73.

26. J. Te Winkel in *TNTL*, 18 (1899), p. 248 en 260 zegt dat er 117 „dichters” genoemd worden; in zijn: *Ontwikkelingsgang ...*, III/2, p. 67: 116 dichters.

27. Daarop wees ook A. A. Verdenius, *De Spaansche Brabander*. In: *TNTL*, 44 (1925), p. 261 voetnoot: „Bredero kan bij deze hele passage (vs. 175-220) zeer wel aan de *Twespraeck* gedacht hebben.”

de Amsterdammer die zijn stad machtig zag uitgroeien en die zich bewust was van zijn eigenwaarde ? Dat wordt toch veelal beweerd. Maar die visie lijkt me een typische misvatting van onze negentiende-eeuwse en latere Bredero-interpretatoren, die vanuit het eigen standpunt ten opzichte van het koddig-gewaande Vlaams een oordeel velden.

Is Jerolimo's taal wel zo dwaas en bespottelijk voor diegenen met wie hij op het toneel staat ? Of vergapen dezen er zich aan ?

Vergelijken we even de scène tussen Jerolimo en de twee snollen met het origineel ; dit laatste heeft o.a. : hij was daar met hen „koutende den boha maeckende ende hun gevende meer soete ende vriendelijcke woorden dan wel den geleerden Ovidius soude hebben kunnen doen." Zij wilden hem een ontbijt doen betalen „met oec de ghewoonlijcke mercede dier toe staet." Maar dat lukt niet ; Jerolimo krijgt het benauwd „ende brocht alsoo veel blau excusatien bij" ²⁸. Daarom lieten zij hem staan.

Behalve het zo gewraakte maar kostelijke verhaal van de twee snollen, hoe zij „in 't groote gilt" (vs. 730) geraakten, gaat dit toneel terug op het origineel. Maar wat heeft Bredero ervan gemaakt !

Zodra ze Jerolimo zien, menen ze een „Signeur" voor zich te hebben ; en Jerolimo praat inderdaad beter dan Ovidius ! Maar hij, die in de Antwerpse Lepelstraat wel de gave des onderscheids zal hebben verworven, spreekt ze aan als :

Triumphante vroukens, met eer en deucht bepaerelt (vs. 618) !

Onmiddellijk trachten de met alle eer geïnvestitueerde Majesteiten Jerolimo's taaltje na te spreken. Hierbij denken we onwillekeurig terug aan de bedenkelijke faam die Brabant „genoot" in *Moortje* ! Nu blijkt ook duidelijk dat Roemer Visscher niet zonder grond had gehekeld :

De Meyskens van de Courtosye,
Stellen op Brabants haer fantasie :

.....

Op Brabants segghense jae voorwaer :

Op Brabants spreken sy alle gaer :

Op Brabants singhense haren sangh :

.....

Amsterdamse Dochters doet mijn bescheyt,

Schaemt ghy u van de Hollantsche botticheyt ? ²⁹

28. C. J. Vierhout, *Bredero's Spaansche Brabander vergeleken met den Lazarus van Tormes*. In : *Noord en Zuid*, 17 (1894), p. 153.

29. N. Van der Laan, *Uit Roemer Visscher's Brabbeling I*. Utrecht, 1918, p. 76-77 ; uitgegeven in 1614.

Treffender voorbeelden dan Trijn en An kunnen bezwaarlijk gevonden worden : ze passen zich zo goed en zo kwaad het gaat aan bij Jerolimo's „discours", al verstaan ze hem ook niet, wanneer hij deze „Goddinneken" vergelijkt bij al de Olympus-dames en bij

De Spartsche Coningin, die 't hoochmoedige Troyen
Ten bloet en brande brocht, en 'tGrieksche Legher doyen (vss. 630-631).

Rijm en zinsbouw zullen hierbij voorzeker hun komische kracht niet gemist hebben !

Een lange tirade volgt, een opeenstapeling van uilenspiegelse dwaasheden en complimenten :

Provinciale Maecht, hoe kundy discoureren.
Ghelijck als den Parnas' van Henste-woter spuyt,
So vloeyen van u tongh de schoone woorden uyt.
De Mussen hebben u in plets van Moeyers speenen
Ghevoeyert en ghesoocht, met goeyen Hippocrene.

.....

O ghy Bataviersche Marcurialistinnen ! (vss. 639-643, 647)

De „dames" willen tot „specy in manum" komen, maar luisteren geduldig en zingen zowaar mee, „Op Brabants singhense" ! Maar wanneer ze de jonker nog eens geld vragen, dan moet hij „te noenent raasen" (vs. 691) en „op de Bors" zijn (vs. 692) – want hij is een koopman ! – en weer bedenkt hij voor zichzelf :

Men siel 'ken weet gheen raat, een rijck man die het heet (vs. 696),

nl. het gevraagde „hallif stuck van achten" ! Maar meteen heeft hij de oplossing gevonden : de „blau excusatie" blijven inderdaad „blauw", maar het zijn er geniale en Jerolimo houdt alle eer voor zich :

Want liens die in haar eer en reputacy,,staan
Die moeten by gheen wijn noch lichte nacy,,gaan (vss. 708-9),

en met een meesterlijk :

Ie vo Bassa la man, de Vostre Signory (vs. 713)

verbluft hij de nijgende Trijn en An en nog het meest Robbeknol. Een laatste duwtje van Uilenspiegel-Jerolimo luidt dan :

Ick kus de vloy, Juffrouw, die op u hont gheseten,,het (vs. 717).

Daarmee verdwijnt hij, de verblufte „lichte nacy" achterlatend, die moet bekennen dat ze erin gelopen was !

En zo is het aldoor : met zijn blufferige grootspraak, als een authentieke schatrijke koopman-edelman, weet hij zelfs Gierighe Geeraert, voor wie „Twie kleyntjes” al „ien groot” maken (vs. 1686), en Byateris, die blijkens haar schuine avonturen ook niet van gisteren is, met een kluitje in het riet te sturen. Dan is het tijd om „no Kuylenborgh en Vyanen” te „verraysen” (vs. 1879) !

Dat Jerolimo ondanks zijn pronkzucht niet zo kwaad is blijkt vooreerst uit een kwalificatie van Bredero zelf : in de *Inhoudt van 't Spel* noemde hij hem Robbeknols „eerlijck-hertighe doch arme Meester”³⁰ ; niet minder blijkt dat op het toneel : voor die Meester heeft Robbeknol alle sympathie. Hartelijk kan Jerolimo erom lachen, als Robbeknol bleek van angst komt binnenstormen na de ontmoeting met de lijkstoet. En als ze samen eten van het bij toeval verworven geld van Jerolimo, wordt „syn eerlijck-hertighe doch arme Meester” waarachtig week : met de zo sympathieke aanspreking „Robbeken” (vs. 1595) vertelt ook hij zijn hele geschiedenis, om hem wat later „verlof” te geven en zelf te „verraysen” !

En wat voor Amsterdammers stelde Bredero tegenover Jerolimo ? Behalve een paar deugnieten van kinderen, een stel „ouwe Klouwers” die „met haer slechte manieren, spraack en kleedinghe, de oprechte slechtheyt der Amstelredammers” bewijzen³¹. Ja, maar wat zijn dat scheve „patriotten” ! Het is toch maar „klootjes volc, dat goet weet van alle katte quaat” (vs. 391). Wat zij van hun stadgenoten weten te vertellen, is allesbehalve „oprecht” en „slecht”. Hetzelfde geldt trouwens voor de twee snollen, die nu eens niet uit Brabant komen maar uit de „schoone stadt” Amsterdam zelf, en voor de goedgehartige Spinsters, wier verleden ook niet erg stichtelijk is geweest. Ook Byateris en Gierighe Geeraert zijn precies geen pronkstukken ; wel bewijzen ze dat ze niet zo „discouereeren” (vs. 639) kunnen als de Brabanders : zij zeggen het hard en ruw, zonder ook maar het kleinste blaadje voor de mond te nemen. De Notaris is een druk-doende „geleerde” en spreekt dus ook af en toe een bourgondisch woord om indruk te maken ; de schout is altijd in de herbergen te vinden. Het Amsterdam dat opgeroepen wordt in de diverse gesprekken van de „patriotten”, de Spinsters, van Geeraert en Byateris is allesbehalve getooid met „oprechte slechtheyt”, tenzij men die uitdrukking neemt in haar moderne betekenis ! Het zijn verhalen en kletspraatjes die passen op het komische toneel, maar precies geen kieskeurig volkje uittekenen. De namen alleen reeds spreken boekdelen en steken

30. *Werken*, II, p. (150).

31. *Werken*, II, p. (150).

meestal schril af tegen de enkele „Antwerpse” namen. En is „Beningje Nanincx susterlings afters-kijnt inde bonte luyt” te Amsterdam (vs. 1755) minder koddig dan „Naast de blaeuwe boterham, by Hanssens zoons Grootmoeyers” (vs. 858) te Antwerpen ?

Onder die „patriotten” zijn trouwens nog heel wat – twee deden ? – vreemdelingen, ook „bankerotiers”. Moet er bovendien op gewezen worden dat al wat te Amsterdam *Deen, knoet, poep of mof* heette, met die aanduiding ook gekwalificeerd was als : lompe en plomp en onbeschoft en vagebondachtig ; een *Brabander* had dan toch nog andere manieren, zelfs als bankroet ook hem naar de Amstelstad had gevoerd !

Het vijfde bedrijf brengt dan zovele Amsterdamse glories bijeen : een bonte groep – nog vier schuldeisers meer dan in het origineel ! – bekvecht om Jerolimo's bezittingen : nihil ! Nu blijkt wat Jerolimo helemaal in het begin gezegd had : er waren nog goedgebouwde en goedgeefse lieden te Amsterdam, inderdaad niet al te snugger ;

't Is tijd da wy die bot-muylen, die huybens wat fatsonneeren :
Men moet haar altemets een spelken en een kluchtken leeren. (vss. 43-44)

Dat heeft deze nieuwe Uilenspiegel of Reinaert gedaan : als grand seigneur en als koopman iedereen overbluft en met schone, voor hen zo vaak onbegrijpelijke – en daarom wellicht vertrouwen-inboezemende – woorden betaald. Een „spelleken” dat er mocht zijn ! En niet te vergeten : „het kluchtken” werd gespeeld door twee inwijkelingen, de ene uit het Zuiden, de andere uit het Noorden, de „eerlijck-hertighe doch arme Meester” Jerolimo en zijn trouwe knecht Robbeknol, tussen wie een vertrouwelijke vriendschap was gegroeid. Terecht schreef Muller : „Deze tegenstelling tusschen de oudingezetene, Amsterdamsche burgerij – meerendeels nog 'slecht en recht' van leefwijze, tegen de uiterlijk meer beschaafde Brabanders met zekeren stillen nijd op-, daarentegen op de plumpe Oosterlingen minachtend neerziende, en op beide groepen naijverig – en die inkomelingen uit Zuid en Oost is een factor in Bredero's spel, welks betekenis mij toeschijnt niet altijd op zijn volle waarde geschat te zijn”³².

De toeschouwers konden lachen én met Jerolimo én met de hele en halve Amsterdammers ; wie hier het belachelijkst is, dat is zeer de vraag !

De Amsterdamse officiële taal, de meeste literaire verhalen, niet het minst de koopliedentaal waren niet vrij van, integendeel :

32. J. W. Muller, *Nog een en ander over Bredero's Spaenschen Brabander*. In : *TNTL*, 44 (1925), p. 281.

krioelden van Jerolimosiaanse woorden en zinswendingen. Men moet b.v. maar eens bepaalde verslagen (als dat van Oldenbarnevelds secretaris) lezen, of vertalingen als die van Bredero's vriend Reinier Telle, of koopmanscontracten om zich daarvan te overtuigen. En de leidende stand en de kooplieden gaven toch de toon aan. We vinden ze niet in de *Spaanschen Brabander*, maar tegen beide groepen was Bredero al voldoende uitgevaren in zijn *Moortje*.

Ook de *Spaanschen Brabander* is de dramatisering van een verhaal „na 's lands gelegenheid verduist”. Zo kwam de Brabander met zijn taal en manieren in het spel. Jerolimo is echter tóch een andere figuur geworden dan de naamloze Spaanse „escudero” van het origineel. Niet alleen promoveerde Bredero hem tot hoofdpersonage, maar bovendien werd hij van louter ijdelruit en armoedzaaiër nog een uilenspiegel; mét zijn „sieckte” werd hij tot zijn genezing door de Heer niet alleen gezegend met een rijke inbeelding, maar bovendien nog met een knappe mensenkennis, een zin voor galgenhumor en een gewiektheid, die hij erfde van Reinaert en van Uilenspiegel, die beiden door de eeuwen heen in het land van Vlaanderen en Brabant bleven rondwaren!

Dat Bredero zelf in zijn inleiding slechts in bijkomende orde gewaagt van Jerolimo's Brabanderschap en Brabantse taal, en dat de reacties zich niet gericht hebben tegen die taal in het spel, is in dezen ook veelzeggend. Bredero waarschuwde immers tevergeefs tegen die taal. Hij schreef zijn *Spaanschen Brabander* met evenveel spot voor de Amsterdammers, vanuit de situatie van iemand die tevergeefs vocht.

* * *

Niet alleen uit de *Voorredes*, ook uit zijn werken zelf blijkt dus dat Bredero pas laat ten strijde is getrokken tegen de verbasterende invloed, die het Zuiden op de taal heette uit te oefenen. Daarbij moeten we ook in acht nemen, dat Bredero's opvattingen niet nieuw waren en door velen gedeeld werden. Slechts de tegenstelling Brabants-Hollands, bepaaldelijk Antwerps-Amsterdams is enigszins van hem. Maar de meeste dichters waren het daarmee eens, ook „Brabantse”, en de volkstaal ging haar eigen weg, beïnvloed door de hogere bevolkingslagen, die sterk door het opgesmukte Brabants beïnvloed waren. Bredero's strijd was een nutteloze strijd, te meer omdat hij wist dat het Amsterdams ook buiten zijn eigen stad als „koddig” werd beschouwd.

De *Spaanschen Brabander* is een meesterstuk door die schitterende evocatie van het lagere stadsleven, door de typering van

zovele voor ons oog oplevende mensen. Maar als zodanig, als evocatie van dat lagere stadsleven, is het stuk ook gegroeid vanuit een minderwaardigheidspositie, niet vanuit een superioriteitsgevoel. Voorzeker, Bredero heeft zijn Jerolimo te kijk gezet in al zijn opgeblazenheid en met nog tal van andere gebreken, maar bepaald ook met sympathie voor zijn gewiekstheid en zijn superieure levenskunst ! Ondanks alle spot, moet hij in die Brabander een charge gegeven hebben van mensen tegen wie hij, misschien tegen wil en dank, moest opkijken !

Deze vaststelling doet in geen dele afbreuk aan Bredero's kunstenaarschap. Het Amsterdams werd pas enkele decennia later toonaangevend ; toen Bredero stierf was het ook „drollig”, een komische taal die paste op het komische toneel. Als Amsterdammer heeft hij zich ingespannen voor de verdediging van een zuivere taal, gegroeid uit het volk, maar zover was het toen nog niet en in die strijd stond Bredero helemaal niet alleen. De zelfbewuste negentiende eeuw heeft haar psychologie overgebracht op een geniale figuur, die evenwel meer dan twee eeuwen vroeger leefde en in een totaal andere situatie, niet in een situatie van verworvenheid en superioriteit, maar in een situatie van strijd en zich verwerende inferioriteit.

De verhouding van de godsdienst en de cultuur in Erasmus' ideaal van de mens

door

CONSTANT MATHEEUSSEN

Beatus Rhenanus weet ons te vertellen dat Erasmus¹, toen hij op het punt stond zijn *Adagia* uit te geven, van een aantal humanisten te horen kreeg: „Erasme, tu evulgas mysteria nostra”. „Sed”, zo gaat de biograaf verder, „cupiebat is omnibus ea aperta esse quo perfectam eruditionem consequeretur”².

Dit getuigenis typeert de ingesteldheid van Erasmus. Hij is pedagoog in hart en nieren: hij verwacht iets van zijn tijd, schetst hoopvol het beeld van een nieuwe generatie³.

1. Dit artikel is gebaseerd op onze lezing voor de *Kon. Zuidnederlandse Maatschappij* ... van 9 maart 1969. Qua problematiek hangt het nauw samen met wat we behandeld hebben in een bijdrage in een door de Leuvense Universiteit (ed. J. Coppens) uitgegeven feestbundel ter gelegenheid van het Erasmusjaar (1969). Onze bijdrage daar is getiteld: *Religio und litterae im Menschenideal des Erasmus*. De waarschijnlijke titel van de bundel is: *Scrinium Erasmianum*; vermoedelijk verschijnt hij eind 1969. Onze twee artikels zijn complementair. Voor de bibliografie verwijzen we naar *Religio und litterae*. Naar de werken van Erasmus wordt in dit artikel verwezen op grond van de volgende uitgaven:

- *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia ... in decem tomos distincta ... Lugduni Batavorum, 1703-1706* (de uitgave van J. Clericus, in 10 vol., gespreid over 11 delen; = LB);
- *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum per P. S. Allen, H. M. Allen et H. W. Garrod*. 12 dln., Oxonii, 1906-1958 (= A, gevolgd door de verwijzing naar het deel en het volgnummer van de brief; voor de inleidende brieven uit deel I is dit nummer voorafgegaan door de aanduiding: nr.);
- Desiderius Erasmus Roterodamus, *Ausgewählte Werke. In Gemeinschaft mit Annemarie Holborn herausgegeben von H. Holborn. (Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation.)* München, 1934 (= ed. Holborn; er is een fotomechanische herdruk van 1964);
- Desiderio Erasmo da Rotterdam, *Il Ciceroniano o dello stilo migliore. Testo latino critico, traduzione italiana, prefazione, introduzione e note a cura di A. Gambaro.* (Brescia), (1965) (= ed. Gambaro);
- Erasme, *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis. Etude critique, traduction et commentaire par J.-Cl. Margolin.* (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 77.) Genève, 1966 (= ed. Margolin);
- De *Antibarbari* werden uitgegeven door A. Hyma in zijn werk: *The Youth of Erasmus.* (University of Michigan Publications. History and Political Science, 10.) Ann Arbor, 1930 (= ed. Hyma); deze uitgave geeft de definitieve tekst (uitgave van Beatus Rhenanus, 1540), in synopsis met een tekst uit een handschrift van Gouda, teruggaande op een vroegere redactie.

2. A I, nr. 4, rr. 413-416; p. 67.

3. Het is tekenend voor de barricadenmentaliteit, die we ook bij de Italiaanse voorvechters kunnen aanwijzen: cf. de brief van Guarino da Verona aan zijn zoon

Er zijn een aantal werken waarin hij gepoogd heeft het mens-ideaal waar hij naar uitzag te omschrijven, te preciseren, te verdedigen ook: ze omspannen ongeveer zijn hele auteursloopbaan. We noemen: *Antibarbari* (jeugdwerk, ong. 1490), het *Enchiridion* (1503), de *Paraclesis* (1516) en de *Ciceronianus* (1528)⁴.

— 1 —

Het heeft zijn belang na te gaan hoe in deze werken Erasmus er zelf toe komt zijn ideaal te omspelen, preciezer gezegd: in het kader van welke vraagstellingen zijn formuleringen te plaatsen zijn⁵. Dit kader is dubbel. *Vooreerst* wordt de vraag gesteld naar het bestaansrecht van een streven naar hoogstaande cultuur; dit is concreet een reactie tegen de *barbaries*⁶ en, positief, een pleidooi voor de *bonae litterae*. Men zou er evenwel verkeerd aan doen dit als een louter vormelijk streven te zien, als een esthetisch spel: de esthetiserende levensvorm is niet onverschillig tegenover de inhoud, is er medebepalend voor⁷; en verder heeft Erasmus oog voor de *opinionones veterum*: een van de belangrijkste verwezenlijkingen in dit opzicht is de valorisatie van de *humanitas*-idee⁸. De *tweede* context is de bekommernis op het vlak van het ethisch-religieus beleven⁹: een streven om het begrip *pietas* een nieuwe inhoud te geven.

Niccolò (uit 1452), afgedrukt in *Il pensiero pedagogico dello umanesimo a cura di E. Garin. (I classici della pedagogia italiana.)* Firenze, (1958), p. 416-421. Het is de tekst zoals hij werd uitgegeven door R. Sabbadini, *Epistolario di Guarino Veronese*. Vol. II. Venezia, 1916, nr. 862, pp. 581-584. Voor Erasmus' verwachtingen, cf. bijv. *Ecclesiastes* (LB V, 851BD). Niet steeds was zijn terugblik zo optimistisch; in zijn late brieven klinkt vaak ontgoocheling: cf. bijv. A VII, 1887 (uit 1527).

4. Een verantwoording van die keuze vindt men in ons artikel *Religio und litterae*.

5. Voor dit onderzoek verwijzen we naar ons artikel *Religio und litterae*.

6. Op te merken valt dus dat deze polemieken bij de protagonisten aanvankelijk met een breukbewustzijn tegenover het verleden gepaard ging.

7. Cf. W. Koehler, *Erasmus von Rotterdam als religiöse Persönlichkeit*. In: *Voordrachten gehouden ter herdenking van den sterfdag van Erasmus op 10 en 11 juli te Rotterdam*. 's Gravenhage, p. 216. Deze invloed doet zich o.a. gelden bij Erasmus' afwijzen van revolutionaire oplossingen.

8. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana. (Studien der Bibliothek Warburg, 22.)* Leipzig-Berlin, 1931. Wat de studie van het antiek-Romeinse *humanitas*-ideaal betreft, vindt men een *status quaestionis* van de problematiek bij R. Riëks, *Homo, humanus, humanitas. Zur Humanität in der lateinischen Literatur des ersten nachchristlichen Jahrhunderts*. München, 1967, pp. 14-25.

9. Met opzet gebruiken we deze term: de religieuze geschriften van Erasmus leggen vaak de klemtoon op het ethische. Dit beduidt echter niet (al is dit meer dan eens gezegd) dat godsdienst bij hem tot een ethiek wordt herleid. Voor deze problematiek leze men de beschouwingen van R. Pfeiffer in zijn artikel *Die Einbeit im geistigen Werk des Erasmus* (verschenen in *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 15, 1937), pp. 483-484. Dezelfde formulering werd door de auteur hernomen in zijn voordracht *Erasmus und die Einbeit*

Al liggen in de afzonderlijke werken de accenten meer bepaald op één der elementen (*pietas* of *litterae*), toch is steeds ook het complementair paneel van het tweeluik mee uitgeschilderd.

Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de *Antibarbari*. Men heeft dit werk aangezien als een humanistisch manifest¹⁰, en het is dat ook. Maar dit sluit niet in dat het louter litterairesthetisch humanistisch zou zijn, een tegenpool, en slechts dat, van het mensideaal van de *Devotio moderna*. Het is meer dan het werk van een litteraat. Erasmus gaat hier een ernstige confrontatie aan met religieuze, devotionele waarden, en wel op een dubbele wijze: negatief, wat te verwachten was, want op de eerste plaats zijn de dragers van de *barbaries* toch de monniken; negatief ook in zoverre Erasmus het gebruiken van religieuze waarden als dekmantel voor eigen gebreken aan de kaak stelt: „Nam ut est res omnium optima religio, ita (nobili historico teste) ad quidvis vitii pretextendum commodatissimum pallium, eo quod si quis in ipsa vicia conetur animadvertere, religionem qua sese obumbraverunt violare plerisque videatur: sepe ita tuto latet vicium proximitate boni”¹¹. Zo dan ook doen sommigen in hun verzet tegen de *litterae* zich wel voor als de pleitbezorgers van de godsdienstige *simplicitas*, maar in werkelijkheid beveiligen zij hun eigen afgunst en hoogmoed¹²; en bepaalde abten – het merendeel tegenwoordig, zegt Erasmus – willen hun schaapjes mak houden door ze dom te houden¹³: godsdienstige motieven kan men dat bezwaarlijk noemen. Maar de confrontatie is ook positief: *simplicitas* en *humilitas* – kernwaarden in de devotionele sfeer – lonen inderdaad de moeite van een ernstige vraagstelling, en Erasmus wil ze in hun echtheid benaderen en bewaren: daarom dient men ze juist te verstaan. Dat zoekt hij dan ook te doen in de *Antibarbari*: op een juiste wijze begrepen zullen zij ook in een hoogstaande cultuur nog een leefruimte vinden, er zelfs onmisbaar zijn¹⁴.

der klassischen und christlichen Renaissance (verschenen in *Historisches Jahrbuch* 74, 1955), p. 185 (deze voordracht werd afgedrukt in R. Pfeiffer, *Ausgewählte Schriften. Aufsätze und Vorträge zur griechischen Dichtung und zum Humanismus. Herausgegeben von W. Buehler*. München, 1960; daar vindt men de bedoelde passus p. 218).

10. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana*, p. 8. „Antibarbari” kan men, aldus Pfeiffer, positief als „pro humanitate” omschrijven.

11. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 276 (= LB X, 1707F).

12. Cf. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 272 (= LB X, 1705B).

13. Cf. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 251 (= LB X, 1696B).

14. Cf. *Antibarbari*, met name volgende hoofdstukken: *Homines ignorantia potius quam eruditione insolentiores fieri* (ed. Hyma, pp. 285-287); *Ignorantiam esse superbie matrem. Eruditionem contra modestiam parere* (ed. Hyma, pp. 287-292); *Illud Pauli, scientia inflat, quomodo accipiendum* (ed. Hyma, pp. 292-303). Voor de discussie over de *simplicitas apostolica* zie men ed. Hyma, pp. 317-330.

Uit een ontleding van de vraagstelling in de werken van Erasmus is gebleken dat de twee componenten – *eruditio* en *pietas* – als verbonden worden gezien. Deze erasmiaanse stelling is echter een polemische: de tegenstrevers ervoeren inderdaad beide elementen als tegengesteld, of minstens stelden ze het niet noodzakelijk karakter van de verbinding voorop. Dit blijkt uit de lectuur van de *Antibarbari* als geheel, en kernachtig vindt men het geformuleerd in passages als: „Fortassis et illud perspexerunt, non optime convenire purae religioni, et perfectae doctrinae. Pietas fide nititur, eruditio vestigat argumentis, et rem in quaestionem vocat”¹⁵, of meer satirisch: „At hodie probro est, scire literas. Nusquam magis regnat, quam apud nos pestilens hoc hominum genus, quos merito ptochotyranos dixeris: hi rerum omnium censuram sibi vendicant, praesertim apud stultas, atque etiam impudicas mulierculas, et imperitam multitudinem: his persuadent egregii sycophantae, haeresim esse, scire Graecas literas, haeresim esse, loqui quo more locutus est Cicero”¹⁶. En de tegenstanders stellen de vraag: „Quid enim (inquiunt) si non simus theologi, si Christum bene scis, satis est, si cetera nescis. Non doctis, sed innocentibus promissa est immortalitas”¹⁷.

Erasmus' antwoord daarop is resoluut, en dit zijn leven lang: *pietas* en *eruditio* samen, daarin is het ideaal gelegen, dat is het streefdoel. Er zijn immers, aldus de *Antibarbari*, vier groepen van mensen: degenen die en ontwikkeld en goed zijn, de goeden maar onontwikkelden, de slechten en onontwikkelden, en tenslotte de slechten en ontwikkelden¹⁸. Tekenend is het dan dat hierbij deze beschouwing wordt gegeven: „Primum hoc genus, ut multo prestantissimum, ita precipue extendendum. Secundum ferendum quidem, at ita solum, si doctoribus acquiescat: quod si intractabiles (ut fere solent) esse pergunt, iam tercii generis esse incipient”¹⁹. Een omschrijving van het ideaal (*res absoluta*) komt bondig als volgt in de *Antibarbari* voor: „Disces egregias artes, at ita demum utiles si parem probitatem adiunxeris, citra eam parum utiles, aut

15. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 251 (= LB X, 1696AB). Voor de vertaling van „rem in quaestionem vocat”, cf. E.-W. Kohls, *Die Theologie des Erasmus. Theologische Zeitschrift. Sonderband*, 1.) Basel, 1966, *Textband*, p. 47 en *Anmerkung* 93, p. 66.

16. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 261 (= LB X, 1699DE). Deze tekst vindt men niet in het handschrift van Gouda.

17. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 285 (= LB X, 1713F-1714A).

18. Cf. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 298 (= LB X, 1722DE) en ed. Hyma, p. 299 (= LB X, 1723DE). De kern van de gedachte wordt aan Hesiodos ontleend, zoals Erasmus uitdrukkelijk zegt. De categorie van de *mali et docti* is een toevoeging.

19. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 298 (= LB X, 1722E).

eciam pestilentes. Cave sic illis studeas, ut recti tibi cura recedat, stude non minus melior esse quam doctior, bona est scientia, charitas melior. Utramque alteri si comitem adiunxeris, rem absolutam conficies" ²⁰.

Verwezenlijkingen van die *res absoluta* heeft de geschiedenis – van het christendom – reeds te zien gegeven : de kerkvaders, vooral Augustinus, Hieronymus en Origenes ²¹. Voor Erasmus persoonlijk is die wending naar de christelijke klassieken toe een belangrijke stimulans geweest, en zijn arbeid op tekstkritisch gebied in dit verband dwingt bewondering af.

De *Paraclesis*, een oproep tot het beleven van de *philosophia Christi* en als zodanig vooral op de vroomheid geaxeerd, ruimt toch ook een plaats in voor de klassieke auteurs : hun geschriften kunnen ons bij onze levensvoering helpen ²². En tenslotte de *Ciceronianus* : heel de daar gevoerde discussie heeft slechts zin in een beschavingsbeeld dat de profane cultuur ruimte wil bieden. En, zo waarschuwt Erasmus, de kritiek die in dit werk vervat ligt dient juist verstaan te worden : de inbreng van de klassieken wordt niet afgewezen, integendeel ; het is immers zaak met het badwater niet eveneens het kind weg te gieten : het verwerpen van het ciceronianisme wil niet zeggen dat men meteen de Oudheid en de latere *litterae politiores* afwijst – de schrijverscatalogoog weerlegt zo'n conclusie ²³ –, noch dat men afziet van een verzorgd taalgebruik : „Si quis nobiscum summo iure contendat, citius diceret, Ciceronis verbis, figuris ac numeris, christianae philosophiae maiestatem foedari. Verum istis non assentior, mihi placet in quavis materia nitor ac mundicies orationis" ²⁴. Het humanistisch streven wordt behoed voor een dwaas doorslaan tot een extremisme, maar in het kader van het humanisme.

Zo komt Erasmus met klem op voor de verwezenlijking van de verbinding van *pietas* en *eruditio*. Hij kon die twee verbonden zien, omdat voor hem het christen-zijn in het verlengde lag van het mens-zijn. Immers, de *philosophia Christi* was voor Erasmus wezenlijk de voltooiing van het mens-zijn, zij betekende het in kracht stellen van de oorspronkelijke harmonie : „Quid autem aliud est Christi philosophia, quam ipse renescentiam vocat, quam instaura-

20. *Antibarbari* ; ed. Hyma, p. 294 (= LB X, 1720A).

21. In de *Antibarbari* vooral Augustinus en Hieronymus ; in het *Enchiridion* neemt Origenes een belangrijke plaats in.

22. Cf. *Paraclesis* ; ed. Holborn, p. 145, rr. 7-25.

23. Het derde deel van de *Ciceronianus* (ed. Gambaro, pp. 196-282) geeft een vluchtig overzicht van de Latijnse letterkunde onder het oogpunt van het ciceronianisme. Voor de indeling van de *Ciceronianus*, cf. ed. Gambaro, pp. LI-LII.

24. *Ciceronianus* ; ed. Gambaro, rr. 2070-2074, p. 150 (= LB I, 997B).

tio bene conditae naturae”²⁵. In Christus bereiken we de volheid van ons mens-zijn : door deze visie weet Erasmus het antieke en het Italiaans-humanistische *humanitas*-begrip christelijk te duiden²⁶. De lijn van *humanitas* naar *christianitas* loopt parallel met de opgave van de mens zoals ze in het *Enchiridion* geformuleerd wordt : „Haec tibi quarta sit regula, ut totius vitae tuae Christum velut unicum scopum praefigas, ad quem unum omnia studia, omnes conatus, omne otium ac negotium conferas”²⁷. Dit houdt, zoals Auer heeft opgemerkt²⁸, een opheffen in van de scheiding tussen godsdienst en leven.

In deze uiteenzetting is reeds enkele malen het woord *humanitas* gevallen. Trachten we dit begrip te omschrijven²⁹. Aansluitend bij de *Thesaurus linguae latinae* vindt men³⁰, naast de betekenis „de menselijk-sterfelijke natuur (*hominem esse* tegenover *deum esse*)”, ook de zin van „het volmaakte, werkelijk menselijke mens-zijn, het *hominem vere humanum esse*”; zo opgevat slaat het op „sittelijke und geistige Bildung, menschlicher Edelmut, Würde und Adel menschlichen Geistes, Ehrenhaftigkeit, Witz, Geschmack, Humor, Anmut, Eleganz, Feinsinnigkeit, Geist, Bildung, Erziehung, Urbanität, innere Ausgeglichenheit, Freundlichkeit, Güte, Milde, Menschenfreundlichkeit, Gastfreundlichkeit, Grosszügigkeit, Freigebigkeit”³¹.

Het accent ligt daarbij op de geestelijke vorming, en daarin op de *litterae*³². Deze idee zullen we bij Erasmus terugvinden³³, de *litterae* maken iemand tot mens. Vandaar dat men kan spreken van *bonae litterae*, *litterae humanae*, *litterae meliores*, *politiores*, *elegantiores*, ook *litterae humaniores*, *studia humaniora* : al dergelijke uitdrukkingen kan men bij de humanisten ontmoeten. Een typische passage bieden ons de *Antibarbari* : „Quis igitur saxeos illos et agrestes homines ad humaniorem vitam, ad mansuetius ingenium, ad mores modestiores adduxit ? nonne litere ? He ani-

25. *Paraclesis* ; ed. Holborn, p. 145, rr. 5-7.

26. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana*, pp. 8-13 en pp. 23-24 ; R. Pfeiffer, *Die Einheit*, pp. 480-481 ; R. Pfeiffer, *Erasmus und die Einheit*, pp. 181-182 (in *Ausgewählte Schriften*, p. 215).

27. *Enchiridion* ; ed. Holborn, p. 63, rr. 8-11.

28. Cf. A. Auer, *Die vollkommene Frömmigkeit des Christen. Nach dem Enchiridion militis christiani des Erasmus von Rotterdam*. Düsseldorf, (1954), p. 98.

29. Cf. R. Rieks, *Homo*, pp. 13-14 ; cf. noot 8 en in het reeds geciteerde artikel van W. Koehler, p. 217.

30. Het artikel *Humanitas* in de *Thesaurus linguae latinae* vindt men in vol. VI, 3, koll. 3075-3083 ; *Humanus* : vol. VI, 3, koll. 3084-3099 ; *Homo* : vol. VI, 3, koll. 2871-2889. We steunen hier op de samenvatting van R. Rieks, *Homo*, p. 14.

31. R. Rieks, *Homo*, p. 14.

32. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana*, p. 3.

33. Cf. R. Pfeiffer, *Humanitas erasmiana*, pp. 6-8.

mum nostrum fingunt, affectus mitigant, frangunt indomitos impetus, molliunt et ingenium non sinunt esse ferox”³⁴.

Deze volheid van het mens-zijn is een opgave, reeds in deze zin dat de mens zichzelf niet vindt, maar zichzelf, dat is : mens, te worden heeft. Kernachtig is dat verwoord in een zeer bekende zin uit de *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*: „Homines, mihi crede, non nascuntur sed finguntur”³⁵. Dit inzicht kan als de grondintuïtie van de erasmiaanse antropologie worden aangezien. Dit opgave-karakter van het mens-zijn spreekt echter ook uit het factisch menselijk bestaan. Inderdaad zijn er in de mens verscheidene delen (dichotomie en trichotomie)³⁶; oorspronkelijk bestonden ze in harmonie, maar door de zonde werd deze verbroken³⁷. Tekenend voor het pedagogisch geloof van Erasmus is echter dat de disharmonie niet totaal en onherroepelijk is : de rede, die ook ethisch bewustzijn is, kan niet zonder meer zo maar totaal worden verduisterd : „Noster autem rex (= ratio) propter aeternam legem sibi divinitus insculptam opprimi quidem potest, corrumpi non potest, quin reclamet, quin revocet”³⁸. Deze zondeval dient men echter – en voor de pedagoog Erasmus is ook dat typisch – niet alle schuld te geven : de mens is vaak zelf voor zijn feilen verantwoordelijk³⁹.

– 3 –

De verbinding van *pietas* en *eruditio* enerzijds, en het poneren van het christen-zijn als weg naar het volle mens-zijn anderzijds, brengt ons op de vraag naar de verhouding van *scientia* en *religio*.

Deze vraag zoekt eigenlijk naar een waardehiërarchie en Erasmus heeft ons het duidelijkst een antwoord terzake aan de hand gedaan in het *Enchiridion* en in de *Paraclesis*. Het uitvoerigst in het *Enchiridion*, in het raam van een expliciete axiologie. De passage onderstelt bij de waarden – we gebruiken het woord om het noëmatisch correlaat van de strevingen aan te duiden – drie soorten : dingen die uit zichzelf slecht zijn, zaken die uit zichzelf goed zijn, en „quaedam vero media, veluti valetudo, forma, vires, facundia, eruditio et his similia. Ex hoc igitur postremo genere rerum nihil propter se expetendum neque magis minusve adhiben-

34. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 287 (= LB X, 1715C).

35. *De pueris*; ed. Margolin, p. 389 (= LB I, 493B).

36. Cf. *Enchiridion*; ed. Holborn, pp. 41-55.

37. Cf. *Enchiridion*; ed. Holborn, pp. 41-42.

38. *Enchiridion*; ed. Holborn, p. 44, rr. 18-20.

39. Cf. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 254 (= LB X, 1697AB). Deze tekst over de *Ate homerica* ontbreekt in de Gouda-tekst. Cf. ook *De pueris*; ed. Margolin, p. 405 (= LB I, 497EF).

dae sunt, nisi quatenus conducunt ad summam metam. Sunt enim et philosophis quidem fines imperfecti ac medii, in quibus non oporteat consistere quibusque conveniat uti, non frui. Verum quae media sunt, non eodem modo omnia aut conferunt aut officiant ad Christum euntibus. Proinde pro momento quod habent, sunt assumenda aut repudianda. Scientia plus affert adiumenti ad pietatem quam forma aut vires corporis aut opes. Et quamquam omnis eruditio potest ad Christum referri, alia tamen alia propiore via conduit. Ab hoc fine mediorum omnium utilitatem aut inutilitatem metire. Litteras amas. Recte, si propter Christum. Sin ideo tantum amas, ut scias, ibi consistis, unde gradum facere oportebat. Quod si litteras expetis, ut illus adiutus Christum in arcanis litteris latentem clarius perspicias, perspectum ames, cognitum atque amatum communices aut fruaris, accinge te ad studium litterarum; verum non ultra, quam ad bonam mentem arbitrere profuturas. Si tibi confidis et ingens in Christo lucrum speras, perge tanquam audax mercator longius etiam in gentilium litteris peregrinari atque Aegyptias opes ad dominici templi honestamentum convertere. Sin metuis plus dispendii quam speras compendii, ad primam illam regulam redi, nosce te ipsum et tuo te modulo metire. Satius est minus sapere et amare magis, quam magis sapere et non amare. Ergo scientia in mediis principatum tenet; deinde sunt valetudo, dotes ingenii, facundia, forma, vires, dignitas, gratia, auctoritas, prosperitas, fama, genus, amici, res familiaris”⁴⁰.

Ongetwijfeld is dus de *scientia* iets zeer belangrijks, maar het is een trede-waarde: zij dient te leiden tot iets anders, is stut voor⁴¹, geen einddoel. De profane kennis heeft een propaedeutische functie, is *praeparatio evangelica*⁴². Deze schrijdende beweging vindt Auer terug in de grondwet van de christelijke vroomheid volgens het *Enchiridion*⁴³, en van de kant van de mens uit gezien is het juist: „Addamus et quintam regulam huic quasi subsidiariam, ut in hoc uno constituas perfectam pietatem, si coneris semper a rebus visibilibus, quae fere vel imperfectae vel mediae sunt, ad invisibilia proficere iuxta superiorem hominis divisionem”⁴⁴.

We hebben deze bevestiging van de prioriteit van de *religio* vooral weergevonden in die werken waar Erasmus zich formeel met de *pietas* bezighoudt. Maar niet enkel daar is ze aan te treffen; ook in die geschriften die veeleer vanuit de *eruditio* ontwikkeld

40. *Enchiridion*; ed. Holborn, p. 64, rr. 2-29.

41. Cf. ook in de *Paraclesis*: cf. ed. Holborn, p. 145, rr. 7-25.

42. Dit werd sterk beklemtoond door E.-W. Kohls, *Theologie*, passim; cf. bijv.: pp. 23-27; pp. 35-37; pp. 70-71.

43. Cf. Auer, *Die vollkommene Frömmigkeit*, vooral het vijfde hoofdstuk.

44. *Enchiridion*; ed. Holborn, p. 67, rr. 22-25.

worden is ze aan te wijzen. In de *Antibarbari* vinden we teksten als: „Iam vero in legibus, in philosophia, quantus sudor antiquis fuit? Quorsum tandem hec omnia? num ut nos exorti contemneremus? an potius ut optima religio, pulcherrimis studiis tum honestaretur, tum fulciretur? Omnia ethnicorum fortiter facta, scite dicta, ingeniose cogitata, industrie tradita, sue Reipublice preparaverat Christus”⁴⁵. En klassieke topoi als de *spoliatio Aegyptiorum*⁴⁶ en de *captiva gentilis*⁴⁷, uitdrukkelijk aansluitend bij teksten van Augustinus en Hieronymus, worden heropgenomen in de *Antibarbari*⁴⁸.

- 4 -

Welke houding heeft men tegenover die treden aan te nemen? Bezit deze schrijdende beweging zelf een verplichtend karakter? Is er plaats voor de verachting van één der trappen? Zijn de onderscheiden stadia absoluut verbindend voor iedereen?

Theoretisch-ideaal gezien wel. We hoorden het immers duidelijk stellen in de *Antibarbari*, n.a.v. de uiteenzetting over de *genera hominum*: „Primum hoc genus (degenen die en *docti* en *boni* zijn), ut multo prestantissimum, ita precipue extendendum”⁴⁹.

Deze tekst biedt verschillende elementen. Vooreerst gaat het om een oproep die tot elk individu is gericht: het doel dat eenieder zichzelf te stellen heeft wordt geschetst. Maar het is ook een pedagogisch programma, waardoor het ideaal op het collectieve vlak geponeerd wordt. Nu ligt in deze oproep tot een pedagogische inzet, in zekere zin, de ruimte besloten voor een feitelijk *neen* tegenover het ideaal, wel te verstaan een *neen* op voorlopige wijze. Dit wil zeggen dat de verantwoordelijkheid voor de niet-verwezenlijking van het ideaal bij de onontwikkelden aan de ontwikkelden en de opvoedende overheid wordt toegewezen.

45. *Antibarbari*; ed. Hyma, pp. 283-284 (= LB X, 1713A). Cf. ook ed. Hyma, p. 284 (= LB X, 1713C). Voor de *Ciceronianus* kunnen we verwijzen naar het besluit: „Huc discuntur disciplinae, huc philosophia, huc eloquentia, ut Christum intelligamus, ut Christi gloriam celebremus. Hic est totius eruditionis et eloquentiae scopus”; ed. Gambaro, rr. 4471-4474, p. 308 (= LB I, 1026B).

46. Cf. *Exodus*, 3, 20-22 en *Exodus*, 11, 1-3; cf. Augustinus, *De doctrina christiana*; ed. Migne, PL, vol. 34, p. 63; In de *Antibarbari*: ed. Hyma, p. 313 (= LB X, 1732BE); de tekst van Augustinus wordt er geciteerd en gecommentarieerd.

47. Cf. *Deuteronomium*, 21, 10-13; cf. Hieronymus, *Epistolae*, 70 (uitgave: S. Eusebii Hieronymi Epistulae. Recensuit I. Hilberg. Vol. 1. (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, 54.) Vindobonae-Lipsiae, 1910, pp. 700-708), in de *Antibarbari* wordt de brief van Hieronymus uitvoerig geciteerd en gecommentarieerd: cf. ed. Hyma, pp. 308-309 (= LB X, 1729B-1730B). Hieronymus alludeert op heel wat meer bijbelse passages dan die der *captiva gentilis*.

48. Cf. E.-W. Kohls, *Theologie*, pp. 35-37 en pp. 66-67.

49. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 298 (= LB X, 1722E).

Inderdaad was het Erasmus niet ontgaan dat hij, door zijn ideaal te stellen in de verbinding van *pietas* en *eruditio*, flink op weg was de overgrote meerderheid van de mensen in de kou te laten staan. „Num soli literati celo potentur? – vraagt de arts⁵⁰ – (...) Quid fiet imperite multitudini? quid simplicibus fratribus qui apostolorum vestigiis ingressi, non didicerunt Aristotelicos laqueos, non spinas Chrisippinas, non salem Atticum, non Plautinam eloquentiam? Nonne hec est illa simplicitas, quam deus unice sibi delegisse videtur, qui asino vectus Iherosolimam ingredi voluit, cuius et illa exhortatio est: Discite a me, quia mitis sum et humilis corde. Non dixit, discite compositam orationem, metiri celum, nectere sillogismos, sed humilitatem discite”.

Daarmee is de probleemstelling gegeven, en een antwoord werd gesuggereerd. Een verdere uitwerking wordt ons geboden wanneer we de opgave, zowel op het persoonlijke vlak als op het collectieve, meer in detail omschrijven.

Is deze individuele opgave voor eenieder weggelegd? Er is een tekst als: „Hoc tamen adversariis concessero, ut pusillo, aut vehementer tardo ingenio natos, liceat a difficilibus disciplinis dehortari, ne si asinus ad lyram ducatur, et discens et docens simul operam luserit; eos autem, quorum ingenia magni aliquid polliceri videntur, a pulcherrimis conatibus retrahere, quid aliud est quam (quod Paulus fieri vetat) spiritum extinguere”⁵¹? Toch menen we niet dat deze tekst principiëel-theoretisch sommige mensen wil uitsluiten: hij slaat op een feitelijke gegevenheid, maar deze is het gevolg van een situatie die van in het begin scheefgetrokken is doordat de opvoeding schromelijk werd verwaarloosd. Een tekst als de zojuist gegevene dient men, om hem juist te verstaan, te plaatsen in het antropologisch-pedagogisch kader, zoals dit te puren is uit een werk als *De pueris*. Daaruit blijkt dan dat de mens een wezen is dat *kan* en *moet* opgevoed worden⁵².

Waarin bestaat die individuele opgave? Erasmus ziet de mens als een wezen dat onvermoeid naar het hoogste te streven heeft, zijn talenten te laten renderen heeft. „Verrentur necubi in libris ethnicis aliquid forte minus severum tetricis auribus insonet, nec verrentur terrificam illam domini vocem: Serve nequam, quare non dedisti ad mensam pecuniam meam, et ego utique veniens cum usura exegissem illam? Adeo nihil eque aversatur deus, ut igna-

50. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 297 (= LB X, 1721F-1722A).

51. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 296 (= LB X, 1721D).

52. Dat de mens *kan* opgevoed worden is een gevolg van het feit dat het menselijke zijn een opgave is; dat hij *moet* opgevoed worden kan men besluiten uit het feit dat de mens bij zijn geboorte alle kanten uit kan; zelfs is er een speciale geneigdheid tot het kwaad. Daarom dringt Erasmus er op aan dat de opvoeding *statim* zou gebeuren.

viam. Filium perditum, qui universam substantiam in scorta leno-nesque et popinas dissipaverat, in gratiam letus recipit: servum qui talentum integrum eciam restituit, tam immaniter obiurgat. Semina quedam bonarum artium indidit nobis parens deus, intellectum, ingenium, memoriam, ceterasque animi dotes, que talenta sunt ad usuram credita, que si exercitatione ac studio quasi duplicaverimus, ut impigros servos dominus laudabit, peculium esse sinet: sin acceptum talentum in terram defoderimus, quo tandem animo domini redeuntis oculos, ora, vocem feremus, ubi ceteris pro accepta sorte lucrum annumerantibus, nos inutile talentum referemus ignavi" ⁵³ ?

Misplaatst is het dan ook zich in een beaat quiëtisme te nestelen, want, „quod commodo possis ab homine doceri, id e celesti afflatu postulare, hominis est aut stulti, aut quod fedius, arrogantis" ⁵⁴. Misplaatst is het een beroep te doen op bepaalde bijbelplaatsen ⁵⁵, om zich dan van persoonlijke inspanningen ontslagen te achten: „Illud autem Iacobi de postulanda a deo sapientia, perquam insulse accipiunt (sc. adversarii). Postulanda est a deo sapientia, accedo, at quomodo postulanda? Nempe ut victus, ut vestitus, ut cetera humano usui necessaria. Iubemur a deo panem quotidianum quotidie petere, et datur quidem quotidie, at nunquid oscitantibus? Vestitum petimus, prestat, sed laborantibus. Hac ratione quoque sapientiam postulamus, at ita ut de humana industria nihil diminuamus" ⁵⁶. Daarom verwijst Erasmus naar de Prometheus-figuur: „Prometheus est nobis imitandus: qui simulachro illi suo luteo, vitam ex astris ausus est petere, sed tum demum ubi quicquid humano artificio prestari potuit, adhibuisset. Nos rudem massam offerimus, et spiritum omnia nobis dormientibus confecturum speramus. (...) Ingenium et indoles multis contigere gratis, sunt enim nature dotes, virtus et eruditio nullis" ⁵⁷.

Dit wil anderzijds ook weer niet zeggen dat, naar Erasmus' mening, de mens het alleen kan bolwerken: uiteindelijk vraagt Prometheus het leven bij goddelijke genade; de *sapientia* is eveneens gave; bijgevolg, zo kan men het stellen, is er een samenwerking.

Zo kan dan ook verachting geenszins een *initiale* daad zijn. Verachting is op haar plaats in deze zin, dat men beseft dat men op weg is, dat geen enkele bereikte trede het einddoel is. Het reeds

53. *Antibarbari*; ed. Hyma, pp. 302-303 (= LB X, 1725DE). De tekst bij Hyma geeft ten onrechte „dominus laudavit”.

54. *Antibarbari*; ed. Hyma, pp. 325-326 (= LB X, 1740F).

55. *Jacobus*, 3, 13 vv.

56. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 326 (= LB X, 1741CD).

57. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 328 (= LB X, 1742B en D).

bereikte is niet voldoende, en het inzicht „dat men er nog niet is” constitueert de verachting⁵⁸. Het gaat dus steeds om een verachting van het reeds bereikte, om een *regressieve verachting*: „At videte interim, quam iniquum sit odisse, nec scire quid oderitis, neque cur oderitis”⁵⁹; en iets verder: „Ubi summam mihi literaturam comparavero, tum demum incipiam cum laude contemnere, non quo minus utar, sed ne quid insolenter efficiam (...). Denique cum omnia scire curavero, ipse me scire tanquam nesciam. Ita demum cum laude contempserimus, si non alienam, sed nostram doctrinam contemnemus: sic non erudicio modo verum etiam virtus ipsa contemnenda est, et post omnia contemptus etiam contemnendus”⁶⁰.

Op het collectieve vlak anderzijds wordt de overheid de verantwoordelijkheid gegeven tot de algemene verwezenlijking van het ideaal bij te dragen. Het eerste deel van de *Antibarbari*⁶¹ eindigt met het verval der *litterae* expliciet aan de mensen zelf te wijten, meer bepaald aan de overheid (kerkelijke gezagsdragers, wereldlijke overheid en de leraars)⁶². En in de *brief aan Volzcius* (opdracht van het *Enchiridion*) tekent Erasmus ons een maatschappijordening onder de vorm van drie concentrische kringen rond het middelpunt, Christus: de kerkelijke overheid, de burgerlijke heersers en het eenvoudige volk. En de binnenste kringen zijn er verantwoordelijk voor dat de buitenste naar Christus gebracht wordt⁶³.

Wanneer we ons afvragen wat er met de *imperita multitudo* gebeuren moet, kunnen we dus de onontwikkelden zelf reeds gedeeltelijk ontlasten, door de verantwoordelijkheid naar de ontwikkelden af te voeren. Er zijn echter nog twee belangrijke opmerkingen te maken in verband met het absoluut verbindend karakter van het *pietas-en-eruditio-ideaal*: vooreerst kan men zich afvragen of de *litterae saeculares* uiteindelijk wel noodzakelijk zijn, en ten tweede is er de tolerantie tegenover de onontwikkelden.

Is een omgang met de *litterae saeculares* nog wel van node,

58. Cf. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 279 (= LB X, 1709F-1710A). E.-W. Kohls, *Theologie*, p. 57 spreekt in dit verband van een *dialectische ingesteldheid*.

59. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 275 (= LB X, 1707B).

60. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 279 (= LB X, 1709F en 1710A).

61. Hiermee is het deel vóór de grote rede van Battus bedoeld (in de ed. Hyma tot p. 270). De gesprekspartners zoeken er naar een verklaring voor het verval der *litterae* in hun tijd.

62. *Antibarbari*; ed. Hyma, p. 258 (= LB X, 1698E): „Tria sunt unde potissimum rerum publicarum salus, aut etiam pestis mihi pendere videtur, a principe recte aut secus instituto, a concionatoribus publicis, et ludi magistris”. Deze tekst staat niet in het handschrift van Gouda. Voor beschouwingen hierbij: cf. E.-W. Kohls, *Theologie*, pp. 50-51.

63. Cf. *Brief aan Volzcius*; ed. Holborn, pp. 9-13 (= A III, 858; pp. 368-370). Cf. R. Pfeiffer, *Die Einheit*, pp. 481-482. Cf. E.-W. Kohls, *Theologie*, pp. 175-177.

vermits toch Christus ons *unicus scopus* zijn moet? Komt dan het recht op verachting toch langs een achterpoortje binnen?

Christus is inderdaad *unicus scopus*. De weg naar Hem loopt over Zijn woord, verwijst ons dus naar de Schrift⁶⁴. En bij deze terugkeer naar de *fontes* kunnen de klassieke auteurs enkel als een recrutschool (*tirocinium*) worden opgevat⁶⁵. Maar die leerschool moet men doorlopen, want geleidelijkheid is nodig: het is één van de hoofdinzichten van de pedagoog Erasmus⁶⁶, en ook in deze aangelegenheid wordt er de nadruk op gelegd. Bijna heiligschennend is het, zich onvoorbereid-roekeloos (d.w.z. zonder de leerschool te doorlopen) op de Schrift te storten: „Fingunt illae litterae (sc. gentilium) vegetantque puerile ingenium atque ad divinarum scripturarum cognitionem mire praeparant, ad quas ilico pedibus manibusque illotis irrumpere paene sacrilegii genus est. Hieronymus eorum impudentiam taxat, qui modo a saecularibus studiis profecti audent divinas tractare scripturas, at quanto faciunt impudentius, qui ne gustatis quidem illis istuc ipsum audent”⁶⁷.

Eigenlijk hangt dit aandringen op geleidelijkheid samen met een eerbied voor het mysterie⁶⁸: de diepste waarheden hebben er recht op dat men er zijn tijd voor neemt; dit niet te doen is hen schenden, is „pedibus manibusque illotis irrumpere”, is „paene sacrilegii genus”, en dat verwijt maakt Erasmus de laat-scholastiek⁶⁹.

De tweede opmerking betreft de tolerantiegedachte. Het is voor iedereen duidelijk dat er een *imperita multitudo* is. Welnu, aldus Erasmus, het feit dat iemand niet ver geraakt is op zichzelf geen reden om op hem neer te zien, op voorwaarde althans dat hij zich inzet. Ieder die doet wat hij kan heeft recht op eerbied. Het bereikbare ligt niet voor iedereen even hoog. Zoals het menselijk leven heeft ook de *pietas* haar groeifasen. Deze inzichten zijn het die tot tolerantie voeren⁷⁰.

64. Het volstaat naar de *Paraclesis* te verwijzen: daar komt duidelijk de schriftuurlijke inspiratie van Erasmus' visie op het godsdienstig leven tot uiting.

65. Cf. *Enchiridion*; ed. Holborn, pp. 31-32.

66. Over de noodzaak van geleidelijkheid in de opvoeding heeft Erasmus, o.a. in *De pueris*, zeer behatenswaardige dingen gezegd. Cf. bijv. ed. Margolin, p. 443 (= LB I, 509CE).

67. *Enchiridion*; ed. Holborn, p. 32, rr. 12-18.

68. Erkenning van en eerbied voor het mysterie is ook nog op andere wijzen bij Erasmus vast te stellen. Enkele verwijzingen naar moderne literatuur mogen volstaan: cf. R. Pfeiffer, in zijn bespreking van de ed. Holborn, in: *Gnomon*, 12 (1936), p. 630; deze gedachten heeft de auteur heropgenomen in zijn artikel: *Erasmus und die Einheit*, p. 180 (in de *Ausgewählte Schriften*, p. 213); cf. A. Auer, *Die vollkommene Frömmigkeit*, p. 24; cf. W. Koehler, *Erasmus von Rotterdam als religiöse Persönlichkeit*, p. 225.

69. Cf. *Antibarbari*; ed. Hyma, pp. 322-323 (= LB X, 1738DF). Cf. E.-W. Kohls, *Theologie*, p. 58.

70. Cf. W. Koehler, *Erasmus von Rotterdam als religiöse Persönlichkeit*, pp. 219-224.

Deze ideeën zijn in feite constanten bij Erasmus. Met de meeste nadruk vindt men ze ontwikkeld in het *Enchiridion*, in de *brief aan Volzcius*; maar ook in de *Antibarbari* zijn ze aanwezig⁷¹.

– 5 –

Wanneer men bedenkt dat de bronnen voor onze uiteenzetting een veertigtal jaren omspannen, dan is het gevaar niet denkbeeldig dat we in feite a.h.w. steentjes uit twee mozaïeken bij elkaar brengen. Naar het ons echter voorkomt mag men toch van een continuïteit spreken. In dit verband zouden we een drietal opmerkingen wensen te formuleren.

Vooreerst verdient het onderstreept te worden dat Erasmus later expliciet de verantwoordelijkheid voor zowel de *Antibarbari* als het *Enchiridion* heeft opgenomen. Ongeveer 30 jaar nadat hij de *Antibarbari*, althans het eerste boek, had geschreven, gaf hij de eerste druk een inleidende brief mee, gericht aan J. Sapidus⁷²: weliswaar schrijft hij daar dat deze materie ondertussen elders beter werd behandeld⁷³, en ook vernemen we dat het eerste boek zeker niet het meest geslaagde was⁷⁴, maar een echte afwijzing kan men dat niet noemen, temeer daar hij laat doorschijnen dat de verdedigde stelling ondertussen meer en meer zegeviert⁷⁵. Wat het *Enchiridion* betreft ligt de zaak nog duidelijker: de *brief aan Volzcius* verdedigt dit jeugdwerk, 15 jaar na zijn eerste druk⁷⁶.

Verder kan het nagaan van de probleemstelling in de bronnen ook enig licht werpen op de continuïteit. De *Antibarbari* zijn een polemieek met tegenstanders die eenzijdig aandrongen op de *pietas*. De *Ciceronianus* daarentegen richt zich tegen hen die unilateraal het *doctus*-zijn beklemtoonden. Zo gezien komt het koppel *pius et doctus* voor als een waarachtige constante⁷⁷.

Tenslotte dient men wel aan te stippen dat de oudere Erasmus ongetwijfeld heel wat voorzichtiger was geworden. Daarvoor zijn

71. Ook, het spreekt vanzelf, in andere geschriften; zo bijv. in het colloquium *Convivium religiosum* (LB I, 672B-689E).

72. A IV, 1110, pp. 277-280. De brief is van ca. juni 1520.

73. Nl. in het *Vallum humanitatis* van H. Busschius: cf. A IV, 1110, rr. 52-54; p. 279.

74. Cf. A IV, 1110, rr. 59-60; p. 280.

75. Cf. A IV, 1110, rr. 1-19; pp. 278-279; cf. ook A IV, 1110, rr. 62-67; p. 280. Men vergelijkte met de inleidende brief (A IV, 1194; pp. 457-458) bij de eerste uitgave van *De contemptu mundi* (druk waartoe hij a.h.w. verplicht werd), waar hij schrijft: „(...) nunc prodeunt hoc felicissimo saeculo; minus obnoxia futura sannis hominum, si tum fuissent aedita cum primum essent condita. Nunc leguntur ut a sene prodita, quae nec adolescens in hoc scripsi; et leguntur ab hac aetate quae tam multos habet naris emunctissimae” (A IV, 1194, rr. 5-8; p. 458).

76. Ed. Holborn, pp. 3-21 (= A III, 858; pp. 361-377). Datering: 14 augustus 1518.

77. Cf. de tweede paragraaf van ons artikel *Religio und litterae*.

heel wat aanduidingen te vinden in de latere brieven, vaak in het kader van een klacht over de rampzaligheid van de tijd⁷⁸. In een antwoord van Martinus Lypsius op een niet bewaarde brief van Erasmus vinden we de echo van verscheidene goed bedoelde pogingen om de Rotterdammer tot een *retractatio* te bewegen: dikwijls had de toon van zijn geschriften heel wat kwaad bloed gezet⁷⁹. Alhoewel men uit dit schrijven uit 1531 eerder de indruk kreeg dat dergelijk aandringen hem prikkelbaar maakte⁸⁰, toch had hij die verlangens tenslotte tot zijn eigen verzuchtingen gemaakt, zoals Beatus Rhenanus ons weet mee te delen: „*Quanquam eum (= Erasmus) saepe dictitare memini dum adviveret, si praescisset tale seculum exoriturum quale hoc nostrum est, se multa non fuisse scripturum aut isto modo non scripturum*”⁸¹.

78. Cf. de opdracht bij de eerste uitgave van de *Ciceronianus*: cf. ed. Gambaro, rr. 1-12; pp. 4-6 (= A VII, 1948, rr. 1-11; p. 326).

79. Cf. A IX, 2566, rr. 67-74; pp. 372-373. De brief is van november 1531.

80. „*Quoties nobis occinuntur retractationes Augustini*”, had Erasmus geschreven (cf. A IX, 2566, r. 67; p. 372).

81. A I, nr. 4, rr. 445-447; p. 68.

Proeve tot statistische benadering van de godsdienstpraktijk in de late middeleeuwen en de moderne tijden (tot 1630) aan de hand van de kerkfabrieksrekeningen

door

ANNE-MARIE MEYERS-REINQUIN

1. OMSCHRIJVING VAN HET ONDERWERP

Aan de hand van dit artikel heb ik gepoogd het belang te onderzoeken dat de godsdienst heeft ingenomen in het leven van de gewone mens gedurende de middeleeuwen en een deel der moderne tijden. Nu is het wel zo dat het religieus beleven een moeilijk te achterhalen gegeven is daar dit innerlijk beleefd wordt. Toch zijn er een aantal godsdienstige gedragingen die interessante aanwijzingen bieden omtrent het godsdienstig gevoelen van de mens en die wij met de term godsdienstpraktijk bestempelen.

Wat wordt hieronder verstaan? Volgens G. Deelen verstaat men onder godsdienstpraktijk „het stellen van alle acten welke de kanonieke wet voorschrijft of aanraadt. Men verstaat hieronder de deelneming aan sakramentele en kultuspraktijken (zoals b.v. de H. Mis), het aanvaarden van een aantal omschreven geloofswaarheden en morele principes, een persoonlijke houding tegenover de bovennatuurlijke orde, welke innerlijk beleefd en uiterlijk waarneembaar is.”¹

Ofschoon deze definitie slaat op de hedendaagse geloofspraktijk meen ik toch dat zij zonder aarzelen kan toegepast worden op het verleden gezien het algemeen karakter van deze definitie.

Deze godsdienstpraktijk nu kan vanuit twee gezichtspunten behandeld worden, enerzijds kwalitatief, anderzijds kwantitatief. Wat mijn onderwerp betreft, zal ik trachten de nadruk te leggen op het telbare aspect, d.w.z. de daden der praktijk aan een statistisch onderzoek onderwerpen.

Verder dient wel in acht genomen te worden dat het geen studie is naar het leven en het werk der elite maar wel hoe de gewone mens leefde, hoe hij voelde, hoe zich zijn godsdienstig gevoelen in de praktijk uitte.

1. G. Deelen, *De religieuze praktijk in de grootstad*, in: *Streven* XV, 1961, blz. 120 en voetnoot 1.

Voor mijn licenciaatsverhandeling onderzocht ik welke bronnen nu vatbaar zijn voor een dergelijk statistisch onderzoek ².

Het zijn met name de status animarum, de lijsten van biechtelingen en kommunikanten, de verslagen van de dekanale visitaties, de supplieken en brieven van pausen, het oorkondenmateriaal en de rekeningen van kerkelijke instellingen, meer bepaald de kerkfabrieksrekeningen. Nu is het wel zo dat de status animarum en de lijsten van biechtelingen en kommunikanten pas bewaard zijn sinds de 16e eeuw, en meer bepaald na het concilie van Trente.

Wat de andere bronnen betreft, werd reeds het belang aangetoond op statistisch gebied van de supplieken en brieven der pausen en van het oorkondenmateriaal ³.

Maar ook de kerkfabrieksrekeningen werden aan een statistisch onderzoek onderworpen en wel voor de eerste maal door Toussaert ⁴. Er kwam echter veel kritiek op zijn methode en interpretatie zodat zijn werkwijze diende herzien te worden. Immers men mag nooit uit het oog verliezen dat dit bronnenmateriaal uit het verleden niet met statistische doeleinden werd opgesteld zodat het gebruik van cijfergegevens aan een streng kritisch onderzoek dient onderworpen te worden, en steeds moet geïnterpreteerd worden in verband met de financiële, economische, sociale en demografische toestand op dat ogenblik.

Dat ik mij hoofdzakelijk op dit bronnenmateriaal heb toegelegd, dank ik in de eerste plaats aan Prof. Dr. R. Van Caenegem die mij dit onderwerp ter studie aanbood voor mijn licenciaatsverhandeling en die mij in de mogelijkheid stelde mijn opzoekingen verder uit te breiden.

Daarom dank ik ook van harte Prof. Dr. L. E. Halkin en het nationaal centrum voor kerkgeschiedenis die mij eveneens in staat stelden dit navorsingswerk te verrichten. Tevens gaat mijn beste dank naar Dr. G. Degroote en de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis die het verschijnen van dit artikel hebben mogelijk gemaakt.

Wat de kronologische afbakening betreft is het zo dat de vroeg-

2. A.-M. Reinquin, *Kritisch statistische studie van de laat-middeleeuwse godsdienstpraktijk op basis van een aantal Vlaamse archieven*. Onuitgegeven licenciaatsverhandeling, Gent, 1967.

3. Voor de supplieken en brieven van de pausen zie: A. Fierens, *Lettres de Benoît XII*, (*Analecta Vaticano Belgica*, dl. IV), Rome, Brussel, Parijs, 1910, p. xlv. Het belang van het oorkondenmateriaal op statistisch gebied werd behandeld in het artikel van Fr. Leclerc, *Recherches sur la charité des bourgeois envers les pauvres au XVe siècle à Douai*, in: *Revue de Nord*, 1966, dl. XLVIII, p. 139-154.

4. J. Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen-âge*, Parijs, 1963. Het statistisch gedeelte wordt behandeld in het hoofdstuk 'La pratique des sacrements', pp. 89-244.

ste kerkfabrieksrekeningen bewaard zijn sinds de late Middeleeuwen dit zowel wat kapittel- als parochiekerken betreft, zodat de terminus a quo door het bronnenmateriaal zelf bepaald werd⁵.

Waarom dan tot 1630? Het is natuurlijk wel zo dat de rekeningen doorlopen tot latere datum en meestal tot het einde van het ancien regime, maar het begin der 17e eeuw is wel de afsluiting van een belangrijke periode op godsdienstig gebied. Immers algemeen wordt aangenomen dat met de regering van de aartshertogen Albrecht en Isabella in ons land de contra-reformatie een voldoende feit was en de orde en de rust hersteld was na de bewogen 16e eeuw. Het einde van de Middeleeuwen leek mij daarom eveneens een interessante periode daar we hier een mogelijke aanduiding kunnen vinden voor de latere godsdienst-troebelen.

Wat nu het geografische kader betreft, heb ik mij in hoofdzaak toegelegd op het Kortrijkse en op de parochie Lede in Oost-Vlaanderen. Op het eerste gezicht schijnt dit wel een zonderlinge keuze zodat ik dit even nader wil toelichten. Voor mijn licenciaats-verhandeling had ik wegens praktische redenen het bronnenmateriaal doorgenomen der Vlaamse archieven. Hieruit bleek nu dat de twee voornoemde gebieden op het eerste gezicht de meest interessante waren om verder uit te diepen en wel om de volgende redenen. In de eerste plaats waren het continue reeksen rekeningen. Daarnaast is het zo dat voor het Kortrijkse zowel voor parochiekerk en kapittelkerk van Kortrijk zelf als voor plattelandsparochies rekeningen bewaard zijn, zodat een vergelijkende studie eventueel mogelijk was, tussen platteland en stad enerzijds, tussen kapittel en parochie anderzijds.

Waarom dan nog speciaal de parochie Lede verder toegelicht? Lede was een belangrijk pelgrimsoord waar dagelijks talrijke pelgrims uit verschillende delen van het land toestroomden⁶.

Nu is het wel zo dat niet de enige voorbeelden waren die verder konden uitgediept worden, maar ik hoop dat aan de hand van deze gegevens toch reeds een aantal aanduidingen zullen te voorschijn komen die representatief zijn.

5. Zie hiervoor A.-M. Reinquin, *Repertorium van de kerkfabrieksrekeningen van Oost- en West-Vlaanderen in verband met de statistische studie van de godsdienstpraktijk* (van de vroegst bewaarde rekeningen einde 14e eeuw tot 1630), dat eerlang zal verschijnen in *De Leiegouw*.

6. J. De Brouwer, *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het land van Aalst tussen 1550 en 1621 volgens de verslagen van de dekanale visitaties*, Aalst, 1961, p. 70.

2. WELKE ZIJN NU DE STATISTISCHE GEGEVENS DIE WE UIT DE KERKFABRIEKSREKENINGEN KUNNEN HALEN ?

In de eerste plaats dienen hier de gegevens nader besproken te worden die Toussaert gebruikt heeft in verband met de godsdienstpraktijk. Hij heeft namelijk gepoogd aan de hand van indirecte gegevens voornamelijk gehaald uit de fabrieksrekeningen van de St.-Jacobskerk te Brugge, het beeld te scheppen van het vervullen der zondagsplicht (mishoren op zondagen en geboden feestdagen), de paaskommunie en de kommuniefrequentie in de 15e eeuw. Deze indirecte gegevens zijn de volgende : de opbrengst van de 'appoort', de uitgaven voor de ablutiewijn, de offergaven van de gelovigen om de kosten van deze ablutiewijn te dekken en de rekeningen van de aankoop der hosties.

Bij nader onderzoek valt hierop echter heel wat op te merken ⁷.

a. Ablutie- of nataalwijn

Wat verstaat men hieronder ? Het gaat hier niet om de kommunie onder de twee gedaanten (brood en wijn) maar over een oud gebruik. Het bestaat hierin dat de gelovigen op de grote feestdagen, na gekommuniceerd te hebben een teug wijn dronken. Wat tracht Toussaert uit deze gegevens te halen ? Hij gaat als volgt te werk. Aangezien op onze dagen bij de priesterwijding 1 liter wijn volstaat voor 25 à 50 pas gewijde priesters, had men toen een stoop d.i. twee en een halve liter nodig voor 65 à 125 personen. Vandaar dat hij het gemiddelde van 100 personen neemt. Men heeft aldus maar het aantal verbruikte stopen wijn te vermenigvuldigen met 100 en men kent het aantal personen die op die bepaalde feestdag kommuniceerden.

Wat valt hierop aan te merken ?

1. Dit getal 100 is tamelijk willekeurig genomen. Immers namen de gelovigen een flinke teug of bevochtigden ze amper hun lippen ?

2. Wanneer we echter de twee uitersten in overweging nemen nl. 65 en 125 personen en daartussen dan het vermoedelijk aantal kommunicerenden plaatst dan komt men wel tot een zonderling beeld. Ik heb de proef gedaan voor de St.-Jacobsparochie van Brugge aangezien algemeen aanvaard wordt dat de parochie voor

7. Zie tevens de volgende artikels : R. Mols, *Emploi et valeur des statistiques en histoire religieuse*, in : *Nouvelle Revue Théologique*, LXXXVI, 1964, blz. 388-410 en voornamelijk de blz. 401-407, en M. Dierickx, Beoordeling van *Le Sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen-âge* van J. Toussaert, in : *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XIX, 1965, p. 319-338 en voornamelijk pp. 323-328.

de late middeleeuwen ongeveer 3000 parochianen telde⁸ en kom tot de volgende resultaten⁹ :

Datum	Aantal stopen	Vermoedelijk aantal kommuniceerenden (op Pasen)
1494-1495	19,5	1267 à 2437
1495-1496	17,5	1037 à 2187
1496-1497	19,5	1267 à 2437
1497-1498	19	1235 à 2375
1498-1499	21	1365 à 2625
1499-1500	20	1300 à 2500

Een juist aantal communiceerenden hieruit afleiden gaat natuurlijk niet. Nemen we tevens een van beide uitersten, dan krijgen we ook een vals beeld. Dus moeten we wel het vermoedelijk aantal kommunicerenden plaatsen tussen beide gegevens in, maar dan krijgen we een veel te grote speling om hier iets positiefs uit te halen. Immers van de 3000 parochianen moeten we de kinderen afrekenen die nog niet te kommunie mochten gaan zodat er ongeveer een 2000 kommunikanten overblijven. Het vermoedelijk aantal kommunicerenden schommelt dus in dit geval tussen de helft van de kommunikanten en de 100 %, hetgeen natuurlijk geen bruikbaar gegeven is om een juiste godsdienstige beleving weer te geven.

3. Tevens dient in acht genomen te worden dat men in het algemeen zeer moeilijk het aantal parochianen kan berekenen voor de door mij behandelde periode.

4. Een andere moeilijkheid is dan deze te wijten aan de documentatie zelf. Naast de vermelding van het aantal aangekochte stopen wijn treft men in de rekeningen vaker de vermelding van de kostprijs¹⁰. Dit is natuurlijk geen bruikbaar gegeven want wat weten we over de prijs van de wijn op dat ogenblik voor een ons onbekende wijnsoort? In hoeverre werd tevens geen bepaalde voorraad wijn aangekocht in jaren dat de wijn goedkoop was?

Uit al deze overwegingen meen ik dan ook te kunnen besluiten dat deze gegevens niet bruikbaar zijn voor mijn onderwerp.

8. M. Dierickx, *op. cit.*, p. 324.

9. Brugge, Rijksarchief, Fonds St.-Jacobskerk, kerkfabrieksrekeningen (I) : 1494-1525.

10. Zo vinden we voor de St.-Maartenkerk te Kortrijk de uitgaven voor de nataalwijn op Witte Donderdag. Van 1439-1440 tot 1441-1442 wordt enkel de kostprijs aangegeven zonder het aantal stopen te vermelden. (1439-1440 : 18 s. ; 1440-1441 : 17 s. 6 d. ; 1441-1442 : 15 s. 9 d.). Kortrijk, Rijksarchief, fonds St.-Maartenkerk, voorlopig nummer 20.

b. *Wijngeld*

Een andere statistiek opgesteld door Toussaert is deze van de door de gelovigen geofferde bedrag voor de aankoop van deze ablutiewijn. Men noemt dit wijngeld of 'nataelpenninck'.

Steunend op een tekst van 1527 waarin staat dat de parochie-pastoor de gelovige aanzette om 1 zilveren penning te offeren telkens ze op grote feestdagen te kommunie gingen besluit Toussaert dat men maar het aantal geofferde penningen moet kennen om ook het aantal kommunicerenden te kennen op die bepaalde feestdag.

Wat te zeggen van dergelijke redenering? ¹¹

Steunend op een enkele tekst van een welbepaald jaar mag men toch zo maar geen konklusies trekken die algemeen geldend zouden zijn voor de late middeleeuwen en het begin der moderne tijden en voor om het even welke parochie. Maar aangenomen dat men nu expliciet een tekst of reglement zou vinden voor elke parochie en die slaat op een tamelijk grote tijdsperiode, blijft dan deze 'nataelpenninck' een bruikbaar gegeven? Ik meen van niet.

— In hoever is deze regel verplichtend voor alle parochianen? Immers het is goed mogelijk dat de armsten van de parochie hiervan ontslagen werden omdat ze anders op die feestdagen niet te kommunie konden gaan.

— Aangenomen dat de minimumbijdrage een penning zou zijn, staat het de kommunicerenden toch vrij ook meer te storten naar gelang hun devotie en financieel vermogen op dat ogenblik.

c. *Uitgaven voor de aankoop van hosties*

Een derde manier om het aantal kommunicerenden te berekenen, door Toussaert gebruikt, zijn de uitgaven voor de aankoop der hosties.

Dit schijnt oorspronkelijk een meer betrouwbaar gegeven: immers 1 hostie veronderstelt 1 persoon die te kommunie gaat.

Welke zijn echter de moeilijkheden om op basis hiervan berekeningen te maken omtrent het aantal kommunicerenden?

1. Sommige fabrieksrekeningen geven de volgende vermeldin-

11. Als proef heb ik de redenering van Toussaert gevolgd: ik heb namelijk het aantal geofferde penningen voor de St.-Jacobskerk te Brugge voor dezelfde jaren kunnen vinden als het aantal aangekochte stopen wijn (zie hierboven). De nataelpenningen voor Pasen 1495 bedragen 20 s. 11 d., voor 1496 13 s. 4 d., voor 1497 1 lb. 2 s. 8 d., voor 1498 13 s. 4 d., voor 1499 18 s., voor 1500 1 s. 3 d. Hieruit zou dus het aantal kommunicerenden op Pasen er als volgt uitzien: 1495: 255; 1496: 160; 1497: 272; 1498: 160; 1499: 219; 1500: 262. Een vergelijking tussen de beide tabellen maakt mijns inziens wel verder commentaar overbodig.

gen voor eenzelfde boekhoudingsjaar : uitgaven voor de aankoop van grote hosties, kleine hosties en gewoonweg hosties¹². De grote hosties zijn blijkbaar voor de priesters die het misoffer opdragen, de kleine hosties voor de gelovigen die te kommunie gaan, en de anderen dan ? In welke categorie moet men die plaatsen ? Naargelang men ze bij de een of andere groep plaatst verandert dit het ganse beeld van de verhouding. Men weet dus niet voor wie ze bestemd zijn en men kan er dus moeilijk op verder gaan.

2. Een tweede moeilijkheid ligt in het feit dat voor sommige jaren enkel de kostprijs voor de aangekochte hosties wordt gegeven zonder het aantal te vermelden¹³. Hieruit is natuurlijk weer niets te halen.

3. Men vindt in sommige rekeningen de uitgave voor de aankoop van hosties samen met andere zaken zoals wijn, koeken, olie en dergelijke¹⁴. Dit is natuurlijk evenmin een betrouwbare aanduiding.

Aangenomen dat men het juist aantal aangekochte hosties kent – ik bedoel hiermee kleine hosties voor de kommunicerenden – zou het dan mogelijk zijn hieruit een besluit te halen ?

Ik denk dat dit toch moeilijk zou gaan want we weten niet hoelang men de hosties in die tijd kon bewaren. Misschien werden er zekere reserves aangelegd in een periode dat de kostprijs voor hosties laag was. Misschien werden er ook hosties voor verschillende parochies samen aangekocht.

d. *Appoort*

Als laatste gegeven heeft Toussaert de 'appoort' gebruikt. Volgens hem is dit de opbrengst van de kollekte in de kerk op bepaalde feestdagen gehouden. De auteur heeft dan ook gepoogd hieruit het aantal gelovigen te berekenen tijdens de zondagsmis en is als volgt te werk gegaan. Hij veronderstelt als basis voor zijn werk dat de aanwezigen de kleinst bestaande munt in de schaal legden. Wanneer men dus de opbrengst van de kollekte kent weet men ook hoeveel gelovigen er die zondag of feestdag de mis bijwoonden.

Dit is natuurlijk absurd als redenering. Immers waarom zou iedereen de kleinst bestaande munt in de schaal leggen ? Er zijn

12. Zo b.v. Eine : St.-Elooiskapittelkerk

1365 : 300 grote en 600 kleine hosties = 1 lb. 4 s.

1368 : 100 hosties (onbepaald) = 1 lb. 11 s.

1370 : onbepaald aantal = 1 lb. 6 s. 8 d.

Ronse, Rijksarchief, Fonds St.-Elooiskapittelkerk te Eine, nr. 25.

13. Zo b.v. Eine : St.-Elooiskapittelkerk. 1374 : Nuwelen (= koeken), wijn en hosties = 6 lb. 7 s. 6 d. Ronse, Rijksarchief, Fonds St.-Elooiskapittelkerk te Eine, nr. 25.

in elk geval een aantal aanwezigen die wat dieper in de beurs tasten, anderzijds zijn er ook gelovigen die niets storten. Het aantal kerkgangers berekenen aan de hand van deze gegevens alleen schijnt dus wel een onoverkomelijke taak te zijn.

Nochtans dacht ik dat het interessant zou zijn geweest dit gegeven wat nader te onderzoeken. Immers, kunnen we hieruit geen absolute cijfers halen dan is het toch belangrijk even na te gaan of er zich geen schommelingen voordoen en die trachten te interpreteren. Op lange afstand bekeken zouden we aldus de financiële uitdrukking van de volksdevotie kunnen volgen doorheen de eeuwen, hetgeen toch een zekere aanduidingswaarde heeft wat betreft de geloofspraktijk.

Nu is het echter zo dat Toussaert zich eveneens vergist heeft wat de juiste bepaling betreft van de term *appoort*¹⁴. Het is namelijk zo dat we naast de omhalingen met de schaal op bepaalde zon- en feestdagen, ook andere gegevens vermeld vinden onder de rubriek 'appoort' en dat die zeer verschillend kunnen zijn naargelang een bepaalde kerk die we bestuderen.

Welke zijn nu die andere gegevens? Offergiften in geld of natura door de gelovigen neergelegd aan of bij het altaar (beeld, relikwie) van een vereerde heilige. Daarnaast ook de opbrengst van de offerblokken en de zegenpenningen (zeingelt of zegenpenningen worden opgebracht door het aanraken, kussen of 'onderkruipen' van de relikwie). In sommige kerken bestaat dan ook nog de rubriek 'sermoengeld'.

Gebruik makend van deze gegevens had ik gehoopt een beeld te kunnen geven bijvoorbeeld van de volksdevotie voor de heiligen tijdens de middeleeuwen en de moderne tijden aan de hand van de belangrijkheid van de offergaven, uit de blokken van bepaalde heiligen gehaald, een idee te geven van de belangrijkste feestdagen van het kerkelijk jaar, te zien welke de weerslag geweest was van de reformatie en contrareformatie bij de bevolking, kortom een aantal kerkelijke gebruiken en praktijken van de bevolking nader te verklaren en te interpreteren.

Nemen we als eerste voorbeeld de opbrengst van de kollekten op bepaalde feestdagen. In de eerste plaats weten we niet of er misschien niet verschillende missen waren op een bepaalde feestdag en men al dan niet enkel in de hoogmis rondging en of dit dan nog de enige kollekte was. Het is immers mogelijk dat er op sommige feestdagen twee of meerdere rondhalingen gedaan werden tijdens de mis. Ik denk wel dat dit laatste punt in overweging

14. A. Viaene, *Appoort. Een term uit de kerkelijke boekhouding in Vlaanderen, 1300-1600*, in: *Handelingen van het geschiedkundig genootschap Société d'Emulations de Bruges*, 1966, pp. 87-101.

dient genomen te worden. Aldus heb ik in de rekening van 1435 van het armbestuur van Pamele in de rubriek inkomsten de opbrengst gevonden van de omhaling in de parochiekerk van Pamele op bepaalde feestdagen ten voordele van de armendis¹⁵. Aldus is de mogelijkheid niet uitgesloten dat er verschillende omhalingen zouden geweest zijn op die bepaalde feestdagen: een voor de kerkfabriek van Pamele en een ten voordele van de armendis. Daarbij dient in overweging genomen dat deze twee kollekten misschien elk in een andere mis gebeurden maar wel op dezelfde feestdagen, of dat er slechts een kollekte plaats greep en dat dan een gedeelte van de opbrengst ten goede kwam aan de kerkfabriek en een ander deel bestemd was voor het armbestuur. Men zou in dit geval telkens de rekeningen van de kerkfabriek jaar voor jaar moeten vergelijken met deze van de armendis.

Een ander voorbeeld slaat op de St.-Maartenskerk te Kortrijk voor de jaren 1518-1519 tot 1520-1521¹⁶. Naast de gewone rubriek van de omhalingen op de zon- en feestdagen (zie tabel 1) vinden we voor die jaren in de rekeningen omhalingen met de schaal op zondagen voor werken aan de St.-Annakapel terug.

	Zon- en feestdagen	St.-Annakapel
1518-1519	89 lb. — 8 d.	57 lb. 19 s. 8 d.
1519-1520	91 lb. 10 s. 5 d.	361 lb. 15 s. 3 d.
1520-1521	88 lb. 12 s. 4 d.	266 lb. 1 s. 1 d.

Enkele jaren later, 1524-1525 tot 1526-1527, doet zich hetzelfde verschijnsel voor maar dan voor herstellingswerken van de kapel van het H. Sacrament¹⁷.

	Zon- en feestdagen	Sacramentskapel
1524-1525	58 lb. 8 s. 5 d.	17 lb. 4 s.
1525-1526	64 lb. 13 s.	19 lb. 9 s.
1526-1527	60 lb. 4 s.	157 lb. 17 s.

Op te merken valt dat die bijzondere omhalingen dikwijls meer opbrengen dan de gewone zon- en feestdagsomhalingen.

Verder beschikt men ook niet over de opbrengst van alle zon- en feestdagen. Dit zou natuurlijk niet zo erg zijn indien de rubrieken blijven doorlopen voor een bepaalde periode. Maar meestal stuiten we hier op moeilijkheden in verband met de manier waarop de rekeningen werden opgemaakt. Aldus voor de St.-Maartenskerk te Kortrijk (zie tabel 1). Voor de beginperiode worden de omha-

15. Oudenaarde, Stadsarchief, Fonds Armbestuur van Pamele, rekening 32A.

16. Kortrijk, Rijksarchief, Fonds St.-Maartenskerk, voorlopig nummer 30 en 31.

17. ibidem, voorlopig nummer 32.

lingen met de schaal op de grote feestdagen afzonderlijk in rekening gebracht. Vanaf 1446 echter duikt de rubriek omhalingen op zon- en feestdagen op, terwijl de afzonderlijk vermelde feestdagen ofwel volledig verdwijnen ofwel voor een zekere tijd, nl. tot 1464-1465 voor Pasen en voor het Kerkwijdingsfeest en tot 1465-1466 voor Pinksteren en Kerstmis. Waarom verdwijnen deze rubrieken? Betekent dit dat men op die bepaalde feestdagen niet meer rondging onder de gelovigen of wordt de som ingeschreven bij de algemene rubriek zon- en feestdagen? Hiervoor heb ik echter geen aanduiding kunnen vinden. Anderzijds zou het ook interessant zijn te vernemen waarom pas vanaf 1446 de rubriek zon- en feestdagen opduikt. Misschien bestonden de omhalingen reeds vroeger, maar werden ze niet in de rekening ingeschreven omdat men er dadelijk zekere onkosten mee betaald had? Dit laatste is weer een zuivere hypothese, want nergens in de rekeningen heb ik hiervoor aanduidingen kunnen vinden. Nochtans is het mogelijk, want het gebeurde soms dat de kerkmeesters slechts een gedeelte van de opbrengst der appoort in rekening brachten¹⁸. Aldus heb ik voor de St.-Jacobskerk in Brugge in het jaar 1495 de volgende vermelding gevonden:

„Ontfaen aller helichen dache vanden apporte by kercmeesters vanden ommeganghe de zanghers daerof betaelt, rest net viij s. ij d. gr.”¹⁹

Een andere rubriek die opdaagt vanaf 1473 tot 1507-1508 is de 'cleene apport'. Wat hiermee bedoeld wordt heb ik uit de rekeningen niet kunnen achterhalen. Was dit misschien de opbrengst van een tweede omhaling in een andere mis dan de hoogmis? Was dit misschien slechts een gedeelte van andere omhalingen: ik denk hier aan eventuele omhalingen aan zijaltaren of kapellen waar ook missen werden opgedragen. Ook hiervoor vind ik geen oplossing in de rekening evenmin als in de literatuur.

Uit deze paar overwegingen blijkt reeds dat een gedetailleerde studie nodig zou zijn van een welbepaalde kerk om dergelijke moeilijkheden op te lossen.

Vanaf 1514-1515 komt dan nog een andere moeilijkheid op-

18. A. Viaene, *op. cit.* schrijft blz. 100: „Het appoort opgebracht door het 'ommegeen' in de kerk op de grote dagen (15e eeuw) wordt door de kerkmeesters dikwijls maar gedeeltelijk in de rekening opgetekend door het feit dat ze, bij het einde van de kerkdienst, de zangers direkt betalen uit de opgehaalde penningen en dan, na aftrek van de kontante betaling, alleen het resterende bedrag als netto opbrengst van het appoort inschrijven. Op dezelfde wijze gaan ze tewerk met het 'zeyneggelt' (zegenpenningen) waaruit ze kontant altaarversiering, sermoen van de pater en ander dienstbetoon betalen...”.

19. Brugge, Rijksarchief, Fonds St.-Jacobskerk, fabrieksrekeningen 1494-1525 (I), anno 1495, folio 6^r.

dagen. Nog enkel het totaal wordt vermeld van de omhalingen met de schaal op zon- en feestdagen, nataaldagen samen met het sermoengeld op Goede Vrijdag.

Met deze nieuwe gegevens vervlochten kan men dus niets bruikbaar meer halen om eventuele schommelingen na te gaan.

Wat de heiligenverering betreft schijnt dit wel een belangrijke plaats in te nemen in het leven van de gelovigen. In de St.-Maartenskerk te Kortrijk staan zo maar eventjes 12 blokken voor het beeld van een of andere heilige (zie tabel 1). Ofschoon de H. Martinus de patroonheilige van de kerk is, zijn het toch de blokken van de H.H. Vincentius, Nikolaas, Antonius en Katarina waarin het regelmatigst offerpenningen worden gestort. Maar ook de blokken van de H.H. Martinus, Jacobus en Sebastiaan brengen niet te versmaden bijdragen in de kerkfabriekskas. Nochtans is dit slechts de helft van het geofferde bedrag dat hier in rekening wordt gebracht. Het andere gedeelte komt de kerk niet toe.

Een moeilijkheid echter is weer te wijten aan de dokumentatie zelf. Vanaf 1561-1564 wordt nog enkel het totaal genoteerd van de opbrengst van de blokken. Of dus de godsdienstberoerten invloed uitgeoefend hebben op de verering van bepaalde heiligen valt hier niet uit te maken.

Interessanter in dit verband schijnt mij wel de tabel van de O.-L.-Vrouwkerk te Kortrijk (zie tabel 2).

In de eerste plaats valt hier aan te stippen dat de opbrengst op bepaalde heiligenfeestdagen belangrijker schijnt te zijn dan deze op de grote kerkelijke feestdagen. Het is natuurlijk wel zo dat de gelovigen op de vaste kerkelijke feestdagen zoals Pasen, Lichtmis, Kerstmis, Pinksteren enz. gehouden werden in de parochiekerk de mis bij te wonen. In de kapittelkerk zijn het aldus de H. Blasius en de H. Katarina die blijkbaar de grootste verering genoten. Tevens genieten deze heiligen van een zeer standvastige verering. Daarnaast zijn het Lichtmis, het Kerkwijdingsfeest, Goede Vrijdag en O.-L.-Heer Hemelvaart, Pinksteren, Pasen, de verschillende feestdagen van O.-L.-Vrouw, Jacobus en Kristoforus, Kerstmis, H. Anna, Sacramentsdag die een standvastige verering genieten. Een feit dat tevens dient genoteerd te worden is dat vanaf de 2e helft der 15e eeuw heel wat heiligen in de volksverering bijkomen: ik citeer de voornaamsten: H. Margareta, H. Nikolaas, H. Maria Magdalena en de H. Barbara, Besnijdenis, H. Joannes, H.H. Petrus en Paulus en de H. Andreas.

Een bijzondere verering geniet de Moeder van God: heel wat feesten van haar worden gevierd: O.-L.-Vrouw Geboorte, O.-L.-Vrouw Hemelvaart, O.-L.-Vrouw Ontvangenis, O.-L.-Vrouw Bood-

schap. Ofschoon O.-L.-Vrouw natuurlijk de patroonheilige is van de kerk en dit een verklaring is voor de belangrijke verering die ze hier geniet schijnt dit toch een uiting te zijn van de algemene tijdsgeest evenals de toenemende heiligenverering op het einde van de middeleeuwen²⁰.

Vervolgens krijgen we dan een merkwaardige stopzetting van deze heiligenverering rond 1540. Spijtig dat we hier geen vergelijking kunnen maken tussen de parochie- en kapittelkerk van Kortrijk, om te zien of dit met de algemene godsdienstige toestand iets te maken heeft. In elk geval is het toch zo dat met de Contra-reformatie hier geen verbetering schijnt te komen. Uit deze tabel zijn dus blijkbaar tegenstrijdige gegevens te halen: enerzijds het refleteren van de godsdienstberoerten door het verdwijnen van de heiligenverering, anderzijds het uitblijven van een tegenactie van de Katholieke Kerk die nochtans algemeen niet kan geloofchend worden. Uit de boekhouding van deze rekeningen zijn hieromtrent geen aanduidingen te halen, zodat ook hier weer de noodzaak wordt gevoeld van een grondige gedetailleerde studie van al het voorhanden zijnde materiaal in verband met deze Kerk.

Immers ook wat de financiële toestand betreft is in deze tabel geen aanduiding te vinden. We vinden geen merkwaardige schommelingen te noteren. Nochtans is vooral de periode 1470-1490, en dan verder de perioden 1526-1527, 1552-1560 en 1575-1585, belangrijk wegens de muntontwaarding²¹.

Wanneer we natuurlijk de cijfers jaar voor jaar in oenschouw nemen zien we wel zekere schommelingen. Maar deze zijn zodanig op en neergaand in kleine fluctuaties, dat ze in grafiek uitgedrukt geen representatief geheel zouden vormen. Immers nergens vinden we spectaculaire schommelingen die passen in het economisch, financieel en godsdienstig kader.

Als laatste controlemiddel bleef dan het demografische aspect in oenschouw te nemen. Nu is het zo dat we tot nu toe over geen demografische studie beschikken in verband met het Kortrijkse voor de door mij behandelde periode. Meer geluk had ik voor de parochie Lede. Immers er verscheen een uitstekende studie van J. De Brouwer voor de periode 1550-1621²². In het Land van Aalst was het godsdienstig en sociale leven sterk ontredderd door de godsdiensttroebelen. Naast het gewapend optreden rond de jaren

20. M. Mollat, *La Vie religieuse au XIVe siècle et au XVe siècle (jusqu'en 1449)*, in: *Les cours de la Sorbonne, (Histoire du Moyen Age)*, Centre de documentation universitaire, 2 delen, Parijs, z.d., deel I, blz. 86 en blz. 94.

21. H. Van Der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European Economy. Fourteenth-sixteenth centuries*. Den Haag, 1963, dl. 3, grafiek 7, p. 26-27.

22. J. De Brouwer, *op. cit.*

1580 en 1582 kwam de gevreesde pest de grootste bres slaan in de demografische ontwikkeling. Veel armoede en ellende vervulde dit troosteloze beeld voor de tweede helft der 16e eeuw²³. Aldus was er gedurende de periode 1570-1585 een demografische inzinking: de bevolking was met tweederden verminderd tegenover de voorgaande periode²⁴. Hiervan zouden we toch aanduidingen moeten vinden in de offergaven gestort door de gelovigen. Vergelijken we nu op de tabel (zie tabel 3) de periode 1562 tot 1570 met de periode 1572-1577, dan kunnen we moeilijk van merkwaardige schommelingen gewagen en reflecteert de 2e periode in elk geval deze demografische inzinking niet. Wel vallen er twee merkwaardige inzinkingen te noteren, nl. voor 1586-1589 en 1589-1592, maar voor de demografische evolutie is het dieptepunt juist voorbij. Wanneer dan rond 1621 de bevolking opnieuw gestegen is tot tweederden van de bevolking van vóór de godsdiensttroebeelen, dan kunnen we dit niet noodzakelijkerwijze afleiden alleen uit de kerkrekeningen.

3. BESLUIT

Aangezien bepaalde rekeningen op het einde der middeleeuwen een tamelijk regelmatig beeld vertoonden dacht ik door deze reeksen verder door te trekken tot 1630 het beeld te kunnen vervolledigen en een zekere evolutie te kunnen weergeven in verband met het godsdienstige praktijk der 16e en begin 17e eeuw.

Zoals we hierboven hebben gezien stootte ik allereerst op boekhoudkundige moeilijkheden.

Verder schijnt het eerder moeilijk algemeen geldende gegevens of als dusdanig vaststaande feiten weer te vinden in deze tabellen.

Zo kunnen we ons moeilijk een beeld vormen van de godsdienstige agitatie, die zich heeft voorgedaan tijdens de 16e eeuw aan de hand van deze cijfers. Ook in verband met de heiligenverering kan men moeilijk tot vaststaande besluiten komen.

Als werkhypothese zou ik voorstellen te beginnen met één bepaalde kerk, waarvan de rekeningen voor een lange periode beschikbaar zijn, te onderzoeken qua politieke, economische en sociale beïnvloedingen (dus algemene geschiedenis) aan de hand van het volledig bewaard archief (dus niet alleen de rekeningen).

23. *Ibidem*, p. 131 e.v. Voor de jaren 1577 tot 1585 ontbreken de kerkfabrieksrekeningen. Dit hangt wel samen met de brand van de kerk van Lede op 8 mei 1581.

24. *Ibidem*, p. 261 e.v.

BIJLAGEN

Afkortingen bij de bijlagen.

- lb. = libra of pond (munt).
 s. = solidus of schelling (munt).
 d. = denarius of penning (munt).
 ø = obool (munt).

Bijlage 1 : Kortrijk : St.-Maartenskerk (parochiekerk).

Dit fonds bevindt zich op het rijksarchief te Kortrijk.

Het archief van de St.-Maartenskerk is nog niet geïnventariseerd, maar Dr. E. Warlop is zo vriendelijk geweest zijn voorlopige fiches ter beschikking te stellen. De aangehaalde nummers zijn dan ook voorlopige nummers.

Er zijn kerkfabrieksrekeningen bewaard vanaf 1413. Deze lopen verder tot het einde van het ancien regime.

Volgende rekeningen van de kerkfabriek werden doorgenomen :

20. 1413-1414
1414-1415
1439-1440 enz... tot en met 1448-1449
23. 1450-1451 tot en met 1459-1460
24. 1461-1462 enz... tot en met 1468
25. 1468-1469 enz... tot en met 1475-1476
26. 1493-1494 enz... tot en met 1499-1500
27. 1500-1502 ; 1502-1504 ; 1504-1505
28. 1505-1508
29. 1511-1514
30. 1514-1517 ; 1517-1519
31. 1519-1522
32. 1522-1527
33. 1546-1549
35. 1561-1564
36. 1567-1570
37. 1580-1583
39. 1592-1595
42. 1601-1604
43. 1616-1619
44. 1622-1625
45. 1625-1628.

Bijlage 2 : Kortrijk : O.-L.-Vrouwkerk (kapittelkerk).

Dit fonds bevindt zich op de pastorie van de O.-L.-Vrouwkerk.

Volgende rekeningen van de kerkfabriek werden doorgenomen :

3. 1406-1450
4. 1450-1500
5. 1500-1530
6. 1530-1553
7. 1553-1600
8. 1600-1630.

J. De Cuyper, *Inventaris van het oud archief van de kapittelkerk van Kortrijk*, (getypt), s.d., s.l.

Bijlage 3 : Lede parochiekerk.

Dit fonds bevindt zich in het rijksarchief te Gent.

H. Coppejans-Desmedt, *Inventaris van het archief van de parochie en van het markizaat van Lede*, Brussel, 1960.

Kerkrekeningen bewaard vanaf 1462 doorlopend tot het einde van het ancien regime. Werden doorgenomen de nrs. 692 tot en met 776, nl. de rekeningen van 1462-1463 tot en met 1629-1630.

KORTRIJK : ST.-MAARTENSKERK : Ontvangst van de omhalingen met de schaal.

	1413-1414			1414-1415			1439-1440			1440-1441		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1. Lichtmis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Pasen	1	13	-	17	14	6 ²	-	-	-	-	-	-
3. Kerkwijding	-	10 ⁺	-	-	16	2 ⁺	-	-	-	2	2 ⁺	-
4. Pinksteren	1	3	-	1	6	-	-	-	-	2	2	-
5. O.-L.-Vrouw Hemelvaart	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-
6. Allerheiligen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	14	6
7. Kerstmis	1	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Zon- en feestdagen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9. Kleine Appoort	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

KORTRIJK : ST.-MAARTENSKERK : Opbrengst van de Blokken¹.

1. O.-L.-Vrouw	-	17	6	-	2	-	-	-	-	-	-	-
2. H. Kruis	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
3. Bruin Kruis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4. Antonius	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5. Sebastiaan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6. Vincentius	-	12	-	-	16	-	-	-	-	-	-	-
7. Jakobus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. Hubertus	-	17	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9. Martinus	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-
10. Katarina	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11. Elloi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12. Nikolaas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1447-1448			1448-1449			1449-1450			1451-1452			1452-1453			1453-1454		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	1	-	-	1	-	-	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
2.	-	-	1	-	-	1	-	-	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
3.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
4.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
5.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
6.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
7.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
8.	55	13	6	68	8	1	48	17	8	1	1	1	46	9	1	42	6	1
9.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1
1.	44	13	1	53	9	4	39	10	6	-	1	1	27	18	1	42	10	1
2.	-	16	6	-	1	1	2	10	1	1	1	1	1	1	1	1	19	1
3.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
4.	-	1	1	-	1	1	-	13	6	1	1	1	1	1	1	1	10	1
5.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	1	18	1	1	1	1
6.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	17 ⁺
7.	1	1	3	-	1	1	1	1	1	1	6	6	1	1	1	1	1	1
8.	-	6	9 ⁺	-	6	4 ⁺	-	5	6 ⁺	1	6	1	1	6	1	1	1	1
9.	1	7 ⁺	1	1	4	6	-	1	1	1	1	1	1	4	6 ⁺	1	1	1
10.	-	1	1	-	1	1	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
11.	2	10	- ³	-	1	1	1	5	7	1	1	1	1	1	1	1	9	8
12.	1	-	4	-	1	1	-	10	10	1	5	3 ⁺	1	1	1	1	1	1

	1454-1455			1455-1456			1456-1457			1457-1458			1458-1459			1459-1460		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	41	4	-	74	8	-	65	9	-	59	-	-	57	5	-	34	4	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1.	39	10	-	50	8	-	44	16	-	36	1	-	33	12	-	-	15	-
2.	-	-	-	3	10 ⁴	-	3	3	-	1	2	-	1	5	-	-	15	4
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	-	-	-	- ⁴	-	1	-	-	11	3	-	-	-	-	-	-	-
5.	-	-	-	-	-	-	1	7	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-
6.	1	17 ⁺	-	1	3 ⁺	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	6 ⁺
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	13 ⁺	-	-	3 ⁺	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	9	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	-	-	14	-
11.	-	-	-	59 ^b	-	-	15	5	-	2	12	-	-	7	-	-	1	-
12.	1	4	6	1	4	-	-	-	-	1	8	-	-	-	-	-	-	-

	1460-1461			1461-1462			1462-1463			1463-1464			1464-1465			1465-1466		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	7	-	4	18	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	14	-	2	1	-
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	10	6
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	19	-
8.	46	-	-	36	19	-	40	10	-	43	10	6	23	12	-	47	1	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1.	28	-	-	24	14	-	17	14	-	21	8	-	16	19	-	16	8	-
2.	-	14	-	1	5	-	1	7	-	1	1	-	-	15	-	-	16	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	2	5 ⁺	-	-	-	-	2	10 ⁺	-	4	1 ⁺	-	3	5 ⁺	-	3	7	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	4	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	11	-	-	16	-	-	16	6	-	10	-	-	10	-	2	2	8
11.	-	19	-	-	11	-	1	-	-	-	13	-	1	1	-	1	5	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	-	1	14	6

	1466-1467			1467-1468			1468-1469			1469-1470			1470-1471			1471-1472		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	5	8	—	5	7	—	3	14	—	3	17	6	3	5	—	3	1	—
3.	2	—	4	1	17	—	1	10	8	1	11	6	1	18	—	1	13	—
4.	2	6	4	—	—	—	2	2	—	2	11	—	2	6	—	2	2	6
5.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7.	2	18	6	6	5	6	3	6	4	2	19	—	2	19	—	—	—	—
8.	47	7	—	47	15	—	51	12	—	53	12	—	40	5	—	—	—	—
9.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1.	21	9	—	64	18	—	16	10	5 ^e	18	10 ^e	—	19	—	—	11	12	—
2.	1	—	3	1	5	9	—	18	6	—	17	6	—	6 ⁷	—	—	—	—
3.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5.	—	15	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6.	2	18 ⁺	—	12	17	11 ⁺	5	4	—	6	11	—	6	19	—	—	—	—
7.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	—	—	—	—	—	—	—
8.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10.	3	—	6	1	4	—	—	8	5	—	13	6	—	15 ⁷	—	—	—	—
11.	3	3	—	1	4	—	1	17	—	1	14	—	2	4	6	—	—	—
12.	1	7	—	2	17	—	—	6	—	2	19	—	2	16	6	—	—	—

	1472-1473			1473-1474			1474-1475			1475-1476			1493-1494			1494-1495		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	4	10	-	4	12	6	3	15	-	3	13	6	-	17	-	2	8	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2	-
4.	2	10	4	2	19	8	2	11	6	2	14	6	-	-	-	-	-	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	2	17	-	2	15	-	3	3	6	3	3	6	2	4	-	2	6	-
8.	-	-	-	40	16	-	-	-	-	54	17	-	16	7	-	53	-	-
9.	-	-	-	39	6	-	-	-	-	48	6	-	49	-	-	57	-	-
1.	19	10	-	17	13	-	17	7	-	17	7	-	10	2	-	11	-	-
2.	1	3	-	1	10	6	1	16	-	1	19	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5	-	2	3	-
4.	4	-	-	1	13	-	-	16	-	-	-	-	-	14	6	4	11 ⁺	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	5	9	6	8	8	-	14	7	-	14	16	-	-	2	-	-	-	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	9	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	7	-	-	7	5	-	3	-	1	3	6	-	-	-	-	12	-
11.	1	13	-	-	15	6	-	19	-	-	-	-	-	3	6	-	-	-
12.	2	3	-	1	18	6	2	2	6	2	3	-	1	8	-	1	16	-

	1495-1496			1496-1497			1497-1498			1498-1499			1499-1500			1500-1501		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	3	-	-	1	-	-	2	-	-	1	18	-	2	18	-	2	12	-
3.	1	4	-	1	-	-	1	-	-	1	4	-	1	8	-	1	10	-
4.	2	-	-	1	10	-	2	-	-	1	16	-	1	19	-	1	16	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	2	17	-	2	14	-	2	10	-	2	-	-	2	2	-	1	18	-
8.	47	11	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	48	4	-
9.	70	14	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	34	-	-
1.	11	6	-	10	16	-	7	10	-	7	14	-	7	7	-	7	10	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	18	-
3.	3	6	-	2	18	-	2	10	-	2	14	-	2	4	6	-	-	-
4.	9	13 ⁺	-	1	-	-	-	-	-	-	11 ⁸	-	-	-	-	-	12 ⁸	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	9
7.	1	12	-	-	-	-	1	16	-	-	-	-	2	8	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	1	4	-	1	16	-	-	8	-	-	-	-
10.	-	5	-	-	-	-	-	8 ⁸	-	-	5	6	-	-	-	-	-	-
11.	1	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	7	6
12.	2	8	-	2	-	-	1	16	-	-	-	-	4	10	-	2	12	-

	1501-1502			1502-1503			1503-1504			1504-1505			1505-1506			1506-1507		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2.	2	6	—	3	10	10	3	14	6	2	17	6	2	16	—	3	—	1
3.	1	10	—	1	18	3	1	11	—	1	3	8	2	2	—	1	8	—
4.	1	18	—	2	3	3	2	6	2	2	1	4	1	17	—	2	1	—
5.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7.	2	—	6	2	8	6	2	17	6	2	7	—	2	8	—	2	9	6
8.	43	16	9	44	13	9	41	5	10	37	18	4 ø	—	—	—	—	—	—
9.	42	11	6	40	10	3	47	10	6	41	17	1 ø	—	—	—	—	—	—
1.	7	18	—	6	4	1	—	—	—	3	12	4	4	11	6	—	—	—
2.	3	6	—	5	8	9	5	19	7	2	5	8	onleesbaar			—	—	—
3.	—	—	—	—	—	—	6	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4.	—	—	—	—	11	4	—	—	—	—	14	9	—	9	—	—	—	—
5.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6.	5	—	—	4	—	—	4	8	4	5	2	10	4	1	—	5	12	—
7.	2	2	—	—	—	—	1	5	2	—	—	—	—	7	—	—	—	—
8.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	11	7 ø	1	3	5	—	—	—
10.	—	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11.	—	6	—	—	3	—	—	1	10	—	—	8	—	10	—	—	—	—
12.	3	4	—	4	8	6	—	—	—	—	—	—	4	7	6	—	—	—

	1516-1517			1517-1518			1518-1519			1519-1520			1520-1521			1521-1522		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
10.	83	2	3	88	16	1	89	-	8	91	10	5	88	12	4	60	14	9
1.	9	9	2 ø	7	13	-	7	1	1 ø	7	16	6	4	1	-	4	16	1 ø
2.	-	-	-	7	8	8	4	19	7	6	11	4	3	3	6 ø	3	16	1 ø
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	1	14	3	-	14	4	-	6	2	-	-	-	-	16	-	-	13	6 ø
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	7	9	4	8	1	10	8	10	11	8	-	4	8	13	1	5	13	9
7.	-	-	-	1	16	7	-	-	-	-	11	5	-	-	-	-	17	9
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	12	6	1	-	-	-	11	7	-	9	10 ø	-	13	7 ø	-	12	4
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	15	2	-	-	-	-	14	7	-	-	-
12.	7	16	10 ø	-	-	-	7	-	8	-	-	-	5	2	-	-	-	-

- Wanneer er een + staat naast het getal betekent dit dat ook de opbrengst van de zegenpenningen hierbij geteld is.
- Tot 1630 zijn de volgende rekeningen nog bewaard: 1561-64, 1567-70; 1580-83, 1592-95, 1601-04, 1616-19, 1622-25 en 1625-28. Deze rekeningen vertonen echter een gans anders boekhoudingsbeeld dan de vorige. De rubrieken, zoals aangehaald in de tabel, verdwijnen en maken plaats voor rubrieken die grotere gehelen aanduiden. Men noteert b.v. het totaal der blokken, i.p.v. de blokken afzonderlijk te noteren. Hierom werd de tabel niet verder aangevuld.

Voetnoten.

1. De opbrengst van de blokken wordt meestal maar voor de helft, nl. het gedeelte de kerk toebehorende, in rekening gebracht. Tevens werden enkel de meest representatieve blokken in de tabel genoteerd, nl. die welke een min of meer doorlopende reeks vormen. Nu is het wel zo dat soms de opbrengst van een of andere blok voor een bepaald jaar in rekening wordt gebracht, maar aangezien dit dan weer het volgende jaar niet genoteerd wordt heb ik het voor de overzichtelijkheid der tabel niet overgenomen.
2. Kortrijk, St.-Maartenskerk, rekeningen, voorlopig nummer 20, a^o 1414-1415, f° 3 r°: „Item upden paeschen dach metten helichdommen ende vande blocken van onser vrouwen ende voors. helich cruus ende voor thelich graf xvij lb. xiiij s. vj d.”.
3. Dit is de opbrengst van de blok voor 3 jaren.
4. Gehaald uit de blokken van het H. Kruis en de H. Antonius.
5. Cfr. supra 2, voorlopig nummer 23, a^o 1455-56, f° 66 r°: „Ontfaen van sente loys block bij toedoene vande priesters van biechtene ter hulpe ter nieuwe capelle ...”.
6. Opbrengst uit de blok voor een half jaar maar.
7. Opbrengst van deze blok enkel maar gedurende de kerstdagen.
8. Dit is slechts een derde van de opbrengst.
9. Vanaf 1500-1501 wordt de opbrengst van de offergaven samen met de opbrengst van de blok van St.-Vincentius in rekening gebracht.

BIJLAGE 2.

Munt : paris

O.-L.-VROUWKERK KORTRIJK :

Offergaven gestort door de gelovigen op de volgende dagen.

	1406			1407			1408			1409			
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	
1. Besnijdenis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
2. Driekoningen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
3. Lichtmis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
4. H. Blasius	1	1	-	-	18	8	-	-	-	-	16	-	
5. O.-L.-Vrouw Boodschap	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
6. Goede Vrijdag	-	5	-	-	8	2	-	7	6	-	7	6	
7. Pasen	-	-	-	-	16	6	-	8	-	-	7	-	
8. O.-L.-Heer Hemelvaart	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
9. Pinksteren	-	-	-	-	9	-	-	5	7	-	6	6	
10. H. Drievuldigheid	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
11. Sakramentsdag	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
12. St.-Jan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
13. Petrus en Paulus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
14. H. Margareta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
15. Maria Magdalena	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
16. H.H. Jakob en Kristoffel	-	8	-	-	17	-	-	18	-	-	1	7	6
17. H. Anna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18. O.-L.-Vrouw Hemelvaart	-	6	6	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-
19. O.-L.-Vrouw Geboorte	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20. Allerheiligen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21. H.H. Katarina en Anianus	-	11	8	1	3	2	1	4	-	-	1	4	-
22. H. Barbara	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23. H. Andreas	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24. H. Nikolaas	-	-	-	-	4	6	-	3	3	-	7	-	-
25. O.-L.-Vrouw Ontvangenis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26. H. Nicasius	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27. Kerstmis	-	-	-	-	15	4	-	12	2	-	5	-	-
28. Kerkwijding	-	-	-	-	15	-	-	11	-	-	3	-	-
29. H. Martinus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30. H. Judocus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31. H. Choriijn	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32. H. Georgius	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1410			1411			1412			1413			1414			1415		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	1	1	-	-	19	6	1	-	-	-	19	-	-	-	17	-	15	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	6	-	-	7	-	-	9	-	-	9	6	-	10	7	-	7	6
7.	-	8	6	-	8	-	-	7	-	-	6	2	-	4	6	-	2	6
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	7	-	-	7	6	-	8	-	-	6	5	-	8	4	-	5	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	7	-	-	16	-	-	-	-	1	1	-	-	10	2
17.	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	15	6	-	-	-	-	-	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4	-	7	8
21.	-	19	6	-	18	6	-	18	6	1	1	-	-	19	1	-	18	1
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	3	4	-	4	6	-	5	3	-	5	6	-	4	9	-	3	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	5	-	-	7	6	-	8	-	-	4	7	-	6	-	-	5	-
28.	-	12	-	-	12	6	-	14	6	-	13	-	-	11	-	-	12	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1416			1417			1418			1419			1420			1421		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	8	-	-	-	-	-	6	-	-	6	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	11	-	-	18	-	-	15	-	6	-	-	-	12	4	-	15	6
5.	-	-	-	-	1	6	-	-	6	-	1	-	-	1	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	4	6	-	7	3	-	8	-	-	10	8	-	11	4
7.	-	13	-	-	4	6	-	4	10	-	2	6	-	3	-	-	4	-
8.	-	2	3	-	2	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	4	8	-	3	-	-	2	4	-	-	8	-	2	3	-	2	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	2	2	-	2	-	-	1	9	-	-	-	-	-	8	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	15	9	-	-	-	-	-	-	-	15	6
17.	-	12	6	-	10	4	-	-	-	-	10	-	-	18	6	-	-	-
18.	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	6	-	-	6	-	1	6	-	-	-	-	-	-
20.	-	2	-	-	2	6	-	1	8	-	1	6	-	-	10	-	4	-
21.	-	1	-	-	8	6	-	5	2	-	7	10	-	6	8	-	7	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	2	-	-	5	-	-	3	1	-	2	6	-	-	-	-	-	-
25.	-	1	6	-	1	6	-	-	7	-	-	-	-	3	-	-	4	4
26.	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	4	-	-	4	-	-	3	-	-	4	-	-	1	2	-	2	1
28.	-	11	4	-	10	-	-	13	1	-	5	3	-	14	-	-	11	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1422			1423			1424			1425			1426			1427		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	nihil	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	-	nihil	-	-
4.	-	17	-	1	7	-	1	-	6	1	2	-	1	2	1	1	6	4
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	-	-	-	-	2	-
6.	-	14	6	-	12	-	-	13	-	-	13	-	-	14	-	-	14	-
7.	-	-	-	-	2	-	-	2	6	-	2	-	-	4	6	-	4	6
8.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	6	-	1	6	-	1	-
9.	-	2	-	-	2	-	-	3	6	-	1	9	-	3	-	-	3	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	-	1	-	-	1	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	16	6	-	9	-	-	19	-	1	1	6	1	8	-	1	2	-
17.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	5	-	-	4	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	2	-	-	3	6
19.	-	1	3	-	2	-	-	-	8	-	2	6	-	1	4	-	1	1
20.	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	1	6	-	2	-	-	1	-
21.	-	10	-	-	8	6	-	9	-	-	7	-	-	13	-	-	8	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	3	6	-	7	-	-	4	6	-	5	-	-	6	-	-	7	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	4	-	nihil	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	3	-	-	2	6	-	3	4	-	3	-	-	2	-	-	2	6
28.	-	13	-	-	1	2	-	-	16	-	16	-	1	-	-	-	17	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1428			1429			1430			1431			1432			1433		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	1	-	nihil	-	-	nihil	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-
3.		nihil		nihil			nihil			nihil			-	1	-	-	-	-
4.	1	5	4	1	7	6	1	4	6	1	2	-	1	6	-	1	4	10
5.		nihil		-	1	-	-	nihil		-	1	4	onleesbaar			-	1	2
6.	-	14	-	-	16	-	-	14	-	-	16	-	onleesbaar			-	17	-
7.	-	2	6	-	3	-	-	4	-	-	2	-	onleesbaar			-	1	-
8.	-	2	3	nihil	-	-	nihil	-	-	nihil	-	-	onleesbaar			-	1	4
9.	-	2	3	-	1	6	-	1	8	-	3	-	-	3	-	-	1	7
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.		nihil		-	1	4	nihil	-	-	nihil	-	-	onleesbaar			-	-	3
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	15	-	1	1	-	-	18	6	-	12	4	-	18	-	-	16	-
17.	-	4	-	-	4	-	-	5	-	-	4	-	-	3	-	-	6	-
18.	-	1	6	-	3	-	-	2	4	-	2	-	-	2	6	-	1	9
19.	-	1	7	-	1	9	-	1	-	nihil	-	-	-	1	8	-	1	-
20.	-	1	6	-	1	6	-	1	3	-	1	-	-	2	-	-	3	-
21.	-	10	6	-	12	6	-	11	6	-	10	-	-	10	6	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	6	6	-	6	-	-	5	6	-	6	-	-	5	-	-	2	-
25.	-	1	-	nihil	-	-	nihil	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	nihil	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	2	6	-	2	-	-	2	-	-	3	6	-	2	6	-	1	6
28.	1	1	-	-	16	3	1	2	-	-	15	-	-	16	-	1	-	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1434			1435			1436			1437			1441			1442		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	1	10	-	-	-	-	1	3	-	1	7	-	1	4	-	-	16	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	1	-	3	-	17	-	-	13	-	-	19	-	-	-	-	-	-	-
7.	-	2	-	-	18	-	-	nihil	-	-	1	-	1	2	-	-	18	-
8.	-	-	-	-	1	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	2	10	-	2	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	18	-	-	17	-	1	-	-	-	14	-	-	15	-	-	17	-
17.	-	4	-	-	5	7	-	3	-	-	4	-	-	2	-	-	3	6
18.	-	1	8	-	1	7	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	3	-	-	1	6	-	nihil	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	15	-	-	12	-	-	14	-	-	10	-	-	18	-	-	13	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	4	4	-	5	11	-	5	6	-	4	-	-	7	6	-	6	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	2	-	-	-	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	-	18	4	-	18	-	-	12	6	-	onleesbaar	-	-	16	-	-	17	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1443			1444			1445			1446			1447			1448		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	1	10	-	1	10	-	1	8	-	1	12	-	1	10	6	-	-	-
4.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	3
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	15	-	1	1	-	1	-	-	1	-	-	-	16	5	-	15	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	6
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	13	-	-	13	6	-	13	-	-	13	-	-	11	6	-	12	-
17.	-	5	-	-	5	6	-	4	-	-	4	-	-	3	4	-	5	-
18.	-	-	-	-	2	6	-	3	-	-	2	-	-	2	-	-	2	6
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	6	-	2	1
21.	-	14	-	1	-	-	-	19	-	1	3	-	1	10	6	1	4	6
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	4	6	-	8	-	-	8	-	-	8	6	-	7	4	-	6	7
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	10	-	1	-
28.	-	19	-	1	3	-	1	13	-	1	4	-	-	12	6	1	5	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1449			1450			1450-1451			1451-1452			1452-1453			1453-1454		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6	-	1	-	-	-	1
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	1	16	6	2	2	6	1	18	-	1	14	-	1	14	-	1	14	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	19	6	-	10	2	-	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	-	3	-	-	3	8	-	2	-	1	-	-	4	-	-	-	1	8
8.	1	5	-	-	18	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	4
9.	-	2	1	-	1	8	-	2	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	10	3	-	11	2	-	8	3	-	8	-	12	-	-	-	16	-
17.	-	5	6	-	5	6	onleesbaar	-	-	-	5	-	-	6	3	-	5	-
18.	-	2	-	-	2	10	-	2	2	-	4	-	-	3	-	onleesbaar	-	-
19.	-	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6
20.	-	2	6	-	2	6	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	1	2	6	-	15	-	-	17	-	-	12	-	-	12	-	-	1	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	3	8	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	6	-	-	-	-
25.	-	-	11	-	4	-∅	-	5	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	1	6	-	2	-∅	-	2	3	-	3	-	-	3	-	onleesbaar	-	-
28.	1	3	-	1	5	5	1	4	4	1	4	-	1	-	-	6	13	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1460-1461			1461-1462			1462-1463			1463-1464			1464-1465			1465-1466		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	5	-	-	1	-	-	-	11	-	1	2	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	2	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	1	8	-	1	12	-	1	16	-	2	1	-	1	18	-	-	-	-
5.	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	-	-	-	1	10	-	1	16	-	1	11	-	-	-	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	9	-	-	6	-	-	-	-
8.	-	16	-	-	1	-	-	-	-	-	-	10	-	1	1	-	-	-
9.	-	-	-	-	2	-	-	4	6	-	5	-	-	3	9	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	1	6	-	-	2	6	-	2	3	-	-	-	-	1	8	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	1	-	-	-	-	-	2	6	-	2	4	-	onleesbaar	-	-	-	-
16.	-	6	-	-	4	6	-	3	6	-	3	2	-	onleesbaar	-	-	-	-
17.	-	3	-	-	9	-	-	9	-	-	12	3	-	onleesbaar	-	-	-	-
18.	-	2	9	-	2	-	-	2	6	-	2	6	-	7	-	-	-	-
19.	-	1	4	-	1	6	-	2	2	-	1	8	-	3	-	-	-	-
20.	-	1	6	-	1	-	-	1	4	-	2	1	-	2	-	-	onleesbaar	-
21.	1	3	6	1	11	-	1	7	-	1	18	-	2	-	-	-	onleesbaar	-
22.	-	-	10	-	1	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	1	6	-	2	1	-	2	8	-	4	4	-	4	4	-	onleesbaar	-
25.	-	2	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	4	-	-	onleesbaar	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	5	-	-	3	6	-	3	-	-	10	8 ¹	-	5	-	-	-	-
28.	1	10	6	1	18	-	-	9	6	2	2	-	-	onleesbaar	-	-	-	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1472-1473			1473-1474			1474-1475			1475-1476			1476-1477			1477-1478		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	10	-	-	8	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	1	5
3.																		
4.	2	19	6	2	18	-	-	-	5	2	12	6	-	15	4	1	10	-
5.	-	1	8	-	1	2	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	1	5
6.	4	19	4	5	-	6	5	9	-	5	-	-	3	16	2	4	11	-
7.	-	9	6	-	9	10	-	-	-	-	7	9	-	2	-	-	4	-
8.	-	1	9	-	1	7	-	1	2	-	2	5	-	2	5	-	2	-
9.	-	5	-	-	3	10	-	3	2	-	3	7	-	2	3	-	5	-
10.	-	1	8	-	2	-	-	3	6	-	2	6	-	2	3	-	2	-
11.	-	2	-	-	4	6	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	1	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	1	-	-	1	-	-	1	3	-	-	-	-	1	3	-	2	-
15.	-	3	6	-	2	-	-	2	3	-	1	6	-	1	11	-	3	-
16.	-	3	-	-	3	-	-	3	5	-	4	-	-	2	6	-	3	-
17.	-	18	6	1	1	4	-	8	2	-	18	2 ^ø	-	19	4	-	-	-
18.	-	3	6	-	4	3	-	3	6	-	4	10	-	7	8	-	3	6
19.	-	3	-	-	2	10	-	1	8	-	-	-	-	-	-	-	1	6
20.	-	3	6	-	3	7	-	3	-	-	2	8	-	3	10	-	4	-
21.	3	2	8	2	8	5	2	12	-	4	16	-	4	2	-	2	15	-
22.	-	1	7	-	-	6	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	2	6	-	2	9	-	2	-	-	2	5	-	2	3	-	3	-
25.	-	3	7	-	3	6	-	2	11	-	7	-	-	3	2	-	2	5
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	9
27.	-	8	1	-	-	-	-	7	9 ¹	-	-	7	-	7	10	-	6	-
28.	5	8	-	4	2	-	4	10	-	5	6	-	3	14	-	2	18	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1484-1485			1485-1486			1486-1487			1487-1488			1488-1489			1489-1490		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
2.	-	1	8	-	1	-	-	1	10	-	12	6 ²	-	1	3	-	-	9
3.	-	1	2	-	-	-	-	1	6	-	-	-	-	1	-	-	1	3
4.	2	-	2	2	15	-	2	11	-	1	1	-	1	4	-	2	1	6
5.	-	2	6	-	4	-	-	4	6	-	1	-	-	-	9	-	2	3
6.	6	4	6	2	2	6	8	7	-	5	10	-	4	3	-	-	14	-
7.	-	12	6	-	12	-	-	11	-	-	-	- ³	-	4	9	-	3	-
8.	-	2	-	-	1	4	-	2	-	-	-	-	-	1	3	-	1	6
9.	-	7	9	-	7	4	-	6	-	-	-	- ³	-	3	9	-	2	3
10.	-	1	6	-	1	6	-	2	6	-	-	-	-	1	-	-	1	6
11.	-	2	6	-	3	-	-	3	-	1	5	- ³	-	1	-	-	2	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	1	6	-	4	6	-	1	6	-	1	3
13.	-	-	-	-	-	-	-	1	2	3	6	-	-	1	3	-	1	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-
15.	-	-	10	-	-	11	-	-	10	-	2	6	-	-	9	-	-	-
16.	-	2	4	-	15	-	-	2	-	-	2	-	-	1	-	-	-	10
17.	-	10	-	-	15	-	-	15	-	-	17	-	-	11	6	-	9	-
18.	-	4	6	-	2	9	-	5	-	-	4	-	-	1	6	-	1	6
19.	-	2	6	-	3	-	-	3	-	-	2	10	-	1	-	-	-	10
20.	-	3	-	-	3	9	-	4	-	-	5	-	-	2	-	-	1	3
21.	3	6	-	3	4	6	3	16	-	3	15	-	2	7	6	2	7	6
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9
24.	-	1	-	-	6	6	-	2	-	-	4	3	-	1	3	-	-	-
25.	-	2	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	1	3	-	1	3
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	7	11	-	6	6	-	7	-	-	-	- ²	-	4	6	-	4	6
28.	4	6	-	5	12	6	5	-	-	4	5	9	3	4	6	2	16	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

PROEVE tot STAT. BENAD. v. d. GODSDIENSTPRAKTIJK

	1490-1491			1491-1492			1492-1493			1494-1495			1496-1497			1497-1498		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	—	1	—	—	2	—	—	1	6	—	—	— ²	—	—	— ²	—	1	6
2.	—	—	9	—	2	6	—	2	—	—	3	8 ²	—	6	6 ²	—	1	8
3.	—	—	10	—	1	6	—	1	8	—	—	—	—	—	—	—	2	2
4.	—	19	6	1	18	6	1	7	6	2	5	—	—	2	2	2	4	5
5.	—	—	7	—	2	9	—	2	6	—	—	—	—	3	11	—	1	7
6.	2	—	9	4	7	6	2	11	2	5	—	10	2	12	—	2	16	3
7.	—	3	9	—	7	2	—	3	2	—	14	2	—	—	—	—	4	5
8.	—	—	6	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6
9.	—	1	6	—	3	4	—	2	— ^ø	—	—	—	—	—	—	—	3	6
10.	—	—	6	—	3	—	—	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	8
11.	—	1	—	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	11 ^ø	— ³	—	1	—
12.	—	—	9	—	—	—	—	2	3	—	2	—	—	3	—	—	1	— ^ø
13.	—	—	10	—	—	—	—	3	—	—	1	3	—	2	—	—	—	11 ^ø
14.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15.	—	—	6	—	—	—	—	1	6	—	1	3	—	2	3	—	—	—
16.	—	—	9	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—	2	4	—	1	3 ^ø
17.	—	6	6	—	9	—	—	9	7	—	8	7	—	7	3	—	6	—
18.	—	—	10	—	4	—	—	6	2	—	8	6	—	5	9	—	8	4
19.	—	—	9	—	3	—	—	6	3	—	3	8	—	3	4	—	2	9
20.	—	1	3	—	3	4	—	1	2	—	2	2	—	18	—	—	2	—
21.	1	6	9	2	1	—	1	7	—	2	3	—	1	5	6	1	16	6
22.	—	—	—	—	1	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23.	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24.	—	—	8	—	1	—	onleesbaar			—	2	8	—	3	—	—	2	10
25.	—	—	9	—	1	3	—	1	8	—	—	—	—	—	—	—	2	—
26.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27.	—	1	6	—	5	3	—	3	9	—	—	— ²	—	—	— ²	—	3	6
28.	2	6	—	2	18	—	3	2	5	2	2	6	2	1	—	4	9	—
29.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

	1498-1499			1499-1500			1500-1501			1501-1502			1502-1503			1503-1504		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	2	-	-	1	4	-	2	-	-	-	10 ^ø	-	-	10	-	-	8
2.	-	1	6	-	2	3	-	1	3	-	1	6	-	1	6	-	1	7
3.	-	1	10	-	2	6 ^ø	-	-	-	-	2	-	-	2	3	-	2	-
4.	1	7	7	2	2	9 ^ø	2	12	6	2	2	10	2	6	6	2	4	-
5.	-	3	4	-	8	-	-	2	10 ^ø	-	1	-	-	1	3	-	2	9
6.	3	7	9	5	6	-	3	5	-	1	16	8	1	16	8	3	17	3
7.	-	7	10	-	7	10 ^ø	-	10	9 ^ø	-	4	9	-	5	2 ^ø	-	3	8
8.	-	1	3	-	1	10	-	1	-	-	1	4 ^ø	-	5	2	-	1	-
9.	-	3	5	-	4	10 ^ø	-	3	4	-	3	4	-	3	-	-	2	-
10.	-	-	5	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10 ^ø
11.	-	-	-	-	1	6	-	1	-	-	1	9	-	-	9	-	-	-
12.	-	1	-	-	1	3	-	1	6	-	1	-	-	1	-	-	1	6
13.	-	1	4	-	1	9	-	1	6	-	1	9	-	1	2	-	1	9
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	1	6	-	1	-	-	2	-	-	1	3	-	1	4	-	1	1
16.	-	2	3	-	1	6	2	-	-	-	1	5	-	1	9	-	1	-
17.	-	7	6	-	8	6	-	10	7	-	8	2	-	13	7	-	8	-
18.	-	8	3	-	8	3	-	5	3	-	5	2	-	7	10 ^ø	-	3	9
19.	-	3	10	-	3	3	-	5	-	-	5	- ^ø	-	3	8	-	1	4
20.	-	2	-	-	2	2	-	2	10 ^ø	-	2	-	-	1	9	-	2	-
21.	2	6	3	-	3	7	2	8	5	2	18	6	2	2	8	2	17	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	4	-	-	-	-	-	9
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	5 ^ø	2	-	-	-	-	-	-	-	10
25.	-	3	2	-	2	7	-	1	6	-	1	9	-	2	-	-	1	4
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	4	3	-	4	4 ^ø	-	5	- ⁴	-	3	6	-	2	6	-	5	6 ^ø
28.	-	3	-	3	12	10	2	17	-	-	-	-	2	17	-	2	10	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	11	5	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1510-1511			1511-1512			1512-1513			1513-1514			1514-1515			1515-1516		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	6	-	-	7	-	-	11	-	-	4	-	1	7 ^ø	-	1	-
2.	-	1	-	-	-	3	-	-	6	-	-	2	-	1	11	-	1	6
3.	-	1	4	-	1	1	-	1	2	-	1	8	-	1	-	-	2	- ^ø
4.	2	2	8	1	8	3	1	19	3	1	17	4	2	3	6 ^ø	1	16	2
5.	-	-	11	-	1	1 ^ø	-	1	4	-	2	- ^ø	-	2	4	-	1	7 ^ø
6.	2	2	9	2	5	3	2	6	-	2	14	6	2	18	11 ^ø	2	9	4 ^ø
7.	-	6	9	-	3	-	-	3	8	-	3	9 ^ø	-	4	7	-	4	2
8.	-	-	6	-	-	4	-	1	-	-	-	11	-	1	3	-	1	1 ^ø
9.	-	2	2	-	1	-	-	2	8	-	3	11	-	4	3	-	3	9
10.	-	-	11	-	-	9	-	1	-	-	-	8	-	-	9	-	-	8 ^ø
11.	-	1	1	-	-	6	-	-	6	-	1	1	-	-	5	-	1	6
12.	-	-	6	-	-	7	-	-	5	-	-	6	-	-	11	-	2	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	1	9	-	1	-	-	-	6	-	-	3	-	-	9	-	-	6
16.	-	1	4	-	1	1	-	1	3	-	-	8	-	1	6	-	4	3
17.	-	9	10	-	9	2	-	7	3 ^ø	-	6	10	-	10	3	-	11	9 ^ø
18.	-	5	2 ^ø	-	4	-	-	4	8	-	4	7 ^ø	-	2	6 ^ø	-	3	6
19.	-	2	4 ^ø	-	2	- ^ø	-	2	2	-	2	2	-	3	- ^ø	-	2	9
20.	-	1	10	-	1	-	nihil	-	-	-	2	- ^ø	-	2	9	-	-	8
21.	2	16	- ^ø	1	10	6	2	1	4	2	5	11	2	4	6	2	7	4
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	9	-	-	9	-	-	11	-	-	2	-	-	7	-	-	8
24.	-	-	10	-	-	5	-	-	8	-	2	6	-	-	6	-	-	8
25.	-	2	3	-	1	8	-	2	3	-	1	7 ^ø	-	3	-	-	3	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	2	8	-	1	9	-	2	2	-	4	-	-	5	2	-	4	9
28.	2	6	3	2	2	2 ^ø	2	9	5	2	5	8	2	15	8 ^ø	2	4	8 ^ø
29.	-	-	6	-	-	2	-	-	5	-	-	8	-	-	6	-	1	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1522-1523			1523-1524			1524-1525			1525-1526			1526-1527			1527-1528		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	—	1	2	—	1	3	—	—	5	—	—	5	—	1	1	nihil		
2.	—	1	—	—	—	6	—	—	7	—	—	10	nihil			—	—	8
3.	—	1	2	—	1	3	—	3	—	—	1	2 0	—	2	7 0	—	1	9
4.	1	17	3	1	13	4	1	5	4	—	17	4	1	19	6	2	4	5
5.	—	2	3	—	2	—	—	2	10 0	—	2	6	—	2	11	—	1	6
6.	2	3	3 0	1	17	—	—	13	8 0	1	19	4 0	2	7	6 0	2	11	—
7.	—	4	—	—	4	11	—	2	3	—	2	3	—	2	6	—	2	7
8.	—	2	7	—	—	6 0	—	—	4 0	—	—	3	—	1	1	—	1	—
9.	—	1	6	—	2	2	nihil			—	1	7 0	—	—	2	—	1	—
10.	—	—	11	—	—	10 0	—	—	3	—	—	10	—	—	3	—	—	4
11.	—	—	6	—	1	2	—	—	4	—	—	6 0	—	—	6	—	—	6
12.	—	—	6	—	1	2	—	—	4	—	—	6 0	—	—	6	—	—	6
13.	—	1	—	—	—	8 0	—	—	7	—	—	7	—	1	6	—	—	5
14.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15.	—	—	6	—	1	1	—	—	6	—	—	3	—	1	1 0	—	1	—
16.	—	—	10 0	—	—	5	—	2	—	—	—	9	—	1	2	—	—	11 0
17.	—	9	3	—	2	8	—	5	4	—	5	11 0	—	8	11	—	11	7
18.	—	3	6	—	2	6	—	1	2	—	3	3	—	4	10	—	3	6
19.	—	3	—	—	2	6 0	—	3	4	—	—	5	—	2	— 0	—	1	6
20.	—	1	2	—	1	9	—	—	5	—	—	3	—	—	7	—	—	8
21.	1	18	8	1	16	2	—	15	7	—	15	10 0	—	6	11 0	onleesbaar		
22.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23.	—	—	7 0	—	—	4	—	—	4 0	—	—	2	—	—	2	—	—	8
24.	—	—	7	—	—	6	—	—	3	—	—	5	—	—	2	—	—	0
25.	—	3	8	—	1	9	—	1	1 0	—	1	6	—	2	5	—	—	8
26.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27.	—	4	3	—	1	—	—	1	4	—	1	3	—	2	8	—	2	5
28.	2	2	11	2	5	8	1	2	8	2	7	—	2	—	7	2	2	11
29.	—	—	10	—	1	1	—	—	7	—	—	8	nihil			—	—	—
30.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
31.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
32.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

	1534-1535			1535-1536			1536-1537			1537-1538			1538-1539		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	7	-	-	3	-	-	4	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	6 0	-	-	5	-	-	6 0	-	-	4	-	-	-
3.	-	2	5	-	2	2	-	1	9	-	-	7	-	-	9
4.	2	7	9	2	2	11	1	19	11	2	3	6	2	5	6
5.	-	1	10	-	-	-	-	-	9	-	-	11	-	-	-
6.	1	14	-	1	9	10	1	10	-	1	19	5	1	17	6
7.	-	5	3 0	-	6	-	-	2	3 0	onleesbaar			-	2	-
8.	-	-	10 0	-	-	8	-	-	7	-	-	-	-	-	3
9.	-	2	-	-	1	9	-	1	3 0	-	-	-	onleesbaar		
10.	-	1	3	-	1	- 0	-	-	9	onleesbaar			-	-	4
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	7 0	-	-	9	-	1	1	-	3	-	onleesbaar		
13.	-	-	9	-	-	5 0	-	-	4	-	-	9	onleesbaar		
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	6 0	-	-	8	-	-	3	-	-	5	nihil		
16.	-	-	4	-	-	5 0	-	-	4	-	-	3	-	-	5
17.	-	3	4 0	-	2	11	-	3	-	-	2	9	-	3	?
18.	-	3	-	-	3	3	-	2	5	-	1	7	onleesbaar		
19.	-	-	7 0	-	-	-	-	-	9 0	-	1	-	-	-	9
20.	-	1	3	-	-	11	-	-	7	-	-	5	-	-	7
21.	1	3	6	1	1	11	-	16	3 0	-	19	3	1	3	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	4	-	-	5 0	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	5 0	-	-	4	-	nihil	-	-	-	4	-	-	5
25.	-	-	10	-	2	?	-	-	5	-	-	9	-	-	6
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	2	5	-	2	- 0	-	1	7 0	-	-	10	-	1	1
28.	1	16	11	1	12	7	-	3	?	1	3	-	-	9	3
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1545-1546			1546-1547			1547-1548			1548-1549			1549-1550			1550-1551		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	2	8	-	1	10	-	1	10	6	2	-	-	-	-	1	10	6	
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	2	-	6	4	6	5	-	19	-	1	3	-	1	6	-	1	-	6
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	9	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	1	6	-	-	7	-	onleesbaar	-	-	-	5	-	-	14	-	-	18	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1557-1558			1558-1559			1559-1560			1560-1561			1561-1562			1562-1563		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	12	7	-	14	10	-	17	1	-	13	8	-	15	2	1	1	8
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	15	10	1	2	3	1	6	4	1	8	6	1	6	2	1	14	4
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	-	14	3	-	9	6	-	8	9	-	13	3	-	12	-	1	19	6
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1563-1564			1564-1565			1565-1566			1566-1567			1567-1568			1568-1569		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	19	9	-	10	6	-	18	6	-	-	-	-	17	-	-	16	4
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	1	12	6	1	16	-	1	10	6	-	-	-	2	6	3	1	4	9
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	1	2	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	nihil	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	-	10	-	-	16	6	-	8	6	-	-	-	-	19	6	-	16	8
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1569-1570			1570-1571			1571-1572			1572-1573			1573-1574			1574-1575		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	19	6	-	16	8	-	-	-	-	17	-	-	14	3	-	-	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	1	7	-	1	15	2	-	-	-	-	14	-	-	-	16	-	-	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	-	-	nihil	-	-	-	-	-	nihil	-	-	-	nihil	-	-	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	1	8	8	-	15	4	-	-	-	-	17	2	-	15	9	-	-	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1575-1576			1576-1577			1577-1578			1578-1579			1579-1580			1580-1581		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	19	6	-	16	2	-	11	3	-	-	-	-	-	-	-	13	3
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	3	11	6	2	13	7	-	1	3	-	3	-	-	-	-	2	14	10
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	1	2	3	1	7	-	1	1	7	-	-	-	-	-	-	-	8	6
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1587-1588			1588-1589			1589-1590			1590-1591			1591-1592			1592-1593		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	-	-	2	10	-	1	10	-	-	12	1	-	-	-	-	-	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	3	-	-	onleesbaar	-	-	5	11	3	-	-	-	-	-	-
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	-	-	4	-	nihil	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	-	-	-	1	2	6	nihil	-	-	3	11	3	-	-	-	-	-	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1593-1594			1594-1597			1597-1598			1598-1599			1599-1600			1600-1601		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	-	-	-	8	-	3	-	-	-	8	16	11	7	14	-	7	12	4
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	11	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	17	1	1	2	7	-	11	-	4
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	-	-	-	3	2	-	-	-	8	12	3	9	17	-	9	3	-	-
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	1613-1614			1614-1615			1615-1616			1616-1617			1617-1618			1618-1619		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	-	-	-	-	-	-	1	3	6	2	1	-	2	9	7	2	13	10
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	10	4	-	15	7	-	18	15	-	25	16	-	35	4	3	28	10	10
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	10	-	nihil	-	-
18.	-	10	-	-	8	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	nihil	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	7	8	-	8	10	-	6	1	-	7	6	-	11	10	-	8	17	8
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	6	6	-	11	6	-	8	-	-	7	-	-	-	-	nihil	-	-
31.	-	-	-	-	13	6	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	7	-	-	-	-	11	9

	1619-1620			1620-1621			1621-1622			1622-1623			1623-1624			1624-1625		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4.	7	9	1	6	7	-	1	16	-	3	18	-	1	6	-	3	2	-
5.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.	31	11	-	28	-	-	32	-	-	30	-	-	31	18	6	24	-	6
7.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	9	-	-	-	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17.	1	7	10	1	8	-	1	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
28.	7	19	-	8	2	-	9	4	-	3	3	-	5	10	-	3	19	6
29.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.	-	nihil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	-	10	6	-	11	6	-	13	-	-	10	-	-	6	4	-	-	-

	1625-1626			1626-1627			1627-1628			1628-1629			1629-1630		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
2.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
3.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
4.	3	-	6	4	2	3	4	1	-	3	15	4	3	8	-
5.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
6.	29	4	┌	28	11	-	29	4	3	30	-	6	26	3	-
7.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
8.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
9.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
10.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
11.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
12.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
13.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
14.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
15.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
16.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
17.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
18.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
19.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
20.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
21.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
22.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
23.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
24.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
25.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
26.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
27.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
28.	3	18	┌	3	10	6	3	8	6	3	1	-	1	2	-
29.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
30.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
31.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌
32.	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌	-	-	┌

Voetnoten.

1. Opbrengst van de offergaven op Kerstmis en Quatertemperdagen.
2. Opbrengst van de offergaven op Driekoningen, Besnijdenis en Kerstmis.
3. Opbrengst van de offergaven op Sakramentsdag, Pasen, Pinksteren en Drievuldigheidsdag.
4. Vanaf 1500-1501 tot het einde van de tabel wordt de opbrengst van Kerstmis, de H. Stefanus, de H. Johannes en de H. Innocentius samen in rekening gebracht.

Nota : 1) De rekeningen van de volgende jaren verkeren in minder goede staat : 1432, 1435, 1447, 1450-51, 1453-54, 1454-55, 1455-56, 1556-57 en 1465-66.

- 2) Wanneer de opbrengst van de offergaven voor opeenvolgende feestdagen in rekening wordt gebracht, dan wordt dit in de tabel tussen de beide regels, waarop het getal had moeten staan, genoteerd.

Jaar	Appoort ¹			Boter ²			Pluimvee ³			Vlas			Koren			Diverse zaken ⁴		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1462/63	461	13	6	5	13	-	14	15	4	229	2	-	-	-	-	-	-	-
1466/67	527	1	-	6	7	6	8	16	-	4	9	-			8 lb.	4 s.		
1467/68	506	5	8	7	1	4	6	12	-	4	17	6			12 lb.	16 s.		
1468/69	560	7	2	4	5	4	7	1	8	77	11	1			8 lb.	5 s.	4 d.	
1478/79	641	7	2	5	7	7	6	18	4	53	14	6	8	17	6	15	-	12 ø
1481/82	629	16	6	8	9	7	7	5	-	16	10	-	11	12	6	15	2	6 ø
1493/94	629	16	6	3	8	3	8	11	2	31	-	10	5	2	3	14	11	-
1496/97	539	14	5	4	8	4	5	18	9	24	7	-	8	6	-	83	16	6
1502/03	538	12	-	3	5	6	5	14	-	12	2	6	4	19	6	232	9	-
1506/07	480	16	-	3	4	3	5	2	6	4	15	-	7	15	-	38	12	3
1507/08	555	2	-	3	12	5	6	-	3	5	3	9	5	17	-	133	18	-
1509/10	538	2	-	2	8	5	7	16	10	27	2	9	8	7	9	496	5	-
1510/11	500	7	-	4	1	3	6	17	5	43	14	-	7	18	6	10	8	-
1511/12	617	17	6	3	14	-	4	7	4	4	6	-	5	2	-	26	18	6
1512/13	593	9	-	3	19	6	4	19	10	22	17	6	18	5	-	169	6	-
1514/15	555	7	-	4	18	10	4	5	3	10	19	6	9	15	-	267	1	3
1515/16	567	19	-	3	18	-	5	4	-	6	2	-	9	12	-	160	7	-
1516/17	592	7	-	3	15	3	4	19	-	65	9	-	12	5	-	78	10	8
1517/18	535	7	-	6	9	6	3	18	9	16	8	9	13	5	6	167	15	-
1518/19	532	4	-	5	9	-	4	9	6	27	4	-	7	2	-	7	7	-
1519/20	593	16	-	6	16	-	3	17	1	32	15	-	13	13	6	65	10	-
1520																		
/22	1050	5	6	7	1	4	7	14	4	19	6	-	23	9	6	39	18	-
1522																		
/24	1084	2	6	9	2	-	7	19	10	46	1	6	18	17	-	213	13	-

Jaar	Appoort ¹			Boter ²			Pluimvee ³			Vlas			Koren			Diverse zaken ⁴		
	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.	lb.	s.	d.
1524 /26	945	—	6	6	—	—	8	3	— ⁰	58	11	6	20	8	1	539	16	—
1527/28	558	4	—	5	7	11	4	12	9	1	5	—	20	13	4 ⁰	47	17	—
1528/29	396	8	6	6	4	—	4	13	—	103	4	—	14	8	6	252	19	—
1529/30	513	7	—	4	3	8	5	5	10	44	19	—	22	16	—	296	16	6
1530/31	668	19	—	3	16	6	3	5	5	2	19	6	17	7	—	19	5	—
1531/32	373	5	—	5	11	1	3	16	6	23	11	—	23	8	6	266	2	—
1532/33	368	5	—	6	5	4	4	7	8	44	2	6	16	18	6	48	14	—
1533/34	367	14	—	5	2	5	6	2	—	4	13	—	17	13	4	174	6	—
1534/35	344	6	6	3	11	2	5	9	3	5	15	6	15	3	—	18	5	—
1535/36	408	—	6	4	2	—	4	13	2	37	3	—	24	17	7	31	2	6
1536/37	384	9	—	4	10	10	2	19	1	24	8	—	22	16	6	45	11	—
1538/39	379	7	—	6	4	3	3	4	7	17	3	6	25	12	2			
1541/42	4	9	6										29 zakken,					
1542/43	330	9	3	2	4	—	3	12	—	23	11	3	4 1/2 vaten					
1544/45	347	14	—	3	13	—	4	8	8	14	2	6	17 (+ ?)					
1545													3	3	4			
1547/48	898	5	—	15	—	10	7	6	3	35	2	—	73	15	6			
1548/49	485	4	—	12	1	11	3	8	11	38	14	—	27	19	6			
1549/50	459	2	9	10	19	5	4	15	7	41	11	9	30	10	2			
1550/51	502	10	—	8	16	11	5	11	—	41	13	—	23	16	6			
1551	450	15	6	3	11	9	6	13	11	39	9	3	30	4	10			
1553/54	972	5	9 ⁰	18	15	9	6	13	11	80	1	3	39	5	8			
1556/57	448	15	6 ⁰	11	19	9 ⁰	4	7	10	33	12	—	26	7	3			
1557/58	288	4	6 ⁰	7	11	1	3	3	9	23	15	—	15	4	6			
1558/59	373	—	10	7	9	11	2	11	7	12	2	4 ⁰	21	10	—			
1559/60	394	4	—	7	18	6	5	5	9	22	5	6	14	11	—			
1560/61	391	17	1	11	10	3	6	13	6	25	14	—	14	11	4			
1561/62	462	10	3	9	2	3	2	13	10	28	4	9	17	6	—			
	423	12	6	9	17	5	2	17	5	28	10	—	20	15	1			

Vanaf 1562/63 worden de rekeningen opgesteld in groten. Bij vergelijking met de voorgaande cijfers moeten we dus rekening houden met het feit dat de hiernavolgende getallen een twaalfmaal grotere waarde uitdrukken.

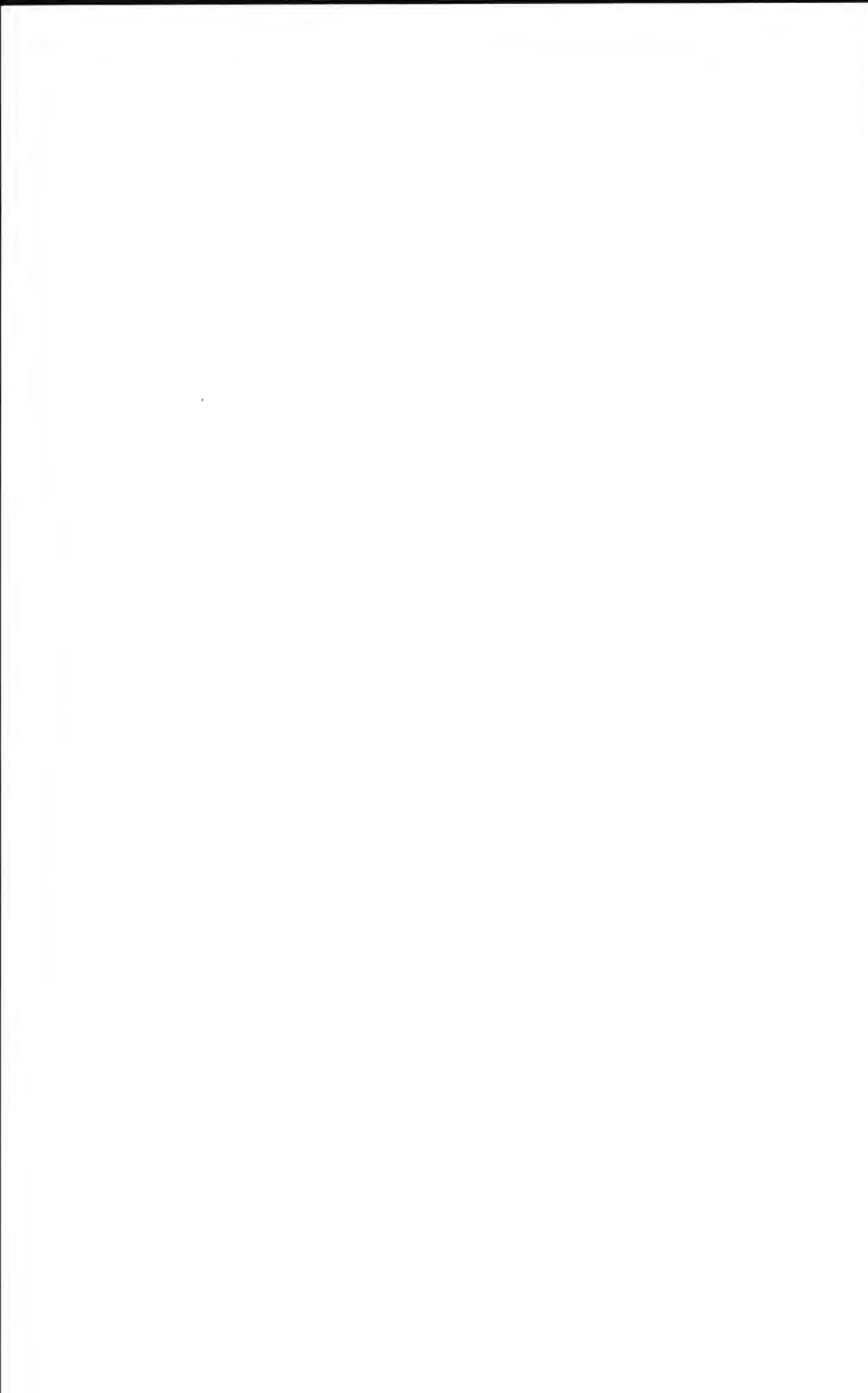
Jaar	Appoort ¹				Boter ²				Pluimvee ³				Vlas				Koren			
	lb.	s.	gr.	d.	lb.	s.	gr.	d.	lb.	s.	gr.	d.	lb.	s.	gr.	d.	lb.	s.	gr.	d.
1562/63	37	1	1	3	-	13	3	-	-	9	11	-	3	12	4	9	1	11	7	10
1563/64	36	19	2	-	-	17	3	-	-	5	1	11	2	14	8	-	1	10	2	6
1564/65	33	1	9	-	-	14	5	-	-	7	5	-	2	5	-	-	1	13	5	6
1565/66	28	8	8	-	-	9	9	-	-	4	1	3	2	-	11	-	1	5	5	8
1566/67	21	18	8	9	-	9	6	-	-	1	7	4	-	13	1	-	-	16	9	-
1567/68	23	19	4	-	-	8	10	3	-	4	10	3	-	14	8	-	1	7	1	10
1568/69	26	14	3	7	-	6	11	-	-	2	2	4	1	12	4	-	1	-	9	6
1569/70	26	15	2	-	-	8	2	6	-	3	3	3	1	12	9	3	-	16	-	6
1572/73	25	-	1	5	-	8	10	-	-	3	10	-	-	8	3	-	-	12	8	-
1573/74	29	5	7	6	-	10	6	-	-	4	9	6	1	8	10	9	1	2	2	-
1574/75	32	-	-	9	-	16	2	-	-	8	2	-	1	4	9	-	1	-	-	-
1575/76	27	18	10	-	-	7	11	-	-	9	10	-	1	4	2	-	1	2	5	-
1576/77	26	17	2	3	-	11	8	-	-	11	6	-	1	4	4	-	1	4	3	6
1586																				
/89	19	11	1	2	-	18	11	3	1	5	8	3	-	14	2	3	-	10	7	3
1589																				
/92	49	4	6	10	2	8	3	-	2	15	1	-	1	8	9	-	1	1	6	-
1592																				
/95	127	14	6	4	4	7	11	8	7	6	9	1	5	7	5	9	1	4	4	9

Vanaf 1595/96 wordt enkel het totaal vermeld van al de voorgaande rubrieken :

Jaar	Totaal
1595/96	48 lb. — s. 14 gr.
1596/97	60 lb. 1 s. 13 gr. 8 d.
1597/98	58 lb. 15 s. 11 gr.
1598/99	70 lb. 14 s. 9 gr.
1599/1600	73 lb. 12 s. 5 gr.
1600/1601	69 lb. 3 s. 10 gr. 8 d.
1601/1602	57 lb. 2 s. 9 gr.
1602/04	178 lb. 15 s. 2 gr.
1606/07	56 lb. 11 s. 14 gr. 6 d.
1607/09	118 lb. 10 s. 2 gr. 3 d.
1609/11	124 lb. 2 s. 10 gr. 5 d.
1617/19	125 lb. 12 s. 1 gr. 6 d.
1619/20	62 lb. 11 s. 2 gr.
1620/21	67 lb. 18 s.
1622/23	76 lb. 11 s. 3 gr.
1623/25	71 lb. 5 s. 7 gr. 6 d.
1625/27	131 lb. 18 s. 7 gr.
1627/28	110 lb. 2 s. 4 gr. 3 d.
1629/30	68 lb. 5 s. 1 gr. 6 d.
1631/32	95 lb. 11 s. 5 gr.
1632/33	93 lb. 12 s. 4 gr.
1633/34	93 lb. 3 s. 4 gr.
1634/35	118 lb. 12 s. 1 gr. 6 d.

Voetnoten.

1. Onder appoort verstaat men de opbrengst van de offergiften die de gelovigen neerlegden bij het „letrijn” of de bank die door de kerkmeesters gehouden werd in de kerk, samen met de opbrengst van de blok en de opbrengst van de omhalingen met de schaal op sommige zon- en feestdagen en tijdens de „omme-ganc” of processie ter ere van O.-L.-Vrouw.
2. Offergaven in natura (eetwaren zoals boter, eieren, vlees, brood, fruit...).
3. Offergiften in natura (kippen, ganzen, duiven).
4. Offergiften in natura buiten de reeds voornoemde.

Lodewijk van Deysse en Dr. Charles M. van Deventer

door

HARRY G. M. PRICK

Hoezer ook ingenomen met de lof, hem na voorlezing van het dertiende hoofdstuk van *Een liefde* toegezwaaid door François Erens op 29 januari en 8 februari, door Willem Kloos op 6 en 8 februari, door Albert Verwey op 8 februari 1886¹, was Lodewijk van Deysse toch, zoals hij op 17 februari van dat jaar in zijn dagboek noteerde, de mening toegedaan dat „om een groot complex te volvoeren, om m.a.w. de god van toekomstige eeuwen te zijn, men zich een *sentiment van verachting* (moest) vormen voor dadelijke successen”, een sentiment dat de behoefte aan die successen langzamerhand deed vergaan. Bovendien achtte hij het maken van uitstekende Kunst „voor de eenzame werker” een dadelijk succes, dat zeker opwoog tegen de lofprijzingen van zijn literaire vrienden, afgezien nog hiervan dat het voorlezen uit eigen werk, vóór de openbaarmaking daarvan, hem wel eens nadelig zou kunnen worden. Van nature geneigd om, als er maatregelen genomen moesten worden, meteen tot de meest krasse zijn toevlucht te nemen, gaf hij aan Kloos op 20 februari „niet thuis”² en besloot³ op 21 februari de „omgang met de heeren van den Nieuwen Gids als een sneeuw” van zich af te schudden. Op 22 februari berichtte hij aan Kloos o.m.

„dat, hoeveel gemis en koude ik mij door zoodanig besluit voor eenigen tijd ook berokken, ik fysiesch en psychiesch genoodzaakt ben aan den onweêrstaanbaren drang tot afzondering, die ik gevoel, te gehoorzamen voor eenige weken. Te treden in een ontleding der oorzaken, die mij daartoe nopen, mij-zelf onbekende en onontleedbaar schijnende oorzaken, zou voor jou even onbelangrijk zijn als voor mij hersenpijnlijk.

Ik kan er niets van zeggen. Ik kan alleen zeggen, dat dit gevoel zoo eens om 't jaar, bij 't naderen van de lente, over mij schijnt te komen en dat ik het niet overmeesteren kan.

1. Deze lofprijzingen werden door Thijm geregistreerd in een *Dagboek van Appreciaties*.

2. Blijkens een, van 2 februari tot 13 november 1886, door Thijm bijgehouden *Omgangsdagboek*.

3. Dit besluit werd vastgelegd in een cahier met *Uitspraken van algemeene stemmingen*.

Het is, zoo als Barrès tot Erens zeide : „j'ai besoin d'être seul”.

Het eenige wat ik je nu nog verzoek, is de tolk van deze mededeeling bij de andere vrienden te willen zijn. In de tweede helft van April of in Mei ga ik dan waarschijnlijk weêr op reis ! Mocht ik iets hebben, een varium, een klein kritiesch artikel, een novelle of wat dan ook, dat mij waardig zoû voorkomen misschien in de *Nieuwe Gids* te worden opgenomen, dan stuur ik het je wel, als je 't permiteert.”⁴

Nam Kloos deze mededeling lakoniek op – in een briefje van 26 februari '86 gewaagde hij terloops van „je hermeten-aspiraties” –, een andere (niet literaire) vriend, Arnold Ising Jr.⁵, door Kloos op de hoogte gesteld van Thijm's „drang tot afzondering”, vroeg terstond aan de laatste om tekst en uitleg. Hij kreeg die op 1 maart d.a.v. in een epistel⁶ waaruit zonneklaar blijkt dat Thijm tegenover Kloos de waarheid geweld had aangedaan. Ising toch mocht vernemen dat Thijm vóór alles wilde voorkomen door de publieke opinie bij een letterkundige coterie, die van „de heeren” van de *Nieuwe Gids*, gerangschikt te worden, dat hem vooral in Kloos irriteerde dat deze hem voortdurend wilde dwingen tot medewerking aan de *Nieuwe Gids*, en – last but not least – dat geen van allen onder de medewerkers aan dat tijdschrift Thijm's literaire overtuigingen en sympathieën onderschreven⁷.

Gezegd moet worden dat Thijm met zijn voornemen om geruime tijd „claustraal” te leven werkelijk ernst maakte. Afgezien van enkele onderbrekingen van zijn zelfverkozen ballingschap – de bijwoning van de première van Van Eeden's blijspel *De Student thuis*, waarover hij, anoniem, verslag uitbracht in het dagblad *De Amsterdammer* van 16 april, een (in het zelfde blad) op 6 mei, eveneens anoniem verslagen vergadering van moderne theologen, een bezoek aan Frank van der Goes op 7 mei, het zelf nog enkele malen bezoek ontvangen van François Erens – duurde het inderdaad tot 14 juni '86 voordat hij weer bij Kloos kwam opdagen⁸ en daar overigens onaangenaam getroffen werd door diens famili-

4. De volledige brief werd gepubliceerd door G. H. 's-Gravesande, *Van Deyssel zocht de eenzaamheid*, in *Critisch Bulletin*, XXI (1954), 526-527.

5. Zie *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Arnold Ising Jr. | 1883-1904*, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick, 's-Gravenhage 1968, 28-29.

6. A.w., 29-30.

7. Dit is wel de allervroegste bevestiging van Nijhoff's constatering (*Verzameld Werk II*, Den Haag/A'dam 1961, 307) : „Kloos, Gorter en Van Eeden zijn voor mij de beweging van '80. Voor Van Deyssel, met oneindig dieper en ontijdelijker aangelegenheden in de geest vervuld, was het een voorbijgaande literaire fuif, waaraan hij gaarne meedeed, omdat hij daar snel kon schijnen wat hij was (...)”

8. Wel richtte hij zich op 5, 9, 11 en 29 april, op 7, 8 en 21 mei en op 2 juni 1886 schriftelijk tot Kloos. Deze verzond op 3 en 6 april en op 7, 19 en 23 mei brieven aan Thijm.

ariteit⁹. De arme Willem kon ook bezwaarlijk van Thijm's gezicht aflezen dat zijn vriend zich toen juist weer geheel doordrongen begon te voelen van de „gepozeerdheids en ingetogenheids-penchants" waaraan hij ook in de lente van '85 ten prooi was geweest en die hem toen alleen geklede jassen en zwarte dassen deden dragen! Het gesprek tussen die twee zal wel gelopen hebben over Thijm's in zicht komende voltooiing van *Een Liefde*, over Kloos' bespreking¹⁰ van de, ook als vrucht van Thijm's afzondering, op 29 april uitgekomen brochure *Over Literatuur (De Heer F. Netscher)*¹¹ en over de, op 25 mei – in de redactievergadering van *De Nieuwe Gids* – plaatsgevonden en toen onbeslist gebleven discussie over de aanbieding van het redacteurschap aan Thijm¹².

Het teruggetrokken leven werd intussen geprolonged en – zo moet Thijm het wel hebben toegeschenen – niemand van de vrienden die daarop, ongevraagd, inbreuk dorst te maken. Dat de dag niet geprezen mag worden voor de avond, zou echter blijken – maar dan ook nadrukkelijk – op 7 juli 1886. Rond die datum gonsden de Amsterdamse bladen van een incident waardoor Frank van der Goes, eerst zeer tegen zijn zin, maar al vlug tot zijn genoegen, in het middelpunt van de belangstelling was komen te staan. In *Recht voor Allen*, het orgaan van Domela Nieuwenhuis, was op 24 april, van de hand van zekere A. Boelens, een artikel verschenen, *De Koning komt*, op grond waarvan Domela Nieuwenhuis veroordeeld werd tot een jaar gevangenisstraf. Dit werd voor Van der Goes aanleiding tot het schrijven van een nadien bij W. Versluys, de uitgever van *De Nieuwe Gids*, verschenen brochure, getiteld *Majesteitsschennis. (Het geding tegen den Heer F. Domela Nieuwenhuis)*. Het concept van zijn opstel had Van der

9. In verband daarmee tekende hij op 17 juni 1886 in zijn dagboek aan dat hij zich voortaan maar sporadisch in de Amsterdamse koffiehuisen zou vertonen: „Dat toch familiariseert te veel met menschen van geringen aard, die er habitués zijn. Zeer voorname lieden, lieden, waarover gesproken wordt, ontmoet men daar uiterst zelden.”

10. Die bespreking trof Thijm aan in de juni-aflevering van *De Nieuwe Gids*, 293-304 (herdrukt in Willem Kloos, *Veertien jaar literatuur-geschiedenis*, deel I, 4e vermeerdeerde druk, A'dam 1925, 182-195). Dezelfde Literaire Kroniek besprak ook Frans Netscher's *Studie's naar het Naakt Model*. Voor Thijm's dankbrief aan Kloos, van 2 juni 1886, zie G. H. 's-Gravesande, *De geschiedenis van De Nieuwe Gids / Brieven en Documenten*, Arnhem, 1955, 104 (verder geciteerd als: 's-Gravesande, *Gesch.*). In zijn dagboek noteerde Thijm nog, op 6 juni '86: „Gisteren en eergisteren heb ik, van mijn stuk gebracht door het succes en door den te grooten lof van Kloos in den Nieuwen Gids over mijn brochure, tot twee uur 's nachts cognac gedronken en gerookt”.

11. Deze, aan Willem Kloos opgedragen, brochure verscheen bij Brinkman en Van der Meulen te Amsterdam. Ze werd voor de eerste maal herdrukt in L. van Deyssel, *Verzamelde Opstellen*, A'dam 1894, 41-97.

12. G. Stuiveling, *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt*, tweede druk, A'dam 1959, 128.

Goes voorgelezen, eerst op 22 juni '86, op de laatste vergadering die *Flanor* mocht beleven¹³, vervolgens op de redactievergadering van *De Nieuwe Gids*, d.d. 27 juni, waar besloten werd, terwille van de actualiteit, aan de verschijning van dit stuk in brochurevorm de voorkeur te geven boven de, noodzakelijk later vallende, publicatie als tijdschriftbijdrage¹⁴. Ongelukkigerwijs verscheen in *Het Handelsblad*, waar men kennis had gekregen van de drukproeven, reeds vóór de verschijning van de bewuste brochure, een heftig artikel tegen „de assuradeur Van der Goes”, omdat hij de vooroordelen van zijn maatschappelijke stand verloochende ten gunste van de arbeidersbeweging. Daarop plaatsten Frederik van Eeden, Willem Kloos, Willem Paap en Albert Verwey, als redacteuren van *De Nieuwe Gids*, in *De Amsterdammer*, een protest tegen de weergave der woorden en bedoelingen van Frank van der Goes door *Het Handelsblad*¹⁵.

Deze hele aangelegenheid liet ook Thijm niet onberoerd, ja, zij bracht hem zelfs op het idee om er litteraire munt uit te slaan, er romanstof in te zoeken voor wat dan zou moeten worden een Nederlandse *L'Assommoir* of *Germinal*. In augustus 1886 zou hij zelfs, met dit oogmerk, aan Domela Nieuwenhuis om een onderhoud vragen¹⁶ en dat verkrijgen in diens woning aan de Haagse Malakkastraat 96. Maar nu, in het middaguur van 7 juli '86, spoedde hij zich naar de Prinsengracht 293 om Van der Goes zijn sympathie te gaan betuigen met de onaangename omstandigheden waarin deze door de aanval van *Het Handelsblad* was komen te verkeren. Thijm trof zijn vriend niet alleen aan. „Het gansche jeugdige Holland” was in Van der Goes' studeerkamer tezamen gekomen, zo berichtte hij op 10 juli aan Arnold Ising. Hem bleek toen ook dat 't hele geval, in elk opzicht, beschouwd werd als een schreeuwende reclame voor *De Nieuwe Gids*, meer waard dan hoeveel advertenties ook.

Die middag zal het wel luidruchtig zijn toegegaan en Van der Goes' fameuze sigarenkást, „een heele collectie, een bibliotheekje van sigarensoorten, ten grieve der hem bezoekende vrienden”¹⁷ zal flink geplunderd zijn. Wij kunnen slechts gissen wie er zo al

13. 's-Gravesande, *Gesch.*, 18.

14. G. Stuiveling, a.w., 128 en 129.

15. W. J. M. A. Asselbergs, *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde*, Den Bosch-Antwerpen z.j. (1952), 28.

16. Het antwoordschrijven van Domela Nieuwenhuis, d.d. 3 aug. 1886 stelden wij, met andere gegevens over de relatie Van Deyssel/Domela Nieuwenhuis, ter beschikking van Evert Zandstra, die een en ander openbaar maakte in zijn boek *Vrijheid / Het leven van F. Domela Nieuwenhuis*, A'dam 1968, 159-162.

17. Lodewijk van Deyssel, *Gedenkschriften* / voor de eerste maal volledig naar het handschrift uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick, Zwolle 1962, 244. Verder geciteerd als: *Gedenkschriften* (ed. Prick).

waren, zekerheid hebben wij alleen over de aanwezigheid van Willem Paap en die van Chap, gelijk Charles M. van Deventer voor zijn vrienden heette. Wellicht in de mening verkerend dat Thijm zijn afzondering had opgegeven, verschenen deze twee, samen met Frank van der Goes, nog diezelfde avond onverwacht op Thijm's kamer in het ouderlijk huis aan de N.Z.Voorburgwal 161, waar zij het tegendeel van welkom waren. In de omgang met vrienden placht het Thijm te vergaan zoals het hem telkens vergaan was onder het schrijven aan *Een Liefde*. Zodra er in die roman meerdere belangrijke personages samenkwamen, voelde hij zich dadelijk veel zenuwachtiger onder het schrijven, dan wanneer hij maar met één bezig was, welke hevige of verfijnde gewaarwordingen die éne ook bezat. „Ik *walg* au fond van al die hollandsche jongelui als ze bij mekaar in gezelschap zijn”, zo zou hij op 4 oktober '89 aantekenen, „ik *walg niet*: van Verwey, Kloos, Israëls, Erens en Ising als zij met mij alleen zijn een van allen”¹⁸. Nu, op de morgen na deze ongewenste invasie, moest hij noteren: „Het is ridikuul, om menschen bij me te ontvangen, die mij of impertinenties zeggen, òf mij om andere redenen onaangenaam zijn”.

Wat aangaat Frank van der Goes, in zijn al eerder geciteerde brief aan Kloos had Thijm zich erover beklaagd dat Van der Goes steeds tegenover hem stond „in een controleerende, pedagogische en gispende houding”, maar waar deze intieme vriend meer dan één potje bij Karel breken kon, was het zeggen van impertinenties hem, door de bank heen, stilzwijgend toegestaan. Veel later zou Thijm zich van Van der Goes herinneren dat hij pittig was, „mij vermanend, mij vernederend; maar dit alles te zamen was zóet-zuur, rinsch, oude Rhijnwijn, ja, te gelijk zoet, prikkelend en rinsch, zoo als zekere champagnes sec of champagne met een tik(-je Angostura)”¹⁹. Uit zijn brief van 10 juli '86 aan Ising wordt duidelijk dat hij zich ditmaal niet over Van der Goes te beklagen had. Er is daarin sprake van „den op 't oogenblik zeer goeden v.d. Goes”, waartegen dan schrill afsteken „den dwazen Paap” en „den volstrekt anti-artistieken en geheel verschoolden van Deventer”. Waar Thijm overtuigd was van Paap's onbeduidendheid, irriteerden diens onhebbelijkheden hem minder dan die van Chap, waarschijnlijk omdat hij zich in zijn aanvankelijk gunstiger beoordeling van Van Deventer teleurgesteld voelde.

„Na gisteren”, zo vervolgde Thijm's notitie van 8 juli '86, „na gisteren zal ik Van Deventer ook opnemen in mijn Haineux Por-

18. Zie voor de context: Harry G. M. Prick, *Lodewijk van Deyssel en „Flanor”*, in *De Nieuwe Taalgids* LV (1962), 26-31.

19. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 336.

traits littéraires". Hiermee doelde hij op een nog te verwezenlijken plan om verschillende van zijn tijdgenoten, zowel sympathieke als hem antipathieke, in een reeks van literaire portretten te ver-
 eeuwigen²⁰. Tot dusver had hij aan dit plan nog geen uitvoering
 gegeven, maar nu tekende hij alvast, pro memorie, betreffende
 Van Deventer aan :

„Van Deventer – type van den praetensiëuzen *érudit*. Iemant, die graag
 gezellige gesprekken over belangrijke onderwerpen houdt, – literatuur,
 filosofie, schilderkunst, muziek, van alle landen en tijden, – onmiskenbaar
 teken van onartisticiteit. Neemt het impressionisme aan, om dat hij door
 menschen, die hij om zekere redenen op dit punt voor zeer kompetent is
 komen te houden, er met lof over heeft hooren spreken. *Voelt niets* van
 moderne kunst, *begrijpt niets* van fantasie, vindt George Eliot mooi en
 sommige dingen van Malot. Schoolmeestersnatuur in zijn hoogmoed van
 veel gelezen te hebben.

Tusschen hem, die gedachten van Plato, Kant, Berthelot²¹ herhaalt,
 zonder iets van zichzelf te hebben (v. Deventer), en hem, die gedachten
 van de *Fliegende Blätter*, *Uilenspiegel* en de *Dageraad* herhaalt (Croiset)²²
 is en klein accidenteel onderscheid. Maar naarmate v. Deventer zich zelf
 voor een superieurer mensch houdt om dat hij zulke diepzinnige gedachten
 herhaalt, is hij meer onuitstaanbaar.”

Om aan Thijm's misprijzing van Charles van Deventer meer
 reliëf te geven, gaan wij nu eerst de contacten na die Thijm met
 de vier jaar oudere Van Deventer – dit „filosofisch *wezen*”²³ –
 gehad heeft of kan hebben gehad. Uiteraard dient hieraan een en
 ander vooraf te gaan over Van Deventer's levensloop.

Charles Marius van Deventer werd op 1 juli 1860 te Dordrecht
 geboren als zoon van Julius Christiaan van Deventer (geb. Amers-
 foort 10 sept. 1824, overleden te Dordrecht 14 mei 1892), sinds
 1853 conrector van de Latijne School en nadien, met ingang van
 9 september 1865, directeur van de toen juist opgerichte H.B.S.
 te Dordrecht, tevens belast – zevenentwintig jaar lang – met het
 onderwijs in de Nederlandse taal- en letterkunde. J. C. van De-
 venter genoot groot aanzien als vertaler van allerlei meer of minder
 klassieke werken uit de wereldliteratuur: Macauly's *History of*
England, Gustaf Freytag's *Soll und Haben*, Mathias Claudius'
Wandsbecker Bote, Wieland's *Die Abderiten*. Daarnaast was hij

20. Zie Van Deyssel's *Van lang geleden*, door ons gepubliceerd in *Maatstaf* II,
 juli/aug. 1954, 191-201.

21. Lees: Berthollet, t.w.: Claude-Louis Berthollet (1748-1822), een Frans
 chemicus.

22. Arnold J. L. Croiset (1856-1913). Was in de jaren 1883-1887 bevriend met
 Thijm. Hield zich bezig met populair-historische studies en werkte als overtuigd
 atheïst mee aan het vrijdenkersorgaan *De Dageraad*.

23. Zo kenschetste Thijm Van Deventer in een dagboekantekening van 24 febr.
 1886.

medewerker aan o.m. *De Tijdspiegel* en *De Nederlandsche Spectator* en – uiteraard niet op de laatste plaats – aan de door hem zelf in 1856 gestichte *Wetenschappelijke Bladen*, gedurende de eerste vier jaren van hun bestaan het vaste publiciteitsorgaan van Conrad Busken Huet. Nog voordat Charles van Deventer in januari 1880 als student in de chemie naar Amsterdam vertrok, was hij zijn vader bij diens werkzaamheden voor de *Wetenschappelijke Bladen* dikwijls behulpzaam, hetzij door het vertalen van wetenschappelijke artikelen, hetzij door het schrijven van boekbeoordelingen, welke laatste eerst sedert 1888 geregeld door hem werden ondertekend.

Julius van Deventer was gehuwd met een zuster van Conrad Busken Huet, Anna Maria Busken Huet²⁴, overleden op 27 december 1910. Bijgevolg was de auteur van de *Litterarische Fantasiën en Kritieken* een volle oom van Charles van Deventer. Onder invloed van zijn vader, die op zijn beurt de invloed van zijn grote zwager sterk had ondergaan, had Charles al vóór zijn twintigste jaar de moderne literatuur, met inbegrip van de vaderlandse, terdege bestudeerd. De verhouding tussen Charles en oom Koen was, van de kant van de eerste, onmiskenbaar gekleurd door genegenheid en bewondering²⁵. Toen Huet op 1 mei 1886 plotseling te Parijs overleed en de familie Van Deventer daarvan telegrafisch verwittigd werd, getuigde Charles op 9 mei 1886, in een brief aan Jacobus van Looy: „Ik ben nog nooit van mijn leven zoo beroerd geweest” en bracht hij voorts in herinnering hoeveel plezier Van Looy en hij eertijds beleefd hadden aan de gezamenlijke lectuur van de *Litterarische Fantasiën*²⁶. Dat Chap van die lectuur ook invloed had ondergaan, werd meer dan een halve eeuw later vastgesteld door Van Deyssel toen deze schreef dat „in (Van

24. Mevr. A. M. van Deventer-Busken Huet had eveneens een grote literaire belangstelling. Zij vertaalde o.m. van Miss Anne Thackeray, oudste dochter van William Makepeace Thackeray, in 1868 *The Village on the Cliff* (1867) en in 1874 *Old Kensington* (1873). Haar ongehuwd gebleven zuster Charlotte Busken Huet (zie J. Berg, *Charlotte Busken Huet te Paramaribo 1871-1878*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 43, 1928 II, 284-289 en 546-554) vertaalde ook al Miss Thackeray. In 1871 verscheen bij H. A. M. Roelants te Schiedam *Aan Esther en andere verhalen*. / Uit het Engelsch vertaald door Charlotte Busken Huet. De publicatie van deze vertaling dankte zij aan de bemoeiingen van haar zwager Jules van Deventer en aan die van E. J. Potgieter. Mevrouw Anne Dorothée Busken Huet-van der Tholl, de vrouw van Conrad, was al evenzeer door Miss Thackeray gegrepen en vertaalde in 1864 *Elisabeth*.

25. Uit Huet's brief aan Ds. M. A. Perk, d.d. 6 november 1881 (*Jacques Perk / Brieven en dokumenten*, bijeengebracht en uitgegeven door Garnt Stuijveling, A'dam 1959, 406) blijkt dat Charles van Deventer zijn oom had voorbereid op het weldra te verwachten overlijden van Jacques Perk.

26. G. H. 's-Gravesande, *De geschiedenis van De Nieuwe Gids / Supplement*, Arnhem 1961, 19.

Deventer's) denkwijze en in den stijl zijner Essays (...) de manier van zijn oom Busken Huet bespeurbaar" was ²⁷.

Al op de lagere school, waar hij de naam had een kraan te zijn en dan ook door zijn medeleerlingen „de wijze" werd genoemd, was Chap onder de bekoring gekomen van de homerische en andere aan de Griekse mythologie ontleende verhalen, die hem door zijn vader werden verteld. Om onder diens leiding te blijven, volgde hij de H.B.S. maar leerde intussen van zijn vader spelenderwijs Latijn ²⁸. Ofschoon in de vierde klas Chap's liefde voor de scheikunde ontwaakte, vervolgde hij na het behalen van zijn H.B.S.-diploma – steeds onder de leiding van zijn vader – de studie der klassieken en ontwikkelde zich weldra tot een kenner van het Grieks dat hem, vooral na de kennismaking met Plato, om aesthetische en wijsgerige redenen bijzonder aantrok. Hij werd tenslotte een zo groot vereerder van de Griekse wijsgeer, dat hij niet kon leven zonder diens werken bij zich te hebben en hij nam, in latere jaren, zijn Griekse Plato-editie dan ook meestal mee op reis in een houten kastje, dat hij er opzettelijk voor had laten maken ²⁹. Willem Kloos zou in 1909 Van Deventer's manier van spreken „soms fijn-geestig, vernuftig-diepzinnig als zijn lievelingsschrijver Plato" roemen ³⁰, en in 1931, in zijn *Verzonkene maar op eens nu*

27. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 496.

28. W. P. Jorissen en L. Th. Reicher, *Dr. Charles Marius van Deventer* / 13 Dec. 1883-13 Dec. 1909, in *Chemisch Weekblad* VI, no. 50, 11 dec. 1909, 1007-1010.

29. Mr. Frans Erens, *Vervolgen Jaren*, vervolledigd uitgegeven en van aantekeningen voorzien door Harry G. M. Prick, met een inleiding van Anton van Duinkerken, Zwolle 1958, 232. Verder te citeren als: *Vervolgen Jaren* (ed. Prick).

30. Willem Kloos in *Chemisch Weekblad* VI, no. 50, 11 dec. 1909, 1005. Vgl. nog een herinnering aan Van Deventer, door Kloos gereleveerd op een plaats waar men die niet verwachten zou, n.l. in zijn beoordeling van Leonhard Huizinga's *De gestroomlijnde wereld* in *De Nieuwe Gids* jrg. 51, 1936 II, 433-434. In 1883 werd Kloos, als hij 's avonds om elf uur gebogen zat boven Propertius of Thucidides „plots van binnen opgelucht, doordat ik op eens buiten, in de op dat oogenblik tamelijk leeg geworden Nieuwebuurtstraat, een korten scherpen fluittoon hoorde", signaal waarmee Van Deventer zijn bezoek placht aan te kondigen. Eenmaal op Kloos zijn kamer „begon dan dadelijk onze gewende discussie, ernstig maar toch los-levendig voortgaand over allerlei kwesties van de Grieksche filosofie. Hij interesseerde zich toen als zuiver-wetenschappelijk koel-gemoedelijke natuur eenigszins voor Aristoteles en ook een beetje voor de Stoïcijnen, terwijl ik zelf als binnen-in steeds een gevoelig wijsgeerig mijmeraar zijnde, reeds diep was geïnteresseerd geworden door wat ik uit de editie van Karsten over Herakleitos en de andere vóór-Socratici was te weten gekomen, terwijl Charles en ik beiden, als intelligente jongelui, met Plato dweepten en elkander wederzijds mededeelingen deden uit verschillende dialogen, die de andere nog niet gelezen had. Ik had toen reeds soms geprobeerd de Parmenides van dien grooten wijsgeer te gaan begrijpen, maar moest mij bekennen, dat de gedachtengang van de gesprekken er in mij niet overal zoo klaar als een klontje geworden was. Doch Charles gaf mij mijn innerlijke gerustheid terug door zijn mededeeling, dat de groote preciese bestudeerders van dien dialoog ook niet allen tot het zelfde resultaat over de wezenlijke bedoeling van dat stuk waren gekomen."

herrezene levensherinneringen aan Dr. Charles van Deventer uit de jaren 1880-'84 en later, uitroepen: „Charles, gij spraakt, lijk Plato deed”³¹.

Van Deventer's eerste openbare geschrift dat aandacht aan de wijsgeer van zijn voorkeur wijdde, *Iets over den Eros van Plato*, verscheen intussen eerst in *De Nieuwe Gids* van oktober 1887. M.a.w., wanneer Thijm zich in de zomer van 1886 ergert aan Chap's herhalen van de denkbeelden van Plato, dan geldt die geïrriteerdheid Chap's navertellen van die denkbeelden, een navertellen in de meest letterlijke zin van het woord! Wie zich *Vincent Haman* herinnert³², weet dat ook Willem Paap met dit navertellen van Dr. Fleutge³³, onder welke naam Van Deventer in die sleutelroman enkele malen optreedt, danig de draak gestoken heeft. Chap verschijnt bij Paap ten tonele als de man „die navertelde wat hij bij de Duitschers over Plato had gelezen, en om gewicht aan het standje te geven, beweerde dat je daar in geen dertig jaar mee klaar kwam”. In het zestiende en tevens laatste hoofdstuk wordt nogmaals gesold met de man „die nog altijd – de dertig jaar waarin hij beweerde dat je Plato kon leeren, waren trouwens nog niet om – in artikelen navertelde wat hij bij de Duitschers gelezen had dat in Plato stond”.

Bij de Duitsers ging Chap ook wel voor andere dingen te rade, zoals aardig geïllustreerd wordt in een brief, door Arnold Ising op 2 maart 1889 aan Thijm gericht: „Vrijdag zou Goes komen en om hem een beetje te amuseeren, vroeg ik er Dr. Van Deventer bij! Goes bleef weg en met Van Deventer, neen maar! daar ging het heelemaal niet mee. Ik sprak in een graftoon, Mina gebruikte al hare eigenwijze woorden – dat krijgt ze als ze geen plezier heeft en zich buiten haar gemak voelt en Van Deventer vertelde anecdoten van Koningen, waar ik geen syllabe van in mij kreeg en van dat hij in een Duitsch boek gelezen had hoe men schilderijen restaureeren moet – het zit 'm in het vernis, weet je en dan moeten

31. *De Nieuwe Gids*, jrg. 46, 1931 II, 368-370. Het citaat is ontleend aan het eerste van de drie aan Van Deventer gewijde sonnetten die bedoelden te doen blijken – zoals in het derde sonnet werd verwoord –, dat de „Schemerdeuren / Van 't Eeuwge scheiden niet wie verder dan de Menig' ziend / Want alles uit de strevende Onbewustheid stil bespiend. / Weten fijn-juisier, dan 't dof Grauw doet, anderen te keuren.”

32. Voor Van Deventer over *Vincent Haman*, zie Maurits Uyldert, *Dichterlijke strijbaarheid / Uit het leven van Albert Verwey* II, A'dam 1955, 135.

33. In *Het levensverhaal van een vergetene / Willem Anthon Paap 1865-1923 / Zeventiger onder de Tachtigers*, A'dam 1959, 212, ziet Dr. Jaap Meijer een aanknopingspunt tussen deze spotnaam en de in *Vincent Haman* voorkomende mededeling: „Fleutge was fluitend binnengekomen. Fleutge was een vroolijke kerel, hij floot altijd”. Een bevestiging hiervan vormt o.i. de aanhef van de in noot 30 geciteerde herinnering van Kloos.

ze alcoholbaden hebben en verdoeken en een heel oud schilderijtje in het Rijksmuseum, maar ze lezen hier dat boek niet"³⁴.

Zou dit brieffragment niet hebben misstaan in *Vincent Haman*, het vervolg er van bevestigt al evenzeer de juistheid van Erens' opvatting, dat Ising „de dingen van het leven, de bijzonderheden van het dagelijksch bestaan" onmiskenbaar „met gevoel en fijnen observatiegeest" wist te bespreken³⁵: „(Van Deventer) rookte sigaartjes van 10 centen, zonder er iets van te merken en hij zag gerookte zalm voor ham aan en zei voortdurend dat er met eten en drinken geen heil aan hem te behalen was. Uit wanhoop ging ik met hem schaken, maar ik zag geen stuk en ik vond altijd door, dat hij precies op een walrus leek. Toen hij tegen half drie weg was, waren Mina en ik allebei ziek."

Met dit citaat zijn wij vooruitgelopen op Van Deventer's situatie temidden van wat Kloos in *De Nederlandsche Spectator* van 19 november 1881 had omschreven als „de kleine en stille gemeente", „wier zielen in dagelijksche gemeenschap plegen te verkeerren, met wat er schoonst en heerlijkst op dezer wereld is gedicht en gedacht"³⁶. Van Deventer was op die datum al bijna twee jaar in Amsterdam woonachtig, want studeerde sinds januari 1880 scheikunde bij Prof. Dr. J. H. van 't Hoff. Met Kloos zelf had Chap in zijn eerste studiejaar kennisgemaakt ten huize van Jacques Perk, bij welke gelegenheid Kloos zich „*tragisch-bleek als twintigjarige schrale Staak*" een vriendelijke maar zwijgzame en vooral door eigen gedachten beziggehouden toehoorder had betoond, tot wie de quintessence van Chap's conversatie maar moeizaam en slechts ten dele was doorgedrongen, zodat hij een halve eeuw later zou verzuchten: „*O, vrij vaak / Blijf 't Wijze, wat Ge, in latre Tij'n ook, zeydet mij, rad strijken / Als vlotte Wolken om mij henen want mijn eigen Taak / Reeds woelde in mijn Ver-wègheid, maar thans weet ik, dat Uw rijke / Doorwrochte Inzijndheid, die vlug-logisch voortsprak, toen reeds raak / Wijsheên omhoog wierp...*"³⁷

Toen op 14 juni 1881, in het gebouw *De Eensgezindheid* op het Spui, de eerste, d.w.z. de constituerende vergadering van de letterkundige vereniging *Flanor* plaats vond³⁸, ontmoette Charles van Deventer daar, buiten Willem Kloos, ook o.m. Frederik van

34. *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyszel en Arnold Ising Jr., a.w.*, 89-90. Mina (Otten) was Ising's gezellin.

35. *Vervolgen Jaren* (ed. Prick), 251.

36. Citaat uit de aanhef van Kloos' befaamde *In memoriam Jacques Perk*.

37. Citaten, ontleend aan de *Verzonkene maar op eens nu herrezene levenserinneringen aan Dr. Charles van Deventer uit de jaren 1880-'84 en later*, II, in *De Nieuwe Gids* jrg. 46, 1931 II, 369.

38. C. G. L. Apeldoorn, *Dr. Willem Doorenbos*, A'dam 1948, 187.

Eeden, Frank van der Goes, Arnold Ising Jr. en Willem Paap. Met Van Eeden behoorde Van Deventer weldra tot de allerijverigste leden³⁹. In het eerste verenigingsjaar reeds onthaalde Chap het gezelschap op een lezing over *George Eliot en the mill on the floss*⁴⁰, niet – zoals wij zagen – tot genoegen van Thijm, al kan deze van de strekking van Chap's betoog alleen weet hebben gekregen via derden, daar hij eerst op 16 oktober '83 als lid van *Flanor* werd aangenomen⁴¹. Dat Thijm en Chap elkaar toen al enkele maanden kenden, kan worden opgemaakt uit een brief van Van Eeden aan Thijm, waarin de laatste wordt uitgenodigd om op de avond van 30 juli '83 bij Van Deventer te verschijnen, alwaar Van Eeden zijn blijspel *Het Sonnet* zou voorlezen⁴². Waar Van Eeden bezwaarlijk iemand ten huize van Chap kon noden zonder dat de betreffende al eerder aan Chap was voorgesteld, mogen wij wel aannemen dat het eerste contact tussen Chap en Thijm plaatsvond op de *Flanor*vergadering van 5 juni '83, toen Thijm door Willem Kloos in de kring van *Flanor* geïntroduceerd werd. Of Thijm ook Van Deventer's, in het derde verenigingsjaar vallende, lezing *Over de Ars poëtica van Aristoteles*⁴³ heeft bijgewoond, konden wij niet nagaan. In elk geval hebben de heren elkaar ook ontmoet op de vergadering van 26 november, waar – op voorstel van Van Deventer – besloten werd om op 28 november, bij gelegenheid van de Amsterdamse opvoering van *Het Sonnet*, aan Van Eeden een krans namens *Flanor* te doen toekomen⁴⁴.

Van Deventer's eerste schriftelijke contact met Thijm bestond uit een, 20 december 1883 afgestempelde, briefkaart waarop Thijm werd uitgenodigd om op vrijdagavond 22 december naar de Frans Halstraat 48 te willen komen en daar de, waarschijnlijk goede, afloop van het tweede gedeelte doctoraal te vieren.

„Verwacht echter het tegendeel van een Lucullusonthaal. Er is geen kwestie van feest of fuif. Behalve op een enkel grocje worden de gasten op elkanders aangename kwaliteiten onthaald. Wil jij het menu van dien aard met een aantal schotels komen verrijken, dan doe je mij, en de anderen, die haast niet meer weten of je een lorgnet draagt of niet, veel genoegen.”

39. M. B. Mendes da Costa, „*Flanor*”-Herinneringen, in *De Nieuwe Gids* jrg. 40, 1925 I, 509. Noot 1.

40. A.w., 521.

41. Harry G. M. Prick, *Lodewijk van Deyssel en „Flanor”*, in *De Nieuwe Taalgids* 55 (1962), 27.

42. Zie *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel* / In opdracht van het Frederik van Eeden-Genootschap verzorgd en toegelicht door Dr. H. W. van Tricht en Harry G. M. Prick, Zwolle 1964, 7.

43. M. B. Mendes da Costa, a.w., 531.

44. 's-Gravesande, *Gesch.*, 10. Ten onrechte wordt daar de vergadering op 27 nov. gesteld.

Uit de aanhef van Chap's briefkaart van 25 januari '84, aanhef die „Beste Karelkje” luidde, mogen wij wel opmaken dat het groc-avondje zich in een wolkenloze sfeer voltrokken had. Chap toch veroorloofde zich met dit „Beste Karelkje” een familiere vrijmoedigheid die door Thijm enkel geduld werd van heel intieme vrienden als Frank van der Goes en Arnold Ising Jr. en die dan ook, zonder dat dit ooit tot Chap zal zijn doorgedrongen, op de betrokkene gewerkt moet hebben als de bekende rode lap op een stier. Het lijkt ons dan ook onwaarschijnlijk dat Thijm gevolg heeft gegeven aan Chap's uitnodiging om op 26 januari „met een uitgelezen schaar schrijvers, journalisten, artisten enz. in allen eenvoud een gezellig avondje door te brengen”, evenmin als hij gevolg had gegeven aan een uitnodiging van Van Eeden, d.d. 23 januari '84, om op diens kamer Amstel 17, met enige vrienden Van Deventer „nog eens gezellig het afscheid toe te drinken”⁴⁵. Beide avonden hielden verband met Chap's vertrek naar Dordrecht waar hij zich, vrij van onderwerping aan welke maatschappelijke plichten ook, ging wijden aan zijn dissertatie: *Schetsen uit de geschiedenis van de scheikunde*. „Dissertatiestudie, klassieke talen zullen den voorrang hebben, doch ik denk ook mij aan het piano-spelen te zetten, en misschien is er nog tijd voor muziektheorie. Zoo'n gansche dag kan in vele deelen verdeeld worden, ieder gewijd aan nuttige studiën”, zo berichtte hij in die dagen aan Frederik van Eeden⁴⁶, met wie hij ook een filosofische correspondentie aanving, sterk beziggehouden als hij werd door Aristoteles en de Socratische inductie⁴⁷. Tussen de bedrijven door las hij – juni 1884 – *La joie de vivre* van Emile Zola⁴⁸, wellicht daartoe bewogen door Van Deyssel's hooggestemde bespreking van die roman, op 23 maart '84 in het weekblad *De Amsterdammer*⁴⁹, dat ook in zijn Dordrechtse teruggetrokkenheid door Chap werd uitgespeld⁵⁰.

Van tijd tot tijd deed Van Deventer Amsterdam aan om met zijn aanstaande promotor, Prof. Gunning, over zijn dissertatie-onderwerp te spreken. Wij mogen aannemen dat hij op 2 februari '84 uit Dordrecht zal zijn overgekomen – wanneer hij althans daarheen reeds vertrokken was – om de opvoering bij te wonen van Van Eeden's *Frans Hals* door de schildersvereniging Sint Lucas, met Jacobus van Looy als speler van de titelrol. Chap moet

45. *De briefwisseling*, enz., 8.

46. S. M. Noach, *Uit de brieven van Charles M. van Deventer aan Frederik van Eeden*, in *De Gids* 1941 I, 258-277. Het brieffragment komt voor op blz. 259.

47. S. M. Noach, a.w., 261, 262.

48. S. M. Noach, a.w., 264.

49. Deze bespreking werd nooit herdrukt.

50. S. M. Noach, a.w., 266.

toen ook Thijm hebben ontmoet. Vast staat dat hij aanwezig was op een luidruchtig feest, dat zich uitstreckte van 's avonds 10 tot in de vroege ochtend van 11 april '84 op Thijm's kamer in de Plantage Badlaan no. 16⁵¹. Uit het feit dat ook Chap – toen in de stad om een privatissimum te volgen – door Thijm werd uitgenodigd⁵², mag worden afgeleid dat de gastheer van die avond nog niet al te veel hinder ondervond van „den praetensiëuzen *érudit*”, misschien wel omdat Thijm er toen nog in slaagde Chap een zeker ontzag af te dwingen voor zijn eigen eruditie. Wel heel merkwaardig is in dit verband dat Thijm in 1884 bij Van Deventer de blijvende indruk moet hebben gevestigd van een grote vertrouwdheid met de *Imitatio* en met de daarover bestaande literatuur; anders is het onverklaarbaar dat een zo terzake kundige vriend als François Erens op 9 augustus 1904 aan Thijm kon schrijven: „Amice, Daar ik door een uitgever ben verzocht de *Imitatio* te vertalen⁵³, zoo ben ik zoo vrij je te vragen of ge ook weet, welke daarvan de beste uitgave is. Van onzen vriend Dr. Ch. van Deventer vernam ik namelijk, eenige weken geleden, in Aken, dat ge van dat boek indertijd een speciale studie hadt gemaakt naar aanleiding van eenige beweringen van Busken Huet in zijn „Land van Rembrand”. Overigens repliceerde Thijm, op 17 augustus, vanuit Argenteau bij Luik⁵⁴: „Over mijn Thomas a Kempis-studie heeft de Heer Van Deventer u onjuist ingelicht, hoe hoffelijk het overigens van hem zij zich dit nog wel te herinneren. Het is 26 jaar geleden, dat ik als knaap zoo eene 'studie' begon⁵⁵ en, in 1884, vertelde ik dit eens aan onzen Charles”.

Ook een zakelijk onderwerp was in dat lang vervlogen jaar aan de orde geweest: de afspraak n.l. dat Chap zijn dissertatie zou laten drukken bij de firma C. L. van Langenhuisen, een boekhandel en uitgeversmaatschappij, sinds 6 maart 1863 onder leiding van J. A. Alberdingk Thijm gekomen. Juist in het voorjaar van '84 zon Thijm's jongste zoon op allerlei middelen om die boekhandel uit te breiden en te aktiveren. Uit een brief van 3 november 1884

51. Deze kamer werd door Thijm bewoond van maart 1883 tot 20 april 1884. Zie Harry G. M. Prick, *Varianten in de eerste zang van Kloos' Okeanos*, in *De Nieuwe Taalgids* 51 (1958), 249.

52. Naar zich laat afleiden uit een briefkaart van Van Deventer aan Thijm, d.d. 9 april 1884: „Amice, Ik vergat gisteren je te zeggen, dat ik Donderdagavond privatissimum heb, en dus niet voor 11 uur komen kan. t.t. Ch. van Deventer.”

53. Deze vertaling: Thomas à Kempis, *De navolging Christi*. Uit het Latijn door Mr. Frans Erens, verscheen in 1907 bij S. L. van Looy te Amsterdam.

54. Van deze brief is in het Van Deyssel-archief een concept aanwezig.

55. Inderdaad is in het Van Deysselarchief een manuscript (uit 1880 daterend) aanwezig, getiteld *De Navolging van Christus, nicht Jedermanns Sache | Eene studie, betreffende het algemeen gebruik derzelve*, door K. J. L. Alberdingk Thijm, opgedragen aan een trouwe lezeres van Thomas van Kempen, zijne veel beminde Moeder.

moest Thijm nu Chap's schoorvoetend gedane bekentenis verne-
men dat de dissertatie niet bij Van Langenhuysen zou worden
gedrukt, maar reeds half gereed was gemaakt door een uitgever
in Dordt, die èn om financiële èn om andere – door Chap niet
gepreciseerde – redenen de voorkeur verdiende. Tevens berichtte
hij dat zijn promotie op 13 december zou plaats hebben.

„Als het gezicht van mijn dissertatie je niet al te onaangenaam aandoet,
zal ik je een exemplaar van dat fraaie werk sturen. (...) Een week na
mijn promotie kom ik weder voor misschien een jaar in Amsterdam, als
particulier assistent van van 't Hoff. Ik zal dan echter een solied mensch
moeten worden, wijl ik iederen dag om 9 uur present moet zijn, voorlopig
waarschijnlijk Zondag ook.”

Of Thijm nog op deze brief gereageerd heeft, valt niet meer na
te gaan. Maar op 4 december '84 nodigde Chap hem uit om mee
aan te zitten aan het souper dat, in het avonduur van 13 december
ter ere van zijn promotie plaats zou vinden in het restaurant de
Geelvinck, Singel bij Koningsplein („Geen gala maar een mooie
das”). Drie dagen vóór dat festijn kon Willem Kloos vanuit
Brussel aan Jacobus van Looy berichten dat ook hij Van Deventer's
promotie zou komen bijwonen: „Die beste Chap heeft mij tien
pop te leen geoffreerd, om mijn reiskosten te vergoeden...”⁵⁶ Het
was ook tijdens dit promotiediner dat Thijm aan Martha van
Vloten werd voorgesteld⁵⁷, terwijl hij tevens kennismaatte met het
gewezen *Flanor*-lid H. G. Samson, toen student in de medicijnen
en later de arts die Willem Kloos zou behandelen tijdens diens
bekende crisisperiode⁵⁸.

Waar Thijm van half april tot eind juli '85 te Laroche verbleef,
was er in die maanden uiteraard geen mogelijkheid tot contact met
Van Deventer. Evenmin zagen beiden elkander bij gelegenheid van
Van Eeden's slagen voor diens artsexamen, immers toen Van
Eeden daarover op 16 maart '85 verslag uitbracht aan Van Looy,
noemde hij enkel Kloos, Chap, Veth en Verwey als de vrienden
die zich op zijn kamer aan oesters en spiritualiën te goed hadden
gedaan⁵⁹. Wel was Thijm, kort voor zijn vertrek naar Laroche in
gezelschap van Chap en enkele anderen, waaronder een zekere
d'Hamecourt, kapitein op een der boten van de lijn Amsterdam-
Rotterdam-New York, en die hij door zijn Amerikaanse broer
Frank Alberdingk Thijm had leren kennen, een avond te Amster-
dam „uit” geweest. Na het afscheid nemen had d'Hamecourt toen

56. 's-Gravesande, *Gesch. (Supplement)*, 62.

57. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 489.

58. Harry G. M. Prick, *Lodewijk van Deyssel en „Flanor”*, in *De Nieuwe
Taalgids* 55 (1962), 29.

59. *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap*, IV, sept. 1937, 28.

opgemerkt, dat die Van Deventer niet erg „fijn in de manufactuur” zat⁶⁰, opmerking die treffend overeenkomt met een zinsnede uit een door Aäron Aletrino op 17 juni '85 aan Jacobus van Looy toegerichte brief: „(Chap) is nog altijd trouw bezig om zich te wennen later een inwoner te worden van een „stankdal van Java”. Trouwens dat mag-i wel doen om z'n naam van doctor in de chemie op te houden, want het zomerpak dat-i zich heeft aangeschaft, komt zóó weinig overeen met z'n waardigheid, dat Veth van plan is er een caricatuur van te maken”⁶¹. In die zelfde brief is ook sprake van de Vrijdagavond-trio's bij Chap „waar Chap de eerste viool speelt in dubbelen zin”. Willem Witsen speelde dan cel, Aletrino piano. Jan Veth, Van Eeden en Kloos vormden het publiek. In latere jaren – januari tot midzomer '88, toen Erens met Chap samenwoonde in de Jacob van Campenstraat 37⁶², werden die wekelijkse muziekavonden gecontinueerd, met achter de piano Alphons Diepenbrock instee van Aletrino. „Er werd ernstig gemusiceerd; er werd bijna altijd klassieke muziek gekozen, vooral Mozart, Haydn en Beethoven”⁶³.

Er bestaat geen enkele aanwijzing, en het lijkt daarom dan ook onwaarschijnlijk dat Thijm een van deze muziekavondjes heeft bijgewoond. Hij zal Chap, compleet met diens onafscheidelijke paraplu en met zijn eeuwige hoge hoed⁶⁴, die volgens de boosaardige Piet Tideman tot dekking diende van „een hoofd van kokosnoot” en „een baard van zeemans-wier”⁶⁵, wel niet eerder hebben teruggezien dan aan het diner ten huize van Frank van der Goes, waarmee de oprichting van *De Nieuwe Gids* gevierd werd⁶⁶. Chap is er toen vermoedelijk onkundig van geweest dat het weinig

60. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 498.

61. 's-Gravesande, *Gesch. (Supplement)*, 14.

62. *Vervolgen Jaren* (ed. Prick), 466.

63. A.w., 231.

64. Zie Chap's portret tegenover blz. 177 in *Vervolgen Jaren* (ed. Prick).

65. Zie Tideman's gedicht, *Kinderraadsel*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 9, deel I, oktober 1893, 192-195, met deze inzet:

Van Deventer kwam eens een heer,
met hooge hoed en paraplu,
zijn hoed knikkebolde op en neer,
flink pikt de paraplu.

Hij heeft een hoofd van kokosnoot,
een baard van zeemans-wier,
hij stopt zijn vrinden in een sloot
en praat met Zondags-zwier.

Naar aanleiding hiervan schreef Alphons Diepenbrock aan Piet Tideman: „Het is ook goed dat van Deventer eens even uit zijn Platonisch slakkenhuis wordt gehaald.” (Alphons Diepenbrock, *Brieven en Documenten*, bijeengebracht en toegelicht door Eduard Reeser, deel II, 's-Gravenhage 1967, 42).

66. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 242, 243; *Vervolgen Jaren* (ed. Prick), 198.

gescheeld had of hij zou daar hebben gezeten als zesde redacteur, speciaal belast met de rubriek Wetenschap, wanneer niet Kloos, in een brief van 19 augustus 1885, Van Eeden had aangeraden Chap niet als redacteur op te nemen⁶⁷. Overigens droeg Van Deventer aan het eerste, in oktober 1885 verschenen, nummer van *De Nieuwe Gids* niet minder dan tweeëntwintig pagina's bij over *De wet van Berthollet en de moderne scheikunde*, een nevenvrucht van het onderwerp van zijn dissertatie. Begin mei '84 had Chap al aan Van Eeden laten weten: „Berthelot⁶⁸ heeft een artikel geschreven onlangs over de alchymisten, waarin hij hun theorieën op Plato terugvoert, en wel op den Timaeus. Volgens de algemeene opvatting is Aristoteles de autoriteit der alchymisten. Om nu met overtuiging Berthelot, wiens uitspraak, al is zij fout, door de grootheid van haar vader niet genegeerd kan worden, bij te vallen of te bestrijden, dien ik den Timaeus zelf te bestudeeren, en dat is geen makkelijk werk”⁶⁹. Daarmee bezig ging *De Nieuwe Gids* hem dan ook af en toe de keel uithangen, en zonder overdrijving kon hij – 2 augustus 1885 – ook weer aan Van Eeden, schrijven: „Ik geloof niet dat iemand zoo hard werkt als ik. Tot verpoozing heb ik gelezen in Plato, Rabelais en Swinburne, en van geen van drieën een voldoende fractie begrepen. Ook verslond ik eenige tijdschriftartikelen. Daar kan ik nog wel bij”⁷⁰. Des te jammer voor Chap dat zijn opstel zo weinig weerklank vond; het *Nieuws van den Dag* van 7 oktober '85 sprak van een artikel „zooals er honderd in een jaar geschreven worden en al of niet gelezen”⁷¹, terwijl de *Zaanlandsche Courant* van 28 oktober '85 niet het enige blad was dat dit opstel meer op zijn plaats achtte in een tijdschrift voor vakgeleerden⁷².

Op dit tijdstip hebben wij nog steeds niets zien gebeuren dat Thijm's voornemen van 8 juli '86, om in zijn *Haineux Portraits littéraires* ook Van Deventer op te nemen, zou kunnen rechtvaardigen. Chap's laatste samenzijn met Thijm, vóór die achtste juli, dateerde van 16 februari '86 en was het gevolg van een mondelinge of schriftelijke uitnodiging om op 15 februari⁷³ ten huize

67. *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* X, sept. 1946, 5.

68. Alweer de naam foutief gespeld. Zie noot 21.

69. S. M. Noach, a.w., 263.

70. S. M. Noach, a.w., 267.

71. Zie de *Pers-critieken vóór en tijdens de eerste afleveringen*, in *De Nieuwe Gids* jrg. 44, 1929 I, 20.

72. Idem, *De Nieuwe Gids* jrg. 44, 1929 I, 127.

73. Omdat Chap op een briefkaart d.d. 15 februari '86 aan Thijm berichtte: „Houd mij ten goede indien ik heden avond niet bij u kom; ik heb allerlei drukten, en zij zullen mij wellicht den avond thuishouden. Evenwel hoop ik een ander maal te komen”, moeten wij aannemen dat daarna terstond door Thijm schriftelijk een afspraak werd gemaakt om hem (Thijm) dan op 16 februari te bezoeken.

van Thijm te verschijnen. Werd die uitnodiging mondeling gedaan, dan moet dit gebeurd zijn op de kamer van Willem Paap, waar Thijm met Frans Netscher, Kloos, Van Eeden, Van Deventer en Van der Goes samenkwam op 13 februari om eerst de volgende dag, om zeven uur 's morgens, huistoe te keren. Dat er zich in de vriendenkring der Tachtigers op die februari-avond iets heeft voorgedaan, dat van meer dan incidentele betekenis moet worden geacht voor de psychische dispositie van de letterkundige artiesten van de beweging van Tachtig, is door Dr. Jaap Meijer in diens boek over Willem Anthony Paap krachtig gesuggereerd. Helaas kunnen wij slechts gissen wát dit iets dan toch wel geweest kan zijn! „In de nacht van 13 op 14 februari 1886 werden harde scheidingslijnen getrokken tussen de jongemannen rondom *De Nieuwe Gids*”, zo besluit Jaap Meijer⁷⁴. Ook wie niet onmiddellijk geneigd mocht zijn deze conclusie te onderschrijven, zal toch – wanneer hij zich de aanhef van ons artikel herinnert – moeten erkennen dat Thijm's besluit van 21 februari (d.w.z. van één week later!) rustig geïnterpreteerd mag worden als het trekken van een scheidingslijn. Dat Thijm op 14 februari bezoek ontving van Erens, op 15 februari van Ising, Verwey, Kloos en Van Eeden, op 16 februari van Kloos, Van Deventer, Erens en Van der Goes, doet niets af aan, ja, accentueert juist het feit, dat hij zich op 21 februari van de vrienden distancieerde, en dat wel zó nadrukkelijk dat hij in zijn dagboek, waaruit hij elke vorm van lyriek wenste te weren, zijn toevlucht nam tot de lyrisch gekleurde formulering van het als een sneeuw van zich afschudden van de omgang met de heren van de *Nieuwe Gids*!

Wat nu Thijm's bezwaren speciaal tegen Van Deventer betreft, ter verklaring dáarvan kunnen wij het best uitgaan van de, in latere jaren, meer dan eens en niet zonder ironie door Van Deventer gedane verzekering dat hij niet het voorrecht had

„tot de onverdeelde vereerders van den heer Van Deyssel te behoren. Dit is een lastig gemis, waardoor men allerlei onaangenaamheden kan krijgen, en zelfs ruzie. Voor verscheidenen is Van Deyssel niet alleen *de* man der nieuwere Hollandsche literatuur, doch ook een soort van half-god, zoo geen heele. Zij kunnen niets dan volkomenheid aan hem zien, en zijn dientengevolge fanatiek gestemd tegenover hem, die het ongeluk heeft met andere oogen te kijken. En indien zij ook al *in abstracto* het bestaan van onvolkomenheden toegeven, aan niemand gunnen zij het recht ze *in concreto* te vermelden; dat is heiligschennis meenen zij, en heiligschennis is het ook den heer Van Deyssel te grieven. Ik nu echter ben niet voor-

74. Jaap Meijer, *Het levensverhaal van een vergetene / Willem Anthony Paap 1856-1923 / Zeventiger onder de Tachtigers*, A'dam 1959, 182.

nemens den heer Van Deyssel, hetzij als een heilig huisje, hetzij als kruidje-roer-mij-niet te beschouwen." 75

Zeker, dit citaat dateert van 5 maart 1900, en van 10 mei 1901 weer een ander, waarin Van Deyssel wordt voorgehouden dat er nog andere middelen in de kunst zijn „dan de lyrische versieringen der Zolasche formule” 76. Maar niets in de heldere, rechtlijnige betoogtrant van Van Deventer belet ons te veronderstellen dat hij in de tachtiger jaren anders hierover zou hebben gedacht, veronderstelling die – zoals wij nog zullen zien – volledig bevestigd wordt door de eerste openbare botsing, tussen Chap en Thijm, in het weekblad *De Kroniek* van 5 januari 1896. Tien jaar eerder waardeerde Chap al in Thackeray, een van zijn favoriete auteurs, dat deze nooit de minder goede kwaliteiten van zijn lieveling verbloemt 77. Verrassend is ook, reeds in mei 1884, zijn – bij alle waardering voor die vriend – nuchter-objectieve kijk op Kloos’ asociaal individualisme 78. Op grond van zijn bestudering van Chap’s briefwisseling met Frederik van Eeden, schreef S. M. Noach aan Van Deventer fiere oprechtheid toe 79. Die oprechtheid en onafhankelijkheid van oordeel worden ook hoorbaar in een brief van Chap aan Willem Witsen, d.d. 11 april 1888: „Het is wel treurig gesteld met een kring, waarvan de leden over elkanders doen geen meening mogen hebben en die uitspreken zonder geëxcommuniceerd te worden” 80. Op 14 april schreef hij aan dezelfde o.m. „indien hij (Kloos) niet wil, dat ik eerlijk ben, is hij tyrannie” 81. Maar even goed droeg hij aan Kloos, in februari 1889, zijn eerst in *De Nieuwe Gids* verschenen, nadien in de *Helleensche Studiën* herdrukte, dialoog op: *Glaukon of over de moeite, evengoed zal hem de aanhef van het broddeldicht Aan mijn goeden ouden makker Dr. Charles M. van Deventer* 82, waarmee Kloos

75. *Hollandsche Belletrie van den dag / Kronieken*, Haarlem 1901, 132.

76. Idem, *Nieuwe bundel*, Haarlem 1904, 62.

77. S. M. Noach, a.w., 268.

78. S. M. Noach, a.w., 263, 264.

79. S. M. Noach, a.w., 258.

80. 's-Gravesande, *Gesch.*, 142/143.

81. Idem, 144.

82. De volledige titel van dit sonnet, gepubliceerd in *De Nieuwe Gids*, jrg. 45, 1930 I, 627, luidt: *Aan mijn goeden ouden makker Dr. Charles M. van Deventer / Ter stille herinnering aan vier tezelfder tijd door hem en mij ernstig doorstreden studentejaren (1880-1884)*. Dit sonnet stak wel schril af bij het gedicht waarmee Van Deventer Willem Kloos op diens zestigste verjaardag bedacht en dat werd gepubliceerd in *De Nieuwe Gids*, jrg. 34, 1919 I, 655:

Stemmen

Wij winden om uw slapen
Den krans van de' ouderdom,
En enkel dwaze knapen
Beklagen u daarom.

Chap's zeventigste verjaardag vierde, deugd hebben gedaan en tevens weemoedig gestemd :

Als kind diep-geestelijk-eenzaam, peinsde ik reeds gelaten-wijd. / Maar later, moe van 't zwoegen, vlug soms turend door de ruiten, / Staarde ik naar vaag gewarrel van veel ijle liên daarbuiten, / In hoop, dat Jij dan naadren kwaamt tot zwaar gepraat bereid. / Ja, na vreemd-strevend mijmren uren-lang, mocht 'k jong dus blijd / U, geestlijk-steevge, vreedge ontmoeten, die 't verzwegene muiten / Mijn's zelfs vaak vree gaf....

Nee, aan Thijm is Van Deventer's „zwaar gepraat” niet besteed geweest. Trouwens, Kloos moest erkennen dat Chap niet altijd even fijn-geestig en vernuftig-diepzinnig als Plato, maar „óók vaak droog en deeglijk als Aristoteles”⁸³ sprak, „nuchter-wijsjes (kon) wezen en „stemmig-deftigjes” kon doen, en dan minder dan ooit wist te repliceren „met raketten van geestesvonken in dolle scherts”⁸⁴, zoals die zo goed afgingen aan hun wederzijdse vriend Jacques Perk. Ook Frederik van Eeden viel, op 11 april 1887, in een brief aan Jan Veth, eenmaal korzellig over Van Deventer uit : „Ik ben geneigd hem een zanik te vinden en hem dat te zeggen”⁸⁵. En zelfs Jacobus van Looy, die 't met Van Deventer wel vinden kon – hij las hem althans in nov. '87 *De Nachtcactus* voor⁸⁶ – onderkende in Chap's kritische bedrijvigheid dikwijls ook „erg veel geleuter”⁸⁷.

Bovendien moet Thijm al vroeg beseft hebben dat hij op Chap niet die greep had als op de andere leden van de Tachtiger bent ; dat Chap die, naar het woord van Kloos, „als jongmensch, in zijn letterkundige begrippen en smaak, de tradities nog volgde der toen reeds op het uiterste liggende en verkwijnende generatie uit het

Hij wijde vele jaren
Van rijp geluk in vree,
En dankend zult ge ervaren
Veel wel en minder wee.

Gij zult niet méér begeeren
Dan wat er langs u strijkt,
En 't zal uw rust niet deren
Zoo 't weder kwijnt en wijkt.

Zoo murmelt zacht gefluister
Met stemmen stil en zoet,
Ik staar en vraag en luister
Of ik gelooven moet.

83. In : *Chemisch Weekblad* jrg. 6, no. 50, 11 dec. 1909, 1005.

84. Willem Kloos in een *Litteraire Kroniek*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 20, 1904 I, 162.

85. *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* IV, sept. 1937, 50.

86. Jac. van Looy aan Thijm, d.d. 20 nov. 1887. Zie blz. 232 in *Roeping*, jrg. 31, aug. 1955, alwaar (blz. 227-244) door ons een aantal van Van Looy's *Brieven aan Karel Alberdingk Thijm* werden gepubliceerd.

87. A.w., 233.

midden der vorige eeuw" ⁸⁸, nu niet zo snel tot applaus te bewegen was en nog minder tot de verrukte – later Van Eeden zo irriterende – uitroep: „*Il casse tout, c'est magnifique*” ⁸⁹. De man die één alinea goede taal, in een kritiek over literatuur, liever had dan een vel druks, waarin zevenenvijftig waarheden worden verkondigd, de man die bij tijden verzekeren boven aantonen stelde ⁹⁰ en die er van droomde „brandende stukken proza (te) schrijven, die de oogen der menschen plotseling wakker schrikken” ⁹¹, die man was ook eigenlijk wezensvreemd aan Van Deventer. En dit laatste was hij heel speciaal toen hij in 1888 uitriep: „La Terre, het is de grootste waarheid, die ooit over een waereld werd gezien en geschreven. Geen eeuw had een epiek als La Terre! Wat Homerus, wat Shakespeare, wat Balzac, – La Terre!” ⁹²

Zeker, in juni '91 zou Van Deventer vaststellen (in zijn bestrijding van Allard Pierson's opvatting omtrent *De Wolken* van Aristophanes) ⁹³ dat de *Nefelai* „zoozeer de scherp geziene, en grootgevoelde grandioze tragedie (is) van den strijd met het Oude tegen het Nieuwe, dat ieder Nederlander, die om zich heeft gekoken, in de laatste vijf en twintig jaar minstens zes groote opvoeringen heeft kunnen bijwonen, en vele kleine. Ik overdrijf niet, want zie hier de zes: de eerste heette Darwin, de tweede Multatuli, de derde Wagner, de vierde Zola, de vijfde de Haagsche Schilders, de zesde de *Nieuwe Gids*”. Zola werd dus door hem een belangrijk tijdsverschijnsel geacht. Maar toen hij Van Deysse's bekende ontboezeming over *La Terre* ⁹⁴ onder ogen kreeg, moet het hem toch zijn voorgekomen als stond de wereld op 't punt te vergaan en Van Deysse te dansen, zo niet te trappen op wat Chap 't allernaast aan 't hart lag. Beschouwde hij immers het lezen van Grieks

88. *De Nieuwe Gids*, jrg. 20, 1904 I, 157.

89. De bekende regel uit Edmond Rostand's *Cyrano de Bergerac*, ook door Adwaita geciteerd in zijn sonnet *Ik sprak enthousiast over 't Parthenon* (Johan Andreas Dér Mouw, *Verzamelde Werken* I, A'dam 1947, 90). Vgl. S. M. Noach, *Het „Dromenboek” van Frederik van Eeden*, in *Mededelingen van het Frederik van Eeden-Genootschap* IV, juli 1939 (6-23), alwaar op blz. 23: „Een ander maal is Karel Thijm (in een van Van Eeden's dromen – H. P.) niet aan 't schrijven, maar aan 't boetseren en betrapt Van Eeden zichzelf op een klein gevoel van jalousie. „Ze zullen weer zeggen: wat geniaal!” denkt hij.

90. L. van Deysse, *Verzamelde Opstellen*, A'dam 1894, 41 en 42.

91. A.w., 70.

92. A.w., 126.

93. Ch. M. van Deventer, *Prof. A. Pierson over Aristofanes*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 6, deel II, juni 1891, 276-288. Van Deventer richtte zich daarin tegen Pierson's *Geestelijke Voorouders. Hellas*, derde stuk. *Het Drama*, Haarlem z.j. Pierson herdrukte nadien zijn boek zonder de door Van Deventer als wenselijk bepleite wijzigingen aan te brengen, hetgeen voor Van Deventer een reden werd om in zijn *Helleensche Studiën*, A'dam 1896, eveneens zijn aanval te herdrukken.

94. Voor de eerste maal gepubliceerd in *De Nieuwe Gids*, jrg. 3, deel I, febr. 1888, 434-456.

niet als „het eenige middel om op aarde de hemelsche zaligheid te verwerven”⁹⁵ en zou hij later niet een uitvoerige studie wijden aan Honoré de Balzac?⁹⁶ Hoe hevig Van Deysse’s lyrische exclamatie bij hem aankwam, zou in 1896 blijken, toen Van Deventer de dan al geheel van Zola naar Maeterlinck geëvolueerde auteur toebeet :

„Wat recht anders dan het recht des Tyrans, wat ander recht hebt gij uw beetren te smaden? Terwijl gij u begroeft in Zola (...), toen leefde Kloos op Elysium met Homerus en Vondel en Shelley en Shakespeare; terwijl gij knieldet voor den Gallischen Sofist, was Verwey in hooge luchten met Shelley en Goethe; terwijl gij u rondwenteldet in het slijk vóór het Zwijn, zag Van Eeden het licht reeds scheemren, wegwijzer voor zijn bestaan.”⁹⁷

Met dit citaat zijn wij echter tien jaar vooruitgelopen. Keren wij terug naar 1886, dan valt er – na het onwelkome contact met Van Deventer op de avond van de 7e juli – voorlopig geen ontmoeting, mondeling noch schriftelijk, tussen Chap en Thijm te releveren. Per briefkaart van 3 augustus ’86 liet Chap aan Van Eeden weten: „Broertje v.D. is in Goes benoemd. Ora pro eo. Compliment aan je vrouw en je patiënten. Zeg het voort”⁹⁸. Het betrof hier Van Deventer’s benoeming tot leraar in de scheikunde en in de natuurlijke historie te Goes. Lang zou hij daar niet blijven: de kleinsteedse sfeer stond hem al vlug tegen en bovendien had hij er als leraar geen leven, omdat de leerlingen hem om zijn uiterlijk sarden⁹⁹. In november 1887 keerde hij terug naar Amsterdam, werd daar eerst privaatsistent, later assistent van Prof. J. H. van ’t Hoff, en bleef dit tot Van ’t Hoff in 1895 een professoraat in Berlijn aanvaardde¹⁰⁰.

Toen Van Deventer inwoner van Amsterdam werd, was Thijm sinds een half jaar te Mont-lez-Houffalize gevestigd. Het had er alle schijn van dat Chap voorgoed buiten Thijm’s gezichtsveld zou raken. Behalve dan door Chap’s bijdragen aan *De Nieuwe Gids*, was Thijm vanuit Amsterdam slechts eenmaal aan hem herinnerd geworden toen Arnold Ising hem, 8 februari ’88, vroeg: „Vind u niet dat Van Deventer precies op een walrus lijkt?” Thijm zal dan ook zelf vreemd hebben opgekeken toen Chap hem, op een

95. S. M. Noach, a.w., 266.

96. N.I. in *De Gids* 1896 II, 432 e.v.; 1896 III, 104 e.v.

97. *Lodewijk van Deysse beschuldigd door Ch. M. van Deventer*, in *De Kroniek* no. 54, 5 januari 1896, 5.

98. S. M. Noach, a.w., 267.

99. H. v. H., *Dr. Ch. M. van Deventer †*, in *Den Gulden Winckel | Geïllustreerd Maandschrift voor Boekenvrienden*, Jrg. 1931, 193.

100. W. P. Jorissen en L. Th. Reicher, *J. H. van ’t Hoff’s Amsterdamer Periode, 1877-95*, Leipzig 1912.

briefkaart van 17 maart '88 berichtte : „Niet omdat ik denk, dat het je veel kan schelen, maar uit conscientie deel ik je mede dat ik in de Wetenschappelijke Bladen van deze of van de vorige maand eene korte recensie van je roman heb geschreven. Ik (kan) ze je niet sturen want ik bezit geen exemplaar en ontving geen afdrukjes”. De bewuste recensie¹⁰¹ is Thijm nooit onder ogen gekomen en hij heeft er zich dus ook nooit aan hoeven te stoten dat een kwart van Chap's stukje, meer een aankondiging dan een recensie, werd ingenomen door Chap's verontschuldiging een boek „nu reeds zoo berucht om de naaktheden, die het bevat” aan te prijzen in een ernstig tijdschrift als de *Wetenschappelijke Bladen*. „Laat ons”, aldus Van Deventer, „de twintig cruditeiten uitknippen, en dan erkennen, dat onze letterkunde in veel opzichten een groot, een schoon, een hollandsch boek is rijker geworden”. En hij concludeerde : „Het is een schoon en treffend boek, want het is een groote tragedie, de tragedie van een groote passie, die zich wijdde aan een ziel, en eerst laat bemerkt, dat die ziel de toewijding niet verdiende”.

Bij deze ene briefkaart is 't in 1888 gebleven. Zelfs Van Deysel's, in april van dat jaar gepubliceerde, opstel over *Lidewijde*¹⁰² vermocht Chap niet uit zijn tent te lokken, ofschoon de auteur daarvan toch tot de slotsom kwam : „Huet was dus geen kunstenaar, die literatuurkritiek schreef ; maar hij was nog meer niet ; hij was ook niet een man van zeer superieur intellekt, hij was geen wetenschapsman van den eersten rang, hij was geen groot kritikus”. Misschien ook had Van Deventer 't toen te volhandig met de voorbereiding van zijn studie over de *Einfache Herleitung einiger für die Chemie wichtiger thermodynamischer Beziehungen*¹⁰³. Het werd 28 december 1898 voordat hij, in een opstel over Huet's posthuum verschenen roman *Robert Bruce's leerjaren*, en dan nog terloops, opmerkte :

„Dat de heer van Deyssel jaren geleden *Lidewijde* onder handen nam, zooals hij het deed, is te begrijpen. Hij wilde toen bewijzen, dat er geen complete eerste-rangswerken in het Holland dezer eeuw bestonden, zelfs door de besten niet waren geproduceerd, en dat ook *Lidewijde*, vermaard als een geniale hollandsche roman, waarin de schrijver met de traditie over wat men zeggen mocht en wat niet, had gebroken, — dat zelfs dit *Lidewijde* geen plaats had naast de groote werken der Franschen. Zóó laat zich de houding van den heer van Deyssel begrijpen, al zie ik in hem, met zijn

101. *Wetenschappelijke Bladen*, 1888, 467-468.

102. *De Nieuwe Gids*, jrg. 3, deel II, april 1888, 30-60.

103. *Zeitschrift für psychische Chemie*, jrg. 2 (1888), 92 e.v., herdrukt in het *Maandblad voor Natuurwetenschappen*, jrg. 15 (1888), 15 e.v.

scherp geteekende voorkeur in één richting, den man niet om Huet's kunst, al had zij zich geheel gaaf geopenbaard, naar behooren te waardeeren." ¹⁰⁴

De februari-aflevering 1889 van *De Nieuwe Gids* bracht, zo als wij reeds aanstipten, de door Van Deventer aan Kloos opgedragen dialoog *Glaukon of over de moeite*. Hélène M. Boissevain heeft later de door Van Deventer in zijn *Platonische studiën* gevolgde werkwijze voortreffelijk gekarakteriseerd als volgt: „Een Platonische dialoog besluit hij als de befaamde kat, van wie van Alphen zegt: „zij ging niet heen voor zij de rat gevangen in haar klauwen had.” In alle bewegingen en schijnaanvallen volgt van Deventer zijn tegenstander en hij geeft het niet op, voor hij met ragfijne ontleding in de samenstellende deelen, zuivere aanvoeling met zijn gansche wezen en herscheppend vermogen de quintessens van de besproken dialoog als een Kanaänsche druiventros in de hand houdt.” ¹⁰⁵ Nu stond Thijm op 't punt van ragfijne ontleding en zuivere aanvoeling zijn mannetje, maar voor deze dialoog over de moeite bleef hij toch ontoegankelijk. Hij schreef althans op 3 februari 1889 aan Kloos: „Glaukon van uw vriend v. Deventer gaat waarschijnlijk mijn bevattingsvermogen te boven, dat is tenminste geen lektuur voor mij. Het proza van v. d. Goes en van Eeden vind ik dertig maal beter. Glaukon vind ik een stuk voor den studenten-almanak.

Het zijn meestal gymnasium-leerlingen, die zich met zulke rede-neeroefeningen, in den trant van v. Heusdens Socratische School ¹⁰⁶, vermaken” ¹⁰⁷.

Kloos heeft hierop niet gereageerd, maar Van Deventer's Platonische studiën moeten tussen midden maart en begin augustus 1889 een onderwerp van gesprek hebben gevormd tussen Thijm en Albert Verwey. Binnen die tijdruimte toch waren er weer mondelinge contacten met de vrienden mogelijk nu Thijm, sinds het overlijden van zijn vader op 17 maart '89, het ouderlijk huis aan de N.Z. Voorburgwal voor enkele maanden betrokken had. Verwey's uiteenzetting betreffende Van Deventer moet een diepe indruk bij Thijm hebben achtergelaten, want op 23 januari '91, dus bijna twee jaar later, bracht hij Verwey in herinnering: „Ook de verhouding van Van Deventer (in zijn Dialogen tot Plato) heb je mij met een unieke dadelijkheid van konversatie-bekwaamheid

104. *Hollandsche Belletrie van den Dag / Kronieken*, Haarlem, 1901, 30 en 31.

105. H. M. Boissevain, *Van Deventer's „Platonische” en „Helleensche Studiën”*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 47, 1932 I, 423-424.

106. Philips Willem van Heusden (1778-1839). Trachtte de wijsbegeerte van Plato in Nederland te herstellen. Hij was een tegenstander van de nieuwere Duitse wijsbegeerte. Hoofdwerken: *De Socratische School* en *Brieven over het beoefenen der wijsbegeerte*.

107. 's-Gravesande, *Gesch.*, 229 en 230.

duidelijk gemaakt" ¹⁰⁸, zinsnede waarop Verwey per omgaande, want reeds op 24 januari, repliceerde : „... ons praten over v. Deventer herinner ik me nog goed. Je gezelschap was me in dien tijd van heel veel waarde en ik onthoud er alles van". Met Chap zelf zijn er in die perioden eveneens contacten geweest ¹⁰⁹ waartoe het initiatief zowel van Chap als van Thijm zelf is uitgegaan.

Op 30 december 1889 werd Thijm, dan sinds augustus woonachtig te Bergen op Zoom, door Van Looy aan het bestaan van Chap herinnerd : „Van Deventer heeft in de 'Wetenschappelijke bladen' een kritiek geschreven (over *Proza* - H.P.), erg veel geleuter lijkt me dikwijls, maar ook wel goede meeningen. De citaten vind ik 't mooiste, klompjes *gouderts* tusschen zuiver lood van wetenschappelijkheid. Alleraardigste mopjes staan er ook in" ¹¹⁰. Eerst drie maanden later - 5 april 1890 - reageerde Thijm : „De kritiek van van Deventer, die je zoo goed waart mij te zenden, heb ik met groot genoegen gelezen. De wetenschappelijkheid van zijn aanmerkingen vind ik zeer orisjineel. Hij heeft ook indertijd iets over mij geschreven, maar dat heb ik nooit machtig kunnen worden" ¹¹¹. Of deze reactie een ironische ondertoon had, laat zich niet met zekerheid vaststellen. De spelling „orisjineel" in plaats van „origineel" wijst in de richting van ironie, maar daarmee zou weer niet rijmen een verzoek van Thijm aan Chap om hem een aantal van zijn boekbesprekingen ter inzage te zenden, verzoek waaraan Chap op 19 april '90 gevolg gaf. De lectuur van die overdrukjes deed Thijm besluiten om in *De Nieuwe Gids* een varium te wijden aan *De kritiek van Dr. Ch. M. van Deventer*, besluit waaraan hij - wellicht gelukkig voor Chap - nooit uitvoering heeft gegeven. Van Thijm's voornemen heeft Chap weet gehad. Een briefkaart van 10 juli 1890 lijkt geschreven te zijn om Thijm indirect daaraan te herinneren : „Is het onbescheiden indien ik u verzoek mij de overdrukjes terug te sturen die ik u voor eenige weken zond ? Ik zie met genoegen dat ook volgens uw meening *Goena Goena* beter is dan *In en Uit 's Lands Dienst*" ¹¹².

108. Maurits Uyldert, *De jeugd van een dichter | Uit het leven van Albert Verwey*, A'dam 1948, 185.

109. Dit valt af te leiden uit enkele briefkaarten van Chap om tot afspraken te geraken. Wij citeren zo'n briefkaart, van 16 april 1889 : „Amice, Aanstaaenden Donderdag komen eenige N.G. heeren bij mij koffiedrinken ; indien gij lust hebt u daar bij te voegen zal ik het mij tot een groote eer rekenen u te ontvangen". Omstandigheden maakten 't echter Thijm onmogelijk aan deze invitatie gevolg te geven.

110. Zie noot 86.

111. 's-Gravesande, *Gesch. (Supplement)*, 83.

112. Dit slaat op A. J.'s nooit herdrukte bespreking van Maurits (P. A. Daum's) romans *Goena-Goena* en *In en uit 's Lands Dienst*, in het weekblad *De Amsterdammer* van 6 juli 1890. Men verwarre deze bespreking niet met *Romans van*

Deze briefkaart werd op 19 juli door Thijm met een briefkaart beantwoord, maar eerst op 1 september retourneerde hij de bewuste overdrukjes en deelde toen ook mee dat er van het geplande varium niets zou komen. De briefkaart waarop dit gebeurde is evenmin bewaard gebleven als Thijm's briefkaart van 19 juli, maar dat deze reconstructie van de gang van zaken juist moet heten, blijkt uit de slotalinea van Chap's briefkaart van 7 september '90 :

Amice, Misschien kunt ge mij een kleine dienst bewijzen. In der tijd hebt gij in het Weekblad een stukje geschreven over van der Goes' beschouwing van Swart Abrahams. Bezit gij dat artikel nog en zoudt ge het mij eenigen tijd willen afstaan ? Ik zal u zeggen waarom. Er is mogelijkheid, dat ik – schrik niet – eenige van mijn recensies gezamenlijk ga uitgeven. In die verzameling zal een opstel over de Sw.Abr.-polemieek voorkomen, dat geschreven werd voor het verschijnen van uw artikel, en nu wilde ik dat laatste in een naschrift vermelden, of in een omwerking opnemen. Ik moet u er echter bij zeggen, dat uw stuk mij onaangenaam aandeed, en dat ik den indruk ontving, dat gij door antipathie tegen Multatuli een zaak in de war wilde brengen, die door van der Goes goed in elkaar was gezet. Heb ik permissie over u te schrijven zooals ik wil ?

Tot mijn spijt merk ik uit uw briefkaart dat ik de kans misloop door iemand van uw kracht besproken te worden.

Zodra Chap Van Deyssel's *Multatuli-studiën*¹¹³, geschreven naar aanleiding van Dr. Th. Swart Abrahamsz., *Eduard Douwes Dekker, Eene ziektegeschiedenis* en Frank van der Goes' *Dr. Swart Abrahamsz over Multatuli*, ontvangen had, berichtte hij, 9 okt. 1890, aan Thijm : „Gij zijt wel goed zoo aan mij te denken, en uw goedheid treft mij te meer, wijl het mijn plicht was geweest, u de moeite te besparen. De uitgave, waarover ik u schreef, zal namelijk *niet* geschieden ; en hoewel ik uw artikel gaarne herlezen zal, bestaat het oorspronkelijke doel van mijn verzoek niet meer”.

Hierna viel er tussen Thijm en Chap een stilte die eerst eind september 1891 door de eerste werd verbroken, en nog wel met een boekgeschenk, zoals blijkt uit Chap's briefkaart van 26 september '91 :

„Amice, Ik dank U zeer voor de toezending van A.J.'s studie over Multatuli¹¹⁴, te meer omdat ik er veel over had hooren spreken, zonder haar gelezen te hebben. Indien het uw bedoeling was dat ik de studie zou recenseeren in de W.B. zult ge wellicht teleurgesteld worden. Ik recenseer

Maurits, in L. van Deyssel's *Derde bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1897, 9-14, – een herdruk van Thijm's *Nieuwe Gids*-bespreking van genoemde romans.

113. L. van Deyssel, *Tweede bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1897, 141-150.

114. A. J., *Multatuli*, Bussum 1891, herdrukt in 1922 te Rotterdam onder de titel *Multatuli | Multatuli en Mr. J. van Lennep | Multatuli en de vrouwen* | door A. J. (L. van Deyssel).

tegenwoordig haast niet meer, en bovendien ben ik er niet zeker van, dat ik u voordeel zou doen. Ik ben er nog niet in geslaagd de studie lezende de gedachte van mij af te zetten, dat A.J. de zelfde man is als V.D."

Ook een wederzijdse vriend als Frederik van Eeden had daar moeite mee, zodat Thijm zich op 23 september '91 geroepen voelde zijn creatie van de A.J.-figuur omstandig te verdedigen. „A.J. schrijft”, zo betoogde Thijm toen ¹¹⁵ o.m., „zeer-bijna even goed als F. v.d. Goes (in zijn Tindal-brief, enz), en Ch. M. van Deventer (in de Wetensch. Blad.)”, zinsnede die de indruk wekt dat Thijm een bespreking door Van Deventer stellig op prijs zou hebben gesteld.

Deze indruk wordt zo wel bevestigd als versterkt door Thijm's openbare lofprijzing van Van Deventer's, in de *Wetenschappelijke Bladen* gegeven, bespreking van de toen recent verschenen roman *Zuster Bertha*, door A. Aletrino. Die lofprijzing („een voortreffelijk uitvoerig opstel”) trof Van Deventer aan in Thijm's eigen bespreking van *Zuster Bertha*, ongesigneerd verschenen in de rubriek „Boekbeoordelingen” van de decemberaflevering van *De Nieuwe Gids* ¹¹⁶. Wel had Thijm ook zijn bedenkingen. Allereerst tegen een passus waaruit bleek dat Van Deventer een bepaald gedeelte van Aletrino's roman belangrijk, maar zonder literaire bekoring achtte. „Heel wel”, zo merkte Thijm op, „men wordt echter verzocht niet belangrijk doch literair te wezen”. Vervolgens zinde 't hem niet dat Van Deventer deze roman voortdurend „sensationeel” werk noemde „en zijn opstel zelfs met een dissertatie over 'sensatie' in 't algemeen (begon), als vond hij daartoe in dit boek de beste aanleiding”, terwijl Thijm daarentegen moest verklaren „dat wat ik Sensatie noem in 'Zuster Bertha' niet wordt gevonden”. Deze tweede bedenking bracht Thijm er toe – en wij mogen daar Van Deventer indirect dankbaar voor zijn – voor de eerste maal uitvoerig en nauwkeurig het hem zo na aan het hart liggende Sensatie-begrip nader te omschrijven.

Chap's reactie liet niet lang op zich wachten. Op 10 december 1891 vertrok uit de Boerhavestraat 28 het volgende belangwekkende epistel naar Thijm :

„Amice, Vergun mij een kleine bespreking tot je te richten, naar aanleiding van wat gij zegt over Aletrino's boek en mijn recensie.

Ik heb met mijn aankondigingen nooit bedoeld een literaire campagne te houden ; zelfs ben ik er reeds eenigen tijd mede opgehouden ; Zuster

115. *De briefwisseling tussen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel* enz., 127.

116. Herdrukt in de *Tweede bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1897, 175-186. Zie ook Harry G. M. Prick, *Naar aanleiding van een notulering door de Nieuwe Gids-redactie*, in *De Nieuwe Taalgids* 57 (1964), 92-96.

Bertha wilde ik echter recenseeren, omdat ik meende er gunstig over te kunnen schrijven, daardoor de verspreiding te bevorderen, en dit laatste wilde ik wederom doen, voor zoo ver ik het naar mijn vermogen en in oprechtheid doen kon, omdat Aletrino een vriend van mij is. Mijn getheoretizeer over zijn schrijfwijze beoogde dien ten gevolge vreemdheden, door ze te verklaren, minder stuitend te maken, en het is daarom (onder anderen, want er zijn nog meer redenen), dat ik aan zijn werk een bespreking van de sensatie vastknoopte. Mijn motief ontsproot dus geenszins uit een literair-historische opzet, doch was zuiver opportunistisch.

Ik meende inderdaad het woord sensatie te omschrijven naar de wijze waarop het door de deskundigen gebruikt wordt. Ik merk uit uw artikel, dat ik mij vergist heb, en ben blijde dat ik een zoo uitvoerige definitie van het woord heb gegeven, want de lezer (er zijn er in de Minahassa en op de Fidzi-eilanden) kan nu voor het woord de definitie in de plaats stellen, en weet dan waaraan hij zich te houden heeft.

Ik geloof echter niet, dat uw gebruik van het woord sensatie overeenstemt met dat van de meeste menschen, ook niet van de Amsterdamsche luidjes. Het vizioonnaire wat gij in het woord legt, wordt bij ons er niet begrepen als het essentieele. Uw sensatie is er ook voor mij een, doch als ik mij verstaanbaar wilde maken, zou ik de uwe noemen een visionnaire of symboliseerende sensatie, of zoo iets.

Impressie-werk zou ik Zuster Bertha daarom niet noemen, als het er op aan kwam, omdat ik dat woord gebruik voor een ding, waarbij de details ondergeschikt zijn aan een totaal werking. Bij Aletrino mis ik echter de laatste en springen de details, dat zijn dan wat ik noemde de sensaties voortdurend uit. Het schijnt echter dat gij meer indruk van Zuster B. hebt ontvangen dan ik, en gij kunt het dus impressie-werk noemen.

Nu ge eenmaal mij genoemd hebt, bevreedde het mij, dat ge niet kategorischer verklaardet het met mij oneens te wezen over de eindwerking van Aletrino's bemoeiingen. Ge zijt zoo goed mijn recensie voortreffelijk te noemen, en tevens opgewonden over Aletrino; hoe gaat dat samen? Bovendien had ik gehoopt bij u instemming of bestrijding te vinden aangaande mijn bezwaren over zijn eentonigheid in diktie en fraseering. Ik erken ten volle de mogelijkheid dat het niet-getroffen worden aan mij ligt, en wilde juist daarom gaarne van anderen vernemen wat hun ervaring is over den definitieven indruk. Kloos noemde Z.B. „knap, maar wat droog”, en dit stemt vrijwel overeen met mijn meening, doch wat vindt gij nu eigenlijk ervan behalve het verblijdende als historisch verschijnsel? Dat is mij nog niet duidelijk.

Is het niet curieus, dat Aletrino zelf het elfde hoofdstuk het beste achtte, terwijl ieder ander het slecht vindt? Maar ik hoor dat bij u iets dergelijks plaats heeft: gij vindt uw korte besprekingen onbelangrijk, en wij hebben er hier groot plezier aan. Ik bewonder uw rijkdom in inventies; het titelblad van ten Brink is weder een benijdenswaardige vinding¹¹⁷.

117. Dit slaat op Thijm's bespreking van Jan ten Brink's *De Oude Garde en de Jongste School*. „Bespreking” is hier een te groot woord, want Thijm spreekt uitsluitend over de typografie van het titelblad.

Doch als Jo van Sloten¹¹⁸ dit las (die m.i. over de wederzijdsche bespreking van de N.G. luidjes ten deele gelijk heeft!) zou ze mislijk worden van dit geëai, en ik ben doodsbang voor die dame."

Dit epistel, met zijn complimenteuse slotalinea's, werd door Thijm per omgaande, want reeds op 12 december beantwoord, antwoord dat zich helaas niet onder Van Deventer's bewaard gebleven papieren bevindt. Wel bevatten deze een brief van Thijm, d.d. 26 juni 1892, waarvan de ondertekening ons indirect laat weten dat Chap's brief van 10 dec. 1891 bij Thijm in goede aarde moet zijn gevallen. Voor de eerste, - en waarschijnlijk enige - maal luidde toen de ondertekening „Uw vriend K. Alb. Thijm”.

Op 22 juni 1892 had Chap n.l. Thijm verzocht om even aandacht aan het volgende te schenken :

„Ik ben in den laatsten tijd bezig medewerkers en kapitaal bij-een te brengen noodig tot het tot stand brengen van een *weekblad*. Volgens mijn meening is het oogenblik geschikt voor zulk een onderneming. De *Amsterdammer* is geheel een burgerlui's blad geworden, en weert het letterkundige¹¹⁹. De Portefeuille en de *Spectator* voldoen niet aan de neiging van velen. Een literair blad is er eigenlijk niet.

Mijn vraag is of gij aan het door mij bedoelde blad zoudt willen medewerken ; mijn verzoek of ge mij veroorloven wilt u te vermelden als een van hen, die hun medewerking hebben toegezegd.

Ge begrijpt, dat een weekblad ook een financieele onderneming is, en een groot aantal abonnés noodig heeft om te bestaan, zoodat men trachten moet het publiek te winnen. Ik zou daarom den toon van het blad willen definieeren als *gematigd-N.Gids*. Ge zoudt onder uw eigen naam (ik bedoel van Deysel) kunnen schrijven, doch tevens u hoeden voor die zware proefnemingen, waarin gij uw kracht zoekt, doch waarvoor nog geen uitgebreid publiek bestaat. Zowel kritieken als schetsen zouden welkom wezen.

Het honorarium zal vermoedelijk bedragen f. 3,- of f. 4,- per kolom, die zoo groot is als een kolom van den *Spectator* of een weinig grooter.

U betuigende dat ik zeer tevreden zou wezen indien ik mij van uw medewerking verzekerd mocht achten, verzoek ik u nogmaals over mijn schrijven te denken, en noem mij,

t.t.

Ch. M. van Deventer

118. Onder pseudoniem Jo van Sloten had Justus van Maurik, in het weekblad *De Amsterdammer* van 1 november 1891 de aanwezigheid gesuggereerd (bij de medewerkers aan *De Nieuwe Gids*) van „adoration mutuelle”. Zie voorts *De briefwisseling tusssen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deysel* enz., 136.

119. Inderdaad zou in 1894 ontevredenheid met de wijze waarop niet het maatschappelijke en staatkundige, maar het artistieke leven besproken werd in *De Amsterdammer*, aanleiding geven tot de oprichting van het weekblad *De Kroniek*. Zie Walter Thijs, *De Kroniek van P. L. Tak | Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw*, A'dam-Antwerpen 1956, 18.

N.B. Het blad zou wel voor een belangrijk deel literair wezen, doch bevat ook rubrieken voor tooneel, schilderen, politiek en wetenschap. Ook moppen worden geduld."

In het antwoordschrijven van Thijm verbaast ons niet alleen de uitdrukking van zijn vriendschappelijke gevoelens t.o.v. Chap, maar ook zijn zorgeloosheid t.a.v. *De Nieuwe Gids* en de redacteurs van dat tijdschrift. Wanneer Van Deventer zijn plan had kunnen realiseren, zou dit aan *De Nieuwe Gids* zeker niet ten goede zijn gekomen. Versnippering van medewerkers was wel het laatste waaraan dat tijdschrift behoefte kon voelen.

De brief van Thijm luidde dan :

„Amice, Met belangstelling lees ik, in uwen brief van den 22sten, van uw weekblad-plan.

Ik acht mij vereerd door uw uitnoodiging om mij als aanstaand medewerker in het prospectus te noemen. Ik zeg daarop natuurlijk : ja, heel graag.

Gij zult echter wel natuurlijk vinden, dat ik mij nu nog niet tot, min of meer bepaalde, medewerking kan *verbinden*.

Ik geloof dat, onder zekere voorwaarden, — indien gij b.v. u van de vaste medewerking van v.d. Goes, Biederlack en Lotsy kondt verzekeren, en vooral ook indien b.v. Veth in 't vervolg *dáarin alleen* zijn aantekeningen schreef — zulk een blad wel kans van slagen heeft. Uitnemend zou ook wezen indien gij, naast Hélène Swarth, Couperus en ook Netscher kreeg. Artikelen als de laatste van Netscher in de Amsterdammer zouden m.i. niet afgewezen moeten worden.

Het Weekblad zou naar mijn meening nog eerder minder-exklusief dan gematigder dan de N.G. moeten zijn. Erens ook kan goed weekblad-artikelen schrijven. Gij zoudt er ook eenige jonge Vlamingen (er zijn er een paar goede) aan kunnen verbinden.

Ik zou wel 50 medewerkers weten. Maar Couperus, en zoo de meesten van reputatie, worden nu tamelijk hoog overal gehonoreerd. Dat is altijd een moeilijkheid. Als gij goed wilt werken, is onvermijdelijk, dat de honoraria eenigszins hoog gesteld worden. Die een noemenswaard succes wil, *moet* tamelijk veel wagen.

Maar ik schrijf u daar eigenlijk allerlei dingen, waarnaar gij mij in 't geheel niet gevraagd hebt en vraag u daarvoor verschooning.

Uw vriend

K. Alb. Thijm." 120

Hierop slechts met een briefkaart te reageren en daarmee ook nog te wachten tot 11 augustus '92, was nu niet bepaald hoffelijk van Chap en al evenmin een handelwijze die getuigde van tact. Thijm vernam intussen uit die briefkaart dat Chap tot dusver toezegging tot medewerking had verkregen van : Albert Verwey,

François Erens, P. L. Tak, Louis Couperus, Jan Veth, R. N. Roland Holst, Frans Netscher, A. Aletrino, Jac. van Looy, Etha Fles, Josephine Giese, Johan de Meester, H. J. Biederlack en G. Busken Huet. „Met anderen”, aldus Chap, „ben ik nog in correspondentie. De haagsche artisten zijn gunstig gezind naar ik hoor, en ik schrijf aan Haverman, Toorop en Thorn Prikker. Kunt ge ook Vlaamsche artisten recommandeeren, bij voorkeur met adres?”

Thijm's ijver bekoelde door deze nuchtere berichtgeving volstrekt niet. Op 14 augustus zond hij Chap een lijst¹²¹ van eenen-vijftig eventuele medewerkers toe, die hij hoffelijk liet aanvangen met Ch. M. van Deventer en die uiterst vaag besloot met de toevoeging: „en verdere geleerden, staatslieden, enz.” Daarna volgden

„met mijn verontschuldigen, nog eenige gedachten over het Weekblad :

Ik geloof *niet* aan den bloei er van. Kwam de Nieuwe Gids elken maand reeds en was dáar dan eens zoo veel bruikbare kopie als men plaatsen kan, dán was er kans voor het Weekblad.

Ik voeg hier echter onmiddelijk bij, dat ik aan de mogelijkheid van het bestaan van den *Nieuwen Gids* in der tijd ook heelemaal niet geloofd heb.

Wil het gedijen, maak het dan zoo veel-rubriekig mogelijk (ook met *Modes*, enz.) Ook een schaakrubriek, veel staathuishoudkunde.

Gij zult zeggen : De Spectator bestaat toch ook. Ja, dat's waar. Maar wie weet hóe lang die getobt heeft.

Maak het geïllustreerd, maar geen landschappen. — Kan het misschien niet verbonden worden met „Portefeuille der Nederl. Etsclub” ?

Begin met een kapitaal van f. 100.000. Of maak er een uitgebreide Vennootschap van zoo als *La Plume*¹²².

Vlamingen kan ik u niet aanbevelen. De talentige Vlamingen schrijven in 't Fransch.

Ik groet u zeer / K. Alberdingk Thijm.”

Chap's weekbladplannen hebben het niet tot verdere ontkieming gebracht. Meer succes had hij een maand later met de samenstelling van een bloemlezing uit *De Nieuwe Gids*, die op 20 november 1892 bij S. L. van Looy te Amsterdam verschijnen zou onder de titel *Een Pic-Nic / In Proza*, bloemlezing die het in 1900 tot een tweede, in 1904 tot een derde, druk bracht. Graag had Chap hierin ook opgenomen Thijm's geruchtmakende bespreking van *De Ooievaar*, weekchrift voor Realistische Letterkunde, en Critiek¹²³, maar hiertoe verleende Thijm hem geen verlof. „Ge hebt misschien gelijk”, aldus Van Deventer op een briefkaart van 30 september

121. Idem.

122. Voor gegevens over *La Plume*, een der spreekbuizen van de literaire symbolisten, zie Jacques Lethève, *Impressionistes et symbolistes devant la presse*, Paris 1959.

123. L. van Deyssel, *Verzamelde Opstellen*, A'dam 1894, 145-148.

'92, „dat de Ooievaar minder geschikt is, hoewel het mij spijt zulk een vroolijke bijdrage te moeten missen”. Hiernaast had Van Deventer uitgekozen, „de recensie van de Oude Garde, *In de zwemschool*¹²⁴ en *Een Huwelijksaanzoek*¹²⁵, die ieder een andere varieteit van uw talent vertegenwoordigen”. Een weinig gelukkige en zekere niet representatieve keuze! Als Stijn Streuvels in 1939 schrijft dat in *Een Pic-Nic / In Proza* „voornamelijk de excentrische buitelingen van de Nieuwe-Gids-mannen voorkwamen”¹²⁶, heeft hij het gelijk grotendeels aan zijn kant. Van Deyssel's „bespreking” van Jan ten Brink's *De Oude Garde en de Jongste School* is inderdaad „louter virtuositeit en persiflage, een acrobatie van woorden, om de zaak heen, iets dat men bewonderen kan als een goochelaar”¹²⁷, en de beide prozastukken zijn niet meer te genieten, al mogen zij ook als experimenten nog steeds belangwekkend heten.

Een wat inniger bestending van de toch zeker niet onprettige contacten, die Chap en Thijm in 1892 mochten hebben, bleef evenwel uit. Misschien ook dat Chap zich in 't algemeen niet graag met nauwe banden aan een ander lieerde. De tweeëndertigjarige scheen vooralsnog de huwelijksband te duchten, zodat Arnold Ising Jr. op 31 december '92 aan Thijm kon overbrieven:

„Zooals je weet woont onze vriend Chap van Deventer met zijn hoogen hoed, zijn parapluie en zijn meissie op een bovenhuis in de Deymanstraat bij de Weesperzijde. Hij is wel aardig ingericht. Hij heeft zijn kamer vóór. Daar merk je niets van het meissie. Daarachter een alkoof en daar weer achter de kamer van het meissie uit een zingend koffiehuis in de Nes. Het meissie heeft het altijd razend druk met de huishouding en het verven van gangen en portalen en Chap brengt haar niet in de circulatie.”

Het is mogelijk dat wij ons vergissen wanneer wij in Ising's brief een ondertoon van leedvermaak menen te beluisteren. In elk geval werd die onmiskenbaar hoorbaar toen hij op 10 mei 1894 aan Willem Witsen schreef: „Zeg Wim, wat zijn Karel'tje en Chap en Kobus nijdig. Ze moeten maar een ombertje met elkaar maken, en o! o! o! Ze hebben de proeven niet nagezien! Die lui merken niets dan zichzelf, maar heel akelig; ze vinden het niet eens grappig dat ze in hun eigen strikken, zoo netjes vast zitten”¹²⁸.

124. L. van Deyssel, *Derde bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1897, 133-138.

125. A.w., 169-171, echter dan getiteld *De Koning der Eeuwen*. De oorspronkelijke titel werd later minder passend geacht.

126. Stijn Streuvels, *Ingoyghem II / 1914-1940*, Brugge 1957, 190.

127. A.w., 192.

128. Slaat op de mislukte poging tot reorganisatie van *De Nieuwe Gids* en de daarmee verband houdende naasting, door Piet Tideman, van - bij de drukkerij van dat tijdschrift door Albert Verwey bezorgde - copy van Thijm en Jac. van Looy. Tideman had deze copy doen publiceren in de op 7 mei 1894 verschenen mei-

Nee, Ising maakte ditmaal geen goede beurt, al was hij met zijn „Karelkje en Chap” dichter bij de waarheid dan hij vermoed kan hebben. Immers deze twee hadden elkaar in 1893 dan toch eindelijk „gevonden” en wel op basis van de twaalf *Krabbeltjes*¹²⁹, toen door Chap bijgedragen aan de oktoberaflevering van *De Nieuwe Gids*. De man wiens beide huwelijken kinderloos bleven en die als leraar zo te lijden had van het gesar zijner Goese discipelen, gaf er in die *Krabbeltjes* blijk van dat hij zich volkomen kon inleven in de gedachtenwereld van kleine kinderen. Mochten tot aan zijn levenseinde de kinderen uit zijn onmiddellijke omgeving ervan genieten, wanneer hij hun, met behulp van een verzameling zelfgemaakte eenvoudige toestellen, in een kast op zijn studeerkamer zorgvuldig bewaard, de wetten der natuur op de hem eigen sobere wijze uiteenzette¹³⁰ -, zijn liefde voor de jeugd, in 't algemeen, heeft Chap geuit in deze *Krabbeltjes*, verrukkelijke kindergedichten van een gehalte dat niet onderdoet voor dat der geslaagde prestaties in dit genre van Annie G. M. Schmidt of Mies Bouhuys¹³¹. Kloos, die herhaaldelijk heeft aangedrongen op

aflevering van *De Nieuwe Gids*, waarin ook, zonder voorkennis van Chap, diens artikel over Plato's *Symposion* werd afgedrukt. Thijm en Van Looy protesteerden hiertegen in *De Telegraaf*; Van Deventer zond zijn protest aan het weekblad *De Amsterdammer*. Zie voorts 's-Gravesande, *Gesch.*, 422.

129. Te weten: *Kinderpartij* / *Het leven in Afrika* / *Jachtavontuur* / *Stadsgezicht* / *Madeliefje* / *Klein meisje* / *Slangengevecht in Artis* / *Niet huilen, Rietje!* / *Arm poesje* / *Groote en kleine kat* / *Eendje* / *Smousje*. In *De Nieuwe Gids*, jrg. 34, 1919 I, 762, verscheen nog: *De Rakker*.

130. Prof. Dr. Ernst Cohen, *Dr. van Deventer's levenswerk*, in *De Telegraaf*, Avondblad, 2e blad, 29 aug. 1931.

131. J. A. Rispens (*Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, Kampen z.j. (1938), 134) oordeelde: „Deze versjes zijn de humor van een fijnen geest. Als ik ze leg naast Van Eedens *Grassprietjes* door Cornelis Paradijs en ik moet ze vergelijken, dan geef ik de voorkeur aan de *Krabbeltjes*. Van Eedens verzen, waarin hij zich vroolijk maakt over de poëtafsters zijner dagen, de epigonen der vorige generatie, zijn ironisch en sarcastisch; men proeft er het welbehagen van den schrijver over zijn pikante zeggingswijze; in Van Deventers gedichtjes is afwezigheid van alle effect; ze zijn vervuld van de heerlijke doelloosheid van den humor”.

Om aan lezers die nooit Chap's *Krabbeltjes* onder ogen kregen, een indruk van deze gedichten te geven, schrijven wij het eerste „*Krabbeltje*”, getiteld *Kinderpartij* voor hem over:

Weet je, als Rietje jarig is,
En zij kleedt zich net en frisch,
En zij is niet stout geweest, -
Dan viert heel de wereld feest.

Knechts en meiden zingen schel,
Maatje zwaait de tafelbel,
En Papatjen ook niet dom,
Slaat met lust den turkschen trom.

Neefjes, nichtjes, alle gaar,
Dansen zingend door elkaar;

bundeling van deze pareltjes, die Chap zouden doen kennen en waarderen „als een fijnen snaak vol kinderlijk-koddige ironie”¹³², beleefde in 1930 de voldoening een boekje te zien verschijnen, getiteld: „*Krabbeltjes van Oom Chap, voor zijn zeventigsten verjaardag gedrukt in opdracht van zijn neven en nichten, om bewaard te blijven voor hun kinderen, 1 Juli 1930*”¹³³. Buiten de twaalf in 1893 gepubliceerde gedichten werden in deze bundel nog tweeëntwintig krabbeltjes uit later tijd opgenomen¹³⁴. Thijm was door Chap's kindergedichten dermate bekoord geworden dat hij er, tot in hoge ouderdom, minstens vier van buiten kende. In 1919, schrijvend aan zijn *Causerie over Haarlem*, en toen waarlijk de omstandigheden niet meehebbend, omschreef hij het gedrag van een „ondegende”, d.w.z. een vicieuze, cirkel vergelijkenderwijs met dat van een paling „die, naar de onvergetelijke jeugdgedichten van Dr. Ch. M. van Deventer, aan het andere uiteinde van den verorberer weder komt kijken na verorberd te zijn, en zich dan ombuigt tot aan het gelaat van den verorberer”¹³⁵.

Oompjes, ja, en tantes saam,
Kijken lachend door het raam.

En de kindren van de straat
Komen vragen, hoe 't je gaat;
Gaan zich warmen bij den haard,
Drinken wijn en eten taart.

Ook de burgemeester komt
Met zijn kat, die altijd bromt,
En die zet een hoogen rug,
En vangt muizen, net en vlug.

Als de zaken lustig gaan,
Kijk, dan kom ik zelf ook aan;
Met een mooie groote pop,
En een doosje witten drop.

132. *De Nieuwe Gids*, jrg. 20, 1904 I, 161.

133. Op het omslag staat een tekening van G. W. Dijsselhoff en als voorprent in de bundel een illustratie van dezelfde kunstenaar bij het gedicht *Stadsgezicht*.

134. Sommige blijkbaar in Indië gemaakt of uit Indische herinnering ontstaan.

135. L. van Deyssel, *Werk der laatste jaren*, A'dam 1923, 13. Thijm's herinneringsbeeld is echter ten dele in een fantasievoorstelling veranderd. Het betreffende gedicht toch heet *Slangengevecht in Artis* en luidt als volgt:

Kijk die slangen daar eens vechten,
Waarlijk, dat is niet gering;
Hoe zij zich te samen vlechten,
Wat geworstel en gewring.

De een spert wijd de kaken open,
En grijpt de ander bij den kop,
En verscheurt de duizend knoopen
En zij slokt haar heelemaal op.

Dat moet niet heel prettig wezen,
Om zoo door een andre slang,

Wanneer Thijm en Albert Verwey, in de zomer van 1894, de oprichting van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* voorbereiden, acht de eerste het – evenals zijn compagnon – vanzelfsprekend dat ook Chap om medewerking zal worden aangezocht. Op 5 juli kon Verwey aan Thijm berichten dat Van Deventer medewerking had toegezegd, op 10 juli reisde Thijm vanuit Baarn, daarbij vergezeld door zijn logé Jan Toorop, naar Amsterdam waar hij, klokslag twaalf uur, in Hotel Krasnapolsky een samenkomst had met Albert Verwey en Chap van Deventer. Over het doel van deze samenkomst tasten wij helaas in 't duister. Wel mogen wij concluderen dat Thijm en Verwey er kennelijk heil in zagen Chap aan deze conferentie te doen deelnemen, al blijkt weer uit Verwey's brief van 16 juli aan Thijm, dat beide redacteuren Chap's medewerking niet al te hoog aansloegen. „Een tiende (vel) mag er dunkt me wel bij”, aldus Verwey, „maar dan moet dat niet met een stuk van Chap gevuld worden, maar met iets moois, 't zij van Gorter (verzen) of van jou (kritiek), of allebei.”

Wat Chap bewoog om op 29 augustus, samen met Van Eeden, bij wie hij logeerde, een bezoek aan Thijm te brengen, blijft weer duister, al staat het vast dat het initiatief daartoe van Chap is uitgegaan¹³⁶, zoals ook vaststaat dat Verwey's vraag, van 7 november '94, aan Thijm, of deze er vrede mee had dat Van Deventer A.J.'s toen recent, bij L. J. Veen te Amsterdam verschenen novelle *Blank en Geel* bespreken zou, Thijm's instemming ontmoet heeft. Het heeft overigens tot maart 1895 geduurd voordat deze, nooit herdrukte, bespreking in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* het licht zag¹³⁷.

„*Blank en Geel*”, aldus Van Deventer, „is een handig geschrevene en onderhoudende novelle. Het is den schrijver wel gelukt, om het excentrieke jonge meisje, dat zich verbeeldt op een Engelschman verliefd te zijn; dat droomt van het wonder in haar leven te gebeuren; dat plotseling in een Chinees haar voorbeschikten echtgenoot ziet –, het is den schrijver wel gelukt dit excentrieke, zelfstandige en bekoorlijke jonge meisje sympathiek te maken. Hij doet het ons zelfs betreuren, dat hij niet altijd zijn boek

Heelemaal opgeslokt te wezen,
Is 't ook voor een uur maar lang.

Maar wat zie ik door de ruiten?
Kijk, daar kruipt het malle beest,
Lachend uit zijn staart naar buiten:
't Was maar voor de grap geweest.

136. Blijkens zijn briefkaart aan Thijm, d.d. 21 augustus 1894: „Amice, Zoudt ge mij Woensdag 29 dezer op koffie-bezoek kunnen ontvangen? Ik logeer in dien tijd bij Van Eeden, en wenschte gaarne U dan ook te bezoeken”.

137. Jrg. I, deel II, maart 1895, 159.

met de toewijding en de zorgvuldigheid heeft behandeld, die hij op verscheiden plaatsen toont.

Ik weet niet veel van jonge meisjes af, maar het schijnt me een weinig zonderling, dat zulk een dromerige en grillige jonge dame als May tevens zulk een bekwaam zelf-psycholoog zou zijn. De beslissende daad van haar leven verricht zij na een kalm en nuchter-kritisch onderzoek van haar eigen karakter, en door het resultaat van dat onderzoek besluit zij te doen, wat zij doet.

De Chinees is een beetje een rare figuur, dat hij zich dat blanke meisje zoo maar laat opdringen. Maar, enfin, studenten en Chineezen hebben nu eenmaal altijd wat raars, en misschien houdt de leeperd zich zoo leuk uit hoogere politiek. Ik ben ten minste niet voornemens over Chineesche psychische motieven te gaan discussieeren.

Summa : als de schrijver deze novelle uit zijn mouw heeft geschud, is hij een benijdenswaardig mensch."

Thijm heeft er zich niet in geschrifte over uitgelaten of hij met deze recensie, die de indruk wekt van zowel kool als geit te sparen, al dan niet gelukkig was. Dat hij aan Chap's bijdragen waarde hechtte, was al eerder, op 9 november '94, gebleken toen hij Verwey liet weten¹³⁸ met misnoegen te hebben waargenomen „dat onze medewerker Frans Coenen iets goeds in *Nederland* (had) en onze medewerker v. Deventer iets¹³⁹ in den *Gids*. Wij zullen pas waarlijk actief redactioneel kunnen handelen, dat wil zeggen, maken dat alle goeye dingen bij ons en niet elders komen, en de menschen aanvuren bij hun werk, als wij maandelijks verschijnen". Chap leefde overigens toch met het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* mee, want op 7 januari 1895 kon Verwey aan Thijm melden : „V. Deventer stuurt een artikel naar Groesbeek. Zijn zes vel zal hij voor dezen jaargang leveren. Heb je ook gehoord dat er sprake van was dat hij naar Indië zou gaan ? Hij wou Dr. Ovink, die in de *Gids* schrijft, animeeren bij ons over Kant te schrijven. Ik heb hem geschreven het te doen zonder plaatsing te beloven in een bepaald nummer". Twee maanden later is er blijkbaar geen sprake meer van Chap's vertrek naar Indië. Verwey schrijft althans op 22 maart '95 aan Thijm : „Aangenomen om zoo mógelyk deze keer geplaatst te worden : Van Deventer en Bierens de Haan, juist twee vel. In geval nu een van deze laatste twee moet uitgesteld, dan ben ik ervoor dat dit B.d.H. is". (...) Ons doel (moet) zijn Van Deventer van de *O.Gids* aftrekken. Daarvoor moet hij het gevoel krijgen dat hij bij ons terecht kan.

138. Maurits Uylert, *Dichterlijke Strijdbaarheid | Uit het leven van Albert Verwey II*, A'dam 1955, 67.

139. N.l. *Erotische Dialogen van Plato | De Phaëdrus*, in *De Gids* 1894 IV, 267 e.v.

Dit stuk ¹⁴⁰ van hem is bovendien verschillend van zijn gewone, n.l. chemisch".

Wel erg laconiek viel Chap's gelukwens uit aan het adres van Thijm, bij gelegenheid van de geboorte van diens tweede zoon, op 11 april 1895. Chap's briefkaart van 12 april bepaalde zich enkel tot: „Het beste. Ch. M. van Deventer" en contrasteerde aldus bijzonder sterk met lengte en toon van een brief, op 3 mei '95 door Van Deventer aan Verwey gericht en op 7 mei doorgezonden naar Thijm. Omdat deze brief ons inlicht over de positie, door Chap als medewerker aan het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* ingenomen, en daarnaast om – voor zichzelf sprekende redenen – van belang moet worden geacht voor de toekomstige biografie van Van Deventer, moge hij hier volgen in zijn geheel:

Amsterdam, 3/5/95
Amstel 320 III

Amice,

Zoo even heb ik mijn artikel over Antiphon ¹⁴¹ bij Scheltema gebracht, daar ik u er reeds over geschreven heb. De lengte is volgens mijn schatting juist een vel. Wijl met deze bijdrage de termijn van onze afspraak over medewerking verstrikt, ben ik zoo vrij u aan te spreken over de medewerking voor den volgende jaargang. Ik zie en hoor, dat ge meer copie hebt dan ge bergen kunt, en vrees daarom, dat ge er over denken zult, mij voor de volgende jaargang niet wederom voor zes vel te engageeren. Mijn vriendelijk en dringend verzoek aan u is echter om dat *wel* te doen, om mij, even als in dit jaar, een plaatsruimte van zes vel te verzekeren, zoodat ik voort kan werken, en rekenen op honorarium voor zooveel werk. Ik verkeer namelijk in lastige omstandigheden. Ik heb in het laatste jaar veel tegenspoed gehad. Verscheidene sollicitaties zijn mislukt, en er is weinig kans dat ik vooreerst weder een betrekking krijg. En ook mijn literaire zaken zien er zeer weinig voordeel uit. De klassieke verhandelingen ¹⁴² worden weinig verkocht, en van Looy heeft niet veel lust een belangrijk werk er bij op te nemen. In de toekomst van de Kunstwereld ¹⁴³ heb ik niet veel hoop. De Gids kan lang zooveel niet opnemen, als ik verwacht had en de aanvankelijke houding van Van Hall ¹⁴⁴ mij deed

140. N.l. *De legende van Lavoisier*.

141. Verschenen in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, jrg. I, deel II, 400 e.v.

142. In de reeks *Klassieke Schrijvers* had Van Deventer in 1893 als no. 5 bezorgd: *Herodotus Muzen*: 1. *Clio*; in 1894 als no. 6-10, *Herodotus Muzen*: 2. *Euterpe*, 3. *Thalia*, 4. *Melpomene*, 5. *Terpsichore*, 6. *Erato*; in 1895 als no. 11-13, *Herodotus Muzen*: 7. *Polyhymnia*, 8. *Urania*, 9. *Calliope*; en bovendien in 1894, als no. 17 en 18, Xenophon, *Herinnering aan Socrates*.

143. Van Deventer was medewerker aan *De Kunstwereld* / Weekblad voor Nederland en België gewijd aan Letteren, Toneel, Muziek, Schilder-, Bouw- en Beeldhouwkunst. Het blad heeft slechts drie jaargangen gehaald: 1894, '95 en '96. Albert Verwey heeft er veelvuldig aan meegewerkt. Ook A. Aletrino, Hélène Swarth, Van Deyssel, August Vermeylen, Piet Tideman en Louis Couperus hebben er in gepubliceerd.

144. Mr. J. N. van Hall, toen redactie-secretaris van *De Gids*.

denken. Het is daarom, dat vermindering in medewerking aan het T.T. een groot nadeel zou wezen voor mijn beurs en mijn studie, en ik u verzoek de zaak op den ouden voet voort te zetten.

Vergun mij u nog een opmerking te maken. Ik meende, dat het tot mijn werk behoorde u te adviseren over ingekomen stukken van wijsgeerigen aard. Ik heb echter nooit een artikel over filosofie ter beoordeeling ontvangen. Mij spijt dit, want ik had u, naar ik mij verbeeld, een enkele maal goed advies kunnen geven. Met name dunkt het mij, dat ge den heer Lotsy meer hebt laten zeggen, dan tot sieraad van uw tijdschrift strekt. Ook de heer de Boer beteekent niet veel. De stukken van Jelgersma vind ik zeer interessant, doch hadden zij niet beknopter kunnen wezen?

Thans geef ik u het advies Dr. Bierens de Haan uit te noodigen een studie te leveren over de uiteenzetting en de beteekenis der Eleatische filosofie, en, niet te vergeten, van de Eleatische paradoxen; ik verzeker u dat ik jaren lang naar helderziendheid op die punten verlang en zoek, maar den man nog niet heb gevonden, die ze eens helder en solide kan behandelen. En ik geloof, dat de meesten het vage besef hebben, dat er iets zeer belangrijks in die filosofie is, maar niet precies weten *wat*. B.d.H. naar het schijnt, is er goed in thuis. Indien ge wilt, zal ik hem zelf schrijven om hem te vertellen, waarom zulk een studie belangrijk zijn zou.

Hebt gij bij geval zijn boek over het Oorzaaksbegrip al aan iemand ter recensie gegeven? Zoo niet dan houd ik mij aanbevolen om het te ontvangen, en er een woordje over te zeggen.

Met het verzoek mij eenig antwoord te zenden,

groetend

de uwe

Ch. M. van Deventer.

Chap's brief viel, gelukkig voor hem, in goede aarde. „Van Deventer heb ik geantwoord”, aldus Verwey op 7 mei '95, „dat 't zich laat aanzien dat ook wij bij de afspr. van verleden jaar zullen wenschen te blijven. Schrijf mij even p.o. naar Haarlem of jij dat ook vindt, dan spreek ik hem in Amsterdam. Heb jij het boekje van Bierens, stuur dat dan aan Chap. Ik heb hem verzocht om dat stuk over die wijsgeeren namens ons te vragen. Het zou wel goed zijn, volgend jaar wat meer van zijn advies gebruik te maken. Ik wou hem daar meteen over spreken”.

Zelf richtte Chap zich op 11 juni '95 tot Thijm met een briefkaart waarop hij verzocht hem andermaal het boek van Bierens de Haan te willen doen toekomen omdat het tengevolge van een verhuizing was zoekgeraakt. „Zaagt ge in de *Mercur*”, zo besluit Chap, „d.F. de *Contes Insensés*?” Hij doelde hiermee op de door Georges de Feure uit het Nederlands vertaalde verhalen van de geheimzinnige en – zo hij al bestaan heeft – waarschijnlijk waanzinnige Joseph van Sluyters, van wie het weekblad *De Kroniek* in zijn nummer van 11 augustus 1895 *Het kleine kruis van zwarten*

steen, en in dat van 18 augustus *Het witte Eendje* publiceerde. Nu hebben wij 't er steeds voor gehouden dat Joseph van Sluijters een mystificatie is, en deze indruk wordt voor ons gevoel nog versterkt door het (misschien opzettelijk) terloopse van Chap's informatie, als was Van Deventer mee in het complot betrokken! Wat Thijm van die *Contes Insensés*¹⁴⁵ gedacht heeft, werd niet door hem geboekstaafd maar zal wel aan de orde zijn gekomen in een gesprek dat Thijm met Van Deventer op 5 juli te Amsterdam had, en anders dan toch zeker op zondag 7 juli, toen Chap – op uitnodiging van Thijm – van 's morgens elf uur tot 's avonds laat bij hem in Baarn te gast was.

Dit bezoek was in ongestoorde harmonie verlopen, getuige Chap's epistel van 23 november '95, waarin Thijm lustig getuoyeerd werd.

„Amice, Ik heb wel een afspraak over plaatsruimte in het T.T. met Verwey en jou, maar jullie hebt gerekend op copie, zooals ik ze gewoonlijk maak. Thans echter heb ik een novellistische schets geschreven, en zend je die ter beoordeeling.

Om de waarheid te zeggen, zoo de schets goed genoeg is voor plaatsing, wou ik je vragen of ze niet als extra-werk kan worden opgenomen. Ik heb nog een paar artikels voor dezen jaargang deels gereed, deels aangevangen, deels in mijn hoofd, die de zestien vel zouden volmaken. En jullie – gesteld dat de schets plaatsbaar is – zult wellicht niet ontevreden zijn met novellistische bijdragen. 't Zou me niet verwonderen, als ik verscheidene zulke schetsen schreef¹⁴⁶. Ik ben in de stemming er voor en heb sujetten genoeg. Ik schrijf over Martha¹⁴⁷, maar niet over de novellen.”

Thijm moet hierop wel per omgaande geantwoord hebben, want reeds op 27 november reageerde Chap :

„Amice, Ik wil je terstond ontheffen van mogelijke bezorgdheid, dat ik in uw schrijven iets onaardigs zou gevonden hebben. Ik waardeer uw vierkante uitspraak, en eveneens uw ongevraagd advies, waartoe ge naar mijn meening, ook als redacteur van het T.T. eenig recht hadt.

Maar ik heb eenigszins het gevoel van iemand die een blauwtje heeft geloopt, en zoo iemand, naar ge weet, moet men wat laten kermen. Laat mij dus ook wat jere mieeren.

Wellicht is het juist geweest om mij niet te kwetsen, maar ik zou meer

145. Joseph van Sluijters, *Contes Insensés* (I *La petite croix de Pierre noire* / II *Le petit canard blanc* / III *Minijs Laan*), in *Mercure de France* no. 66, tome XIV, juin 1895, 269-285.

146. Inderdaad publiceerde Van Deventer in *De Kroniek* van 26 januari en 2 februari 1896 twee schetsen *Van twee doode dieren*. De eerste draagt de ondertitel *Piet R.I.P.* en handelt over de dood van Chap's schildpad, de tweede is opgedragen aan Kobus van Looy en heet *De dood van onze poes*.

147. Over Aletrino's roman *Martha* (1895) heeft Van Deventer geschreven in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* van 1896.

aan uw uitspraak gehad hebben als zij wat meer was toegelicht. Ik weet namelijk niet van welk standpunt uit ge novellistisch beoordeelt. Ik vind het niet onmogelijk, dat ge wat doctrinair zijt, alles veroordeelt waarin niet een spoor lyriek is ; ik vind het niet onmogelijk, dat ge Thackeray en Eliot ook geweigerd zoudt hebben, terwijl beiden groote bewonderingen van mij zijn. Misschien ook denkt gij : laat van Deventer maar bij zijn studies over Plato en de redenaars blijven, daar vertelt hij meer nieuws over.

Ik verzoek u nogmaals, laat mij wat jemieeren. Ik was zelf niet gerust over het vertellende proza, maar ik meende daarin zoo sober mogelijk geweest te zijn, en zoo kort mogelijk te hebben verteld, wat het geval noodig maakte. Ik vind het psychologisch probleem interessant en met openhartigheid onderzocht. Ik dacht dat het dialoog goed was, de personen duidelijk geteekend, en de fantasie niet onverdienstelijk. Ik vond er een aardigen rijkdom van menschelijkheid in, en verscheidenheid van indrukken. En ik vond het nogal erg knap, dat de dame van het geval zich voordoet als een levend wezen, terwijl men toch niet weet, welke haar motieven zijn. En ik vind het geheel nog al geaccidenteerd en gestoffeerd met aardige kleinigheden, en knap gecomponeerd.

Of ik er genoeg van zou hebben ? Voor mij zelf heb ik er immers van genoten ; nog nooit heb ik met zooveel plezier gewerkt ; ik heb in alle geval het geestelijk genoeg der constructie gekend, den aangenaamsten roes, dien ik ooit had, en het spijt mij verschrikkelijk, dat ik met (dit) geen deel van mijn arbeid kan maken. Gij weet wel, hoe droog iemand zich menigmaal gevoelt, die altijd aan het studeeren en analyseeren is.

En hier eindig ik mijn jemieade. Ik zal de proef nog eens nemen met een beschaafd mensch die buiten de literatuur staat. En we zullen er misschien nog eens over spreken als ik in Baarn kom, waartoe ik echter dit jaar waarschijnlijk geen gelegenheid zal hebben.

Nog een paar zaaklijke mededeelingen. Aletrino is aan een nieuwen roman bezig. Hij is op het oogenblik evenwel violent gekant tegen het T.T. Indien ge zijn medewerking behouden wilt, zult ge een zekere taktiek moeten volgen om hem te verzoenen. Ik vind in Martha veel schoons, en het voorlaatste hoofdstuk haast zonder interruptie glorieus mooi.

Roosdorp, — ge kent hem misschien, een groot vriend van Erens¹⁴⁸ —, is aan een roman bezig, die weldra gereed zal zijn. Misschien hebt ge lust hem om inzage te verzoeken.

Laast ge de schetsen van Phocius ? De eerste leek mij een verblijvend verschijnsel. Doch wellicht verschillen wij ook hierin.

Moet ge niet eens bazuinen over *l'Esclavage* van Louys in den *Mercure* ? Ik vind het een wonder.

Met vriendelijke groeten aan de uwen,

de uwe
Ch. M. van Deventer.

Wat de door Van Deventer aangeroeerde slotpunten betreft : de correspondentie tussen Thijm en Aletrino onthult nergens waarom

148. Zie *Vervolgen Jaren* (ed. Prick), 253-261.

de laatste tegen het *Tweemaandelijksch Tijdschrift* gekant zou zijn. De kwestie – zo zij al bestaan heeft – komt daarin eenvoudig niet aan de orde; dat Chap Thijm's aandacht op Frits Roosdorp vestigde, is deze – toen eenentwintigjarige – debutant ten goede gekomen. Daartoe uitgenodigd door Thijm kon hij, op 1 december 1895, het eerste van een reeks schetsen, onder de titel *Kinderen*, aan de redactie van het T.T. doen toekomen. Ook Phocius, schuilnaam waaronder Herman Robbers in 1892 zijn eerste novellenbundel, (bevattend *Een Kalverliefde*, *De Verloren Zoon* en *De Vreemde Plant*) het licht had laten zien, vond baat bij Chap's terloops gestelde vraag. Zij bracht Thijm tot lezing van dit boekje, waarvan hij – in tegenstelling tot Van Deventer – in de eerste novelle geen verblijdend verschijnsel, echter „wel iets aardigs, maar nog veel vaals” bespeurde. *De Vreemde Plant* roemde hij evenwel als „voortreffelijk”¹⁴⁹. Met Pierre Louys was Chap echter bij Thijm volslagen aan het verkeerde adres. „Een aller-grofste en waardeloze schrijver”, zo zou Thijm hem op 29 mei 1899 noemen, daarbij overigens meer 't oog hebbend op de auteur van het *Plaidoyer pour la liberté morale*¹⁵⁰, dan op die van *Aphrodite*, onder welke titel *l'Esclavage* in 1896 verschijnen zou¹⁵¹.

Chap's brief van 27 november was nog niet door Thijm beantwoord, toen hij een volgende, van 2 december, ontving:

„Amice, Ik ben gedwongen u zoo spoedig weer te schrijven, om een zeer bijzondere reden. Het toeval wil dat ik uw artikel *Tot een Levensleer*¹⁵² eerst dezer dagen ging lezen, en ik heb daar zooveel tegen in te brengen, dat het mij opluchten zou indien ik ergens een artikel tégen u geplaatst kon krijgen.

Waarom nu moet ik dit mededeelen? Om het volgende er bij te voegen. Ik weet wel dat gij en ik ons verbeelden gentlemen te zijn, maar ook de zeer verwijderde gedachte dat ge in mijn optreden iets van een neerslag op, iets van rancune tegen uw houding in onze laatste correspondentie zoudt zien, is mij uiterst onaangenaam. Gij hebt royaal uw meening gezegd, ik, naar ik mij verbeeld, heb ze even royaal aangenomen, en ik wil u thans verklaren, dat ik er op reken, dat ge in mijn eventueel oppositievoeren tegen uw stuk niets anders dan een royaal verzet ziet. Zóó zeer reken ik daarop, dat ik mij zelfs vlei met de gedachte, hoe gij, nu ge zelf

149. L. van Deyssel, *Tweede bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1897, 375.

150. Pierre Louys, *Plaidoyer pour la liberté morale*, in *Mercure de France*, no. 94, tome XXIV, octobre 1897, 7-15.

151. *Aphrodite* werd besproken door Frans Coenen in *De Kroniek* van 5 juli 1896. Louys schijnt hier te lande nogal in de smaak te zijn gevallen, want zekere F. R. schreef in het weekblad *De Amsterdammer* van 27 dec. 1896: „*Aphrodite* van den voortreffelijken Pierre Louys, ligt nu in klein formaat vol plaatjes voor de winkelramen. Die plaatjes zijn heel dikwijls even mooi en delicaat als 't proza”.

152. *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, nov. 1895, 340-350. Voor de eerste maal herdrukt in de *Tweede bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1897, 323-334.

erkent nog in een periode van kentering te zijn, althans van nog niet geheel gevonden-hebben, er u over verheugen zult, zoo anderer gedachten tegenover de uwe gezet worden.

Nog één opmerking naar aanleiding van uw laatsten brief. Ik heb mijn novelle ¹⁵³ aan van Loghem gestuurd, en naar uw advies, hoewel voornamelijk om een andere reden, een pseudoniem aangenomen. Ik wilde u nu dringend verzoeken, dat ge tegen *niemand* over het bestaan dier novelle spreekt, ook niet, om een voorbeeld te noemen, tegen onzen vriend Ising, of Veth of van Eeden, of wien ook. Gij weet er van, en dat moest, maar niemand anders behoeft er van te weten."

Déze brief werd door Thijm, uiteraard nieuwsgierig geworden naar het door Chap aangekondigde artikel, kennelijk per omgaande beantwoord, want op 4 december '95 vernam Thijm al – na een verder weinig ter zake doende uitweiding over Aletrino's „primitief bezwaar tegen het T.T.", – dat Chap's opstel het licht zou zien in *De Kroniek* „waarvan ik met het Nieuwe Jaar medewerker word. Ik sprak er Tak reeds over". Ofschoon het vooruitzicht op een oppositioneel gekleurd artikel van Chap door Thijm zal zijn ervaren als een Sinterklaasurprise van niet bijster aangename aard, slaagde hij er toch in zijn gemoedsrust te handhaven: donderdagmiddag 5 december deed hij het centrum van Baarn aan voor zijn Sinterklaasinkopen, vrijdag 6 december kon hij om half twaalf Albert Verwey begroeten en zaterdagmorgen 7 december kwam Frederik van Eeden bij hem koffiedrinken: „Je morgen is dan toch door Verwey gebroken, de redactiezaken zullen wel afgehandeld zijn en wat mij betreft, zal het mij aangenaam zijn hem te zien, ingeval hij zoo lang blijft", aldus Van Eeden in een brief van 5 december 1895 ¹⁵⁴. Met Verwey en Van Eeden zal Thijm wel gespeculeerd hebben over de vermoedelijke inhoud van Chap's artikel. Die speculaties moeten dan optimistisch zijn uitgevallen, anders had Thijm niet na het vertrek van de vrienden kunnen noteren: „Dezer dagen merk ik op dat het net is of er hogere toestanden dan vroeger in u bewegen. Als een dobberen en in elkaar overschuiven van kristallen vlakken".

Iets van deze hogere toestanden trachtte Thijm te fixeren door op 9, 10 en 24 december '95 voort te schrijven aan zijn op 26 november begonnen *Uit een dagboek* ¹⁵⁵. De daarin op 24 december geboekte passage: „Ik blijf daarom nu in de stilte. Daarin het Geluk te bestreven en te bestendigen en, door er zoveel van te

153. Een onderzoek naar de titel en de plaats van publicatie van de betreffende novelle heeft tot dusver niets opgeleverd.

154. *De Briefwisseling tusschen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, enz., 291.

155. Zie L. van Deyssel, *Zesde bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1901, 82-89.

verhalen als ik kan, anderen den weg er heen te wijzen, is mijn bedoeling"¹⁵⁶, is een herhaling van wat ook in *Tot een Levensleer* betoogd werd. *Uit een dagboek* maakt trouwens in zijn geheel de indruk van een na-preluderen op dat eerdere opstel en daardoor ook van een nagaan, en bij voorbaat verdedigen, van die gezichtspunten welke het mogelijkerwijs in het aanstaande artikel van Chap zouden kunnen ontgelden. Op 21 december toch was Chap Thijm er nogmaals aan komen herinneren dat hem een heftige aanval te wachten stond, zij het dan ook dat dit toen terloops gebeurde, daar Chap's brief in hoofdzaak handelde over de verlening van financiële hulp aan Willem Kloos, die sinds 9 november in een krankzinnigengesticht te Utrecht was opgenomen :

„Amice, In overleg met Boeken en Samson is het plan ontworpen om een bundel uit te geven ten voordeele van Kloos. Het is zeer slecht met zijn financiën en zelfs dreigt het gevaar, dat hij niet in de tweede klasse kan blijven, wat afschuwelijk zijn zou.

Mijn verzoek aan u is om voor dien bundel gratis een onuitgegeven stuk af te staan, niet grooter dan een half vel, en dat – waar het een zaak van verkoop is – niet aanstootlijk is van indecentie.

Ik heb hoop, dat ge voor het idee warm zult worden, zooals ik het zelf ben en onze vriend Tak het ook terstond werd. En zeer verheugd ben ik met deze gelegenheid om mijn vertrouwen in uw royaliteit te bewijzen, wjl ik daardoor te kennen geef dat ik uw persoon hoogacht, al zal ik ook in de *Kroniek* een opvatting van Van Deyssel heftig aanvallen.

De bundel zal geen naam van samenstellers dragen. Voor een titel denk ik over *den Ghulden Winckel*. Behalve aan u schrijf ik aan een twintig anderen, bijna allen medewerkers van het T.T. Indien ge een volledige lijst verlangt, ben ik bereid ze u te geven.

Gaarne ontving ik op dit schrijven spoedig antwoord. Zult ge ons verheugen met uw medewerking, dan wacht ik uw bijdrage bij mij vóór 1 april 96."

Met een toestemmend antwoord hierop heeft Thijm gewacht tot na de verschijning van Chap's bijdrage aan *De Kroniek*. Deze zag het licht op 5 januari 1896 in het 54ste nummer van dat weekblad. In het hoofdartikel onder de titel „*Veel Heil en Zegen*”, waarmee het nummer opende, deelde Tak aan de intekenaren mee dat hij zich verzekerd had van de vaste medewerking van Dr. Ch. M. van Deventer. Diens artikel, *Lodewijk van Deyssel beschuldigd door Ch. M. van Deventer*, brak – in de literaire vorm van een Bataafse rechtszitting – de staf over *Tot een Levensleer*. De beschuldiging luidde in haar geheel :

Aanklacht : Lodewijk van Deyssel misdoet, zijn vrienden smadend en verradend.

Straf : Hij erkenne openlijk schuld.

Niet minder dan gij, o mannen Bataven, verbaas ik mij, dat ik het ben, die hier aanklaag, want menig ander raakt de zaak méér dan mij en ook gij weet dat. Doch dát juist wellicht verhindert genen, en mij is het lichter geheel vrijmoedig te zijn, waar ik anderen meer dan mij zelf wil beschermen. En waar ik niet gewoon was hier te spreken, verwondert u niet zoo ik steun zocht bij de in het woord zeer ervarenen.

En dit verzoek ik u : gelooft niet dat een oude of jonge vijandschap mij thans zoo spreken doet. Zoo weinig was er ooit zoo iets, dat zelfs velen anderen hem haatten om wat mij met rust liet. Zelfs, — want ik moet u gansch de waarheid zeggen —, zelfs wat de ouderen vaak zeiden : Van Deyssel is overmoedig en boersch en smadend, — waarom zij hem haatten —, dat alles maakte mij niet vijandig : want steeds vond ik oprechtheid in hem, in de kunst der woorden was hij sterk, en er was behoefte aan een Diomedes, krachtig van stem. En méér nog, in de rede, waarom ik hem thans beschuldig, in dezelfde rede is veel wat mij vriend moet maken. Want hoe zou het mij niet aangenaam zijn, dat een voormalig naturalist, aanbiddend van het Zwijn, naar hij zelf zei¹⁵⁷, thans in groote bekeering den Helleenschens wijsgeer roemt, en droomen dicht gelijkend op den levensdroom des Grooten Meesters ? Geen vroegere vijandschap derhalve is het, o mannen Bataven, doch gelijk ik zelf voorheen en nog thans de oprechtheid zijner woorden beminde, zoo ook zal hij zelf, naar ik hoop, en gij allen oprechtheid en niets anders bij mij zoeken.

Zooveel dan over mijn gezindheid, mannen Bataven. Doch waaróm ik hem beschuldig en beschuldig zoo als ge hoordet, dat verklaar ik u thans.

In zijn laatste rede, *Tot een Levensleer* genaamd, zegt hij het volgende. Of opdat gij mij beter gelooft, niet ik zal het u zeggen, doch een ander het u doen lezen. Lees voor, schrijver. En gij daar, houd het water stil.

BEWIJSSTUK.

„Toen het Naturalisme naar zijn einde boog, en de groote wensch naar weêr een levensleer en levensdoel door de menschheid ging, zijn zij gaan zoeken in het betere leven van lang geleden tijden. En hebben zij gestreefd hun eigen leven aan dat als beter erkende vroegere gelijk te maken.

Hier-uit zijn bijzonder mooye werken voort-gekomen.....”

Houd op, 't is genoeg.

Gaat na, mannen Bataven, wat hij zegt. Het Naturalisme ging ten einde, — opdat ik minder tragisch spreke —, en de menschen zochten weer een levensleer en een levensdoel. De menschen zijn derhalve zij, die hun aanbedding voor het Naturalisme verloren. Let wel, dat zoo de meening is, mannen Bataven : in deze enkele woorden zegt Van Deyssel ronduit, dat

157. N.l. in *De dood van het naturalisme*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 6, deel II, april 1891, 114-122 ; herdrukt in L. van Deyssel, *Derde bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1897, 140-150. Aldaar, blz. 148 : „Is het prachtigste varken van deze eeuw wel dood ?”

zij alleen menschen zijn, die eerst voor Zola knielden en later, in hun aanbidding ontevreden, een anderen God zochten.

Dat hij het zoo meent, leert ons het verstand, en kan ik u bovendien met getuigen bewijzen. Want om de waarheid te zeggen, mannen Bataven, zóó verbaasd was ik eerst die woorden ziende, dat ik mijn geest niet gelooven kon, en in verwarring naar een bedrog van mij zelf zocht. Want voor zoo dwaas hield ik niemand dat hij in Zola ooit een God zag, noch achtte ik hém-daar zoo snood, dat hij slechts die voor dien God knielden menschen heette, en zijn beste vrienden, kameraads, spitsbroeders en kornuiten, als men zegt, uit de menschen en naar de beesten verbannen zou.

Voor zoo dwaas en zoo snood hield ik niemand, mannen Bataven, en wat men anders het meeste haat, dat men niet goed lezen kan en zich met misverstand bedriegt, dàt verlangde ik toen ten zeerste. En zoekend naar mijn dwaling ging ik verder in Van Deyssel's rede, maar vond niet mijn dwaling, doch zijn dwaasheid en snoodheid. Want bij Zeus, hij meent inderdaad met Naturalisme wat men ook Zolaïsme zou kunnen noemen. Want in waarheid, hij spreekt tot jongeren, die nu in den Indischen en den Aegyptischen en den Middeneeuwschen tijd rondzoeken naar een God, en de zulken zijn jonge gallische schrijvers, óók met Zola ontevreden, en enklen ook hier. En in de gansche rede vindt ge het zelfde en voortdurend spreekt hij tot hen die den Gallischen God verloren en een nieuwen zoeken, en hen slechts beschouwt hij als menschen. Zegt daarom niet, dat ik om weinig woorden véél beschuldig, want die weinige woorden vatten het groote misdrijf der gansche rede saam.

Doch ik was nog niet zeker, en ik zocht verder en praatte met anderen, en vond verscheidenen die mij getuigen konden : het Naturalisme is voor Van Deyssel de kunst van Zola, en ik zal deze getuigen vóór u brengen.

Komt hier gij, en zegt mij en allen aanwezigen : waart gij er bij, nu haast vijf jaar geleden toen hij-daar een rede voordroeg, een Grafrede op zijn Gallischen God, „De dood van het Naturalisme” genaamd ?

Getuigen.

Wij waren er bij.

Gij nu eerst, Wat zeide hij toen ?

Getuige.

Hij sprak : „Het naturalisme is dood. Ze hebben het nu allemaal gezegd ; de kritiekschrijvers, de psychologen, de magiërs en de dichters, en wie er ook meer naar gevraagd zal worden, iedereen zal het zeggen, en ik, na de lezing van l'Argent, zeg het ook : het naturalisme is dood...”

Genoeg.

Let wel, wat hij zegt, mannen Bataven. Na lezing van l'Argent, een epos van Zola, zeide ook Van Deyssel : het Naturalisme is dood.

Gij thans, tweede getuige !

Getuige.

Hij sprak ook : „Als ik zeg, het naturalisme is dood, beteekent dat (want méer kan het voor mij, den minnaar, niet beduiden) : dat een boek als l'Argent...”

Houd op ! Wederom het naturalisme en Zola.
Nu gij !

Getuigé.

Hij sprak ook : „En toch nu die kunst dood is...”

Niet verder ! Die kunst is dus het naturalisme en het naturalisme is die kunst, dat is, de kunst van Zola.

Gij nog !

Getuigé.

Hij sprak ook : „Ja, ik moet dat zeggen, ik wil dat zeggen, dat ik het prachtig en heerlijk en ten uiterste te beminnen vind, die verlatenheid... waarin de kunst van Zola sterft...”

Houd op ! Het naturalisme is de kunst van Zola.

Meer behoef ik niet en misschien gaf ik reeds meer dan noodig was, want misschien twijfeldet gij niet, mannen Bataven, wat voor hèm-daar het Naturalisme is. Doch om mijn dwaling te zoeken zocht ik ijverig, en vond den volkomen zin van Van Deyssel's woorden.

Hij beweert dus, – ik geef u den zin zijner woorden –, dat de menschen vroeger allen voor Zola knielden, en thans dien God verloren hebben. En dit dan is duidelijk : voor hem-daar zijn zij *geen* menschen, die vroeger *niet* voor Zola knielden, die vroeger in hem geen God, in het Naturalisme *niet den* Godsdienst zagen, en thans niet èn dien God èn dien Godsdienst verloochnen.

Dit is duidelijk, en duidelijk dus is ook, dat mijn aanklacht juist is. Want zoo Van Deyssel's vrienden noch Zola noch zijn kunst ooit vergootten, zelfs niet een weinig, hoe dan kan het anders of hij telt hen als menschen niet ?

Opdat ik u niet te spitsvondig schijne, hoort nog eens goed wat hij zegt. Hij spreekt van hen die Zola vergootten en later hem verloren, en dezulken noemt hij menschen, en tot dezulken alleen spreekt hij in zijn rede als menschen. Niet dus spitsvondig, doch gansch naar de naakte waarheid zeg ik : die niet van Zola ondergingen wat hij daar in zijn rede zegt, die telt hij als menschen niet.

Zoo is het, mannen Bataven, en dit is vriendenverraad. Want ik, die het zeggen mag, ik zeg het u luid : geen zijner vrienden ondervond van Zola ooit wat hij-daar ondervond, en geen hunner dus noemt hij menschen. Dit laatste zegt het verstand, maar het eerste ik ; en ik mag het zeggen, want ik kende hen allen en van allen weet ik, hoe zij dat nooit van Zola ondergingen. En een naam wekt licht haat, doch ook zonder namen kan ik zeggen, hoe het is.

Want er waren er bij, die hun Goden hadden vóór zij Zola kenden. Dichters waren het, en zij knielden voor de grooten van alle eeuwen : de een voor Homerus en Sophokles en Plato en Goethe en Shakespeare en vooral Shelley en zooveel andere in Britannië, en de ander knielde voor vele der zelfde goden, en beiden ook voor vaderlandsche. En zoo weinig wilden zij Zola in hun tempel toelaten, dat zij zonder de overreding van hem-daar ter nauwernood genen hadden aangezien. En voorzeker, dóór die overreding zagen zij aan en bewonderden, doch nooit zoozeer, dat zij met

den geringsten hunner heroën hem gelijk achtten, zoo weinig zelfs, dat een van beiden hem weldra geheel verliet.

En er was een ander¹⁵⁸, die gedichten gaf, en sproken en redenen ook in voetschrift. En hem verging het nog erger dan de vorigen. Want altijd, van den aanvang af, haatte hij Zola, en niet dan met moeite wilde hij deugd van woord in hem zien. Zóó sterk, naar ik meen, was die haat, dat deze man, steeds van den aanvang zoekend zijn eigen God, in zijn haat tegen Zola den weg beter vond dien hij gaan moest. En nog een ander was schrijver van redenen over kunst en staat¹⁵⁹. En voor hem was Zola niet meer dan een groot schrijver, gelijk de Godheid, wie zij ook is, er ons velen schonk, — doch zeker zoo groot als Shakespeare niet.

Twee moet ik er nog noemen. Eén die in dit land met Van Deyssel misschien Zola het meest aanbad¹⁶⁰, en wellicht, gelijk men al spoedig een groot man een God of een half-god noemt, wellicht zou ook hij Zola gaarne een God heeten, maar geenszins meenende dan, dat Zola hem een leider was in zijn denken over leven en menschen, doch niet meer dan een betooveraar der ziel met de kracht van het woord. En de tweede¹⁶¹, ook hij bewonderde Zola, gelijk een kunstenaar een groot kunstenaar bewondert, en niet zal hij ontkennen van Zola èn veel genoten èn veel geleerd te hebben, doch hooger, véél hooger achtte hij Rembrandt.

Zóó, mannen Bataven, zóó waren Van Deyssel's beste vrienden. Zij allen zijn u bekend als mannen door u gewaardeerd, en heb ik iemand vergeten dien ik noemen moest, ik vraag vergeving, want zonder opzet misdeed ik en voor mijn doel heb ik genoeg. Van Deyssel's beste vrienden ondergingen geen van allen, wat volgens zijn rede een ieder onderging die mensch mag heeten, en géén menschen acht hij hen dus. En niet te veel zei ik, zulk een uitspraak verraad noemend.

Doch ik vergat twee dingen. Van Deyssel zelf heeft zich niet naturalist genoemd, het is vreemd voor u om te hooren, mannen Bataven, maar mijn aanklacht vervalt daardoor niet. Want toch knielde hij voor den Gallischen God, en in zijn laatste rede doet hij tòch wat ik zeide.

En één van den bond moet ik nog noemen, wjl hij mij leerde hoe het gaan kon met de aanbidding van Zola. Een jonge man was hij, minder in jaren dan de meeste anderen, en met wat gestoorde opvoeding opgevoed¹⁶². Van wat de meesten op school leeren, kende hij weinig, en hij vond in Zola álles wat hij hebben wou : kunst, en niet kunst alleen, doch ook weten. En hij aanbad hem. En niet te verwonderen is het, mannen Bataven, dat iemand hèm aanbidt, van wien hij schoonheid en wijsheid beiden kreeg, doch dwaas meent hij, meenend dat ook alle anderen het-

158. Bedoeld wordt Frederik van Eeden. Vgl. diens afwijzing van Zola in de bekende bespreking van Van Deyssel's *Een Liefde*, onder de titel *Een onzedelijk boek*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 3, deel II, april 1888, 61-79.

159. Bedoeld wordt Frank van der Goes.

160. Bedoeld wordt Frans Netscher.

161. Bedoeld wordt Jacobus van Looy. Vgl. zijn brief d.d. 3 februari 1888 aan Van Deyssel, door ons gepubliceerd in *Maastraf*, jrg. 1, aug. 1953, 261-263, en voorts *Na het lezen van Zola*, in Jac. van Looy, *Gedichten 1884-1925*, Leiden, 1932, 11.

162. Waarschijnlijk wordt Israël Querido bedoeld.

zelfde ontvingen. Maar die jonge man, hij prees Zola als denker, als vinder van schoone en wijze spreuken. En toen ik vroeg, wat dan die spreuken waren —, het is om te lachen, mannen Bataven, als ge het hoort : het waren spreuken, lang vóór Zola's komst aan haast ieder bekend, spreuken die men, ten onrechte wellicht, den Britschen God Darwin toekent, Darwinistische spreuken, gelijk men zegt, redekunstig opgesierd : strijd om het bestaan, leven dat zich voedt met den dood, en dergelijken. En over die wijsheid was de jonge man opgetogen, en om die wijsheid ook prees hij Zola. En toen reeds begreep ik, dat de Zola-aanbidding niet de goddelijkheid van Zola bewees.

Maar hoe dan namen die jonge lieden Van Deyssel tot zich, en werden zij kameraads en spitsbroeders ? Omdat, mannen Bataven, zij allen in hem een schoonen aanleg erkenden, zijn ijver liefhadden, de kunst der woorden hem allerminst ontzegden en gaarne hem schoone redenen gunden te schrijven. Zij allen ook, het zij hier met vrijmoedigheid gezegd, zij allen ook hadden ijver om met nieuwe woorden oude te verslaan, en een sterke van stem was welkom in hun bond. Doch niet verborgen zij hem hun meening over zijn aanbidding, en een hunner zelfs heeft in het openbaar hem luid zijn meening over den Gallischen God gezegd.

Voorwaar, mannen Bataven, als Zola een god is, hij is er een, die zijn aanbidder verdwaast om hen te meer te verderven. Want is het geen verderven iemand na luttele jaren hulpeloos alleen te laten ? En is het geen verdwazen om als wijsheid te doen noemen, wat een knaap van achttien jaar als belachelijk erkent ? Herinnert u, mannen Bataven, wat Zola zijn geloovigen heeft voorgelegd. Hij beweerde toch, als hij een epos dicht, dan maakt hij de daden zijner menschen niet met zijn verbeelding, doch hij neemt menschen, plaatst hen in zekere voorwaarden, en laat hen dan uit zichzelf verder voort leven : wat zij dan doen, dat schrijft hij op. Hij dicht niet, zegt hij, hij *experimenteert*. Zeer zeker, mannen Bataven, die Gallische God zegt het : hij dicht niet, hij experimenteert. En toch, dit weet iedere jonge man van gewone beschaving, dat experimenteeren gansch het tegendeel is van wat Zola in waarheid doet. Experimenteeren toch is het als men menschen of dingen buiten zijn verbeelding in voorwaarden plaatst en hen dan laat doen, wat zij uit zich zelf doen, en daarentegen, of die God daar wil of niet, zijn menschen zijn dichtingen zijner verbeelding, en in zijn verbeelding werken en leven zij voort. Juist dus wat een experimenteereend man ten zeerste vermijdt, dat juist doet Zola. Maar de spreuk was nu eenmaal gezegd : niet dichten doch experimenteeren, en zij werkte. Want vele jonge lieden werden dronken van die nieuwe wijsheid en zij riepen : „nu is het epos wat het nu zijn moet ; onze tijd is de tijd van het experiment, en nu is het epos ook experimenteel”. En lacht luid zoo ge lachen wilt, mannen Bataven, want haast twintig jaar lang heeft niemand harder kunnen lachen dan Zola, als hij in den spiegel zag. Want haast twintig jaren duurde het, voor de jonge lieden hun verdwazing vonden.

En niet om Zola te smaden zeg ik dit, want ik bewonder hem zeer. Want menig groot en schoon epos maakte hij, en zoo hij wetens of onwetens bedroog, niet mij zult ge hem nòch zeer groote kunst, nòch zelfs

wijsgeerigheid zien ontnemen. Die Zola nooit vergoedden, zij zullen hem ook thans niet haten, want niet hun deel is het bij zich zelf een dwaasheid te ontwaren, en Zola daarvan de schuld te heeten. Zij bewonderen hem nóg. Zij bewonderen niet zoo sterk meer ieder epos der laatste jaren, doch genieten nog altijd van hun herinnering, en ook hérlézend menig epos van vroeger tijd. Zij, die hem nooit tot God maakten, zij blijven hem eeren als een Groot Mensch en een Groot Kunstenaar van het woord. Het klagen is slechts aan hen, die eerst te veel aanbaden, en nu eerst bij zinnen komen. Doch voorwaar, een slechte bezinning is het zich om zijn eigen dwaling een waar mensch te noemen, en vriendenverraad te plegen, — en zoo is het Van Deysssel gegaan, gelijk ik u ten klaarste bewees.

Maar wellicht zegt Van Deysssel, dat ik het Naturalisme niet neem voor wat hij het in zijn laatste rede gaf? Wellicht is het voor hem thans geen Zolaïsme, doch alleen een zekere meening over mensch en wereld, tegengesteld aan wat men Supranaturalisme noemt?

Als hij zóó meent, mannen Bataven, hij meent wat beters, doch redt zich niet. Vooreerst: zijn straf mag geen andere zijn, dan die geeischt werd, want zijn schuld is het zoo men in zijn Naturalisme ziet, wat ik u zei. Ten tweede: zijn verraad blijft. Want ook dit zij gezegd: de mannen hier genoemd, een enklen wellicht uitgezonderd, geen andre van hen was wat men noemen kan naturalist of materialist van wijsgeerige gezindheid, want zij allen vonden in hun denken en gevoelen en dichten een aanwijzing op iets buiten de Zwijnen-wijsgeerigheid gelegen.

En niet ook zou ik hem raden zoo zwakke redenen te kiezen, waar hij om zoo sterke in nood is. Want mijn aanklacht reikt thans slechts tot vriendenverraad, doch méér zullen wij allen hem mogen schelden, zoo hij thans geen schuld bekent. Zijn rede toch smaadt ons allen, mannen Bataven, u en mij, want zij is het woord van een Tyrannisch Man, slaaf van Hybris, grooter dan welke er geen belediger op aarde is.

Schaamt ge u niet, Lodewijk van Deysssel, dat ge allen veracht die minder dwaas waren dan gij? Daar ge uw dwaling erkent, waagt ge het hèn te schelden, die niet dwaalden? Zij zijn geen menschen, die niet het bedrog ondergingen dat gij ondergingt? Wat Tyrannie is walglijker dan welke hèm slechts mensch noemt, die even dwaas was als de Tyran zelve? Wat recht anders dan het recht des Tyrans, wat ander recht hebt gij uw beetren te smaden? Terwijl gij u begroeft in Zola, toen, — ik vrees thans namen niet —, terwijl gij u begroeft in Zola, toen leefde Kloos op Elysium met Homerus en Plato en Vondel en Shelley en Shakespeare; terwijl gij knieldet voor den Gallischen Sofist, was Verwey in hooge luchten met Shelley en Goethe; terwijl gij u rondwenteldet in het slijk vóór het Zwijn, zag Van Eeden het licht reeds scheemren, wegwijzer voor zijn bestaan. En omdat gij dwaas waart en bemodderd, waart gij mensch? En die niet dwaalde, geen mensch? Uw gebreken moesten wij voorheen eeren, en thans, nu ge u bekeert, noodigt ge ons weder om u als den waarachtigen Mensch te bewonderen! Uw gebreken zelfs moeten wij eeren, dat verlangt ge, dwingeland, uw luimen verdragen, dwingeland, uw heen en weer gezwiep, dwingeland, uw nabauwen van wijsgeerige woorden voor profetiën houden, o Tyranniekste van allen! Thans looft ge God en Plato, doch

morgen zult ge misschien Satan verheffen en het Bordeel, en wederom zullen we u dan den Waren Mensch moeten prijzen, of zelf geen mensch zijn. Dat is de eisch van een Tyrannisch Man, en hadt ge de macht, voorwaar ge zoudt het uiterste van slechtheid niet ontgaan, en inderdaad Tyran worden.

Tegen deze woorden zoudt ge u moeten verdedigen, zoo ge uw vrienden-verraad ontkent – doch ik hoop, ge zult *niet* ontkennen.

Want wij, mannen Bataven, wij zullen wijzer zijn dan hij-daar, en niet ophouden hem mensch te noemen, al is hij een zwak mensch en tegen den drang van Hybris niet sterk; wij zullen iets geven aan de weifelingen zijner ziel en zeggen dat het wankel gemoed den geest verwacht. Wij beschouwen hem als mensch, en weten dat menig mensch onopzettelijk een ander schade aandeed. En daarom zeg ik u: geeft hem geen zwaarder straf dan die ik voorstelde: laat het hem openlijk erkennen, dat hij ten onrechte zijn vrienden schade aandeed.

En gij, Van Deyssel, gij weet, dat ik niet voor mij zelf spreek, en niet den Man aanval, doch de Zaak. Nooit was ik de beste uwer vrienden, doch genoeg vriendschap was er steeds en is er nog, dat ik bij Philia u bezweren kan – eer hen die ge smaaddet en erken schuld.”

Hoe heeft Thijm nu op Chap's artikel gereageerd? Deze vraag laat zich niet gemakkelijk beantwoorden omdat Thijm's reactie in minstens drie stadia anders is uitgevallen. Van Deventer heeft enkel Thijm's reactie in haar eerste stadium gekend. Waar die eerste reactie klaarblijkelijk zeer gunstig was, zoals de nog te volgen documenten kunnen staven, terwijl wat wij gemakshalve zullen noemen de tweede en derde, niet openbaar gemaakte, reactie in toenemende mate negatief gekleurd waren, kan de indruk, door Van Deventer van Thijm's reactie gekregen, achteraf niet anders dan misleidend onjuist worden genoemd. Helaas bezitten wij wéer niet Thijm's brief aan Van Deventer, waarin die eerste reactie vervat is geweest, maar uit Chap's brief van 7 januari 1896 blijkt zonneklaar dat er bij Thijm van enige verstoordheid geen sprake was:

„Amice, Het verheugt mij zeer, dat ge mijn aanklacht zoo royaal opvat. Ik mag niet zeggen, dat ik anders verwacht had, maar de zekerheid over uw gezindheid is mij zeer aangenaam.

En zoover neem ik uw royaliteit gelijk gij ze aanbiedt, dat ik thans in de zaak van den *Ghulden Winckel* u om uw steun verzoek. Ik heb een aanvankelijk succes bereikt in tien à twaalf schoone toezeggingen, – o.a. van Maeterlinck –, maar om tot de daad te komen is een nader overleg noodig met eenigen die hun toezegging deden, en condities en ideeën aanbrachten, waarover gesproken moet worden. In die besprekingen ben ik zeer gaarne gesteund door uw advies en medewerking, terwijl uw wonen in Baarn het u waarschijnlijk geen te groote moeite zal geven om aan de uitvoering der gedachte deel te nemen.

Met name is het Gorter, die een bezwaar opwierp, waardoor de uitgave verhinderd zou worden, indien het geldig is. Mijn wensch zou zijn om een vergadering te houden van eenige toezeggers, waarbij gij en ik tegenwoordig zijn, en dan de bezwaren te bespreken terwijl wij ons tevens verzekeren van de volmacht die wij noodig hebben om met ieders goedvinden verder te handelen. En mij dunkt dat uw huis, al is het klein, groot genoeg is om de zes à zeven personen, die confereeren moeten, in één kamer bijeen te brengen. Ik denk aan : van Eeden, van Looy, Veth, Gorter, u en mijzelf. Misschien is Gorter's huis een betere plaats. Wees zoo goed, mij over deze kwestie bericht te zenden.

En ook dit wil ik u nog zeggen. Jan Veth heeft beloofd een portret van Jacques Perk te geven. Mij komt voor, dat niemand beter dan gij in staat is een artikel over Perk te maken. Ik herinner mij, dat ge de Mathilde zéer bewonderdet. Misschien hebt ge er lust in, en ik beveel dat onderwerp aan uw aandacht aan.

Met vriendelijke groeten aan uw vrouw,

de uwe

Ch. M. van Deventer

De conferentie, waarover in deze brief sprake is, werd vastgesteld op 18 januari '96. Succesvol is zij niet verlopen, want Van Eeden, Veth en Gorter waren verhinderd, zodat enkel Chap, Thijm en Van Looy vergaderden. In de betrekkingen tussen de gastheer van die middag en de man die het initiatief tot deze samenkomst genomen had, was toen al een bedenkelijke verschuiving gaande, die evenwel geheel en al voor Chap verborgen bleef, maar die de van nature overgevoelige Thijm heel die vergadering lang moet hebben geënerveerd. Aan deze vergadering toch was voorafgegaan allereerst een stuk van Andrew de Graaf in *De Kroniek* van 12 januari, een *Ongevraagd pleidooi ter verdediging van Lodewijk van Deyssel, tegen de beschuldiging van Ch. M. van Deventer*, vervolgens een brief van P. L. Tak aan Thijm, d.d. 14 januari, waarin hij – de artikelen van Van Deventer en De Graaf memorerend – opmerkte :

„Ja, men ontkomt aan de glorie niet, en uw artikel moest wel sommigen prikkelen, vooral tot zelfonderzoek. Nu komt deze week Diepenbrock meê-praten, die met wat De Graaf zegt, allerminst tevreden is en hem een brief zendt met eigen inzicht.

Blijft, afgezien van deze meer directe dingen, het blad u interesseeren ? Ik meen dat Jan Veth mij eens een vrij gunstig oordeel van u meêdeelde. Is dit zoo, en vallen er nog eens kruimkens van uw tafel, zend mij dan nog eens wat. Wie weet, uit deze discussie ?”

Het lijkt er veel op dat Thijm (door deze bijval van Tak, het artikel van De Graaf en het nog te verschijnen stuk van Diepenbrock) zich eerst in dit stadium ernstig is gaan bezinnen op Van

Deventer's beschuldiging. Het is overigens onduidelijk of hij toen al, gedachtig Tak's vraag, voornemens was aan de discussie deel te nemen. Wel bracht hij op de ochtend van 18 januari enkele regels tegen de 's middags bij hem vergaderende Chap op papier, maar een goede start voor een polemisch artikel konden die twee, drie alinea's onmogelijk genoemd worden. Men oordele: „Daar gij van Deventer zijt en ik van De Yssel, zoo blijf ik hopen op een Grieksche vereeniging van ons tweën, evenals die rivier zich huwt aan het oude stadje.

Gaaft gij der Muze echte koek van Deventer? Of waart ge een vrijer van taai-taai, gij, De venter van koekoek één zang?

Hoe vindt ge deze Gooische moppen?”

Thijm heeft deze vraag, de hemel zij dank, niet aan Chap voorgelegd. Wel vroeg hij hem – wat onder deze omstandigheden, wij bedoelen: met deze Gooische, maar ook zouteloze, moppen in de la van zijn schrijfbureau – haast even vreemd moet heten, om op zondag 26 januari zijn vrouw en oudste zontje tot gids te strekken bij hun bezoek, 's morgens aan het aquarium van Artis, en 's middags aan het Panopticum in de Amstelstraat, en zo er tijd overbleef ook nog aan het Rijksmuseum” om het prinsje te zien”. Met „het prinsje” bedoelde Thijm het schilderij waarop Anthonie van Dijk Willem II van Oranje en Maria Stuart, als kinderen, vereeuwigd heeft.

Of Chap zich van deze taak met enthousiasme gekweten heeft, vermeldt de historie niet. Het lijkt niet aannemelijk, gezien de gebeurtenissen die aan deze sight-seeing waren voorafgegaan: op 5 januari toch had Van Deventer in *De Kroniek* een amende honorable van Thijm geëist: „eer hen die ge smaaddet en erken schuld”. Een openbare reactie was uitgebleven. Wel was Andrew de Graaf, een vurig maar ietwat onhandig bewonderaar van Van Deyssel, in *De Kroniek* van 12 januari tegen Van Deventer's aanval in verzet gekomen. Op 13 januari had toen Alphons Diepenbrock een artikel geschreven *Over Lodewijk van Deyssel*¹⁶³, als open – en tevens corrigerende – brief *Aan A. de Graaf*, bijgedragen aan *De Kroniek* van 19 januari. Zeker, Diepenbrock was Van Deventer gedeeltelijk bijgevallen, maar Chap had ook moeten vernemen: „Het is waar, ontelbaar velen zijn er die nu door Van Deyssel leven, en door Van Deventer wellicht niemand. Dit is niet te verwonderen, want Van Deventer kent slechts de gedachten van anderen en de wijze waarop zij die gedachten hebben

163. Herdrukt in de *Verzamelde Geschriften van Alphons Diepenbrock*, bijeengebracht en toegelicht door Eduard Reeser in samenwerking met Thea Diepenbrock, Utrecht-Brussel 1950, 124-132.

ontwikkeld" ¹⁶⁴. Overigens was Diepenbrock's opstel ten aanzien van Thijm niet alleen uitermate complimenteus, het gaf ook blijk van een ongewoon helder begrip voor de intenties en de daarmee bereikte resultaten van zijn neef en vriend. Thijm zelf oordeelde, in een op 19 januari aan Diepenbrock gezonden dankbetuiging ¹⁶⁵, dat er nog nooit zo alomvattend over zijn werk geschreven was. Aan Van Deventer is dit heel en al ontgaan, zoals duidelijk wordt uit zijn daarop gevolgd geharrewar *Tegen Alphons Diepenbrock*, in *De Kroniek* van 2 februari, waarop de componist weer replieeerde met een artikel over *De waarheidsliefde der Ouden* ¹⁶⁶. Ook Van Eeden heeft Diepenbrock's eerste artikel niet naar waarde weten te schatten, al trof hij wel de roos in het hart toen hij, terugblikkend op de polemieek in haar geheel, tegenover Thijm opmerkte, in een brief van 4 februari '96 :

„Het geschrijf over je stuk heeft me vrij koud gelaten. Ik vond het uitkauwen van bijzaken. Wat doet het er toe of je wat veel voor jezelf spreekt. Dat doet ieder en dat weet ieder.

De invloed van het naturalisme heeft zich bij de meesten onzer meer bepaald tot het literair procédé. Op onze levensbeschouwing, ten minste op de mijne, heeft het nooit eenigen belangrijken invloed gehad.

Ik zelf meen aanspraak te kunnen maken op de prioriteit in zake van verzet er tegen, en van de huidige wending der gevoelens. Maar ik zal mij wel wachten daarvan iets in 't openbaar te laten blijken. Wat doet het er toe ?" ¹⁶⁷

Wat doet het er toe, zo heeft wellicht ook Thijm geredeneerd, toen hij op 28 januari '96 besloot niets te publiceren van de bladzijden, op 20, 21 en 22 januari, door hem – contra Van Deventer – op papier gebracht en hem stellig ingegeven door de meeslepemde lectuur van Diepenbrock's *Over Lodewijk van Deys-sel*. Op 9 januari had Thijm trouwens aan zijn neef doen weten dat diens artikel hem „dermate ontstoken" had, „dat ik er, terwijl het in mij voort-melodiet, bijna niet epistolair over kan schrijven en telkens naar het komponeerende word geheven". Het toen weldra „gecomponeerde" moge hieronder volgen :

164. A.w., 124.

165. Volledig afgedrukt in : Alphons Diepenbrock, *Brieven en Documenten*, bijeengebracht en toegelicht door Eduard Reeser, II, 's-Gravenhage 1967, 401-402.

166. In *De Kroniek* van 9 febr. 1896 ; herdrukt in de *Verzamelde Geschriften*, enz., 133-137.

167. *De Briefwisseling tusschen Frederik van Eeden en Lodewijk van Deyssel*, 299.

APOEH ACADEMISME !

Proeve van Executie van den WelEdelen Zeergeleerden Heer Doctor Carolus Marius van Deventer, geboren te Athene.

Een echt karakter doet meer voor een zaak dan een stipt bepaler der begrippen, zoo als een echt en goed literair werk zekerder invloed heeft dan een hoogeschool.
Dr. August Vermeulen.

Ik heb de eer mij zelf, zeer geachte Heeren van de Kroniek, aan u voor te stellen als zijnde het knechtje van den Heer L. van Deyssel, belast met het schoen-poetsen, messen-slijpen en het van-de-deur-houden van (*doorgehaald* : landloopers en straatvlegels) allerlei slag verloopen lieden, tot schoolmeesters toe. Ja, een mensch beleeft wat als hij in betrekking is !

Ik heb het dof-vrijmoedige, duf-goedlachsche, geborneerd-eigenwijze geredekavel van dit schunnig (*doorgehaald* : geestje) boefje (*doorgehaald* : in wien het classicisme aan den lageren wal der pieterige) met zijn, niet helder maar glazig, aandacht-gebedel, gehoord.

En ofschoon mijn meneer niet hoort wat de arme kerel zegt, verveelt het geluid hem toch en moet ik hem, voor de rust van mijnheers werk en dat van mijnheers genooten, nu hij aandringiger is mèt geweld uit de laan gooyen. Een aalmoes hééft-ie. Een van mijnheers beste vrienden, meneer Kloos, gaf hem die eens in een noot¹⁶⁸, als een Sint-Niklaas-surprise !

Hoe echt is deze redevoering, wel het fraaiste in toon wat het mannetje ooit sprak, — hoe is zijn ware aard hier duidelijk zichtbaar ! Hoe sterk is hier de geur ! Hoe wee, bevangend wee, riekt het naar (*doorgehaald* : traditioneel nooit geluchte schoolzalen) 't ongeluchte schoolvertrek, hoe bedwelmend slaat de schimmel-stank u tegen uit den mond van dit graf, waarin na eeuwen van verhaspeling, 't geraamte te vermolmen ligt waar eens de schoonste menschheidsziel in leefde. Het helderste kleinood in zóo veel stof vergaan ! Een zoo waggelend karikatuur van de edelste gestalte ! Het puurst aroom van menschheids-zielezomer (*doorgehaald* : verduurzaamd en verdroogd) vergaan tot dezen vunzen lijkendamp.

Bij een maatschappelijke omwenteling, als alles het onderste boven wordt gekeerd, ziet men vaak (*doorgehaald* : de meest) hideuse figuren, laatste nakomelingen van geslachten van misdadigers en idioten, uit hun

168. Dit slaat op de noot (blz. 147 in *Veertien jaar literatuur-geschiedenis*, deel II, vierde vermeerderde druk, A'dam 1925) bij de passus : „Maar het meeste van alles is de heer A. Aletrino gevoelig voor weer en wind. Hem ontroeren en bekoren de allergeeringste atmosferische veranderingen, hoe het licht ligt naast het donker, de schemering langzaam moordend het zonlicht, tot er geen stukje van overblijft, regen en hondenweer, en de schijnende maan. Voeg hierbij zijne gave om de ruimten zijner artistieke visie te beschrijven, door een verbeeld bewegen van het licht dat hij er ziet, en wij hebben dezen aangenamen auteur compleet”.

De noot zelf luidt : „Dit is niet begrepen door den anders gewetensvollen en zorgvuldigen en styleerenden beoordeelaar dezer schetsen in de Wetenschappelijke Bladen. Zie W.B. Nov. 1889”.

krochten te voorschijn, de zonnige levenspleinen (*doorgehaald* : , ja) en de eere-trappen der paleizen betreden ¹⁶⁹.

Zoo is ook, na de dissociatie van de Nieuwe-Gids-regeering, stijve Klaas van Deventer, dat verschrompelde bijloopertje, meer voor den dag gekomen en eischt zijn plaats in de openbare aandacht.

Nooit heeft (*doorgehaald* : deze weinig bekoorlijke geleerde) dit ongracelijke schepsel, deze oude-jonge-jufvrouw, deze soort van mannelijke tante, deze (*doorgehaald* : dorre) bejaarde mentinee, tot de Nieuwe-Gids-groep-eigenlijk-gezegd behoort ¹⁷⁰. Hij was daar slechts eene grande utilité, zoo als men aan het Tooneel zegt, geschikt voor père-noble-, duègne- en deurwaarders-rollen.

Zo was Vosmaer, hoe zeer ook verschoold, dus levenloos, ook hij, zonder twijfel een beter Graecus dan (*doorgehaald* : Van Deventer) onze vriend, in dién zin dat het bleeke en zwakke plantje Nanno, het Grieksche *leven* nader is dan al de dorre bladen van Van Deventer.

Nu leze men Kloos' oordeel over Vosmaer... ¹⁷¹. Men behoeft dan niet meer te vragen in welke betrekking onze leuke Klaas-Vaak tot de Nieuwe-Gids-groep stond.

Naargeestig naïef is dat onze kweekeling op zekeren toon oreert tegen iemand van wien hij zegt (ik zeg het niet, god beware mij, mijn meneer zoù me een schop geven) dat deze „droomen dicht gelijkend op den Levensdroom des Grooten Meesters (Plato)“.

En van het dichten zulker droomen – kornuiten, proest niet uit, risum teneatis – zegt onze diender, dat dit hèm „aangenaam is“ !

Blijkbaar is hij er niet ver van af te meenen dat zulk dichten iets gemeen heeft met zijn eigen werkje. Arme, àrme, àrme vent...

Alle Grieksche vogelen in mijnheer's ziel hebben verschrikt de vlucht genomen, toen mijnheer op zijn laatste wandeling langs het veld bleek te komen waar deze rare gedaante stond.

Zijne toespraak is een waarlijk professorale oratie, iets uit Lugdunum Batavorum uit den academischen tijd van 1820. Men kan hierbij nu weér eens duidelijk het onderscheid tusschen klassiek en academisch waarnemen.

Klassiek is een geschrift waarin een door den schrijver persoonlijk doorleefde gedachte zoo hoog en onbewegelijk in toon is gezet dat zij er het karakter van Eeuwige Waarheid door verkrijgt.

Academisch is een geschrift, waarin het uitwendige van de manier der antieken even bedriegelijk is nagebootst als een wassen-beeld het een mensch doet.

Het klassieke ideaal is dus, bij voorbeeld, door sommige schrijvers van

169. Vergelijk de eerste paragraaf van *Aeolie of de wind door den Gulden Winckel*, in L. van Deyssel, *Zevende bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1904, 67 e.v.

170. Noot van L. van Deyssel : „Van een 'tot zich nemen' van mijn meneer door de N.G.-heeren is geen questie geweest. Eerst is mijnheer gevraagd het tijdschrift meê op te richten, daarna twee maal om lid van de Redaktie te worden. (Ik luister wel niet aan de deuren, maar een mensch kan toch geen slot op zijn ooren leggen)“.

171. Bedoeld wordt Willem Kloos, *Vosmaer en de moderne Hollandsche literatuur*, in *De Nieuwe Gids*, jrg. 6, deel I, dec. 1890, 293-310.

de Romantiek en het Naturalisme dichter genaderd dan door die van het begin -19e eeuwse Academisch.

Want een vuile straatjongen komt het type van schoonst menschenleven nader bij dan het meest gladde en keurig geproportioneerde wassen-beeld.

(*doorgehaald* : Wat is polemiek toch een hachelijke zaak ! Men moet ook dáarin zoo ervaren zijn, om zich niet bloot te geven. De Heer Van Deventer is in zijn pleidooi een enkele maal onbehoorlijk geweest. Het zoude ons tot een fraai krakeel voeren indien ik hem hierin wilde volgen ! Of wat zoude hij wel meenen)

Wat meent de arme drommel nu wel als ik zijn verwijt aan mijnheer van „wijsgeerige termen na te bouwen” beandwoord met de evidente opmerking, dat juist hĳ, – zoo als voor vulgariseerende onderwijzers trouwens kenmerkend is – zoo lang hij van zich laat hooren nooit iets anders heeft gedaan dan dit, en dat in één gedichtje uit Verlaine's *Sagesse* of *Bonheur* of iets anders van dien aard hooger, aan het Grieksche analoge, leven te vinden is dan in stapels verhandelingen over Plato of het Parthenon.

Hoe zoude hij wel opkijken als ik, in zijn manier voortgaande, zeide : „Menschen als Van Deventer hebben, in tegenstelling met heeren als Mozes, Christus, vele leden der Shakespeare-groep en vele mystici, Molière, Swift, Roussau, Multatuli, Potgieter, Thijs Maris, die níet bepaald eene gesoigneerde opvoeding behoeften, – eene goede opvoeding van noode. Van Deventer zoû dan ook geschikt zijn voor professor, indien zijne opvoeding wat beter geweest ware. Maar hij kent, schijnt het, noch Sanskriet, noch Arabiesch, noch Hebreeuwisch, noch Russisch, noch Spaansch, zelfs geen Italiaansch. En niet alleen is hij onwetend de Duitsche filosofen, maar, – gij zoudt het niet gelooven – zelfs Spinoza moet hij niet gelezen hebben !”^{171a} Modern Fransch spreekt hij als een Vlaamsche dorper en in de wijsbegeerte in 't algemeen is hij nooit dieper doorgedrongen dan tot de dialektische spelingen der oppervlakte, dat is : de grammatica van het denken”.

Indien ik zulke (*doorgehaald* : dwaasheden nederschreef) onbetamelijke dingen zeide, zoû de „geachte opponent” daarin ongaarne maar noodzakelijk den terugslag op zijn eigen redekaveling herkennen. Hij late zich dus door de levendigheid der Helleensche eloquentie niet meer medevoeren om te kaatsen met ballen, die hij niet gaarne te-rug verwacht.

(*doorgehaald* : Het geheele geval van deze gedachtenwisseling tusschen een soort schoolmeester en een huis- en tuinknechtje is alleen de moeite waard, – ja er zit meer achter mij dan je denken zoudt, en 't is met een

171a. Kennelijk wist Thijm, door een mededeling van Herman Gorter of van Albert Verwey, dat de eerste aan de tweede geschreven had, op 20 juni 1895 : „Ik sprak eergisteren Thijm ; die zei mij dat van Deventer de Sp(inoza) vertaling maar moest bespreken in het Tw. Tijdschrift ; maar ik zou het, als ik jou was, liever zelf doen. Al ken je de Ethica misschien niet geheel, jou oordeel zal toch veel meer waard zijn dan van Chap, al meent hij het nog zoo goed. Bovendien had hij de Ethiek nooit gelezen, ten minste kort geleden nog.” Brieffragment, ontleend aan de *Herman Gorter Documentatie | over de jaren 1864 tot en met 1897*, samengesteld door Enno Endt, A'dam 1964, 376-377.

kop vol kennis dat ik achter den kruiwagen loop – maar toch durf ik alleen een oogenblik bij u gehoor vragen, zeer geachte Heeren van de Kroniek, om dat ik, ziet u, dan maar bij Piet den Smeerpoets¹⁷² ga staan –; het geheele geval is alleen de moeite waard, zeg ik, als het gezien wordt in zijn verband met het beschavingsconflict waartoe het behoort.

Daar is in deze wereld, ziet u, de kunstenaar of, laten wij liever zeggen : de poëet, èn, daar is : de geleerde.

Het kan voor den poëet dikwijls geen kwaad tevens geleerde of erudiet te zijn¹⁷³. Aktief góed kan het echter maar zelden, want het kenmerk der poëzie is uit den lusthof der levende *ziel* te wellen, met den verstandswinkel heeft zij niet van doen en met het pakhuis van lagere geheugenverrichting, dat geleerdheid of kennis wordt genoemd, staat zij zéker niet in betrekking.)

En hiermede, zeer geachte Heeren van de Kroniek, neem ik wèl mijn pet voor UE. af. Ik heb alleen een oogenblik gehoor bij u durven vragen om dat ik immers weet dat u ook een schoene-poets zijn woordje niet misgunnen zoû.

Dag, Heeren.

Reyndert Hovius Fzn.¹⁷⁴

Zooals wij reeds hebben meegedeeld : op 28 januari besloot Thijm dit, trouwens ook vrij matte en zeker bijzonder brokkelige, stuk in portefeuille te houden. In plaats daarvan zond hij diezelfde dag *Een woord van verklaring* naar P. L. Tak. Dit stukje werd vorstelijk gehonoreerd – Thijm had er twintig gulden voor bedongen¹⁷⁵ – en afgedrukt in *De Kroniek* van 2 februari 1896. Over Van Deventer werd door Thijm met geen woord gerept, maar de eerste alinea was zó gesteld dat zij tot tevredenheid kon strekken zowel van Van Deventer, als van Alphons Diepenbrock en Andrew de Graaf, al wilde Thijm uiteraard enkel Diepenbrock complimenteren :

„Ik ben dubbel gelukkig met mijn laatste geschrift, nu het aanleiding heeft gegeven tot zoo fraaie schriftuur als er onlangs in „De Kroniek”

172. Piet den Smeerpoets, het pseudoniem waaronder André Jolles *Brieven* bijdroeg aan het weekblad *De Kroniek*.

173. Noot van L. van Deyssel : „Prof. Dr. Moltzer b.v. préés in mijn mijnheer diens belezenheid. Men denke daartegenover echter aan Multatuli's meening over belezenheid.” Waarschijnlijk heeft Thijm deze noot achteraf aangebracht, want de door Prof. Dr. H. E. Moltzer nagelaten rede *Het Kunstbegrip der Nieuwe Gids-school* (rede die Moltzer, ware hij in leven gebleven, zou hebben uitgesproken als Rector-magnificus van de Utrechtse Universiteit, op 26 maart 1896) verscheen eerst begin mei 1896.

174. Het zooveelste pseudoniem van Thijm, in figuurlijke zowel als in letterlijke zin verwant aan de in 1881 in 1882 gebruikte pseudoniemen F. Hovius en Louis Hovius.

175. Blijkens een bewaard gebleven kopie van Thijm's brief aan P. L. Tak, d.d. 28 januari 1896.

over verschenen is. Indien er dan al schuld bij mij mocht zijn, zoo is het een *felix culpa*.

Het komt mij voor dat van de schrijvers, die met 1880-'85 zijn opgedaagd, en van hen, die zich daarbij onmiddellijk aansluiten, nauwelijks een enkele steeds geheel buiten den invloed van het naturalisme gebleven is: Kloos, de sublieme dichter, wat zijn verzen aangaat wèl, wat zijn overige intellektueele leven en waardeering aangaat, niet.

In den ter sprake gebrachte volzin van mijn laatste geschrift heb ik met het woord „Naturalisme” den algemeenen geest, de richting willen aanduiden, welke, in de achttiende eeuw reeds ruim gevolgd, in het midden en tot in het laatste kwart der negentiende heerschend is geweest in de wijsbegeerte, de staathuishoudkunde, de natuurwetenschappen, de letteren en de kunst.

Het woord „Naturalisme” lijkt mij het meest omvattend, om deze algemeene levensbeweging te benoemen.

Het Naturalisme kenmerkt zich, in der daad, door de afwezigheid van een levensleer en een levensdoel.

Het bestaat uit het leven en genieten des levens door de zintuigelijke verrichtingen en daarmee korrespondeerende reflexen, en het, ter regeling, onderzoeken des levens door de zintuigen en de lagere redewerkingen.

Dat hieruit schilder- en letterkundig werk van zeer hoogen rang kan ontstaan, weten wij thans voor-goed.

Hoe zeer ook in een gedeelte van mijn werk aan het Naturalisme vermaagschapt, heb ik steeds, van daar uit, naar het andere gestreefd en in een mijner eerste geschriften den weg aangegeven dien ik zoû volgen.

Hoe gelukkig men zich overigens gevoele op de wijde hoogvlakte der vrede-rijke aanschouwing, — men kan niet nalaten te erkennen dat bij het woeste rotstoppen-bestijgen van den aanval en de worsteling, een wellicht evenhooge laag in den levensaether werd bereikt.”

Stipte Dr. O. Noordenbos in zijn, in 1944 in *De Gids*¹⁷⁶ verschenen, essay over *De Kroniek van P. L. Tak 1895-1907* de hier gereleveerde polemiek slechts vluchtig aan, Walter Thys stond er in 1956 iets langer bij stil en concludeerde toen terecht dat deze artikelenreeks een belangrijke bron kan zijn voor wie over het naturalisme schrijven wil¹⁷⁷.

Voor Charles van Deventer behoorde de hele aangelegenheid al vlug tot 't verleden. In zijn op 5 maart '96 aan Thijm gezonden brief kwam hij er met geen woord op terug.

„Amice, Daar ge u bereid hebt verklaard in zake den *Ghulden Winckel* van advies te dienen, ben ik zoo vrij om een raadgeving bij u aan te kloppen.

176. *De Gids* 1944 I, 53-68, 105-118; 1944 II, 3-13. De polemiek wordt aangestipt op blz. 112.

177. Walter Thys, *De Kroniek van P. L. Tak*, A'dam-Antwerpen 1956, 84.

Ik heb in Groningen en in Dordrecht een voordracht gehouden over Grieksche huwelijksliefde, waarvan de hoofdschotel was een huwelijks-idylle van Xenophon. Naar mij voorkomt is deze didaktische idylle zeer in den smaak gevallen, en wijl zij, voor zoo ver ik kon nagaan, in Duitsch, Engelsch en Hollandsch niet vertaald is, heb ik gedacht of het niet goed zou zijn, ze met een korte inleiding in den Gh.W. te plaatsen. Een paar andere onderwerpen, waarover ik dacht, zijn misschien minder aantrekkelijk voor een groot publiek.

Nu vraag ik aan u echter, of ge vindt, dat ik mij tegenover de andere medewerkers er wat goedkoop af maak, zoo ik met een vertaling aankom. Ik ben naar mijn eigen gevoel daarin gerechtvaardigd, wijl ik er over denk om die idylle zoo zij niet in den Gh.W. komt, in een bundel opstellen te plaatsen, die in het najaar uitkomt en ik ze dan goed genoeg voor publicatie vind. Gaarne echter vernam ik uw meening over deze zaak.

Niet zonder bevreemding las ik uw oordeel over Phocius. Mijn indruk was juist het tegendeel van den uwen. De eerste schets goed, de tweede minder, de derde niets."

Op 14 maart '96 had Thijm deze brief nog niet beantwoord, zodat Chap hem op die datum een rappel moest sturen. Een toen terstond verzonden epistel van Thijm bleef niet bewaard, maar een briefkaart van Chap d.d. 21 april '96 berichtte aan Thijm dat de *Ghulden Winckel*, wgens gebrek aan deelneming, niet zou doorgaan.

Had de decembermaand van 1895 aan Thijm een Sinterklaas-surprise bezorgd in de vorm van Chap's brief van 4 december, Arnold Ising Jr. zorgde ditmaal – met zijn brief van 7 december '96 – voor een nagekomen, ook weer met Van Deventer verband houdende en even onwelkome, verrassing. „Chap wil ruzie tegen je maken”, aldus Ising, „omdat de *Levensleer* in je bundel werd overgenomen. Hij is gek! en begrijpt er veel minder van dan ik. De *Nieuwe Gids* wordt er, dunkt mij, niet in genegeerd. Die was toch niet alléén naturalistisch, en waarom zou jij niet je stuk overnemen, al heeft Chap er tegen geredekaveld!” Ising doelde hiermee op de herdruk van *Tot een Levensleer* in de *Tweede bundel Verzamelde Opstellen*, waarvan het titelblad wel als jaar van verschijning 1897 vermeldt, maar die in werkelijkheid het licht zag op 13 november 1896.

De mededeling van Ising, in Baarn ontvangen met de ochtendpost van 8 december, bezorgde Thijm wel geen slapeloze nacht, maar moet hem toch flink hebben dwarsgezeten blijkens de op 9 december uitgevaardigde maatregel dat in het vervolg de ochtendpost tot 's avonds zes uur voor hem moest worden weggeborgen! Intussen bracht hij de 10e december met „puur luyeren voor de schrijftafel” door, maar vier dagen later had hij zich weer

zó hervonden dat hij *alvast* deze tweede aanval van Van Deventer ging beantwoorden ! Een wel uitermate merkwaardige gang van zaken, waar hij immers over geen andere gegevens beschikte dan de nu niet direct heldere, hem door Arnold Ising verschaft. Hij wist bovendien niet of Chap aan zijn voornemen wel gevolg zou geven, en zo ja, in welk blad dit dan gebeuren zou : in *De Kroniek* of in het weekblad *De Amsterdammer* ? Niettemin barstte hij op 14 en 15 december los als volgt :

„Gij hebt mij door uwe tweede toespraak tot mij, mijn waarde Van Deventer, – vergun mij het u te bekennen – waarlijk een weinig in verlegenheid gebracht.

Want och, ik ben u goed gezind. Ik heb u altijd als een nuttig werker, en in de laatste jaren als een bekwaam veelschrijver en nijver vulgarisator beschouwd. Uw gemeenzaamheid met de Nieuwe-Gids-groep en haar produktie had u trouwens een nu wel niet zoo heel diep gaand en steeds beperkt-intellektueel, maar toch deugdelijk, inzicht in de nieuwere Nederlandsche literatuur verschaft en gij wist ook over dit onderwerp uw lezers nu en dan ijverig te onderhouden.

Uw opstel aan Allard Pierson over Aristophanes' *Wolken* in der tijd ¹⁷⁸, waarin gij ook over mij spreekt ¹⁷⁹, had mij doen vermoeden, dat gij ook toegankelijk waart voor het door mijn werk en houding vertegenwoordigde levensbegrip. Ik dacht dus dikwijls zoo : kijk, daar heb je nu een goed bruikbaar opperman bij het gebouw van schoone literatuur dat wij oprichten. En ik had dus een vriendelijke meening over u.

Maar toen zijt gij mij op-eens komen bevreedden met uw artikel in de *Kroniek* van voor eenigen tijd, waarvan uw laatste een herhaling is.

Nu staat gij plotseling tegenóver mij en, – zoo... klein, in het licht mijner oplettendheid, vergeef mij, zoo... zoo, en nu moet ik u bekijken en er aan denken wat gij eigenlijk wilt... en nu ben ik bepaald in een (*doorgehaald* : niet geringe) kleine moeilijkheid.

Gij geeft eenigszins uw karakteristiek van mij, een antwoord daarop zou mijn kenschets van u moeten wezen, en...

Beste Van Deventer, laat ons hiermeê niet verder gaan. Ik zal het u maar zeggen, op gevaar af van u aanmatigend toe te schijnen : toen ik uw artikel in de *Kroniek* gelezen had, was mijn voornaamste gewaarwording er eene van ... genegenheid jegens u, van (*doorgehaald* : medelijden) meêwarigheid, om dat ik (*doorgehaald* : in mijzelf) gevoelde (*doorgehaald* : aan) wêlke (*doorgehaald* : polemische kracht) duiveltjes in mij gij (*doorgehaald* : u), argeloos, (*doorgehaald* : waart komen bloot stellen) bijna in beweging had gezet.

En gij, die mij daar „hulpeloos” noemdet, ofschoon gij, de Platonist, in de zelfde „rede” juist, met in der daad veel te veel en door mij

178. Zie noot 93.

179. Inderdaad schreef Van Deventer (*De Nieuwe Gids* jrg. 6, deel II, 286) : „(De Nieuwe Gids) heeft met iederen jaargang een kleine reprise gegeven van de *Wolken*, die heetten : Verwey, Kloos, Stemming, van Deyssel, nog eens van Deyssel en Gorter”.

onaanvaardbaar pathos, beweerd had dat ik nu „droomen dichtte, gelijkend op den levensdroom des grooten Meesters (, Plato)”, – gij had die „rede” in een aandoenlijk-korrekten, schoolsch gedramatiseerden vorm samengesteld, zoo werkzaam, zoo verdienstelijk, ... kortom, het was om er de tranen bij in de oogen te krijgen.

Ik heb u toen nauwelijks geandwoord om dat ... wat noopt gij mij tot onaangename verklaringen ! ... de kring van personen, die ik in 't openbaar zoû kunnen te woord staan, uiteraard wat beperkt moet blijven. Ik bedoel : indien zij, zoo als gij deed, optreden met een houding, waarin eene uitnoodiging besloten is aan den toegesprokene om zich met hem te meten.

Waar, immers, waren, voor dit geval, uw adelbrieven ? Ik zal u niet zoo als Kloos eens aan iemand deed, vragen welke onsterfelijk gestyleerde bladzijde gij hebt aan te wijzen, die u recht gaf te spreken op dezen toon. Want gij zoudt u misschien, – en dit wil ik niet – onsterfelijk belachelijk maken door er eene te noemen. Maar waar is een getuigschrift van een dergenen, die bij ons het hooger geestelijk leven vertegenwoordigen, dat u zoû dekken ?

(*doorgehaald* : De Heer Bierens de Haan heeft uw werk onlangs volkomen juist beschreven. Voor mij behooren de opstellen van den Heer Bierens de Haan tot de poësis, een werkje als de inaugurele oratie van den Heer Bolland tot de syntaxis, en het beste gedeelte van úw werk tot de grammática van het denken)

Ik ken over u de meening onzer dichters en schilders. Zij komt met de mijne overeen.

Ik wijs u dus af. Ik weiger de discussie met u. Ik gevoel, dunkt mij, dat ik waar en waardig spreek, als ik zeg dat ik u wil sparen.

Maar ik zal met genoegen u even wijzen op de essentiële (*doorgehaald* : vergissing) fout in uw *Kroniek*-rede.

De zin van dat opstel komt in 't kort hierop neêr : aan de eene zijde staat, in leven en kunst, de disharmonische, revolutionaire individualist-naturalist ; aan de andere : de harmonische, altruïstische, kommunistische, spiritualist. En, in de toepassing hier, stonden de andere leden van de Nieuwe-Gids-groep (*doorgehaald* : met name Kloos en Van Eeden,) aan den tweeden kant en ik aan den eersten. Nú ben ik echter ook naar den tweeden kant overgegaan en dat zonder te bekennen, dat ik dus in mijn eerste levensperiode ongelijk heb gehad en dat de andere leden van de groep, waartoe ik behoor, reeds lang het levenslicht kenden, dat míj nú pas is verschenen. –

Deze uit-een-zetting nu, waarde vriend, der geestelijke levensgeschiedenis onzer groep is zeer onjuist gesteld. Gij beseft wel iets, maar uw besef is zeer troebel.

Dat het sentiment in mijn stukje *Tot een Levensleer* van een ander gezicht op het Leven blijkt geeft dan het in een groot gedeelte van mijn vorig werk praedomineerend sentiment, dát, maar ook alleen dát, is wáár. Al het overige is klaar gespeeld in het verstand van het aapje, – het oude, drooge, glazige, akademische, (*doorgehaald* : gepromoveerde) Plato-aapje, dat bij deze gelegenheid uit uw mouw is komen kijken.

Zoo kan men, bij voorbeeld, niet revolutionair en naturalistisch als van zelf bij elkaar passende voorstellen. Integendeel gold, indien wij aan het naturalisme in andere sfeer, als stelsel van wetenschap namelijk, denken, eenige jaren geleden een man, die niet-naturalistisch was, nog voor revolutionair.

Voords hebt gij volkomen voorbijgezien dat ik nooit predikte : „Zola en diens stelsel, het naturalisme, dát moeten wij hebben, als levensbeschouwing, als kunst, als alles”. Integendeel, heb ik juist *van het begin af aan* gezegd iets anders te bestreven, heeft een zeer groot gedeelte van mijn werk feitelijk met het naturalisme niets te maken en toonen zelfs sommige mijner lyrische verheffingen uit die dagen meer verwantschap met het werk van degenen, die gij tegenóver mij stelt, dan met naturalistisch. Ik heb alleen Zola geprezen als den grootsten kunstenaar van zijn tijd, en dit des te uitbundiger naarmate hij *toen* ten onzent minder hoog werd geschat. Ik heb echter dichters uit vroeger tijd te gelijk met hem genoemd, juist om zijn hoogte aan te duiden. Wel een bewijs dat ik niét een bespottelijke minachting voor die vroegeren had.

Trouwens, mócht er al een te hooge stijging van bewondering voor dien Franschman bij (*doorgehaald* : waar te nemen) zijn geweest, — zoo reken ik die overdrijving tot de rijkdommen van mijn verleden, die ik zeker niet zoû willen derven. Zoû het mij berouwen eens bijna verdronken te zijn toen ik de waardeloze zakdoek van mijn liefje uit het water ging opduiken ?

Dat zijn de dwaasheden der liefde¹⁸⁰, die echter tot een orde van heroïesche redelijkheid behooren. Ik zal niet trachten u dit duidelijk te maken, mijn jongen, want indien gij voor iets hiervan toegankelijk waart, zoudt gij, nu onlangs nog, liever uw pen hebben stuk gedrukt dan de stof-en-ach uwer nietige waardeering over het beeld van uw vereerden Sofokles te strooien.

Dit zijn evenwel de bijzaken. De hoofdzaak is, dat er zijn : twee houdingen : eene, waarin het individu in harmonie is met het Leven, dat als schoon ziet en zich zelf heerlijk deel daarvan gevoelt ; de andere, waarin het individu staat tegenover het Leven, dat als leelijk ziet en alleen zich zelf als schoon, in contrast daarmee.

De laatste is dan de revolutionaire en individualistische.

Nu geeft uw *Kroniek*-rede, globaal, den indruk alsof ik alleen, in de Nieuwe-Gids-groep, de laatste houding had.

Dit is geheel valsch. De houding der geheele Nieuwe-Gids-groep was in wezen revolutionair en individualistisch. En het beste werk van haar voornaamste lid, Willem Kloos, is misschien het meest essentieel en absoluut revolutionaire en individualistische dat in de wereld bestaat. Zoowel de theorieën en beweringen in het Proza als het sentiment in de Poëzie. Ieder weet het. Ik kan bewijzen achterwege laten.

De kern van uw betoog : dat ik in *Tot een Levensleer* tot een inzicht of geesteshouding zoude zijn gekomen, die mijn kameraden van den be-

180. Zie Harry G. M. Prick, *Lodewijk van Deyssel / Dertien close-ups*, A'dam 1964, 11.

ginne af aan waren toegedaan, en dit ten onrechte niet heb vermeld, vervalt dus klaar-blijklijk.

Nu waant gij allicht, dat ik tóch met u in gedachtenwisseling ben gekomen.

Dit is in der daad een dwaling. Want de vraag, waarover de *gedachtenwisseling* eigen-lijk gezegd zoude moeten gaan, is deze :

Is de theorie der „Stemming” de ware formule voor het Leven (Geestelijk Leven : Poëzie-Wijsbegeerte (Individualisme, Dandysme, Dilettantisme)) óf die der „Overtuiging” (Synthese, Objektiveering) ?

Daar ik u niet reken tot de geestelijk levenden met wie hierover een gedachtenwisseling kan plaats hebben, zal ik dan deze terechtwijzing, mijn openbaar spreken tot u, als hiermede geëindigd beschouwen.

Dec. '96

L. v. Deyssel.

Dit fraai en met gloed¹⁸¹ geschreven stuk, waarvan betreurd moet worden dat het niet onmiddellijk na Van Deventer's „beschuldiging” van 5 januari '96 geschreven en gepubliceerd werd, is in portefeuille gebleven en móest trouwens daarin blijven nu Van Deventer's tweede artikel zo geheel anders van inhoud uitviel dan Arnold Ising Jr. gemeend had te kunnen profeteren. Dit tweede artikel toch was een bespreking van Van Deyssel's *Tweede bundel Verzamelde Opstellen*, door Van Deventer gepubliceerd in het weekblad *De Amsterdammer* van 20 en 27 december 1896, onder de titel *Van Deyssel's nieuwe Bundel*. Het op 20 december verschenen eerste gedeelte van deze nooit herdrukte, bespreking luidde als volgt :

„Ik stel voorop, dat ik twee uitvoerige stukken uit dit werk buiten beschouwing laat, *Akëdysseril* bedoel ik en *Apokalyps*. Met beide werken kwam ik nu eerst in aanraking, en het komt mij voor, dat men ze slechts beoordeelen kan, zoo men ze herhaaldelijk gelezen en langdurig overwogen heeft.

En ten tweede : men behoort den heer Van Deyssel te meten naar den maatstaf van een zeer groot schrijver. Hij zelf stelt de hoogste eischen aan anderen, en in veler meening behoort hij tot de grootste auteurs. Om welke beide redenen ik wellicht gedwongen zal zijn meer op hem aan te merken, dan ik op een letterkundige van veel minder waarde zou doen.

Want dat de heer Van Deyssel een literator van grooten naam is en dat zijn bestaan voor de letterkunde van den dag als een zeer verheugend feit moet beschouwd worden, daar gaat niets van af, en daarvoor levert deze nieuwe bundel bewijzen in overvloed. Maar of hij zoo groot is, als hij van anderen verlangt, en anderen hem maken, dat is een tweede kwestie.

Misschien heeft de neiging om weer eens te bundelen den heer Van Deyssel parten gespeeld. Men wil graag in zoo'n geval een behoorlijke

181. Onder het schrijven noteerde Thijm trouwens een heerlijke „werkgloeying” in het hoofd waar te nemen.

dikte aan het boek geven, een dikte, die van buiten althans het recht van publiceeren rechtvaardigt ; men heeft een zekeren voorraad goede stukken, maar men wil er nog wat bij hebben, en snuffelt onder oude opstellen, en denkt dan : kom, dat kan er wel bij, 't is wel zoo prachtig mooi niet, maar het gaat toch nog al, en het publiek is nu eenmaal zoo welwillend wat belang in mij te stellen, welnu, laat ik dan wat dingen er bij brengen, die een overzicht van mijn ontwikkeling geven.

Zóó, verbeeld ik mij, heeft de heer Van Deyssel gedacht, en er bij overwogen, dat anderen desgelijks denken en doen, en zelfs de groote Zola, toen hij aan het bundelen ging, een uitvoerige studie heeft herdrukt, die hij zelf ver beneden haar onderwerp achtte. En daarom wellicht bracht de Heer Van Deyssel artikels in zijn bundel, die hij tot verhooging van zijn literairen roem er liever had moeten uitlaten. De opstellen over *Torquemada*, *Leven en Lied*, over *M. Coens*, *Alphonse Daudet* en anderen, zijn wellicht kostbare bouwstoffen voor den toekomstigen biograaf van Lodewijk van Deyssel, zeer belangrijk als kritiek en stijlstudie zijn zij niet. Vergeet niet, mijnheer van Deyssel, als gij doorgaat met groot en schoon werk te leveren, dan komt er wel met der tijd de een of ander die uw *Verspreide en Nagelaten Opstellen* uitgeeft, en dan hebt gij het niet op uw rekening, zoo er kaf onder het koorn gebracht wordt.

Misschien echter hebben wij ook reden om dankbaar te zijn voor des bundelaars overwegingen. Misschien toch waren zonder zulk een overleg enkele stukken weggebleven, die er nu zijn, en den heer Van Deyssel in een kwaliteit toonen, om welke almede zijn bestaan een verblijdend feit is : ik bedoel de stukken, waarin zijn eigenaardige humor, zijn jolige geestigheid uitkomt. Er is vroolijke satire in *De Keulsche Dame* ; er is meer kluchtige kritiek in *Een Tooster*, en er is een zee van heerlijke vroolijkheid in *De oude Garde en de jongste School*. Misschien vindt de heer Van Deyssel deze stukjes maar vodjes, — artisten oordeelen soms zoo raar over hun eigen werk, — en had hij ze achtergehouden, zoo hij niet zijn bundel wat dikker had willen maken, en dus moeten wij niet te veel over dien wensch mopperen. En verwant aan den humor reken ik de jeugdige opgewektheid die in de Nieuwsjaarsdag-ontboezeming zoo weldadig uitkomt.

Humor en frischheid zijn twee schoone zaken, een ander is de beminlijkheid : zij openbaart zich in twee opstellen : *Eenzame Bloemen* en *Jac van Looy*. In het eerste laat de auteur met schoone aandoenlijkheid een jonge dichteres het woord voeren en haar vertellen, welk gevoel haar bevangt als zij gedichten maakt ; in het tweede spreekt de auteur zelf een zeer hartelijk woord tot zijn kameraad in leven en literatuur, den heer van Looy. Beide artikels zijn zeer fraaie geschenken en wij mogen den schrijver danken dat hij ze ons weder aanbiedt.

En is ook niet de oprechtheid een schoone deugd ? Welnu, men vindt ze ook hier. De heer Van Deyssel heeft den moed om openlijk met zijn bewondering voor den dag te komen, ook als hij gelooven moet, dat critici wier oordeel hij zelf waardeert, anders denken dan hij. Hij spreekt met opgewondenheid over Vosmeer de Spie, hij verbergt zijn ingenomenheid met Couperus' *Extase* niet, en in het laatste geval geeft hij zich veel

moeite om te verklaren, waarom hij *wel* en zijn vrienden voor het boek *niet* zoo gunstig gestemd zijn. Tegenover Marcellus Emants bewijst hij werk zeer te kunnen waardeeren, waartegen hij toch groote bezwaren heeft.

Ik noemde reeds drie voorname deugden, en zeg nog een vierde : de denkkraft. Ik beweer niet dat de heer Van Deyssel altijd gelijk heeft ; ik geloof zelfs dat hij niet de man is om over verzen een beslissend oordeel uit te brengen ; ik geloof ook, dat hij vaak te ver gaat in zijn bewonderingen ; ik bedoel, dat hij menigmaal een belangrijk talent toont om een kwestie te ontwarren. Men ontwaart dit talent in de reeds genoemde artikels over Couperus en Emants, maar op zijn schoonst zie ik het in dat eene opstel over Multatuli, waarin de schrijver nagaat, hoe hij de meeningen van Van der Goes en Swart Abrahamz en zijn eigene over den schrijver der *Ideeën*, met elkander in harmonie kan brengen¹⁸². Ik wijs met nadruk op het merkwaardige feit, dat de heer Van Deyssel, bij velen bekend als een overdreven woord-werkman, als een lachende wildebras, en als een literaire *amokmaker*, de eigenaar blijkt te zijn van een stel hersens, dat gezien mag worden.

Dan, niettegenstaande al deze deugden, die ik tracht naar behooren te bewonderen, lijdt deze bundel, naar mijn meening, aan een kardinaal gebrek : Hij is geen groote literatuur. Ik herhaal, dat men den heer Van Deyssel én om wat hij zelf zegt, én om wat anderen van hém zeggen, met een grooten maatstaf meten moet, en dan is het resultaat der meeting : de heer Van Deyssel is géén groot auteur. Al heeft zijn werk ook de verdienste, — ik noem hier deugd nommer vijf — dat men er in lezende zich gevoelt, als is men in tegenwoordigheid van eenforsch-sprekend man, het is geen goed literair werk, wjl de stijl der periode, de rhythmie, te weinig verzorgd is. Van de beelding ben ik minder zeker ; ik vrees dat zij menigmaal te veel op effekt gaat, — maar over periode en rhythmie heb ik mijn meening, en ik vind dat de Heer van Deyssel ten achter staat bij verscheidenen van den vroegeren en van dezen tijd. Die onverzorgdheid is niet artistieke virtuositeit, zij is eenvoudig óf slordigheid, óf onbekwaamheid en lijkt in de verte op nog iets anders. Want inderdaad, de booze gedachte heeft mij menigmaal bezocht, dat de heer Van Deyssel geen respect genoeg heeft voor zijn eigen werk ; vaak meende ik het inzicht te ruiken : „ik schrijf er maar op los ; wat goed is, is winst, en wat minder goed is, dat merken ze toch niet”. En indien dit inzicht niet bij den heer Van Deyssel bestaan heeft, het is al erg genoeg, dat hij ons er aan denken doet.

Wat, mijnheer van Deyssel, een zin als deze alinea ! „Schrijvers van vroeger zouden allicht zelf niet beweerd hebben tot eene school te behooren, en dat ten eerste, wjl zij de geschiedenis niet zoo kenden als wij dat doen en de hoogste menschheidsuitingen niet zoo rubriceerden, ten tweede, wjl zij, onzen graad van bewustheid niet bereikt hebbende, toch dat stelsel van rubriceering niet op het tegenwoordige hadden kunnen toepassen” —

182. Hier is Van Deventer in tegenspraak met wat hij Thijm schreef op 7 september 1890.

wat, mijnheer van Deyssel, mag een groot auteur zulk een strompelende frase voor het publiek brengen? Ik geloof, dat gij in uw verliefdheid op treffende woorden, te zeer vergeet hoe er ook zoo iets is als reeksen van woorden, en dat het literaire kunst is door het hanteeren van woordenreeksen een zuiver effect te bereiken.

Als zuiver literator en als accuraat artist in proza, is de heer Van Deyssel de mindere van Huet uit de vorige, van Kloos, Verwey en van Looy uit deze periode. Indien dit het gevolg is van een zekere verblindheid, wel, dan raak ik aan den preek, dien ik tot de volgende week wil uitstellen en die tot tekst heeft: de heer Van Deyssel zij voorzichtig met zich zelf."

Van Deventer's artikel kwam op 21 december 1896 onder de ogen van een toen juist sinds 16 december zijn tijd in „ledige mijmering" verdoende Thijm. „Als ik mij", zo noteerde hij op 18 december, „steeds uitmuntend gevoelde en de levensregeling, waarmee ik nu zoo tob steeds van zelf in orde was, — dan zoû ik dingen kunnen doen zoo als de grootste menschen gedaan hebben. Ik zit hier met die zeer groote vermogens, maar zij kunnen niet werken, omdat het levens-sap, de machine-olie, ontbreekt". Tot overmaat van ramp raakte hij op 21 december ook nog snipverkouden, zodat het artikel van Van Deventer zowel in figuurlijke als in de meest letterlijke zin van 't woord werkelijk het laatste was dat nog aan zijn ellende ontbrak! Hoe hard die bespreking bij Thijm aankwam, wordt duidelijk uit zijn dagboeknotities die gewag maken van een gevoel van algehele verwarring en daaruit voortvloeiende uitputting, van een overdag, tot begin januari 1897 voortdurende, alsmaar „slaapwaards neigende moeheid" en van een „warrige zenuwwakkerheid" in de nachtelijke uren. De verpletterende uitwerking van Van Deventer's kritiek manifesteerde zich ook in de twee, op 22 december '96 achter elkaar aan Arnold Ising verzonden brieven, waarvan de eerste luidde:

Beste Vriend,

1e: Hierbij een verzoek, misschien wat bout, zéker zonder overleg gedaan, en waarvan de niet-inwilliging mijn genegenheid voor U met geen haarbreedte zal doen verminderen:

Het stuk van Chap in het *Weekblad* is ridikuul, maar óok perfide. Ik zal, als gij 't goed vindt, het genoegen hebben U dat in den breede te verklaren als wij elkaâr ontmoeten.

Indien gij nu mij aanmerkelijk meer bemint dan hem, — laat hem dan stikken. Wat hebt gij, die omgeven zijt door zulke uitnemende intellektueelen en gevoeligen met dezen affreuzen dorren geleerde te maken!

Door de weinige omvangrijkheid van uw woning is van zelf het samen-zijn daar steeds min of meer intiem. Daarom moet dat een delicatessé van fijne vriendschap en uitgelezen geestelijk verkeer wezen. En wat doet in dat aquarium van gemoedsdistinktie dan deze gedroogde academische schellevisch.

Het komt mij voor dat dit geval absoluut anders is als toen Witsen U zeide, dat gij van zijn huis niet naar het mijne kondt gaan.

Gij kunt dit verzoek ook als een fantazie beschouwen. Maar neem er in elk geval uit aan het geschenk mijner jaloerschheid.

Ik zeg U in vertrouwen, dat Chap mij scherp heeft geráakt. Zijn handeling draagt buitendien het karakter van een poging tot sluipmoord om dat ik mij niet verdedigen kan. —

(Mijn vertoon van onverschilligheid voor aanvallen, in ons gesprek laatst, blijkt ietwat snoeverij te zijn geweest ; maar ik dacht toen niet zoo zeer aan een aanval, oogenschijnlijk min of meer uit eigen kamp voortgekomen). —

2e : Wilt gij ons het genoeg doen een der drie Kerstmis-Zondagen hier te komen, liefst den eersten of den derden dier drie, daar ik vermoed dat den tweeden bezoekers zullen dagen.

Met hartelijke groeten

Karel

N.B. Mijn gade bericht mij zoo juist dat indien je den 1en Kerst-dag kondt komen, de disch met een door ons ten geschenke ontvangen haas prijken zal.

De tweede brief luidde :

Baarn 22 December 1896.

Amice,

Het komt mij voor dat ik je een eenigszins zonderlingen brief heb geschreven. Maar bedenk, dat : ik ben niet schoon (!), ik ben niet rijk, ook kan ik niet schoon het klavier of eenig ander instrument bespelen, ik ben noch een eerste zwemmer, noch een fietser, noch danser, en niet om lenigen zwier gezien bij de jonge-meisjes en de dertigjarige vrouwen. Ik ben geen kalligraaf, geen staatsman, geen ingenieur, geen koopman. Ik ben maar één ding en ik heb maar één ding. Dat is mijn bestaan en mijn alles, dat is mijn liefde, en ook moet ik dáarvan leven, met vrouw en kinderen.

Komt er nu iemand, die dat ééne aantast, dan heb ik niet iets anders om mij toe te wenden.

Is dat iemand, die buiten de letterkundige groep, waartoe ik behoort, staat, — dan komt het er niets op aan.

Maar is dat iemand, die gerekend wordt tot de Nieuwe-Gids-groep te behooren en ook dáárom vooral geacht wordt het te kunnen weten, dan is het ernstig.

Had hij nu gezegd : „Van Deyssel is een goed schrijver, maar heeft die en die fouten, waarop ik opmerkzaam maak”, — dan was het goed geweest. Maar hij zegt : „Van Deyssel is geen goed schrijver”. Hij zegt woordelijk : „het is geen goede literaire kunst”, — en tast daarmee, juist met die eenvoudige, duidelijke uitdrukking, mijn met hard werken eerlijk verdienden naam, het éénige wat ik heb tegenover de buitenwereld, in het hart aan.

Het éénige wat ik heb tast hij aan, en 1e, hij die geacht wordt het te kunnen weten, 2e, in een blad gelezen door menschen, het z.g. groote-publ., bij wie hij gezag heeft.

Dit is nog allemaal niet de perfidie, die ik in mijn vorig schrijven bedoelde en die ik je mondeling hoop mede te deelen.

Maar dit zal toch mijn vorigen brief eenigszins verklaren. —

Ik voel wel, dunkt mij, dat mijn wensch zoo uit te spreken onbehoorlijk is, en dat ik, zwijgend, dit aan jou behoorde over te laten.

Maar het is mijn genegenheid voor je, die dit hartstochtelijke in mij deed opkomen. Ik zal het niet in mijn hoofd krijgen het zelfde aan nog iemand anders te vragen.

Hartelijk gegroet,
K.

Nog voordat deze brieven geschreven werden, had Thijm al een eerste opbeuring gekregen in de vorm van Verwey's mededeling van 20 december :

„Oók vandaag heb ik een eenigszins principieel stukje opgesteld aan Chap naar aanleiding van zijn bespreking van je bundel. Ik stuur het vanavond naar het Weekblad en hoop dat je 't niet vervelend vindt'. Dit stuk, een artikel van anderhalve kolom, verscheen, onder de titel *Van Deyssel's Proza. / Aan Dr. Ch. M. van Deventer in De Amsterdammer* van 27 december¹⁸³. Erkennend dat de betreffende bundel niet Van Deyssel's beste werk bevat, vroeg Verwey zich toch af of Van Deventer niet had moeten glimlachen toen hij, uitgaande van het feit dat Van Deyssel's proza zich in rythme en zinsbouw onderscheidde van dat van anderen, tot de conclusie kwam : Van Deyssel is geen groot auteur. Verwey deelde die conclusie niet, achtte eveneens Van Deventer's redenering onjuist en vond bovenal betwistbaar Van Deventer's karakteristiek : *de stijl der periode, de rythme is te weinig verzorgd*. Verwey becritiseerde eerst Van Deventer's slordig vereenzelvigen van „stijl der periode” met „rythme”, gaf vervolgens een heldere uiteenzetting over de stijl van de klassieke zin, „de stijl van den evenmaat, van den door schoonheidsbesef gekroonden en door rede gevoegden volzin.” Maar „wie dien evenmaat voelt zónder schepingsdrift, wie niet ruimte van gezichtsveld heeft en rijkdom van geestelijke elementen, blijft met al zijn evenmaat koud en leeg als een skelet”. Verwey gaf toe, dat Van Deyssel niet over die evenmaat beschikte, dat hij zich doorgaans niet de man van de klassieke volzinstyl betoonde. Maar omdat hij al het andere wél bezat, hadden zijn tijdgenoten hem lief. En nu was *dit* het opmerkelijke :

„Van Deyssel's volzin mag klassisch of niet wezen, hij mag zelfs zooals de eene die je hebt aangehaald, hortend, stotend zijn (want „strompend” is hij niet), maar zelden schrijft Van Deyssel een volzin die niet

183. Nooit herdrukt geworden.

leeft, ademt, straalt, zooals maar iemand van ons het begeert. En zulk een rythme zou niet verzorgd wezen? Zulk een volzin die het leven zelf is zou niet dubbel te prijzen zijn, daarom dat hij het leven van zijn meester ook hierin uitstraalt dat hij geen schepsel is van serene rust?"

Verwey, die uiteraard de *Kroniek*-polemieek gevolgd had, kon niet nalaten aan Van Deventer te vragen:

„Heb je niet opgemerkt dat het lichaam van Tot een Levensleer, dat werkelijk in een illusie van zulke rust geschrevene, ook werkelijk de innige zoetheid heeft die kan bloeien, bij sommige, alleen groote, schrijvers, om een versprietung van evenmaat? Ik vind dat die opmerking had moeten gemaakt worden, omdat zij voor Van Deyszel de waarachtigste lofspraak is, en voor hém, den mensch die daarachter leeft, het verblijvendst symbool.”

Deze constatering van Verwey, uit 1896, coïncideert met die van Thijm, vervat in een dagboekantekening van 15 maart 1925:

„Une certaine suavité de ton qui se trouve dans quelques-uns de mes écrits, — je ne sais plus lesquels étaient sentis présents dans les arrière-espaces de l'esprit sans être aperçus clairement par la mémoire, lorsque j'y songeais dernièrement, mais cela doivent être les pages „Vers une Doctrine de Vie” et de pareilles — laquelle suavité, ou sérénité, me les fit trouver ressemblants à de certains écrits français du 19ème siècle, dont je voyais en imagination les pages imprimées mais ne me souvenait pas des titres et noms d'auteurs, — cette suavité a comme ancêtre une prose délicieuse et unique du dix-septième siècle français, la meilleure pièce de son auteur, dont je me rappelle seulement qu'il s'appelle Fontenelle ou bien Fénélon¹⁸⁴. Je crois que c'est un traité sur l'Éducation ou sur les bien-séances, de Fontenelle.”

En zij coïncideert eveneens met de door Jansonius gegeven kenschetsing van de overpeinzing *Tot een Levensleer* als „even stil en etherisch als het licht van de Baarnse herfst van 1895, waarbij zij werd neergeschreven”¹⁸⁵.

De open brief van Verwey aan Van Deventer besloot intussen met een allesbehalve irenische volzin: een venijnige tik op de vingers van Chap, die de laatste eerder van Thijm dan van Verwey verwacht zal hebben. „(Het) moet me werkelijk van het hart dat als iemand van ons eigen geslacht, van onzen eigen vriendenkring er toe in staat is het leven dat onder zijn handen beeft als een lijk

184. Een moeilijk oplosbare kwestie. Van Fontenelle heeft Thijm in 1912 o.m. de *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686) gelezen („een aangenaam werk, edel en geestig”); als zeer mooi waardeerde hij op 29 april van dat jaar Fénélon's *Discours de réception à l'Académie française* (1639) en de *Dialogues sur l'éloquence en général et celle de la chaire en particulier* (1718). Fénélon's *Traité de l'éducation des Filles* (1687) vond hij „leesbaar maar niet mooi”.

185. F. Jansonius, *Lodewijk van Deyszel*, Lochem, z.j. (1954), 128.

te beduimelen met zijn theoretischen maatstok, het tijd wordt dat onze warme, lachende, lovende monden de logenstraffing worden van dien dood”.

Van Deventer reageerde in dezelfde *Amsterdammer* als volgt :

„Amice, voorlopig dit slechts. Ik dacht, dat het vanzelf sprak : wat door mij over Van Deyssel gezegd werd, gold hem voor zoover hij de schrijver was van den thans besproken bundel. Maar ook dunkt het mij gerechtvaardigd om te zeggen : als een auteur een bundel uitgeeft met een zwakke kwaliteit, dan is hij geen artist van den eersten rang.

Overigens is het jammer, dat ge met uw brief niet gewacht hebt tot mijn artikel voltooid was. Doch misschien is het niet jammer. Want wellicht wilt ge nog eens schrijven, en noch het publiek, noch ik zullen ons daarover beklagen.”

Onmiddellijk hieronder volgde het tweede gedeelte van Van Deventer's bespreking van Van Deyssel's nieuwe bundel :

„De heer Van Deyssel zij voorzichtig met zich zelve. Want hij werd een leider van velen, en zoo hij voor zich zelve niet hoedt, hij zal velen een *misleider* zijn. En niemand zal dit onaangener wezen dan den heer Van Deyssel.

Wanneer hij er zich kalm toe zet om over de vaderlandsche literatuur van zijn generatie na te denken, dan weet hij zoo goed als de beste hoe het met de wording dier literatuur is toegegaan, en kan hij de voornaamste figuren er uit waardeeren. Maar niet altijd denkt de heer Van Deyssel zoo kalm, menigmaal is hij de slaaf van zijn stokpaardje, en dan komen er rare dingen voor den dag.

Want wanneer hij onbewaakt naar zijn gemoed te werk gaat, dan ziet hij in de literatuur van zijn tijd enkel het naturalisme en het sensitivisme, en bestaat voor hem de letterkunde van Holland alleen voor zoover zij met naturalisme en sensitivisme iets te maken heeft. Iets anders ziet hij er dan niet in, en naar dien blik beoordeelt hij den gang der zaken.

En in zulk een onbewaakt oogenblik is hem het volgende zinnetje ontsnapt :

„... de toenmalige N(ieuwe) G(ids)-schrijvers, essentieel verschillend in geestelijke genealogie en konstitutie, hadden alleen het negatieve gemeen : de ontkenning der voorafgaande literatuur”.

Is dit dan niet een onschuldig zinnetje ? vraagt iemand misschien. Neen, waarde lezer, dit zinnetje loopt over van zonde, en ik zal het bewijzen.

Eilieve mijnheer Van Deyssel, wat beteekent dat : *de ontkenning der voorafgaande literatuur* ? Toch wel niets anders, dan dat men geen waarde toekent aan de literatuur van vroeger tijden ? En tot de literatuur van vroeger tijden plegen sommige armzalige schoolmeesters te brengen : Homerus, Dante, Shakespeare, Goethe, Milton, Shelley, Vondel ; dat weet ge toch ook wel. Kom zeg toch eens, waar en wanneer hebt ge uw kameerads hooren beweren, dat deze poëten geen verdienste hadden ? Zeg het gerust als ge het weet, maar het zal u niet lukken, want al die namen waren

in eere, en velen er van voor uw bentgenooten namen van afgoden. Uw vrienden maakten wel eens een aanmerking op Vondel, maar meer uit tegenzin tegenover overdreven en doctrinaire bewondering dan omdat zij zelf niet zeer, zéér veel schoons in hem vonden. Potgieter's *Florence* was in discussie, maar niet bij Kloos en Verwey, — ge weet wel dat deze heeren de belangrijkste leiders waren —, doch bij anderen van den kring, en voor Kloos en Verwey was *Florence* belangrijk en schoon werk.

Doch misschien bedoelt ge slechts de Hollandsche literatuur van '30 tot '80? Maar ook dan is uw bewering fout. Ik noemde *Florence* reeds, en kan er bij noemen Multatuli en Huet. Ik weet zeer goed, dat er vaak en veel over Huet gemopperd werd, maar men kan over iemand mopperen, en toch hem eeren, en wie hebben de schoonste hulde aan Huet gebracht? Is Van der Goes niet door verdriet over Huet's dood tot zijn schoonste aandoening gebracht? ¹⁸⁶ Zijn Kloos' Kronieken niet rijk aan bewondering en liefde voor dien zelfden Huet? En waar hebben uw vrienden toch gezegd, dat Multatuli niets waard was? *Ik* kan het niet vinden, en gij?

Neen, de heeren van de *Nieuwe Gids* hadden veel positiefs gemeen. Bewondering voor de poëten reeds genoemd, erkenning van vele prozaïsten, en het vertrouwen in Willem Kloos. En nu weet ik wel, dat de heer Van Deyssel zelf niet al die bewonderingen en erkenningen deelde, maar het gaat toch niet aan....

Ja, juist het gaat niet aan, dat de heer Van Deyssel doet, alsof de jonge literatuur van '80 alleen om naturalisme en sensitivisme dacht. Want als dát waar was, dan was het zinnetje redelijk in orde, maar 't is niet waar, en dus deugt het zinnetje niet, en dus mag ik het zeggen: in een onbewaakt oogenblik hebt ge er iets toe bijgedragen om het misverstand te bevorderen, dat de *Nieuwe Gids* een naturalistisch orgaan was, en gij er de groote man van waart.

Want zeker ware het veel beter, zoo gij dit misverstand tegenging. Want er loopen onjuiste geruchten over u, en ge zult dat wel weten. Kortgeleden heeft er in de *Gids* ¹⁸⁷ gestaan, dat gij na Huet *de* criticus der eeuw zijt, — waarschijnlijk in Holland dan? Maar niemand weet beter dan gij zelf, als ge eens even naturalisme en sensitivisme er buiten laat, dat dit oordeel onjuist is. *De* criticus na Huet is Willem Kloos geweest, en gij zelf hadt de eerste moeten zijn om den heer Acket tegen te spreken.

En dit allemaal nu om een klein zinnetje dat ik zelf op rekening van een onbewaakt oogenblik schrijf! Maar ik wil hier bewijzen, dat de heer Van Deyssel een gevaarlijk mensch is, als hij zich zelf niet bewaakt, en dat kleine zinnetje is zeer karakteristiek. En het blijft niet bij die enkele regels. Er is een groot stuk in den bundel, waarin men ook maar al te duidelijk ontwaart, dat de heer Van Deyssel instinctmatig geneigd is zijn eigen geschiedenis als die van de menschheid en de nieuwe Hollandsche

186. Bedoeld wordt Van der Goes' artikel over Huet, eerst verschenen in het weekblad *De Amsterdammer* van 9 mei 1886, herdrukt in *De Nieuwe Gids*, eerste jrg., deel II, juni 1886, 163-166.

187. Noot van Van Deventer: „In de *Gids* van okt. '96 blz. 42". Van Deventer heeft op 't oog de bekende studie door J. M. Acket, *Lodewijk van Deyssel*, in *De Gids* 1896 IV, 37-80.

literatuur te beschouwen. Ik bedoel het stuk genaamd *Tot een Levensleer*. Er komt zeer veel schoons in deze confessie, maar mij wordt het genoegen daarvan bedorven vooreerst wijl ik het zeer onbetamelijk en dus zeer hinderlijk vind, dat de heer Van Deyssel den toon van een leeraar aanslaat, waar hij zelf erkent erbarmelijk gedwaald te hebben; ten tweede, wijl ook dit stuk door een onvergeeflijke slordigheid veel misverstand in de wereld zal brengen.

De zaak is deze. Als de heer Van Deyssel over Naturalisme schrijft, denkt natuurlijk iedereen iets over de kunst van Zola te vernemen. Voor eenige jaren had Van Deyssel een artikel over *De Dood van het Naturalisme*, en dat ging over de kunst van Zola. Thans echter, — het is indertijd gebleken —, bedoelt de heer Van Deyssel met het woord Naturalisme niet een kunst, doch een beschouwing van wereld en leven¹⁸⁸. Wat nu is de onvergeeflijke slordigheid? Deze, dat de heer Van Deyssel dit zelf er niet bij zegt, terwijl hij weet, dat menigeen hem verkeerd verstaan zal. Want hij weet dat.

Er is over dit artikel in het begin van het jaar veel te doen geweest, en de heer Van Deyssel heeft toen verklaard dat het Naturalisme, in *Tot een Levensleer* besproken niet is een kunst, doch een beschouwing van leven en wereld. Waarom nu werd dit thans niet door hem herhaald? Hij heeft toch gezien, hoe er waren die hem in zijn terminologie niet begrepen. Waarom moet hij alweder iemand doen denken, dat hij het over Zola heeft, en alleen Zola *cum suis* als de artiesten der eeuw beschouwt; dat hij de kunst van zijn land om zich niet ziet, en zijn literaire kameraads dood-zwijgt? Het is toch niet geheel zonder belang, mijnheer Van Deyssel, of er al dan niet onjuiste voorstellingen in de wereld komen, en waarom hebt ge niet met een enkele aanmerking het gevaar van misverstand voorkomen?

En ik zie nog een slordigheid. Ik althans kan niet gelooven, de heer Van Deyssel zou ernstig meenen, dat vóór weinige jaren alle menschen naturalistisch waren, en alle menschen thans iets anders willen. Als hij zoo iets te kennen geeft, bewaakt hij wederom zich zelf niet, noch het stokpaard. Niemand of bijna niemand is geheel buiten den invloed van het naturalisme gebleven¹⁸⁹, beweert ge wellicht, mijnheer van Deyssel, doch dit is het eiereten niet. Want geen verstandig man zal het naturalisme geheel verwerpen; de experimenteele idee is te groot een winst van onze cultuur, dan dat wij ze zouden weggooien, en een wijs man, strevend naar een levensleer, neemt naturalisme en experiment als groote en schoone vondsten in zijn overwegingen op. Maar nooit is *de menschheid* naturalistisch geweest, en evenmin is zij thans geheel *niet-naturalistisch*.

En waar wij in een booze wereld leven waag ik mij aan een onbescheidenheid: Ik verzoek den lezer dringend mij op mijn woord te gelooven, zoo ik hem verzeker dat geen persoonlijke geraaktheid of vijandschap mij hier tegen den heer Van Deyssel doet optreden. Een heftiger aanval dan deze heeft niet tot een breuk geleid, en ook thans hoop ik het beste. Doch ook aan een vriend mag een vriend het in het openbaar zeggen, zoo gene in het openbaar dwaalt en dwalen doet."

188. Noot van Van Deventer: „In de *Kroniek* van 2 Febr. 1896”.

189. Noot van Van Deventer: „Vergel. hetzelfde nummer v. d. *Kroniek*”.

Van Deventer's hoop is ijdel gebleken. Zijn bespreking was al ter zetterij toen Thijm hem per, een aanhef missende, brief van 25 december 1896 berichtte :

Ik doe u weten, dat gij uw persoonlijke vriendschappelijke betrekking tot mij als afgebroken hebt te beschouwen.

Voor alle zaken, die het Tweemaandelijksch Tijdschrift betreffen, hebt gij u in 't vervolg tot mijn mederedakteur te richten.

K. Alberdingk Thijm

Een dag eerder had Thijm de hele affaire doorgesproken met Arnold Ising Jr., aan wie hij toen ook zijn laatste repliek aan het adres van Van Deventer had voorgelezen. Ising moest hem beloven de omgang met Chap te beëindigen. Spijts zijn eigen bezwaren tegen Van Deventer, was Ising daartoe toch weinig geneigd, zoals aan 't licht trad in zijn brief van 9 januari 1897 :

„Beste Karel, Hoewel ik niet zoo absoluut tegen Chap wilde optreden, heeft hij er toch plezier van gehad. Ik heb hem eerst op een Zaterdag afgetelegrafeerd. Toen kwam hij bij mij aan den Schouwburg en vroeg waarom ik hem niet had kunnen ontvangen. Ik zei : „Omdat ik mij aantrok wat je tegen Karel hebt gedaan”. Hij antwoordde iets van dat die taak in de Groene hem nu eenmaal was opgedragen en dat men hem niet mocht kunnen beschuldigen van partijdigheid en Camaraderie enz. Op Nieuwjaarsdag kwam hij even feliciteeren, en ik bleef stroef tegen hem. Daarna nog één ontmoeting, en toen begon ik er weer over. „Ik weet dat je daar vol van bent,” zei hij. „Ja, Karel niet samen bij mij ontvangen. Als hij mocht komen, moet ik jou verzoeken weg te gaan.”

Mij dunkt dat hij nu, wat mij betreft, zijn streken thuis heeft, en ik heb geen plan even vriendschappelijk als vroeger met hem te blijven omgaan.

In het Weekblad van heden, verklaart hij n.b. niet in *schoolschen* maar in anderen zin de dingen te bedoelen. Ik heb hem verteld dat ik niets kon en wilde begrijpen van al zijn beweringen en hij vindt dat wij slecht lezen.”

Ising doelde hier op Van Deventer's artikel *Over Stijl, Periode en Rhythme*, gericht „Aan den heer Albert Verwey” en verschenen in het blijkbaar een dag eerder uitgekomen weekblad *De Amsterdammer* van 10 januari 1897. Dit nummer is in het Van Deysseel-archief bewaard gebleven. Op het groene omslag staat in het handschrift van Thijm : „Over v. Deysseel. Gunstig slot van het Van-Deventer-incident.” Het gunstige van dit artikel zal Thijm niet zo zeer hebben aangetroffen in de eerste kolom : een uitvoerige toelichting van de door Van Deventer gebruikte technische termen (stijl, periode, rhytme, antithese) – „er blijkt uit deze toelichting, dat ik geen schoolmeesterachtigen, doch een zeer libe-

ralen maatstaf nam". Nee, de balsem puurde Thijm uit de staart waarin anders zo graag het venijn pleegt schuil te gaan. In de beide slotalinea's toch krabbelde Van Deventer een behoorlijk eind terug :

„Eén ding geef ik u gaarne toe, waarde heer. Mijn overgang van een oordeel over één bundel op een oordeel over den schrijver in het algemeen was overhaast, al was hij niet zoo sterk uitgedrukt, als gij meendet te lezen. Maar ik heb mij bedacht, dat van Rembrandt zelfs schilderijen bestaan, door zijn bewonderaars niet bewonderd ; ik herinner mij, hoe een Beethovenaanbidder het jammer vond, dat sommige van zijn werken gepubliceerd waren, en ook op Plato zal wel hier en daar wat aan te merken zijn. Men kan dus een groot, een zeer groot, een artist van den eersten rang zijn, en toch niet volmaakt.

Vergun mij hieraan nog een paar opmerkingen toe te voegen, die u wellicht niet aangaan, doch anderen misschien wel. Want ik heb sommigen hooren beweren, dat mijn beschouwing over Van Deyssel niet royaal was, wijl ik ze grondde vooral op twee volzinnen, waarvan er een genomen was uit een lyrisch brok. Doch gij, waarde heer, hebt het gezien, hoop ik : beide zinnen werden gebruikt als illustratie van een algemeene opmerking, en de tweede was niet genomen uit een lyrische episode, doch uit een zuiver theoretisch en historisch, verstandelijk verklarend hoofdstuk."

Op Ising bleef Thijm intussen verstoord. Hij liet diens brief van 9 januari '97 onbeantwoord, zodat zijn Amsterdamse vriend zich op 21 januari genoopt voelde hem te schrijven o.m. :

„Beste Vriend, Op een mooien morgen, toen ik in Breda voor een waschtafel stond, bedacht ik dat ik misschien verkeerd deed met Chap te zeggen, wat Gij mij, uit vriendschap voor mij, niet uit vijandelijkheid tegenover hem, gevraagd hebt. Ik deed dit om hem een knauw te geven, nu ik hem niet terstond en uit eigen beweging den omgang met mij had ontzegd. Mocht ik er je verdriet mee hebben gedaan, vergeef het mij dan, en schrijf mij eens hoe het je vrouw gaat. Chap is al dien tijd ééns bij mij geweest."

Deze brief liet Thijm enkele dagen liggen – toen hij op 24 januari Amsterdam aandeed, bracht hij niet, zoals gebruikelijk, ook een bezoek aan Ising –, om dan op 26 januari te antwoorden :

Waarde Vriend, Vergun mij nog eenigen tijd het stilzwijgen te bewaren. Als een uitjouwen van mijn portret klinkt mij al uw samen-spreken en samen-lachen op uw kamer met den persoon, waarvan tamelijk ver verwijderde kennissen het ééns zijn, dat hij jegens mij een „gemeene-streek" heeft uitgehaald.

Men geeft wel niets om het oordeel der menigte ; maar als een vriend van U, van een teér beminde bruid aan uw stadgenoten de gemeenste dingn gaat vertellen, dan wordt gij toch woedend en breekt met dien vriend.

In-tusschen, het is heel en al een quaestie van onmiddellijk gevoel. Het is volkomen nutteloos en bepaald verkeerd, geloof ik, er over te redeneeren.

Ik vind nu ook eigenlijk verkeerd, dat ik U er over geschreven heb ; maar deed dit in de veronderstelling, dat gij van de zaak onkundig waart.

Maar toe eenmaal het oogenblik uwer kennismeming van zijn daad voorbij was en hij, wel verre van met een gebroken poot onder aan de trap te liggen, vriendschappelijk met u bleef zitten redeneeren, — toen was het voor al tijd zoo gebeurd en was verder elk woord er over eigenlijk overbodig.

Van den anderen kant beschouwd, — zoû het niet dwaas zijn te breken met iemand dien gij dikwijls ziet, om een ander, dien gij soms in lange tijdperken heelemáal niet ziet.

Dáarom... „van den éenen kant beschouwd” of „van den anderen kant beschouwd” ... het is iets, waarover niet geredeneerd kan worden. —

Na eenigen tijd zal het gesleten zijn. Mijn genegenheid voor U zit zeer diep en kan, geloof ik, door niéts in den kern worden aangetast. Hebben wij niet met onze hoeden samen geklónken toen wij elkaár voor het eerst ontmoetten, dat zooveel als een Trouwheidsbond voor het leven betee-kende !

Mijn vrouw gaat goed vooruit en wandelt nagenoeg dagelijks. De kindertjes zijn ook gezond op 't oogenblik. Eenige dagen is mijn kamer onbewoonbaar geweest, met die Noord-Oostenwind. Nu is hij van tocht-randen voorzien.

Vaarwel. Zeer gegroet van

Karel.

Thijm zou op deze 26ste januari waarschijnlijk ongelovig hebben opgekeken wanneer hem toen voorzegd was geworden dat binnen vijf maanden alles gesleten zou zijn, zowel tussen hem en Ising als tussen hem en Van Deventer. Toch vond al op 16 mei 1897 een verzoening plaats die zich, door de omstandigheden, langs schriftelijke weg moest voltrekken : Chap stond toen name-lijk op 't punt om naar Java te vertrekken, benoemd als hij was tot leraar aan het gymnasium *Willem III* te Batavia¹⁹⁰, en Thijm verbleef sinds 8 mei in het *Grand Hôtel Rosenbad* te Aachen-Burtscheid. Daar ontving hij met de ochtendpost van 18 mei Chap's uit Hilversum verzonden brief van 16 mei :

„Amice, Met groot genoegen heb ik vernomen, dat ge thans zonder vijandige gezindheid aan mij denkt, en waart ge zelf niet op reis gegaan, ik had gezorgd u op de een of andere wijs te ontmoeten.

190. Een wel niet ter zake doende maar voor ons toch niet onaardige bijzonderheid is gelegen in het feit dat gelijktijdig aan de „K.W. III” benoemd werd onze oom Dr. F. P. H. Prick van Wely (1867-1926). Deze benoeming geschiedde op voorspraak van Dr. G. J. P. J. Bolland, die daarvóór als leraar Engels aan dit instituut verbonden was. Waarschijnlijk heeft Bolland ook de benoeming van Van Deventer bemiddeld. Blijkens briefkaarten van Van Deventer aan Thijm, van 6 en 17 juli 1894, behoorde Bolland toen al tot Chap's relaties.

Thans kan ik niet anders doen dan u schriftelijk vaarwel zeggen, en schriftelijk u het beste wenschen voor uw gezin en voor u zelf. Uw eigen gezondheid is, naar ik tot mijn vreugde, verneem, in de laatste tijden zeer vooruit gegaan, en mijn hoop is, dat uw vrouw uw voorbeeld volgen zal.

Met verzoek mijn groeten aan uw vrouw over te brengen, nogmaals het beste,

de uwe

Ch. M. van Deventer.

Hierop antwoordde Thijm, d.d. 19 mei :

„Amice, Tot kalmte gekomen, had ik u juist in een eenigszins uitvoerig schrijven de reden mijner geraaktheid willen uit-een-zetten ; maar uw vertrek naar Indië wijzigt de verhoudingen en maakt mijn plan overbodig, een zeurige mosterdpap na den maaltijd.

Ontvang dus mijn afscheidsgroet en voorspoedswensch.

t.t.

K. Alberdingk Thijm.

Al te hartelijk viel dit epistel niet uit en ook bleef er bij Thijm nog iets nadreinen ten aanzien van Chap. Merkwaardigerwijs kwam dit, voor de derde achtereenvolgende maal, rond Sint Nicolaas tot uiting, en wel op vrijdagmiddag 3 december 1897, toen Thijm, verslag uitbrengend over zijn Sinterklaasinkopen, onder de door hem geziene banketbakkersheerlijkheden ook melding maakte van „taai-taai Van Deventer”¹⁹¹ en „stapels van Halletjes, erg strooperig” : speldeprikken aan het adres van respectievelijk Charles van Deventer en de *Gids-redacteur* Mr. J. N. van Hall !

Te Batavia was Van Deventer medewerker geworden aan de *Javabode*, later ook aan de *Locomotief*. Hij besprak in die bladen de moderne literatuur van het moederland. Deze betrekkelijk uitvoerige en nog altijd prettig leesbare kronieken – onderhoudend zelfs wanneer ze handelen over volkomen in vergetelheid geraakte auteurs als Jeanne Reyneke van Stuwe, Cornelia Huygens, Jeanette Nijhuis, Anna de Savornin Lohman, of Marie Marx-Koning –, werden verzameld in twee bundels *Hollandsche Belletrie van den dag*, verschenen in 1901 en 1904 bij H. D. Tjeenk Willink te Haarlem. Thijm komt in beide boeken nogal eens aan de orde, meest in gunstige zin. In een kroniek van 11 januari 1899 heet het : „(Men) moge met de heeren van Deyssel en van Eeden dwepen of niet, feit is, dat beiden velen in het land hebben gevoed, zoo niet opgevoed ; de heer van Deyssel vooral door zijn

191. Zie L. van Deyssel, *Het leven van Frank Rozelaar* (ed. Prick), Zwolle 1956, 141 en 318.

schitterende opstellen"¹⁹²; op 2 oktober van dat zelfde jaar besprak Van Deventer in afkeurende zin Henri Borel's *Een Droom*¹⁹³. Nu was Borel's *Het Jongetje* al op 14 mei, in *De Amsterdammer*, weggehoond geworden door Van Deyssel¹⁹⁴, zodat het voor die onfortuinlijke literator dubbel verdrietig was nu nóg eens van Van Deventer te moeten vernemen dat hij te wedijveren had met Van Deyssel, Van Looy en Aletrino. „Met dezen moest Borel vechten, en hij werd verslagen. (...) Van de drie genoemde Hollandsche auteurs is zonder twijfel Van Deyssel meester in den rhythmus. Aan hem is de macht om zinnen te bouwen, golvend en gedragen; met wendingenforsch of zacht, glijdend of schokkend; zinnen, ingezet met aandrang en naar den aandrang afgewerkt; zinnen steigerend en klotsend en snel en fel. – Bij Van Deyssel dan is dit talent te vinden, – en bij Borel niet.”¹⁹⁵

Uitermate welwillend was de, eerst in *De Locomotief* van 5 maart 1900 verschenen, bespreking van de tweede, gekuiste druk van Van Deyssel's *Een Liefde*¹⁹⁶. Zeker, onverdeelde bewondering kon Van Deventer niet voor deze roman opbrengen, maar hij brak er toch meer dan een lans voor. Over „het fameuse brok avondbeschrijving” aan het eind van het boek – wij hadden juist verwacht dat dit sensitivistisch gekleurde impressionisme Van Deventer niet zou liggen – liet hij zich zeer waarderend uit: „Bij een eerste lezing ietwat verbijsterend, omvangt het u bij nieuwe studie zoowel door zijn techniek als door zijn schoon. Ge kunt niet nalaten de kracht te bewonderen, waarmee de beschrijving is volgehouden, maar uw gevoel is niet enkel bewondering voor een *tour-de-force*, ge ondergaat wel degelijk de reeks van stemmingen, die de schrijver aangaf, en de duizend bijzonderheden van uitdrukking doen hun werk, want zij werken op u”¹⁹⁷. Wel ontveinsde Van Deventer zich niet dat er voor zulke kunst altijd slechts een klein publiek is: „Verhaal verlangen de meesten, verhaal en dramatisering; voor karakteranalyse zijn er ook vele belangstellenden, maar om die bladzijden te genieten die Van Deyssel waarschijnlijk zelf de belangrijkste vindt, daarvoor is bij den lezer een medewerking noodig die weinigen zullen schenken”¹⁹⁸. Beminnelijk klonk de aanhef van de slotlinea: „Eigen-

192. *Hollandsche Belletrie van den dag / Kronieken*, Haarlem 1901, 38.

193. A.w., 61-67.

194. Herdrukt als *Over Kunst, of eigenlijk over den Heer Henri Borel* in L. van Deyssel, *Vijfde bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1900, 45-48.

195. *Hollandsche Belletrie van den dag / Kronieken*, Haarlem 1901, 63-64.

196. A.w., 130-136 (*Een tweede druk*).

197. A.w., 134 en 135.

198. A.w., 135.

lijk zou ik nu in een kritiek van de zwakkere gedeelten moeten treden". Wel berichtte Van Deventer op 11 maart 1900 vanuit Weltevreden aan Thijm : „In mijn recensie in de Locomotief vond ik geen plaats voor de volgende opmerking, waaraan ge toch iets hebben kunt. Ge laat Felix doen en spreken als een kind van twee jaar, terwijl hij volgens den loop van 't verhaal niet ouder kan zijn dan een maand of acht. Dit staat wat raar in een boek, waarin anders de realiteit zoo geëerd wordt.”¹⁹⁹

Een wel lijnrecht tegenover al deze vriendelijkheid indruisend geluid werd op 10 mei 1901 aangeheven : „Uw kritiek is een schande, een schande voor u, een schande voor uw tijdschrift, een schande voor de literatuur van uw land.” Wij ontlene dit citaat aan Van Deventer's *Bevangen kritiek*²⁰⁰, waarin hij zich fel keert tegen Van Deyssel („Dwaas, lichtvaardige, blinde !”) naar aanleiding van diens afwijzende kritiek²⁰¹ op *De stille kracht* van Louis Couperus. Waar Van Deventer's en anderer verontwaardiging over deze bespreking aan een uitvoerige beschouwing werd onderworpen in de Nijmeegse dissertatie van Karel Reijnders : *Couperus bij Van Deyssel / Een chronische konfrontatie in beschouwingen, brieven en notities*, A'dam 1968, 288-297, staan wij bij deze kroniek van Van Deventer thans alleen stil met een verwijzing naar dit boek.

Weer heel wat vriendelijker luidde een in juli 1901 gemaakte opmerking, in een bespreking van Herman Heyermans' *Op Hoop van Zegen*²⁰², waaraan Van Deventer een uiteenzetting vastknoopte over *De suggestie van het geschreven woord* :

„Men herinnere zich, hoe voor eenigen tijd Van Deyssel aan een viertal korte tooneelwoorden bladzijden van subtiële kritiek verbond²⁰³. Het was enkel met beroep op de suggestie dat hij zoo doen kon. De woorden suggereerden hem niet enkel een tooneelogenblik, maar zelfs een tooneelstijl, een zekere school van acteren met de daarbij behorende conventie van gevoelens, en op deze kritiek was enkel dit aan te merken, dat Van Deyssel te doctrinair was in zijn waardeering van de suggestie, en voorbijzag, hoe een acteur door gebaar en intonatie gansch iets anders kan bewerken dan onze suggestie voorspelt.”

De kroon, tenslotte, spande de kroniek, onder de titel *Een geniaal schrijver*, op 19 maart 1902 aan Van Deyssel's *Zesde bundel*

199. Indirect heeft Thijm op deze opmerking gereageerd. Zie E. d'Oliveira Jr., *De mannen van '80 aan het woord*, A'dam z.j., 21.

200. *Hollandsche Belletristiek van den dag / Kronieken / Nieuwe bundel*, Haarlem 1904, 54-63.

201. L. van Deyssel, *Zevende bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1904, 3-10.

202. *Hollandsche Belletristiek enz.*, Haarlem 1904, 94-103.

203. Dit slaat op Thijm's beschouwing van de woorden „Braaf zoo lieve dokter”, in zijn bespreking van Heyerman's *Het zevende gebod*. Zie L. van Deyssel, *Zevende bundel Verzamelde Opstellen*, A'dam 1904, 25-38.

Verzamelde Opstellen gewijd²⁰⁴. Deze bespreking werd gesplitst in vier paragrafen. De eerste daarvan wijdde aandacht aan Van Deyssel als humorist; bedoeld werd: als auteur van de *Heroïesch-individualistische Dagboekbladen*. Van Deventer wist daarmee kennelijk geen raad, want waardeerde deze *Dagboekbladen* als een kluchtig filosoferen over een vorm van snobisme, „bewerkt met Sterne's behagen in de uitspinnerij van nietigheden, Sterne's talent om die nietigheden tot zaken van gewicht voor het praktische leven te verheffen”²⁰⁵.

Van Deyssel's lyriek is het onderwerp van de tweede paragraaf: het is de lyriek „van een grooten meneer, gewoon aan een leven van groote gedachten en groote gevoelens. (...) Het is een groote meneer en een prachtlievend man; onwillekeurig denken wij aan de portretten van edellieden der 16e en 17e eeuw met rijkversierde mantels, gouden halsketens, en een hoeveelheid temperament, waarbij wij ons zelfs nietig gevoelen en armzalig”²⁰⁶.

Is de derde paragraaf weer minder te spreken over Van Deyssel als epicus („het werk is ernstig, knap, sterk, geniaal, zoo men wil, maar meerendeels niet schoon”), de vierde zet in met de samenvattende mededeling: „Een auteur als Van Deyssel moet men een schat voor zijn land noemen. Hij brengt veel nieuws aan, en in dat nieuws is veel goeds. En wel nieuw en goed in de zeer ernstige beteekenis van origineel en geniaal. Hij vat veel aan, en in bijna alles vindt men vonken van een rijk en scherp vernuft, striemen licht over duister-nissen geslagen, opspattingen uit een diep en krachtig gemoed”²⁰⁷. De restrictie dat wij ons niet moeten laten bedwelmen door het besef van Van Deyssel's genialiteit, doch „met een steeds wakkere kritiek” dienen klaar te staan, vermag aan Van Deventer's ongeveerinsde lofspraak niets af te doen. In het verre Baarn moet ze warm geapprecieerd zijn geworden. Toen Van Deventer in de zomer van 1903 met Europees verlof kwam, vertrok er dan ook een uitnodiging naar hem om op 4 oktober Baarn aan te doen, uitnodiging die door Chap op 29 september 1903 vanuit de Riouwstraat 128 te Den Haag als volgt werd beantwoord:

Amice, Eerstdaags ga ik voor eenigen tijd bij mijn zuster logeeren. Tot mijn leedwezen moet ik dus de vriendelijke invitatie van uw vrouw en u afslaan. — Ik leid uit uw voorstel af, dat ge u wel gevoelt en verheug mij daarin.

Groetend

Ch. M. van Deventer.

204. *Hollandsche Belletrie* enz., Haarlem 1904, 211-219.

205. A.w., 212.

206. A.w., 214.

207. A.w., 218.

Een jaar later ving Thijm nogmaals bot toen hij Van Deventer om medewerking vroeg aan de, na de breuk met Albert Verwey, voortaan door Van Deyssel alleen te redigeren *Twintigste Eeuw*. Op 14 september 1904 luidde toen Chap's bescheid: „Amice, Waar ik het niet zeer waarschijnlijk acht, dat ik, zoo ik iets te publiceeren heb in een tijdschrift, ik het aan uw redactioneel oordeel zal onderwerpen, verzoek ik u beleefd mijn naam niet te plaatsen op de lijst der medewerkers aan de voortgezette Twintigste Eeuw.”²⁰⁸

In 1905 vertrok Van Deventer andermaal naar Indië waar hij tot 1909 zou blijven. Voortaan publiceerde hij o.m. in *De Beweging* en in *De Gids*. Bij zijn definitieve terugkomst in patria wees hij een benoeming tot hoogleraar aan de Technische Hoogeschool te Delft van de hand, huwde in 1912 met de kunstzinnige Katherina Henriette Perk, de tweede van de vier zusters van Jacques Perk, en werkte enkele jaren lang samen met Prof. Dr. Ernst Cohen in diens laboratorium te Utrecht. In deze stad bewoonde hij een bovenhuis aan de Poortstraat 14 bis. Dit was maar 'n bescheiden bovenhuis in een zijstraat. Niettemin geviel het dat Thijm, toen hij daar op 3 januari 1916, om 5 uur in de namiddag, aanschelde „twee, zoo niet drie, eerste-rangs vrouwelijke dienstboden” de trap zag afdalen om hem tegemoet te komen, een evenement waarvan hij dermate onder de indruk raakte dat hij op 12 november 1942, dus zesentwintig jaar later, bijna een volle pagina druks nodig had om tot een bevredigend antwoord te geraken op de vraag wat uit sóort en áantal van het dienstponeel van Mevrouw van Deventer-Perk mocht worden afgeleid²⁰⁹. Overigens trof Thijm Van Deventer toen niet thuis. Een herhaling van zijn visite heeft Thijm niet beproefd, vermoedelijk omdat Chap's briefkaart van 18 januari 1916 daartoe volstrekt niet animeerde. „Ik heb u nog te danken”, aldus Chap, „voor de vriendelijke gedachte van uw bezoek, mag 't echter niet te zeer betreuren, dat ge mij niet troft: ik ben nl. sinds eenigen tijd zeer sterk hardhoorend, en zoo was geen sprake geweest van een vlot onderhoud, zoo ik u al had durven ontvangen. Of hadt ge wellicht iets zakelijks te behandelen? Dan moet ik u raden het per brief te doen”.

Dit laatste gebeurde in december 1916. Thijm had toen bij geruchte vernomen dat van Deventer zich per 1 mei 1917 zou gaan vestigen in Amsterdam. Waar Thijm toen juist een tijdelijke

208. Per omgaande schreef Thijm op een niet afgemaakte en dan ook onverzonden briefkaart, gedateerd Baarn, 14 Sept. 1904: „Waarde Van Deventer, Ik vrees dat één-zijdige voorlichting omtrent de quaestie der *XXe Eeuw* van invloed is op uw besluit, en dat gij het daarom later wellicht zult betreuren.”

209. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 497.

vestiging te Utrecht overwoog, schreef hij hierover aan Chap maar ontving op 16 december bericht dat er al een nieuwe huurder gevonden was. In één adem voegde Chap daaraan toe: „Gisteren overleed mijn schoonvader²¹⁰, aan uw geachten vader en ook aan u zelf welbekend. Hij was maar even ziek en leed haast niet”.

In Amsterdam wijdde Van Deventer zich naar hartelust aan zijn literaire en historisch-chemische studies. Deze laatste stelden hem in staat in de cursus 1922-1923 voor studenten aan de Utrechtse Universiteit een reeks voordrachten te houden, in 1924 samengevat in zijn, volgens de deskundigen, even kritisch als originele boek *Grepen uit de historie der Chemie*. Tegenover dit lijvige boekdeel deed Chap's briefkaart bij gelegenheid van Thijm's zestigste verjaardag, op 22 september 1924, allermagerst aan: „Ch. M. van Deventer, met gelukwensch”; schraller kón 't niet! Thijm zal dan ook verbaasd hebben opgekeken toen hij in juni 1925 een vier kantjes tellend epistel van Chap ontving in antwoord op een brief van Thijm, die bij Anna Veth geïnformeerd had naar de gezondheidstoestand van haar man Prof. Dr. Jan Veth. Namens Anna Veth lichtte nu Chap, op 28 juni 1925, Thijm omstandig in over de door Veth ondergane galblaasoperatie, om te eindigen:

„Ik hoor nog al eens van Frans Erens, die klaagt over het klimaat van Savoye en over een lastige bronchitis; zijn verhuizing naar dat gewest deed hem veel kwaad, beweert hij. Het zal u ook wel bekend zijn, dat Van Looy weder in een periode van inzinking is. Hij voelt zich zeer gedrukt, maar aan Titia lijkt deze aanval minder erg dan die van vroeger.

Het is een slechte tijd.

In de hoop, dat het u zelf goed gaat. Steeds Ch. M. van Deventer.”

Het zelfde hartelijke „steeds” keerde terug op een briefkaart van 29 juni – met nog een en ander over de toestand van Veth – én op een kaartje van 1 juli 1925, dat de tijding bracht van Veth's overlijden in de vroege ochtend van die dag.

Nog eenmaal hebben Chap en Thijm elkaar weergezien: op de begrafenis van hun beider vriend Jan Veth²¹¹. Op 27 augustus 1931 ging ook Van Deventer, in de ouderdom van 71 jaren, voor altijd heen. Voor zover wij dit konden nagaan, behoorde Thijm niet tot degenen die Chap op zijn laatste gang naar de Oosterbegraafplaats, aan de Kruislaan, begeleidden²¹².

Elf jaar later, op 2 september 1942, overleed te Alkmaar Chap's weduwe, Mevrouw C. H. van Deventer-Perk. De rouwannonce in

210. Ds. Marie Adrien Perk overleed op 15 dec. 1916 te A'dam.

211. Blijkens J. Huizinga, *Leven en werk van Jan Veth*, Haarlem 1927, 21, is Van Deventer levenslang een van Veth's beste vrienden gebleven.

212. Vast staat dat Thijm een rouwbrief ontving.

De Telegraaf herinnerde Thijm na zoveel jaren opnieuw aan Van Deventer. Het duurde toch nog tot 12 november voordat hij, in zijn mémoires, Van Deventer met zes alinea's bedacht. Aan Thijm was toen al sinds lang bekend dat wijlen zijn intimus Frans Erens Chap beschouwde als de meest universele geest die hij ooit ontmoet had²¹³. Misschien was hem ook nog bijgebleven dat Prof. Dr. Ernst Cohen destijds – om het universele van Chap's geest te beklemtonen – er o.m. op gewezen had dat „wie op den eersten Januari 1897 den traditioneelen Nieuwjaarswensch door Mevrouw Pauwels van Biene als Pieternel en den Heer C. Schulze als Thomasvaer” had horen uitspreken, nauwelijk zou willen geloven dat die wens aan dezelfde pen was ontvloed „als een origineel leerboek over Physische Chemie, dat in Duitsche vertaling in tien jaren drie uitgaven mocht beleven, als talrijke belangrijke verhandelingen over de Thermodynamica der oplossingen en op het gebied der phasenleer, als de Platonische en de Helleensche Studiën, de Hollandsche Bellettrie van den Dag, en de bundel kinderversjes”²¹⁴. Hoe dan ook, Thijm beschreef Van Deventer nu als „veelzijdig ontwikkeld” en voegde er in een adem aan toe dat hij „een opmerkelijk, klassiek georiënteerd, toneelwerk”²¹⁵ schreef. Met dit laatste doelde hij op het, in latere jaren, aan *De Gids* bijgedragen toneelspel in vijf bedrijven: *De gevloekte beker*, waarover ook Frans Erens in zijn herinneringen vol waardering te spreken kwam²¹⁶. Erens' kenschetsing van Chap als „een fijn artiest” werd evenwel niet door Thijm herhaald²¹⁷, al kende hij wel aan Van Deventer „een geheel van buiten-gewone gelaats-trekken” toe, „waarin fijne edelheid lag uitgedrukt”. Niet altijd had Thijm zo gunstig over die gelaatstrekken gedacht. Van Deventer's ware aard was lang voor hem verborgen gebleven, zo gaf hij toe. Hij weet dit aan de, in het geheel der verschijning, zo grote en tevens maskerende werking van Chap's bril. Zo kon Van Deventer's ware aard zich eerst aan Thijm openbaren nadat hij hem eens zonder bril mocht waarnemen. „Ik had hem langen tijd nooit zonder den bril gezien en kende hem daardoor als den een of anderen schoolvos, dérmate, dat het bevreemdde, als van dít gelaat uit een bijzondere opmerking of fijne geestigheid naar ons toe kwam”²¹⁸.

Met deze „een of anderen schoolvos” zijn wij weer helemaal

213. *Vervolgen Jaren* (ed. Prick), 232.

214. *De Telegraaf*, 29 aug. 1931, Avondblad, Tweede blad.

215. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 495.

216. *Vervolgen Jaren* (ed. Prick), 232 en 233.

217. Wel noemde hij Van Deventer een der figuren „van tachtig”, „omtrent wie tot nu toe niet een volledige en voldoende waardeering werd gepubliceerd”.

218. *Gedenkschriften* (ed. Prick), 498.

terug bij de „schoolmeestersnatuur” van juli 1886, bij de „redeneer-oefeningen” van februari 1889, bij de „wetenschappelijkheid van zijn (Chap’s) aanmerkingen” van april 1890, bij de „vrijer van taai-taai” van jan. 1896 en bij de daarop (in dezelfde maand) weer ten tonele gevoerde schoolmeester, ja zelfs kwekeling, bij – tenslotte – „het oude, drooge, glazige, akademische Plato-aapje” van december 1896. Dit schoolmeesterstemperament – al omstandig gehegeld in de van 1886 daterende brochure *Over Literatuur* – werd nu eenmaal van meet af aan door Thijm ervaren als het volstrekt tegenovergestelde van het „sterk sprekend, ontstellend temperament” van een jeugdige radicaal in de letterkunde. Dat hij van dit type niets verwachtte, ja dat ’t hem welhaast fysiek tegenstond, blijkt uit de door hem gereleveerde bevreemding als vanuit dit type iets acceptabels tot hem kwam !

Feitelijk heeft heel de betrekking tussen Thijm en Van Deventer, vooral van de kant van Thijm, gestaan in het teken der „incompatibilité d’humeur”. Van een toenadering kon alleen sprake zijn nadat de eerste bezweken was voor de, zich vooral in de kindergedichten manifesterende, geestigheid van de tweede, terwijl een blijvende grondslag van verstandhouding eerst mogelijk werd nadat de, in de ogen van Thijm redelijke, hiërarchie hersteld was. Dat betekende in dit geval : nadat de schoolmeester erkend had zich nietig en armzalig te voelen, vergeleken bij de pracht-lievende grandseigneur wiens leven meer dan eens – en soms op pijnlijke wijze – het zijne gekruist had.

Taal en Relativiteit

De hypotese van Sapir-Whorf, dertig jaar later

door

JOHAN THIELEMANS

Stel dat we een fysicus ontmoeten die in een gebroken doch niet onverdienstelijk Nederlands zou praten over de intensiteit van chemische reacties. Hij gebruikt formules waar er voortdurend sprake is over I en waar geen enkele keer wordt gerept over de snelheid van die reacties. Als we hem daar attent op maken, kijkt hij gealarmeerd op en vreest dat hij wellicht een verkeerde vertaling heeft gebruikt. Als we echter verder discussiëren blijkt dat het niettemin niet opgaat om I stelselmatig door S te vervangen. De man heeft dan een gelukkige inval en vraagt ons wat wij precies met snelheid bedoelen. Wij antwoorden met een concreet voorbeeld: we verwijzen naar een paard: een paard dat loopt, een paard dat draaft, een goed paard, een traag paard en uit al deze voorbeelden, hopen we, kan hij zich een niet mis te verstaan beeld vormen van wat snelheid is. Het schijnt hem nochtans niets wijzer te maken want met de superieure glimlach van de wetenschapsmens die wéét, vertelt hij dat ons concreet voorbeeld alleen iets te maken heeft met verschillende intensiteiten, en dat buiten dit verschil in intensiteit er geen enkel vergelijkingspunt bestaat tussen een chemische reactie en een paard. Hij heeft trouwens menen te verstaan dat al onze voorbeelden te maken hadden met de bewegingen van het paard ten opzichte van de grond en dan moet het hem toch van het hart dat een chemische reactie zich in een proefbuisje afspeelt en dat deze relatie hier dus volledig irrelevant is, dus ...

Op dat ogenblik kan deze ontmoeting op allerlei manieren evolueren. We kunnen het gesprek afbreken, temeer daar we er ons nu sterk van bewust worden dat de huidskleur van de fysicus niet samenvalt met de normen voor een blanke huid, zodat wij zijn bijdrage best kunnen ignoreren en hem aanraden zich eens met serieuze boeken bezig te houden. Of we zouden, om de situatie niet al te pijnlijk te maken, hem kunnen vragen naar zijn afkomst. Als het dan blijkt dat hij behoort tot de stam der Hopi-Indianen, zou ons raadselachtig gesprek plots volledig duidelijk worden,

tenminste als we zouden weten wat Benjamin Lee Whorf rond 1940 over de taal der Hopi's heeft verteld¹.

We zouden dan weten dat we een slachtoffer geworden zijn van de *linguïstische relativiteit*.

In de grammatica van de Hopi-taal, beweert Whorf, wordt er geen belang gehecht aan de opeenvolging in tijd. Het gevolg hiervan is dat er geen praesens, preteritum of futurum bestaat – alleen onze Westeuropese talen houden zich met zulk een futiele categorisatie bezig – en ook dat woorden als *snelheid* of *rap* er geen equivalenten hebben. Deze woorden worden vertaald door een werkwoord van beweging voorafgegaan door een woord dat 'intens' of 'zeer' betekent².

Whorf beweerde dat deze verschillen in de grammatica tussen twee talen voldoende waren om tot het besluit te komen dat de sprekers van deze talen tot totaal verschillende wereldbeelden konden komen, zo verschillend dat ze parallelle manieren van wetenschapsbeoefening tot gevolg zouden hebben. Daarom was de logica van Aristoteles, die voor een Westering zo vanzelfsprekend lijkt dat hij die alleen zien kan als een universele logica, slechts mogelijk omdat Aristoteles Grieks sprak. Een Nootka of een Shawnee zou nooit het systeem van Aristoteles bedenken, sterker nog hij zou het niet eens *kunnen* bedenken niet omdat hij tot een kultuur behoort die op een andere trap van ontwikkeling staat, maar omdat zijn taal een niet weg te cijferen hinderpaal zou vormen³.

Whorf ziet het zo dat de mensheid naast elkaar bestaande taalsystemen heeft opgebouwd die sterk de vorm van het waarnemen en de manieren van kennen beïnvloeden. In elke taalsfeer worden de ervaringen op een andere manier georganiseerd⁴, en bepaalt de taal de vorm van de kultuur. De structuur van de taal bepaalt dus veel van het psychische leven van het individu en brengt mee dat individu's die tot verschillende kultuursferen behoren, heel eenvoudige ervaringen hebben die ze met elkaar niet kunnen uitwisselen. De verschillende talen, namelijk, maken als het ware een keuze tussen een zeer groot aantal mogelijkheden. De mogelijkheid die

1. Benjamin L. Whorf, *Science and Linguistics*, Technology Review (M.I.T., 1940), opgenomen in John B. Carroll: *Language, Thought and Reality, Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (M.I.T. Press, 1962⁵), p. 218. De Hopi-Indianen leven in Arizona, in het zuidwesten van de U.S.A.

2. B. L. Whorf, *Ibid.*, p. 217. Prof. De Smet wees me op een belangwekkende kritische discussie van Whorfs artikels over dit punt die te vinden is in Helmut Gipper, *Bausteine zur Sprachinhaltforschung* (Düsseldorf, 1963), pp. 317-347.

3. B. L. Whorf, *Languages and Logic*, Technology Review (M.I.T., 1940), opgenomen in John B. Carroll (ed.), *Ibid.*, p. 237.

4. John B. Carroll, *The Study of Language* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1966⁶), p. 43.

in taal A gerealiseerd wordt, maakt de sprekers van taal A als het ware blind voor de andere mogelijkheden. Tussen ons benaderen van de wereld én de wereld staat de taal als een soort filter die de indrukken die we van de buitenwereld opdoen, reeds volledig onbewust en dus ongemerkt heeft beïnvloed voor we ze bewust waarnemen.

Deze voorstelling van zaken door Whorf was natuurlijk niet nieuw. Whorf werkte hiermee alleen maar een van de ideeën van zijn leermeester Sapir verder uit. En ook Sapir is zeker niet de eerste om deze vorm van wat men relativiteit genoemd heeft, te hebben geformuleerd. Hij was bekend met de geschriften van Von Humboldt en wij weten dat reeds bij deze briljante geleerde de overtuiging bestond dat de taal het wereldbeeld bepaalde⁵.

De vier artikels echter die Whorf schreef tussen 1939 en 1941 voor *The Technology Review*, gaven deze ideeën pas een ruime verspreiding in de U.S.A. De ideeën die er werden in uitgedrukt werden losjes de hypotese van Whorf genoemd⁶. In 1949 – na Whorfs dood – werden deze artikels door het leger uitgegeven als *Four articles on metalinguistics*⁷. De uitgave was bedoeld als informatie voor legerofficieren die overzee dienst hadden. Ze wekte echter de belangstelling van talrijke wetenschapsmensen zodat de eerste uitgave vlug was uitgedeeld buiten het leger. Men publiceerde in 1952 deze artikels opnieuw en voegde er een vijfde aan toe. De publicatie heette dan *Collected Papers on Metalinguistics*.

De discussie die los kwam, werd in hoofdzaak gevoerd door linguïsten, antropologen en psychologen.

Dank zij de hypotese van Whorf werd de linguïst die talen van onbekende Indianenstammen beschreef, een zeer belangrijk man. Tot dan toe kon het beschrijven van de vreemdsoortige talen

5. Roger Langham Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity* (Mouton, Den Haag, 1967). Terloops willen we erop wijzen dat wij in dit artikel alleen zullen handelen over de invloed van deze ideeën in de Verenigde Staten. Voor een zeer leesbare inleiding tot de Duitse Neo-Humboldtianen verwijzen we naar Robert L. Miller, *The Linguistic Relativity Principle and Humboldtian Ethnolinguistics* (Mouton, Den Haag, 1968).

Voor andere motiveringen die kunnen hebben voorgezeten zowel bij Sapir als bij Whorf om de relativiteit aan te nemen, én om de Indo-germaanse talen als irrationeler te zien dan Indianentalen, zie Keith Percival, *A Reconsideration of Whorf's hypothesis* (Anthropological Linguistics Vol. 8 No. 8 nov. 1966), pp. 1-12.

6. A. Richard Diebold, Jr., *A Survey of Psycholinguistic Research 1954-1964*, in C. E. Osgood and T. Sebeok (eds.) *Psycholinguistics* (Indiana University Press 1965²), p. 261.

7. B. L. Whorf, *Four articles on metalinguistics* (Washington, D.C.: Foreign Services Institute, Department of State, 1949). Deze artikels werden later ook opgenomen in Carroll (ed.), *Language, Thought and Reality* (M.I.T. Press, 1956). Voor een uitvoerige bibliografische geschiedenis zie George L. Tragers bespreking van J. Carroll (ed.), *Language Thought and Reality in Language*, Vol. 33, nr. 3, 1957, pp. 422-423.

van de wereld door een buitenstaander wellicht alleen als een hobby worden gezien. Nu echter leek het erop dat men door het beschrijven van vreemde talen op het spoor kwam van niet gekende dimensies van de menselijke geest. Deze aspecten van de intellectuele capaciteiten van het menselijk ras konden slechts ontdekt worden langs het opsporen en beschrijven van talen. Daar nu door de opmars van de gelijkschakelende Westerse beschaving talrijke talen in het gedrang kwamen en dreigden uit te sterven, moesten de linguïsten in hun belangrijke taak wel haast maken. Hun ontdekkingen zouden daarbij inspirerend kunnen werken voor wetenschapsmensen van andere disciplines, zoals logici of matematici⁸.

De hypothese sprak zich echter niet alleen over taal uit, ze sprak zich ook uit over de vorm die een cultuur aannam. Om nu taal en cultuur in verband te kunnen brengen, moest men ook over beschrijvingen van culturen beschikken. Later zou men dan op een bepaald aspect van een taal kunnen wijzen en meteen een karakteristiek van de corresponderende cultuur kunnen voorspellen. Whorf zelf had er op gewezen dat de Hopi zeer veel tijd nam om iets voor te bereiden. Elke actie werd voorafgegaan door nauwkeurige en uitgebreide preparatieven, en deze preparatieven werden telkens opnieuw voor iedere actie afzonderlijk uitgevoerd, de eigenlijke actie zelf scheen hen relatief minder te interesseren. Nu wees Whorf erop dat het belang dat de Hopi's hechten aan het maken van preparatieven weer verwijst naar hun taal, waar er zulk een grote nadruk valt op het *persistence* en de constante, insistente herhaling. Zij zien het zo dat alles wat herhaald wordt, meer kracht krijgt. Kracht is het resultaat van accumulatie en dit inzicht hebben de Hopi aan hun taal te danken⁹.

Dergelijke beweringen wekten natuurlijk de belangstelling van antropologen en filosofen.

Tenslotte zei de hypothese iets over de manier waarop wij de wereld waarnemen en er ons een beeld van vormen en hiermee bevond men zich op het gebied van de psychologen, want zij waren reeds eerder gestuit op het feit dat taal en waarneming elkaar konden beïnvloeden. In dit verband moeten we zeker verwijzen naar een onderzoek dat L. Carmichael, H. P. Hogan en A. A. Walter rond 1930 ondernomen hadden, en waaruit bleek dat wanneer men aan proefpersonen abstracte figuren toonde en men

8. B. L. Whorf, *Languages and Logic*, in Carroll (ed.), *Ibid.*, p. 245.

9. B. L. Whorf, *The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language*, in Carroll (ed.), *Ibid.*, pp. 148-152; en *Thinking in Primitive Communities*, in Carroll (ed.), *Ibid.*, pp. 72-73. Voor een discussie van dit punt zie Hoijer (ed.), *Language in Culture* (Un. of Chicago Press, 1967⁶), pp. 226-227.

deze liet voorafgaan door een woord, de proefpersonen, wanneer ze later gevraagd werden om deze figuren te tekenen, opvallend dikwijls niet in staat waren om de figuren correct na te tekenen, en dat de vervorming telkens in verband was te brengen met het gebruikte woord. Zo toonde men twee cirkels verbonden met een streepje en gebruikte men het woord: bril. De proefpersonen maakten van het streepje zeer dikwijls een gebogen lijntje, zodat de figuur veel duidelijker een bril werd, een enkele keer werden er zelfs twee beentjes bij getekend¹⁰.

Uit al deze voorbeelden blijkt duidelijk dat de ideeën van Whorf of aansloten bij vragen die men zich op dat ogenblik stelde, of nieuwe inzichten schenen te leveren voor sommige disciplines. Het bewijsmateriaal dat was aangevoerd, beperkte zich echter nog te veel tot losstaande gevallen zodat men de nood gevoelde om al de verspreide bewijsstukken bij elkaar te brengen in de hoop dat men dan een klaarder beeld van de toestand krijgen zou. Dat gebeurde rond 1953.

We willen hier wijzen op een conferentie die gehouden werd in 1953 te Chicago en waar wetenschapsmensen uit verschillende disciplines samenkwamen om elk vanuit hun perspectief het probleem te belichten¹¹. In de zomer van datzelfde jaar werd op de campus van de universiteit van Indiana een seminarie ingericht over psycholinguïstiek en ook daar kwam dit onderwerp ruim aan bod¹². Dit zijn slechts twee voorbeelden van een reeks die makkelijk aan te vullen is¹³.

Beide geciteerde discussies zijn wel erg verschillend. De conferentie van Chicago blijft zeer theoretisch, deze te Bloomington heeft het vooral op verdere mogelijke onderzoekingen gemunt. In Chicago blijkt hoe moeilijk een discussie verlopen kan, wanneer een aantal specialisten van verschillende disciplines zich om dezelfde tafel scharen. Er wordt veel interessants gezegd, maar ondanks alles houdt men van de lectuur van de lezingen en de daarbij aansluitende discussies een zeer onvoldane indruk over. De reden hiervan, lijkt me, is dat er te weinig pogingen gedaan worden om

10. L. Carmichael, H. P. Hogan, en A. A. Walter, *An Experimental Study of the Effect of Language on the Reproduction of Visually Perceived Form*, Journal of Experimental Psychology, Vol. LV, 1932, pp. 73-86.

11. De lezingen en discussies van deze conferentie werden gebundeld in H. Hoijer (ed.), *Language in Culture, Conference on the Interrelations of Language and other Aspects of Culture* (Un. of Chicago Press, 1967°).

12. Ch. Osgood en T. Sebeok (eds.), *Psycholinguistics, A Survey of Theory and Research Problems* (Indiana University Press, 1965²), p. 192 en volgende.

13. Zie onder meer: A. L. Kroeber (ed.), *Anthropology Today* (Chicago, 1953), en C. Levi-Strauss, et. al., *Results of the Conference of Anthropologists and Linguists* (Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics, Memoir 8, 1953).

tot een syntese te komen, zodat men blijft met een vrij onoverzichtelijk geheel van meningen, intuïties, feiten en theorieën.

Ondanks deze verschillen verlopen de discussies toch volgens hetzelfde schema. Eerst en vooral vraagt men zich af wat Whorf eigenlijk werkelijk bedoelde. We hebben bij de aanvang van dit artikel de anecdote aangehaald over de fysicus die zijn model zou hebben opgebouwd aan de hand van de impliciete gegevens van zijn taal. Deze anecdote komt ook te Chicago ter sprake. Floyd Lounsbury merkt op dat Whorf van een verkeerde veronderstelling uitgaat als hij meent dat de af- of aanwezigheid van grammatische tijd een invloed zou hebben op de vorm van een eventuele fysica. Het kan, volgens hem, alleen afhangen van de aan- of afwezigheid van woorden voor tijdseenheden en woorden voor getallen zodat deze eenheden geteld kunnen worden. Daarop antwoordt Harry Hoijer dat Whorf niet zo naïef was om uit een verplichte grammatische categorie zulke verregaande conclusies te trekken. Als we Whorf goed lezen, heet het, dan merken we dat hij slechts besluiten trekt over de manier waarop we denken, uit de totaliteit van de categorieën die dwars door lexicaal, morfologisch en syntactisch materiaal snijden plus de afdruk (*impresses*) van deze op ander dan linguïstisch gedrag¹⁴.

Zo wordt aan iemand die de woorden van Whorf wil become-mentariëren verweten, dat hij de gedachte van Whorf zoniet vals dan toch zeer onvolledig weergeeft, uit hoofde van het feit dat men niet veronderstellen mag dat Whorf naïef was. Nochtans praat Lounsbury over een tekst die niet mis te verstaan is. Maar als men dat als argument zou aanvoeren, zou men als antwoord krijgen dat men citeert uit een artikel bestemd voor een publiek van leken en dat Whorf daar ongetwijfeld overdreven heeft om de leek een beetje te overbluffen met het geweldige belang dat de taalstudie hebben zou.

Dit argument geeft dus toe dat de beweringen van Whorf in een zuiver wetenschappelijke context niet helemaal *au sérieux* te nemen zijn en dat zijn gedachte veel genuanceerder was. Er blijkt nochtans voldoende uit hoeveel men over wat Whorf dan eigenlijk precies dacht, speculeren kan.

De conferentie te Chicago heeft op dit punt zeker geen bevredigend antwoord kunnen geven, want later zijn er nog verscheidene andere pogingen gevolgd om de ideeën van Whorf te systematiseren. De laatste noteerden we in 1960¹⁵.

14. Hoijer (ed.), *Ibid.*, p. 128-129.

15. We wensen te verwijzen naar de volgende artikels: Max Black, *Linguistic Relativity: The Views of Benjamin Lee Whorf*, *Philosophical Review*, LXVII April, 1959, pp. 228-238; George L. Trager, *The Systematization of the Whorf Hypothe-*

We hebben bij het antwoord van Harry Hoijer nog een ander belangrijk gespreksthema aangetroffen. We kunnen inderdaad afzien van wat Whorf eigenlijk dacht en ons toch afvragen wat het probleem op zichzelf allemaal impliceert. Hoijer heeft aangevoerd dat men pas uit een totaliteit besluiten trekken kan. Het is duidelijk dat men op dat ogenblik noch over een volledige taalbeschrijving noch over een volledige beschrijving van een cultuur beschikt. Men zou daaruit kunnen besluiten dat men zijn oordeel opschorten moet. Maar dan stuit men op het feit dat de antropologisch gerichte linguïsten aan de gedachte van de relativiteit niet meer twifelen. Dat blijkt bv. duidelijk uit een artikel van George Trager uit 1959. Hij eist een volledige systematische beschrijving van culturen vooraleer men zou kunnen overgaan tot de werkelijke studie van het probleem. Niettemin kan hij niet nalaten te besluiten dat wanneer dat stadium van het onderzoek bereikt zou zijn, het zeker zou blijken dat Sapir en Whorf de zaken juist hebben voorgesteld¹⁶.

We kunnen de gedachtegang die frequent bij de verdedigers van Whorf voorkomt als volgt samenvatten: de toestand van de wetenschap bemoeilijkt een gesprek over de hypothese van Whorf, omdat we bv. nog te weinig weten over de semantiek, nochtans kunnen we de hypothese nu wel reeds aanvaarden, het bewijsmateriaal zullen we later wel zonder moeite vinden.

Men kan de vraag stellen waarom het precies vooral de antropologisch gerichte linguïsten zijn die zo gunstig tegenover de hypothese staan. Een van de redenen is dat zij in de praktijk ervaren hebben hoezeer talen uit elkaar kunnen liggen. Een fundamentele stelling bij Whorf is dat er in de taalcode delen zijn die onvertaalbaar zijn in een andere taalcode. De antropologen zijn geneigd om deze stelling zonder veel discussie te aanvaarden. Ook de stelling dat men uit bestaande verschillen tussen talen besluiten moet dat er verschillen zijn tussen het cognitief systeem van een individu dat taal A spreekt en het cognitief systeem van een individu dat taal B spreekt¹⁷ lijkt voor hen aanvaardbaar omdat ook

sis, *Anthropological Linguistics*, Vol. I, 1959, pp. 31-35; Joshua A. Fishman, *A Systematization of the Whorfian Hypothesis*, *Behavioral Science* V October 1960, pp. 323-339, ook opgenomen in A. Smith (ed.), *Communication and Culture*, (Holt, Rinehart and Winston, New York, 1966) pp. 505-516.

De beste systematische discussie van Whorfs ideeën staat nochtans te lezen in Helmut Gipper, *Ibid.*, in het hoofdstuk *Sprachauffassung und Thesen Benjamin Lee Whorfs auf Grund seiner wichtigsten Arbeiten unter Berücksichtigung der Wissenschaftlichen Kritik und der dabei Auftauchenden Probleme* pp. 297-366.

16. G. Trager, *The Systematization of the Whorf Hypothesis*, *Anthropological Linguistics*, Vol. I 1959, pp. 31-35.

17. In Osgood en Sebeok (eds.) *Ibid.*, p. 193 wordt cognitie op de volgende manier bepaald: „By cognition we will mean those representational processes in

zij aan den lijve hebben ondervonden hoe verschillend die individuen kunnen zijn, daar voor de antropologen taal A vooral gezien wordt als een westeuropese taal en taal B als een Indianentaal.

Hier staan we opnieuw voor een andere moeilijkheid. Men spreekt zeer veel over taal en cultuur, men beweert zelfs dat de structuur – een woord dat men nogal losjes gebruikt – van de taal (die zelf onderdeel van de cultuur is¹⁸) alle vormen van die cultuur in mindere of meerdere mate zou bepalen. Men spreekt over verschillende culturen en verschillende talen, en men contrasteert een Westerse cultuur¹⁹ – en die behelst voor Whorf bv. zowel de logica van Aristoteles als de fysica van Einstein – met de cultuur van een Indianenstam. Maar aan zulke tegenstellingen houdt men zich niet want men speculeert ook over verschillen die bestaan binnen het kader van die Westerse cultuur²⁰, zodat ik tijdens de Linguïstische zomerkursus te Kiel (1968) professor Polomé een blanke Amerikaanse cultuur heb weten plaatsen tegenover een Europese. Er zijn nog andere vragen waarop geen duidelijk antwoord komt zoals bijvoorbeeld of alle verschillen wel relevant zijn²¹.

Het is duidelijk dat men over al deze vragen niet zoveel zinnigs zou te zeggen hebben zolang men er niet in slaagde om de ideeën van Whorf zodanig te formuleren dat ze konden herleid worden tot testbare properties.

Zoals we reeds zegden is het congres te Chicago op dit laatste vlak niet zeer vruchtbaar geweest. In die richting heeft het semi-

language users whereby certain stimulus patterns (signs) come to stand for other stimulus patterns (significates). Cognitive processes will be functioning in such total activities as perceptual organization, recognition, retention, thinking, concept formation and pattern solving."

Op p. 194 worden volgende voorbeelden van *systems of cognition* gegeven: „Ways of perceiving, meanings, associations and so forth."

18. Trager wees erop dat één van de verdiensten van Whorf was dat hij voor goed de taal in de ruimere context van de cultuur had geplaatst (zie de reeds geciteerde bespreking van J. Carroll (ed.) *Ibid.*, in *Language* Vol. 33 n° 3, 1957, p. 423.)

19. Whorf contrasteerde *Standard Average European Languages* met de talen van Amerika of het Verre Oosten. Zie Carroll (ed.), *Ibid.*, p. 138, p. 147; Roger Brown, *Words and Things* (The Free Press, New York, 1967) p. 233; en Georges Mounin, *Les Problèmes Théoriques de la Traduction*, (Gallimard, Parijs, 1963) p. 215 en volgende.

20. E. S. Glenn ging van zulk een veronderstelling uit in zijn artikel *Semantic Difficulties in International Communications*, ETC., *Journal of General Semantics*, Vol. 11, 1954, pp. 163-180.

21. Roger Brown, *Ibid.*, p. 259. Joshua Fishman, *Ibid.*, p. 514 zegt in dit verband: „It seems to be important that we realize that Whorf never proposed that *all* aspects of grammatical structure must inevitably have direct cognitive effects. Thus, to begin with, we are forced with the task of locating those few grammatical features which might have definable but unconscious functional correlates in our unguarded behavior."

narie gewijd aan de hypotese van Whorf onder leiding van Donald Walker, James Jenkins en Thomas Sebeok te Bloomington, Indiana veel nuttiger resultaten gehad²².

Zowel te Chicago als te Indiana kwamen de onderzoekingen over de kleurtermen ter sprake waarmee Eric Lenneberg toen bezig was. Het probleem zelf was reeds lang bekend: men had geconstateerd dat men de namen voor kleuren niet zo maar kan vertalen omdat er geen eenduidige relaties bestaan tussen de verschillende namen in de verschillende talen. In het Japans²³ en in het Iakuti²⁴ bv. is er één woord voor wat wij groen en blauw noemen.

Lenneberg en zijn leermeester Roger Brown meenden dat dit een zeer interessant gebied was om materiaal te verzamelen voor de hypotese. Men staat hier inderdaad voor een fysisch gegeven dat meetbaar is (de lichtgolven van het kleurenspectrum) en dat daarbij volledig continu is. De taal nu, aan de hand van de kleurnamen, behandelt dit als een opeenvolging van discontinuë eenheden. We hebben hier dus te doen met een duidelijk geval van organisatie van de omwereld door de taal. Het wordt natuurlijk zeer interessant wanneer we merken dat de eenheden die we in taal A aantreffen niets absoluuts hebben daar we weten dat in taal B er eenheden voorkomen die verschillend zijn in aantal én die andere gebieden van het spectrum beslaan.

Maar er is nog een ander belangrijk aspect aan dit probleem: het laat ons toe om aan een vicieuze cirkel te ontsnappen die zoveel argumentaties over de hypotese zwak maakt. De redenering die men zeer veel aantreft is de volgende: taal A verwijst naar een feitelijke situatie met een aantal vormen, taal B gebruikt andere vormen. Deze twee reeksen vormen vertonen onderling verschillen omdat bv. taal A een naamwoord gebruikt terwijl taal B een werkwoord gebruikt, of omdat taal A twee woorden nodig heeft waar taal B er slechts één gebruikt. Uit deze verschillen – die dus alleen op het vlak van de code bestaan – trekt men de conclusie dat de mensen die taal A spreken de wereld anders zien dan de mensen die taal B spreken. Waar men eigenlijk mee bezig is geweest, zijn problemen van vertaling, de conclusie echter doet onmiddellijk een zeer grote stap naar het gebied van de cognitie. Daarbij maakt men nog de volgende bedenking: gezien de wereld-

22. Zie het hoofdstuk *Language, Cognition, and Culture* in Osgood en Sebeok (eds.), *Ibid.*, pp. 192-203.

23. H. Robins, *General Linguistics*, (Longmans, London, 1967), p. 72.

24. V. R. Seroshevskii, *Iakuti* (Royal Geographical Society, St. Petersburg, 1896), geciteerd in R. Brown and E. Lenneberg: *A Study in Language and Cognition*, *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 49, July 1954, p. 458.

beelden verschillen, worden de feiten ook anders in de taal beschreven. Bewijs: kijk maar naar de vormen in taal A en taal B²⁵.

Aan dit probleem ontsnappen we met onderzoekingen op het gebied van de taal der sensorïele ervaringen waarvan de kleurtermen een onderdeel zijn. Het is reeds voldoende om de kleurtermen en hun verhouding tot het spectrum te bestuderen binnen één taal om tot resultaten te komen. Dezelfde proeven kunnen dan herhaald worden bij andere culturen en de uitslagen van de experimenten kunnen werkelijk vergeleken worden.

Proeven werden dan uitgevoerd met Engelssprekende en met Zuñisprekende proefpersonen door Brown, Roberts en Lenneberg²⁶. Ze lieten proefpersonen kleuren benoemen en kleuren herkennen. Hieruit bleek dat voor de Engelssprekende proefpersonen de acht kleuren van de normale woordenschat (rood, oranje, geel, groen, blauw, purper, roze en bruin)²⁷ gebieden bestrijken van het spectrum die niet scherp afgelijnd zijn.

Wel zijn er in het spectrum gebieden die door iedereen als dezelfde kleur worden herkend en waar we zien dat de maatschappelijke norm die hierbij speelt, sterk is. Daarnaast zijn er regionen waar de proefpersonen uiteenlopende meningen hebben. Daarbij worden deze regionen niet met één woord maar met een woordgroep aangeduid. Met andere woorden: er zijn stimuli die makkelijk en andere die moeilijk door de elementen van de code te vatten zijn. Brown en Lenneberg noemden dit graden van *codability*.

Wanneer de proeven herhaald werden met proefpersonen uit een andere cultuur vond men in verband met de *codabiliteit* dezelfde resultaten, alleen waren de gebieden die binnen de code vielen verschillend. Men constateerde ook dat de *codabiliteit* zich makkelijk laat meten: een hoge graad van *codabiliteit* weerspie-

25. Dit punt wordt uitvoerig besproken in G. Mounin, *Ibid.*, p. 264-265. Zie ook: Eric Lenneberg: *Cognition in Ethnolinguistics*, Language, Vol. 29, 1953, pp. 463-471.

26. Voor uitvoerige beschrijvingen van de experimenten zie: R. Brown en E. Lenneberg, *A Study in Language and Cognition*, Journal of Abnormal and Social Psychology, Vol. 49, 1954, pp. 454-62 (opgenomen in Saporta (ed.), *Psycholinguistics. A Book of Readings* (New York, 1961), pp. 480-492), en E. Lenneberg en J. Roberts, *The Languages of Experience* (Indiana U.P., 1956), de inleiding vindt men ook in Saporta, (ed.) *Ibid.*, pp. 493-502. Een goede samenvatting van het probleem - al wordt er over het onderzoek van Lenneberg en Roberts niets gezegd - staat te lezen in R. Brown, *Words and Things*, vooral het hoofdstuk *Linguistic Relativity and Determinism*, pp. 229-263 is hier belangrijk.

27. In Carroll, *The Study of Language*, p. 44 vinden we op dit punt reeds een afwijking. Het kan de lezer inderdaad verbazen dat bij Brown (in *Words and Things*, p. 239) de kleur roze (*pink*) tussen purper (*purple*) en bruin (*brown*) wordt geplaatst. Bij Carroll vinden we de volgende lijst van kleuren die normaal voorkomen: „Red, orange, yellow, green, blue and violet.” Volgens Carroll hebben de kleurtermen trouwens weinig met *Weltanschauung* te maken.

gelt zich in een korte response – waarmee we hier bedoelen de lengte in lettergrepen of in fonemen van de gebruikte taaluiting – én in een korte reactietijd – waarmee we bedoelen dat de proefpersonen zeer vlug en zonder aarzeling antwoorden²⁸.

Het onderzoek gaat dus na over welke stimuli we makkelijk in een bepaalde taal kunnen praten en constateert dat we in alle talen niet met even veel gemak over dezelfde dingen praten kunnen. Wanneer een Iakuti bv. over het gebied van het spectrum moet praten dat in het Engels *blauw* is, dan moet hij zijn toevlucht zoeken tot omschrijvingen. Dit fenomeen beperkt zich natuurlijk niet tot de kleuren en kan met talrijke voorbeelden worden geïllustreerd²⁹.

Welke belangrijke argumenten doen deze beschouwingen ons nu aan de hand in verband met de hypothese van Whorf? Het enige werkelijke verschil tussen talen slaat dus op het gemak van mededeling. Hockett had reeds in Chicago erop gewezen dat dit het enige was dat de verdedigers van Whorf hadden kunnen aantonen – vóór dat deze proeven dus werden gepubliceerd³⁰.

De verschillen in de code wijzen er nochtans niet op dat er verschil in perceptie zou bestaan. Men heeft niet kunnen bewijzen dat de spreker van taal A een kleur niet zou kunnen onderscheiden die een spreker van taal B wel kan onderscheiden. De enige conclusie die men heeft kunnen maken, en dat zou men niet eens een wetenschappelijke conclusie mogen noemen, is dat iemand die Engels spreekt zijn omgeving onbewust wellicht ontleed met behulp van de acht termen die verwijzen naar een vrij toevallige verdeling van het spectrum.

Niets echter sluit uit dat de zintuigen informatie doorgeven aan het cognitief systeem en dat er van daar uit een gebrekkige vertaling gebeurt omdat de elementen van de taal een gemakkelijke mededeling niet toelaten. Daar we geen argument hebben om zulk een redenering te verwerpen, hebben deze proeven ons nog geen doorslaggevende bewijzen voor de relativiteit opgeleverd.

28. E. Lenneberg, *Biological Foundations of Language* (New York, Wiley & Sons, London, Sidney, 1967), p. 351: „Codability is essentially a measure of how well people agree in giving a name to a stimulus”.

29. Zie hierover Joshua Fishman, *Ibid.* Op p. 506 in A. Smith (ed.), *Op. cit.*, somt Fishman de voorbeelden op die telkens opnieuw terugkomen in de literatuur:

- 1) De Engelse woorden voor piloot, vliegtuig en vlieg worden met één woord in Hopi aangeduid.
- 2) De Eskimo beschikt over een ganse reeks woorden om over sneeuw te spreken, het Azteeks heeft slechts één woord voor de begrippen koud, ijs en sneeuw.
- 3) Het Engels heeft één woord voor water, het Hopi twee.
- 4) Het Engels heeft een „generic” woord voor paard, in het Arabisch ontbreekt het, enz.

30. Hoijer (ed.), *Op. cit.*, p. 127.

Het uitblijven van overtuigender argumenten dan degene die tot nu toe waren aangevoerd, deed langzamerhand de stemming ten opzichte van de hypotese omslaan. Er manifesteert zich een twijfel die steeds maar in kracht toeneemt. De antropologen zoals Dell Hymes en Harry Hoijer blijven de hypotese wel verdedigen en brengen ook wel materiaal aan dat ze ontleen aan hun studies van de Indianenkulturen, maar dat materiaal blijft toch sterk op anecdotisch vlak en bekeert geen enkele twijfelaar³¹.

Daarbij zijn er ook antropologen die menen dat de beweringen van Whorf door hun onderzoeken in grote mate worden tegengesproken. Een belangrijk artikel in dit verband verscheen in het tijdschrift *Anthropological Linguistics*. De auteur Stanley Diamond was werkzaam geweest in Nigerië en had daar een volksstam bestudeerd die een zeer interessant wereldbeeld had opgebouwd. De windstreken zuid en noord worden er namelijk als een hoogteverschil gezien. Men gaat zuidwaarts naar boven en noordwaarts naar beneden. Ook wanneer men in noordelijke richting een berg beklimt, wordt dit in de taal gerapporteerd als naar beneden gaan. Hetzelfde gebeurt als een pijl in noordelijke richting wordt afgeschoten en hij naar beneden opstijgt. Nochtans, en dit ligt voor de hand, is men zich van het geografisch op en neer in deze gevallen zeer goed bewust en kan men dus wel zeggen: ik ga benedenwaarts naar boven. Om deze feiten te evalueren moeten we ons eerst nog afvragen hoe het komt dat dit volk, de Anaguta's, de wereld zich als een hellend vlak met windrichting zuid als top voorstellen. Dit linguïstische feit is in overeenstemming met ervaringen uit de realiteit: de Anaguta's leven op een plateau dat in het zuiden hoger is dan in het noorden. Alle rivieren beklemtonen daarbij deze cosmografie daar hun water ook van zuid naar noord stroomt. Het is dan ook moeilijk om uit te maken wat eerst kwam om tot de visie op de wereld aanleiding te geven: de taal of het landschap. Niettemin toont Stanley Diamond aan dat de moeilijkheden die in de code voorkomen, helemaal geen aanleiding zijn om tot verkeerde percepties te komen. Men moet hier inderdaad een verschil maken tussen perceptie en conceptie en dat blijkt uit het feit dat wanneer de Anaguta's een plat stuk weg afleggen (dat op het vlak van de perceptie als vlak wordt gezien) in noordelijke richting, ze beweren dat ze minder moe zijn dan

31. Voor een goede bespreking van het „wereldbeeld” van de Navaho en de weerspiegeling ervan in de taal zoals die door Hoijer worden voorgesteld (onder meer in Harry Hoijer (ed.), *Op. cit.*, pp. 100-103) zie J. Carroll, *Linguistic Relativity, Contrastive Linguistics and Language Learning*, IRAL, Vol. 1, 1, 1963, pp. 9-11.

wanneer ze deze weg in zuidelijke richting lopen (en dit is het gevolg van hun conceptie)³².

Stanley Diamonds artikel wijst er dus op dat wanneer er enige invloed van de taal op de cognitie bestaat, deze invloed zeer beperkt is en helemaal niet van de dramatische aard die Whorf aangegeven heeft.

Rond 1960 dan komen deze opvattingen van Whorf onder een ander daglicht te staan. De intellectuele sfeer verandert zodat men er zich nu des te meer bewust van wordt hoezeer de uitspraken van Whorf pasten in een tijd waar de vorsers die bedrijvig waren in disciplines die betrokken zijn bij de antropologie, alleen oog hadden voor de verschillen, en zich weinig afvroegen hoeveel overeenkomst er ondanks alles toch nog was. Nu echter begon men weer meer rekening te houden met die overeenkomsten. Belangrijk in dit verband is de evolutie van de opvattingen van John Carroll.

Aanvankelijk was Carroll een Whorfiaan. Het lot had hem als het ware daartoe bestemd. Inderdaad, als student was hij een vertrouweling van de veel oudere Whorf geweest. Later werd aan Carroll gevraagd om te zorgen voor de bundeling van de voornaamste artikels van Whorf. Als gevolg van het seminarie over taal en cognitie te Bloomington, Indiana, werd hij, tezamen met Casagrande, belast met de leiding van het *Southwestern Project in Comparative Psycholinguistics*. De bedoeling was om de stellingen van de Whorfianen zeer nauwkeurig na te gaan. Hiervoor werden allerlei tests uitgevoerd zowel met Navaho als met Hopi-Indianen.

32. S. Diamond, *Anaguta Cosmography: the Linguistics and Behavioral Implications*, Anthropological Linguistics, Vol. 12, No. 2, 1960, pp. 31-38. Zijn besluit formuleert hij als volgt: „1. Reality perceptions are not subject to distortions by cosmographic or similar cultural perceptions. 2. Reality perceptions are not subject to distortion by linguistic incongruities, correlatively, the absence of a term does not correspond to the lack of the perceptions for which it would ordinarily be assumed to stand. 3. The psychosomatic response to cultural conceptions is largely irrelevant to reality perceptions, that is, it can coexist with them without mutual distortion. Such responses are, however, easily inhibited by contradictory, direct experiences. In such cases, it should be emphasized, the cultural conception remains unchanged, it is the psychosomatic reaction that dissolves.” Ook bij Whorf zijn er wel passages te vinden waar er wordt toegegeven dat de mens ervaringen heeft die niet door de taal gekleurd worden. Whorf maakt een onderscheid tussen *apprehension* van de ruimte bv. tegenover *conceptualization* van de ruimte. Het eerste zou niet worden beïnvloed door de taal (het kind heeft reeds voorstellingen van wat de ruimte is vóór het spreken kan – zoals op het ogenblik dat Whorf schreef Piaget reeds had aangetoond – en deze voorstellingen zouden voor ieder menskind gelijk zijn.) *Conceptualization* zou helemaal door de taal worden beïnvloed en hier zouden pas de grote verschillen en dus de relativiteit verschijnen. (Voor discussie van deze punten zie F. Fearing, *An Examination of the Conceptions of Benjamin Whorf in the Light of Theories of Perception and Cognition*, in Hoijer (ed.), *Ibid.*, pp. 51-52.)

Carroll en Casagrande voerden met de Navaho-Indianen de volgende belangrijke test uit :

De stelling was dat de Navaho-Indianen bij het klasseren van objecten een voorkeur zouden moeten aan de dag leggen voor de vorm eerder dan voor de kleur of de grootte omdat een verplichte grammaticale categorie van het werkwoord dit ook doet. Daarom lieten ze een groep Navaho-kinderen en een equivalente groep kinderen uit Boston een reeks voorwerpen klasseren. Bij zeer jonge Navaho-kinderen constateerden ze dat deze inderdaad beduidend meer op de vorm afgingen. Wanneer ze echter de proef herhaalden met oudere kinderen, constateerden ze dat de kinderen uit Boston zich op dezelfde manier door de vorm en de kleur lieten leiden als Navaho-kinderen van die leeftijd. Ze vermoedden dat dit te wijten was aan het soort speelgoed dat de kinderen uit Boston ondertussen hadden gebruikt³³.

Dergelijke proeven bewijzen dat er een zekere invloed van de taal op de ervaring kan bestaan bij het jonge kind. Maar ze bewijzen ook dat zulk een invloed helemaal niet determinerend is en door latere ervaringen kan worden tegengegaan.

In 1963 heeft Carroll dan zijn standpunt in verband met de linguïstische relativiteit als volgt uitgedrukt: „In de mate dat talen verschillen in de manier waarop ze de objectieve werkelijkheid encoderen, hebben de taalgebruikers de neiging om de ervaringen op verschillende wijzen te onderscheiden in overeenstemming met de categorieën die hen hun verschillende talen aan de hand doen. Deze cognities zullen de neiging vertonen om zekere effecten te hebben op het gedrag.”³⁴

Het is natuurlijk onnodig om te wijzen op de zeer voorzichtige formulering. Verder zegt Carroll nochtans uitdrukkelijk dat de verschillen die tussen talen bestaan zeker niet van die aard zijn om tot een verschil in *Weltanschauung* te besluiten³⁵.

33. John B. Carroll en Joseph B. Casagrande, *The Function of Language Classification in Behavior*, in E. E. Maccoby, T. M. Newcomb, en E. L. Hartley, *Readings in Social Psychology* (1958), opgenomen in A. Smith (ed.), *Ibid.*, 489-504. Deze resultaten doen denken aan wat Roger Brown vond toen hij trachtte na te gaan of de woordsoorten (werkwoord, naamwoord) een semantische waarde hadden voor kinderen. Zie R. Brown, *Linguistic Determinism and the Part of Speech*, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. LV, 1957, pp. 1-5.

34. J. Carroll, *Linguistic Relativity, Contrastive Linguistics, and Language Learning in Behavior*, *IRAL*, Vol. I, 1, 1963, p. 12. „Insofar as languages differ in the ways they encode objective experience, language users tend to sort out and distinguish experiences differently according to the categories provided by their respective languages. These cognitions will tend to have certain effects on behavior.”

35. J. Carroll, *Ibid.*, p. 19. In zijn boek *Language and Thought* (Englewood Cliffs, N.J., 1964) p. 110 zegt Carroll: „To sum things up, the linguistic-relativity hypothesis has thus far received very little convincing support. Our best guess at present is that the effects of language structure will be found to be limited and localized.”

Tot besluit zullen we de stelling belichten die door Eric Lenneberg werd ingenomen in zijn recent werk : *The Biological Foundations of Language*. We hebben Lenneberg vermeld in verband met het onderzoek van de kleurtermen. Deze tests waren voor hem slechts een onderdeel in zijn streven om meer te weten te komen over de menselijke cognitie. Hij stelt zich de vraag of er cognitie mogelijk is zonder taal. En hiermee bevinden we ons opnieuw in de problematiek aangesneden door Whorf want deze had de taal bijna gezien als een instrument om kennis te vergaren.

In het hoofdstuk dat Lenneberg aan taal en cognitie³⁶ wijdt stelt hij uitdrukkelijk dat beide te scheiden zijn. De conceptvorming wordt bij een jong kind niet geholpen door het verwerven van taal. Als bewijs hiervoor voert hij aan dat hij bij dove kinderen op tweejarige leeftijd geen enkel spoor van onaangepastheid of van achterstand heeft kunnen constateren wanneer hij ze vergelijkt met sprekende leeftijdsgenoten. Zijn beschouwingen over het wezen van het woord zijn ook zeer belangrijk, want de hypotese van Whorf ging uit van een wel bepaalde conceptie van wat het woord was. Er werd van uitgegaan dat het woord iets statisch was en dat de taal beschikte over een lijst van deze statische eenheden en dat ervaringen die buiten deze lijst vielen, voor sprekers van deze taal niet bestonden. Bij Lenneberg verliest het woord dit statisch karakter. Aan de basis van het benoemen ligt het feit dat de menselijke geest gelijkaardigheden ziet in fysisch zeer verscheidene gebeurtenissen of objecten. Op die manier is het te verklaren dat we geen gesloten lijst kunnen geven van alle objecten die onder de term *huis* vallen. Elk nieuw object dat zich aan ons voordoet, en dat beantwoordt aan zekere criteria, kan als *tuis* worden aangeduid. Belangrijk voor de taal is dus dat de categorisatie die met het benoemen gepaard gaat, een creatief proces is eerder dan een arbitraire conventie³⁷.

Als we de twee voorgaande punten samennemen : cognitie zonder taal, en de creativiteit van de taalgebruiker, kunnen we daaruit logisch afleiden dat de mens aan de ene kant concepten vormt en die aan de andere kant in woorden weergeeft. Hij kan voortdurend nieuwe concepten vormen, maar hoeft daarom niet voortdurend nieuwe woorden te vormen. Het statische van de woorden is slechts een schijn, het aanvaarden van de creativiteit verwerpt de stelling dat voor de taalgebruiker niet zou bestaan wat niet in de taal voorhanden is.

Lenneberg behandelt in dit verband de experimenten met het

36. Eric Lenneberg, *Biological Foundations of Language*, pp. 329-367.

37. Lenneberg, *Ibid.*, p. 333.

benoemen van kleuren. Hij stelt die nu in een gans ander daglicht. Hij hecht minder belang aan het feit dat de verdeling van het spectrum niet gelijklopend is voor elke taal, maar drukt erop dat de mens in het algemeen vrij efficiënt naar kleuren kan refereren – ook naar deze die slechts een lage graad van codabiliteit hebben. De talen die tot nu toe werden onderzocht, hebben alle termen voor kleuren en de voornaamste afwijkingen tussen die termen kunnen worden teruggebracht tot een verschil in categorisatie: sommige talen verleggen de grenzen – maar die grenzen zijn voor geen enkele taal zeer duidelijk gegeven –, andere maken een onderscheid niet expliciet, maar uit deze verschillen kan men niet besluiten dat de semantiek van deze talen volledig onvergelijkbaar zou zijn.

Lenneberg is er zich ondertussen van bewust geworden dat de proeven met het benoemen van kleuren toch nogal wereldvreemd waren en te weinig rekening hielden met hun gebruik in de levende taal.

Het voorbeeld dat zowel een haarkleur, een koe als de kleur van de huid van een Indiaan in het Engels 'rood' kunnen worden genoemd, wijst erop dat de kleurtermen hoofdzakelijk in een context een betekenis hebben die weinig te maken heeft met een absolute waarde, zoals die in het laboratorium wordt getest. Het blijkt ook dat de bekomen resultaten in sterke mate afhangen van de manier waarop de test wordt geconcipteerd. Zo hebben Brown en Lenneberg in hun test ontdekt dat de codabiliteit de herkenning van een kleur in de hand werkte. Burnham en Clark³⁸ leidden een proef waaruit precies bleek dat de subjecten de niet met één term gecodeerde kleuren of m.a.w. de kleuren met een lage graad van codabiliteit makkelijk herkenden. Hieruit besluit Lenneberg nochtans niet dat dit tegengesteld resultaat zijn vroegere proeven ontkracht. Beide proeven waren gans anders opgevat.

Bij Lenneberg werd een bepaald soort rood met een bepaald soort groen gecontrasteerd. De kwaliteit van de kleuren verschilde hierin dat de ene soort een hoge graad van codabiliteit bezat en de andere een lage graad. De hoge graad van codabiliteit van een regioon van het spectrum was hier dus een hulp bij het herkennen. Bij Burnham en Clark kregen de subjecten echter een ganse reeks soorten van één kleur, dus reeksen blauwen en reeksen roden. Hier konden de subjecten moeilijk die kleuren uit elkaar houden die dicht bij de regioon met een hoge graad van codabiliteit lagen. De kleuren echter die tussen twee gebieden vielen, die dus noch het

38. R. W. Burnham en J. R. Clark, *A Test of Hue Memory*, Journal of Applied Psychology, Vol. 39, 1955, pp. 73-86.

een noch het ander waren, contrasteerden met een groep waarvan de leden bijna allemaal gelijk waren. Hier was dan de lage graad van codabiliteit een hulp.

Wat de beide bevindingen gemeen hebben is dat wat ze aantonen, slechts geldig is voor speciale gevallen. Het besluit is dan ook dat in welbepaalde gevallen de taal een hulpmiddel kan zijn bij het oplossen van problemen.

Tenslotte moet er nog op gewezen worden dat uit alle experimenten blijkt dat de moeilijkheden bij het herkennen van kleuren zich voordoen voor de gebieden van purper tot rood en van blauw tot groen. Dit werpt natuurlijk een belangrijk licht op onze geciteerde voorbeelden van eigenaardigheden bij het benoemen. Het wijst er eveneens op dat de semantische structuur van de taal de cognitieve structuratie kan beïnvloeden daar waar de fysiologische uitrusting de keuze tussen een aantal mogelijkheden toelaat.

Hiermee hebben we dan alle argumenten die Lenneberg er zullen toe brengen de linguïstische relativiteit te verwerpen :

1. Cognitie kan zich tot op een zekere graad ontwikkelen zonder dat er taal voor handen is, terwijl daarentegen taal zich alleen ontwikkelt wanneer het individu een zekere graad van rijpheid heeft bereikt. Meteen worden zowel aan taal als aan cognitie een eigen autonomie toegekend.
2. Het is duidelijk dat Whorf vooral getroffen werd door de statische aspecten van de woordenschat. Op dat vlak zijn er veel verbazende verschillen te constateren, maar Lenneberg wijst op het grote verschil dat er bestaat tussen de woorden zoals ze gedefiniëerd worden in een woordenboek en zoals ze dan werkelijk creatief gebruikt worden. De betekenissen zoals ze in het woordenboek voorkomen, zijn dus een slecht startpunt om iets te beweren over de cognitieve capaciteiten van de mens.

BESLUIT

Hiermee hebben we het einde bereikt van deze schets van de historiek van de controverse die in de Verenigde Staten op gang kwam naar aanleiding van de hypotese van Whorf. We hebben een punt bereikt waar deze hypotese verworpen wordt. We wensen ons echter even te bezinnen over de waarde van deze verwerping.

In het geval van Lenneberg zou men kunnen geneigd zijn om reserves te formuleren. De overwegingen van Lenneberg worden inderdaad geschraagd door een algemene theorie over het wezen van de taal en over het wezen van de cognitie die duidelijk past in de gedachtenwereld van Noam Chomsky. De punten van deze

theorie die hier belangrijk zijn, slaan op de rol van de universalia en het bestaan van de equivalenties. We hebben gezien dat bij de behandeling van het probleem van de kleuren vooral de nadruk werd gelegd op wat de talen op dit punt gemeen hebben, en dat wat de talen aan verschillen tellen als onbelangrijk wordt beschouwd. Daarom moeten we er hier aan herinneren dat in analyses die in de zin van Whorfs thesis verlopen, er bv. veel cognitieve betekenis wordt toegeschreven aan het taalkundig feit of een bepaalde taal een actie met een passief of een actief weergeeft, terwijl de transformationele grammatica tussen deze onderlinge verschillen op het semantisch vlak geen onderscheid maakt.

De vraag is dus of de huidige speculaties over de constanten die zich bij alle talen, ondanks hun uiterlijke verscheidenheid, voordoen³⁹, in dit verband slechts speculaties blijven of zich kunnen beroepen op concrete feiten. Het moet dan wel duidelijk zijn dat de argumenten die Lenneberg er toe aanzetten om de hypotese te verwerpen niet alleen op theoretische beschouwingen berusten, maar geschraagd worden door een reeks soliede experimenten, zodat het er wel naar uitziet dat het scepticisme waarop de stellingen van Whorf sedert zowat 1960 onthaald worden, in de eerstkomende jaren niet zal afnemen.

Wij hebben dan in de voorafgaande pagina's het debat beschreven dat gevolgd is nadat Whorf rond 1940 – dertig jaar geleden dus – zijn ideeën over taal, cultuur en cognitie had kenbaar gemaakt. Ook al is men nu geneigd om deze ideeën zelf te verwerpen, dan blijft het toch waar dat ze zeer veel geleerden hebben aangezet tot het ondernemen van allerlei interessante studies die onze kennis over taal en haar relatie tot ons denken aanzienlijk heeft verruimd. Een zeer interessant aspect van deze studies is zeker dat de controverse de waarde van het interdisciplinair onderzoek onbetwistbaar heeft aangetoond.

Als we de verschillende bijdragen bekijken, constateren we dat er van de kant van de antropologen nooit doorslaggevend materiaal gekomen is. Hun vondsten, die hun feitelijke waarde bewaren, zijn op het vlak van de mogelijke theoretische implicaties steeds vatbaar geweest voor discussie zodat de antropologen nooit buiten vage intuïties zijn geraakt. De psychologen daarentegen zijn steeds op zoek geweest naar nauwkeurig testbare beweringen. Zij konden slechts aan het werk wanneer de ideeën van Whorf op zulkdanige manier werden weergegeven dat ze een strategie zichtbaar maakten om bepaalde punten aan een gefundeerd onderzoek te onderwer-

39. „The pervasive similarities in the midst of all this diversity”, noemt George Miller het in het artikel *The Psycholinguists* (opgenomen in Sebeok en Osgood, eds., *Ibid.*, p. 300).

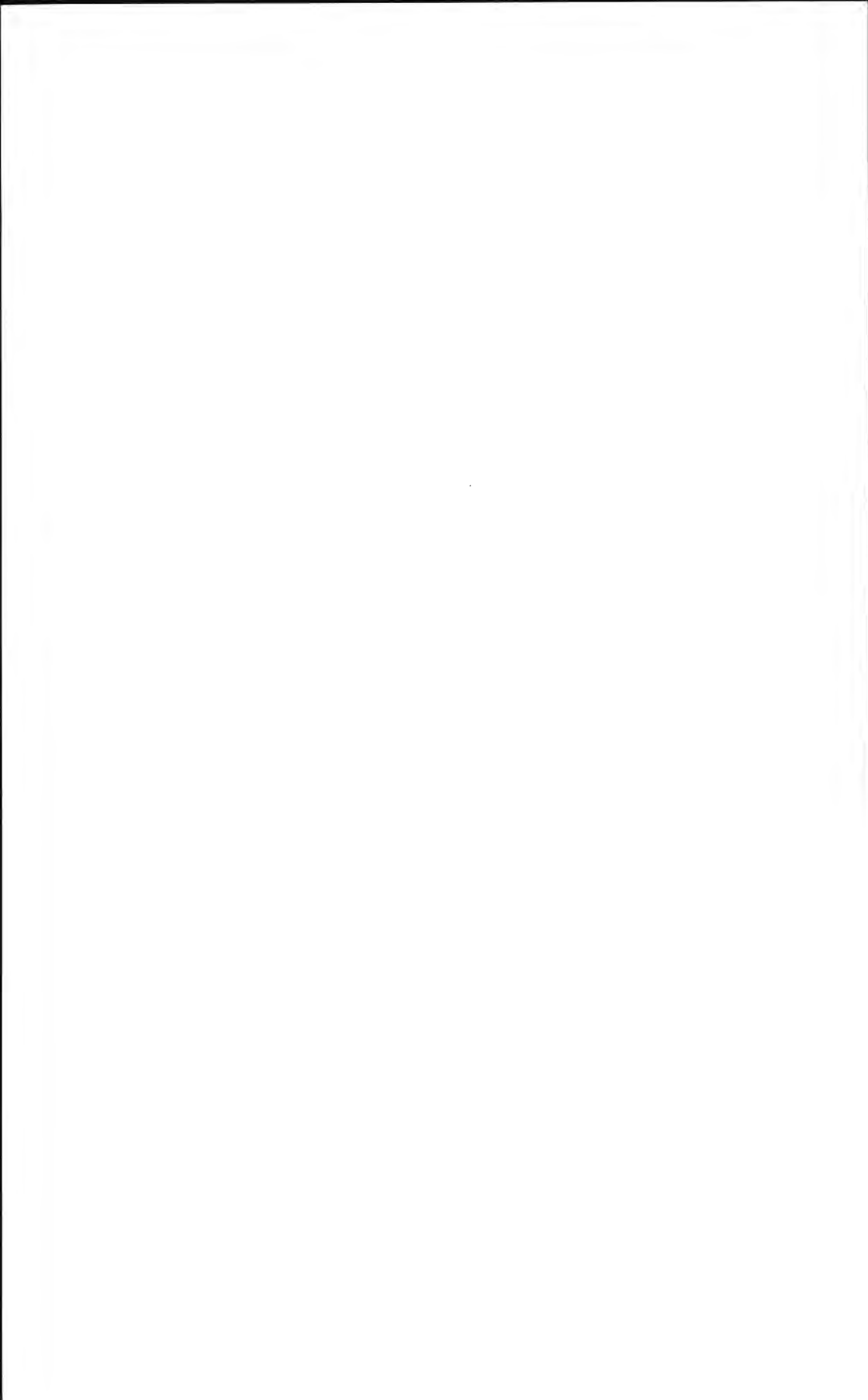

pen. We hebben dan ook gezien dat het precies de psychologen zijn – Carroll en Lenneberg – die ons resultaten hebben opgebracht die het mogelijk hebben gemaakt om een stelling te formuleren waaruit de frustrerende onzekerheden die aan een door veralgemeening te wijten vaagheid te danken waren, konden worden geweerd.

Tot besluit dan wensen we deze stelling nog eens in een paar punten samen te vatten, want elke verdere discussie van het onderwerp zal van hieruit moeten beginnen :

1. Er is cognitie zonder taal.
2. De taal beïnvloedt de cognitie slechts in een zeer beperkt aantal gevallen, namelijk daar waar onze fysiologische constitutie verschillende mogelijkheden toelaat.
3. Vertaalbaarheid bestaat reëel. Wanneer de termen als termen geen equivalenten hebben, betekent dit nog lang niet dat communicatie uitgesloten is. Op dat ogenblik kan de spreker gebruik maken van zijn taalcreativiteit. Deze creativiteit behoort tot de taaluniversalia.
4. De proeven die werden uitgevoerd in verband met het testen van de beweringen van Whorf – vooral deze van Lenneberg over de kleurtermen en deze van Carroll met Navaho's en Hopi's –, laten niet toe zijn dramatische conclusies te onderschrijven.

Brugge, 13 maart 1969.

Diermetafoor en diermetamorfose in de 'Mémoires' van de hertog de Saint-Simon

door

DIRK VAN DER CRUYSSÉ

Het ligt in onze bedoeling een fragmentair aspekt te belichten van een auteur wiens werk een eigen en onvervreembare plaats inneemt in de Franse literatuur, een werk dat naar het getuigenis van Stendhal¹, van Montalembert² en van Proust³, onder de meest geniale kreaties van de Franse geest dient te worden gerekend: de *Mémoires* van de hertog de Saint-Simon.

Het betreft hier een onvermoeibaar polygraaf: wat reeds van zijn geschriften werd uitgegeven beslaat bijna 20.000 bladzijden. Dit is wellicht de reden waarom Saint-Simon de enige Franse auteur is die de handboeken vrijwel unaniem onder de allergrootsten rangschikken, en die niettegenstaande deze eenparige lof een braakliggend veld vormt, waaromheen de literaire kritiek zich behoedzaam langs zijpaden van welgemeende aaneengeregen epiteta voorbijspoedt.

Het belang van deze memorialist die ons in zijn Gedenkschriften een 10.000 bladzijden omvattend getuigenis heeft nagelaten der 25 laatste jaren van de regering van Lodewijk XIV, en van de 8 jaren die de daarop volgende „Régence” duurde⁴, is uiteraard vooreerst van historische aard. Zijn *Mémoires* geven ons het puurst denkbare voorbeeld van de vooringenomen en wereldvreemde optiek waaronder de hoogste Franse adel de geschiedenis van het Ancien Régime bekeek. Het enorm literair belang van Saint-Simon moet worden gezocht in het feit dat de auteur in zijn hoedanigheid van pair en hertog van Frankrijk het literair bedrijf als onverzoenbaar met zijn sociale status beschouwde, en derhalve zonder

1. „Les épinards et Saint-Simon ont été mes seuls goûts durables” *Vie de Henry Brulard*, Bibliothèque de la Pléiade: *Oeuvres intimes*, p. 368, Paris 1961. Men zal vooral zijn „Annotations en marge de ses deux exemplaires des Mémoires de Saint-Simon” raadplegen, *Oeuvres Complètes*, éd. Martineau, t. XVI, v. 2, passim, Paris 1936.

2. „Saint-Simon est de toute la littérature française le plus grand des peintres et le plus varié...” („De la nouvelle édition de Saint-Simon”, in: *Le Correspondant*, 25 jan. 1857).

3. „Une tragédie de Racine, un volume des Mémoires de Saint-Simon ressemblent à de belles choses qui ne se font plus...” (*Pastiches et Mélanges*, Paris 1919, p. 269).

4. Ze lopen dus van 1691 tot en met 1723.

enige ambitie van schoonschrijverij of literaire faam⁵ een werk produceerde dat in zijn eigen ogen uitsluitend van historisch belang was⁶.

Deze gelukkige omstandigheid wordt nog aangevuld door de psychologische instelling van Saint-Simon die een zeldzaam opvliegend en pathologisch prikkelbaar man was⁷, die onvervaard het Frans geweld heeft aangedaan om zijn ongemeen intense emotionaliteit in een heel persoonlijke stijl te verwoorden, en op deze manier een taal te scheppen die de meest elementaire syntactische en stylistische principes negeert, en een graad van adequaat expressiviteit heeft bereikt die zelfs de meest geniale of nerveuze bladzijden van Pascal of Sade doet vervlakken.

Een dergelijke zeldzame samenloop van onbewuste overbegaafdheid en natuurtalent, van onvermoeibare produktie en van absolute afwezigheid van literaire verwaandheid, maakt van Saint-Simon een ongemeen boeiend auteur. Het is gebleken dat de (helaas te schaars beoefende) saint-simoniaanse kritiek een bepaalde literaire problematiek in een verrassend nieuw daglicht plaatst, met name het korrekt definiëren van wat Maurice Blanchot „l'espace littéraire”⁸ heeft genoemd, de noodzaak en het gevaar van de psychokritiek, enzomeer.

Niets wordt wellicht zó door verwarring en optische vervorming bedreigd, als de studie van een bepaald detailpunt uit de *Mémoires* van Saint-Simon: het betreft immers een tekst die met een zekere vaart moet gelezen en herlezen worden, opdat de gaandeweg groeiende intuïtie van de krachtlijnen en de intrinsieke logika van het werk uiteindelijk niet zou afzwakken. Elke detailstudie moet immers een realiteit benaderen waarvan de elementen verspreid liggen over een „oppervlakte” van tienduizend bladzijden.

Wij zijn van oordeel dat de diervergelijkingen en diermetaforen in de *Mémoires* een uitstekende illustratie vormen van de originele wijze waarop bij Saint-Simon de objectiviteit vervormd en totaal herschapen wordt, bevrucht door vooringenomenheid, wrok en verbeelding. Ook de tijdspanne van de meer dan 25 jaar die verlopen zijn tussen de gebeurtenissen en de redactie, heeft de

5. Men vraagt hem in 1702 een samenvatting te schrijven van de regering van Lodewijk XIII: hij stemt toe „à condition qu'on m'en épargneroit le ridicule dans le monde...” (Pl. II, 48. Alle referenties uit de *Mémoires* citeren we in de uitgave der „Bibliothèque de la Pléiade”, Paris Gallimard 1947-1961, 7 vol. in-16). Reeds in de eerste bladzijden spreekt hij over „cette froideur pour les lettres” (Pl. I, 16), en op het einde verontschuldigt hij zijn onorthodoxe stijl: „Je ne fus jamais un sujet académique...” (Pl. VII, 399).

6. „La nature de ces *Mémoires*, purement historique...” (Pl. V, 39).

7. „Il n'en falloit pas tant pour exciter puissamment un homme fort sensible, et qui savoit si bien aimer et haïr...” (Pl. III, 531; hij spreekt over zichzelf).

8. Zie zijn essai met dezelfde titel, Paris 1955.

werkelijkheid aan een langzaam gistingproces onderworpen: gedurende gans die tijd immers werden de herinneringen van de auteur herkauwd in een psychologisch klimaat waarin vooral bitterheid en haat de overhand hadden.

De *Mémoires* doen 7.854 personen herleven. Van 1.260 daarvan heeft de memorialist ons een geschreven portret nagelaten. Een zestigtal van deze portretten bevatten dierenbeelden.

In de eerste plaats stellen we vast dat Saint-Simon er niet voor terugwijkt vrij versterde vergelijkingen te gebruiken, zoals „sans fiel comme la colombe”⁹, „petit comme une fourmi”¹⁰, „gueux comme un rat d’église”¹¹, „pleurant (...) comme un veau”¹², „malin plus qu’aucun singe”¹³, „comme l’abeille, il recueillait la plus parfaite substance des plus belles et des meilleures fleurs”¹⁴, enz...

Dit banaal gebruik is begrijpelijk aangezien Saint-Simon als enige bedoeling heeft zijn indrukken weer te geven zonder de minste ambitie van originaliteit of vormschoonheid. Het „dierlijke” van deze vergelijkingen is trouwens erg vervaagd: wellicht betreft het hier louter taalautomatismen, waarvan een verstard gebruik de kleur en het specifiek aanschijn heeft vervaagd.

Anders is het gesteld met die diervergelijkingen die vertrekken van een *fysisch* aanknopingspunt tussen een bepaald menselijk uiterlijk en een diertype. In deze gevallen wordt de verbeelding duidelijker aangesproken, en verleent het beeld meer kleur aan de kontekst. Wij denken hier aan vergelijkingen zoals „sa fille, rousse comme une vache”¹⁵, en vooral aan deze zin uit het fysisch portret van de Maarschalksvrouw de Villeroy: „le visage exactement comme un gros perroquet, et deux gros yeux sortants, qui ne voyoient goutte...”¹⁶. Het is opvallend dat Saint-Simon vooral oog heeft voor de bewegingen van zijn modellen, en deze vaak verduidelijkt aan de hand van dierenvergelijkingen: „elle marchoit (...) tout comme un perroquet”¹⁷ – „C’étoit une espèce de fée grande et maigre, qui marchoit comme ces grands oiseaux qu’on appelle des demoiselles de Numidie.”¹⁸ – „(II) s’en alla brossant

9. Pl. VI, 217.

10. Pl. II, 398.

11. Pl. I, 45.

12. Pl. VI, 196.

13. Pl. I, 716.

14. Pl. III, 1177.

15. Pl. II, 444. Zie ook Pl. IV, 683: „l’autre rousse comme une vache...”.

16. Pl. II, 1188.

17. *ibid.*

18. Pl. II, 129. De „*Dictionnaire raisonné universel d’Histoire naturelle*” van Valmont-Bomare (1791) verstrekt ons onder meer de volgende gegevens over deze vogelsoort: „très-bel oiseau ainsi nommé par les anciens Naturalistes, de ce qu’il

comme un sanglier..."¹⁹ – „Noailles se jeta sur du papier et de l'encre comme un oiseau de proie..."²⁰. Om de onvermoerbare wraakzucht te beschrijven waarmee hij zijn vijanden achtervolgt, vergelijkt hij ook zichzelf met een roofvogel: „Je lui voloies dessus cependant comme un oiseau de proie..."²¹. De beweging in deze vergelijking vervat is symbolisch, evenals deze: „Un homme (...) qui (...) se reploie prestement comme les serpents, dont il conserve le venin..."²².

Een zeker aantal dierenbeelden moeten een fysisch aspekt van het model verduidelijken; het betreft hier manifest vergelijkingen, zonder dat nochtans de gebruikelijke vergelijkingsterm „comme" wordt angewend. Sommige gevallen zijn overduidelijk dank zij het werkwoord „ressembler": „Il ne ressembloit pas mal à un sanglier, et toujours amoureux"²³ – „Un visage très livide, qui ressembloit fort à une grenouille"²⁴ – „Un visage jaune qui ressembloit à une grenouille comme deux gouttes d'eau."²⁵

In andere gevallen wordt de fysische gelijkenis gesuggereerd door het voorzetsel „de" dat de herkomst moet weergeven: „C'étoit, sous la corpulence, l'épaisseur, la pesanteur, la physionomie d'un bœuf, l'esprit le plus délié..."²⁶ – „Une mine de chat fâché qui annonçoit tout ce qu'il étoit"²⁷ – „C'étoit un fort petit homme, vieillot, avec un grand nez de perroquet étrangement élevé et recourbé, qui lui tenoit tout le visage"²⁸ – „Avec un visage de singe, il étoit parfaitement bien fait"²⁹ – „L'abbé Dubois étoit un

vient de cette contrée chaude de l'Afrique, et parce que sa forme est élégante, que ses mouvemens ont de la souplesse et de l'agrément; (...) en un mot, qu'il a certaines allures qui semblent imiter les gestes et la coquetterie d'une femme qui affecte de la grace dans son port et dans sa maniere de marcher." (t. IV, p. 493, Lyon Bruyset 1791). We lezen er meteen hoe het mogelijk was dat Saint-Simon deze exotische vogelsoort kende: „On a vu six de ces oiseaux à la Ménagerie de Versailles (l'on y en voit encore); ils y produisirent, et l'un de leurs petits y a vécu vingt-quatre ans. Ils furent disséqués après leur mort..." (ibid.). Hoezeer deze vogels er werden opgemerkt getuigt het begin van de „*Amours de Psyché*" van La Fontaine: „Nos quatre amis, étant arrivés à Versailles de fort bonne heure, voulurent voir, avant le dîné, la Ménagerie: c'est un lieu rempli de plusieurs sortes de volatiles et de quadrupèdes, la plupart très rares et de pays éloignés. (...) Ce qui leur plut davantage, ce furent les demoiselles de Numidie..." (*Oeuvres Diverses*, Bibl. de la Pléiade, p. 128; Paris 1958).

19. Pl. V, 723.

20. ibid.

21. Pl. V, 268.

22. Pl. III, 1120.

23. Pl. II, 937.

24. Pl. VI, 723.

25. Pl. II, 767.

26. Pl. I, 165.

27. Pl. I, 364.

28. Pl. II, 1050.

29. Pl. III, 800.

petit homme maigre, effilé, chafouin, à perruque blonde, à mine de fouine"³⁰ – „Une tête de lion fort grosse, lippu, dans une grosse perruque"³¹ – „Son extérieur de furet, mais de cuistre"³² – „le nez grand et aquilin, des yeux de vautour"³³.

Saint-Simon is alles behalve een dichterlijke natuur : hij gaat er prat op niet één vers te hebben geschreven³⁴ en bekent grif zijn ongevoeligheid voor muziek³⁵. Het is opvallend dat hij nooit zijn toevlucht neemt tot wat men wel eens „dichterlijke vergelijkingen” pleegt te noemen : deze stijlfiguur zal enkel om haar adekwaatheid worden gebruikt, nooit om haar poëtisch karakter. Anderzijds beschikt hij over een verbeelding die zó intens en zó creatief is, dat de hertog de Beauvillier, een van zijn beste vrienden, hem terecht verweet dat de projekties van zijn verbeelding zo sterk waren, dat hij meende ze werkelijk te zien : „M. de Beauvillier rougit et se fâcha tout de bon : il me dit qu'il n'y avoit plus moyen de raisonner avec moi, que (...) tout ce qui me passoit par la tête, je croyois le voir.”³⁶

Met een dergelijke instelling is de verglijding van de vergelijking naar de metafoor uiteraard onafwendbaar. De basisvergelijking waarop de betekenisoverdracht gefundeerd is zal niet alleen meer en meer vergeten worden, maar zelfs in bepaalde gevallen ophouden te bestaan, zodat de betekenisoverdracht erg op een *werkelijke metamorfose* begint te gelijken, en de analogie identiteit wordt. Nu is het opvallend dat deze overgang bij Saint-Simon precies samenvalt met de grens tussen het fysisch portret en het moreel portret of de karakterschets.

Dit wordt duidelijk geïllustreerd door de distinktie die de auteur maakt tussen *fysische gelijkenis* en *morele identiteit* in volgend voorbeeld : „C'étoit un des plus méchants singes, auxquels il *ressembloit* fort...”³⁷. Elders wordt een analoge distinktie naar voor gebracht tussen de uiterlijke verschijning („figure”) en de inwendige realiteit („effet”) : „C'étoit, de figure et d'effet, une manière de sanglier...”³⁸. In sommige gevallen is de éénklank tussen uiterlijk en innerlijk zo volmaakt, dat het model in zijn binaire realiteit met een dier geïdentificeerd wordt : „C'étoit, dehors et dedans, un

30. Pl. IV, 704.

31. Pl. V, 52.

32. Pl. VII, 327.

33. Pl. II, 782.

34. „de ma vie je n'ai pu faire, non pas deux vers, mais un seul.” (Pl. IV, 699).

35. „Moi, qui n'étois pas un homme de spectacles et de musique...” (Pl. V, 530).

36. Pl. II, 1010.

37. Pl. VI, 358.

38. Pl. II, 999.

gros bœuf..."³⁹. De identifikatie kan ook gebeuren met twee dieren, in een poging om het verschil tussen de lichamelijke en de geestelijke gedaante te beklemtonen: „C'étoit une manière d'éléphant pour *la figure*, une espèce de bœuf pour *l'esprit*"⁴⁰.

Het wil ons voorkomen dat Saint-Simon meer blijken geeft van originaliteit in het gebruik van diermetaforen die de morele werkelijkheid weergeven, dan in zijn fysische diervergelijkingen. Enkele voorbeelden zullen dit illustreren: „Ce vilain et dangereux escarrot se produisit à la cour"⁴¹ – „franc bœuf d'ailleurs à en embâter"⁴² – „On sentira avec terreur quel serpent à sonnettes..."⁴³ – „Longepierre, rat de cour, pédant"⁴⁴ – „Nous laisser dégoûter et salir par cette araignée venimeuse..."⁴⁵ – „C'est ce que firent ces rats à deux pieds..."⁴⁶ – „Tout l'art de ce venimeux serpent"⁴⁸ – „L'égratignure au sang d'un mauvais chat..."⁴⁹, enz...

De geleidelijke verglijding van metafoor naar identiteit wordt gesuggereerd door een overvloedig gebruik van het werkwoord „être" in een ontologisch aandoende betekenis: „C'étoit une manière de bœuf ou de sanglier fort glorieux et fort court d'esprit"⁵⁰ – „C'étoit un chien enragé à qui rien n'échappoit"⁵¹ – „C'étoit une manière de cheval de carrosse"⁵² – „Son mari étoit une manière de pécore lourde et ennuyeuse à l'excès"⁵³ – „Desmaretz étoit un sanglier tellement enfoncé dans sa bauge, qu'il ignoroit presque tout se qui se passoit hors de sa sphère"⁵⁴ – „L'abbé Dubois (...) étoit en plein ce qu'un mauvais françois appelle un sacre, mais qui ne se peut dire autrement"⁵⁵.

Deze identifikatie van de mens met het dier is in bepaalde gevallen zo sterk, dat de auteur in de verdere uitbouw van zijn

³⁹. Pl. V, 720.

⁴⁰. Pl. II, 582.

⁴¹. Pl. I, 744.

⁴². Pl. IV, 102.

⁴³. Pl. IV, 371.

⁴⁴. Pl. IV, 758.

⁴⁵. Pl. V, 138.

⁴⁶. Pl. V, 341.

⁴⁸. Pl. VII, 131.

⁴⁹. Pl. VII, 372.

⁵⁰. Pl. II, 173.

⁵¹. Pl. II, 743.

⁵². Pl. II, 977.

⁵³. Pl. III, 626.

⁵⁴. Pl. III, 1188.

⁵⁵. Pl. IV, 704. Zie ook Pl. III, 27 en 647; en Pl. VI, 536. „Sacre" is de benaming die gegeven wordt aan een soort roofvogel. Het woordenboek van de Académie (1718) spreekt over een „Espèce d'oiseau de proie. Figurément un scélérat avide de bien et capable de toutes sortes de crimes. Il est du style familier." Voor een ornithologische beschrijving zie Valmont-Bomare, *Dictionnaire raisonné...*, t. XII, pp. 481-482.

portret onbewust gebruik zal maken van bepaalde termen – vooral werkwoorden – die normaal alleen voor het betreffende dier worden aangewend, zoals blijkt uit de volgende voorbeelden. De abbé de Vaubrun wordt vergeleken met een slak, terwijl een bijkomend werkwoord het klevrige van dit dier onderlijnt: „ce vilain et dangereux escargot se produisit à la cour, et chercha à s'y accrocher.”⁵⁶ – Baron de Lanjamet heeft een enorme kromme neus die sterk op de bek van een papegaai doet denken: „C'étoit un fort petit homme, vieillot, avec un grand nez de perroquet étrangement élevé et recourbé, qui lui tenoit tout le visage...”⁵⁷. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Saint-Simon, om uit te drukken dat Lanjamet flink van zich afbijt indien nodig, het reeds in de XVIIIe eeuw verouderde werkwoord „rebéquer” gebruikt, dat afgeleid is van „bec”⁵⁸. Verder vernemen we nog over Lanjamet „(qu')il étoit familier à manger dans la main”⁵⁹, iets wat inderdaad op getemde papegaaien van toepassing is. De Hertog de Villars en de hertogin worden als „(d)es rats à deux pieds”⁶⁰ bestempeld. In die hoedanigheid voorvoelen ze dan ook vroeger dan de andere hovelingen de dood van Lodewijk XIV: „tout à la fin de la vie du Roi, ils sentirent le cadavre...”⁶¹ – Nyert, kamerlakei van de koning, is letterlijk en figuurlijk een aap: „c'étoit un des plus méchants singes, auxquels il ressembloit fort...”⁶² In een adequaat en aapachtig aandoend werkwoord wordt gezegd dat hij er in slaagde als bijverdienste een lukratieve titel op de kop te tikken: „Le singe qui a donné lieu à cet article avoit attrapé le petit gouvernement de Limoges...”⁶³.

Een ander stylistisch verschijnsel dat de identifikatie van mens en dier in de geest van de memorialist illustreert is de onbewust alliteratieve klank van bepaalde zinsneden die door klanknabootsing heel adequaat het dier typeert: „qui (...) se reploie prestement comme les serpents, dont il conserve le venin...”⁶⁴ – „Ce fut une anguille qui glissa sans cesse entre mes mains...”⁶⁵. Deze laatste zin doet denken aan het beroemde vers uit *Andromaque*

56. Pl. I, 744.

57. Pl. II, 1050.

58. „Sa fatuité se rebéquoit à l'écart en insolence” (ibid.). Zie Littré: „E(tymologie). Re... et bec; (...) ital. ribeccare, rimbeccare.” (Ed. Gallimard/Hachette, t. VI, pp. 944-945). Dit werkwoord wordt ook elders door Saint-Simon gebruikt: „Il se rebéqua par des remontrances...” (Pl. II, 142).

59. Pl. II, 1050.

60. Pl. V, 341.

61. ibid.

62. Pl. VI, 358.

63. Pl. VI, 359.

64. Pl. III, 1120.

65. Pl. VI, 782.

waarin hetzelfde procédé bewust wordt toegepast : „Pour qui sont ces serpents qui sifflent sur vos têtes ?”⁶⁶.

Henri de Régnier schreef volgende pertinente opmerking neer : „Il y a plus d'animaux dans Saint-Simon que dans La Fontaine ; seulement, ce sont des hommes.”⁶⁷. Het is inderdaad zo dat de wereld van Saint-Simon iets bestiaals heeft ; Versailles is de getrouwe weergave op beperkte schaal van een samenleving waar de geboorte, de naam en de gunst van de koning de levensloop van elkeen zo absoluut bepalen, dat het samengebalde streven van een gans bestaan ternauwernood bij machte is deze dwingende gegevens te doorbreken. In een welhaast bovenmenselijke inspanning wordt de ambitieuze mens gedwongen zichzelf te overstijgen, en maar al te vaak blijkt het dat bij naturen van gewone makelij deze bovenmenselijkheid ontwaardt in onmenselijkheid.

Gedurende verscheidene generaties hebben de grote geesten van dit tijdperk (zij die in de hoogste mate die ongemeen waardevolle en ondefinieerbare Franse kwaliteit bezaten die men „esprit” heet) onvermoeibaar een beeld geschapen en gepolijst van de ideale mens wiens gaven naar hart en geest het mogelijk moesten maken de hermetische sociale tussenwanden naar boven uit te overstijgen, ideaal dat gekondenseerd werd in de term „Honnête Homme”. Veel talrijker echter zijn zij die het langs de grond proberen met sluipen, glijden en graven. Het pessimisme dat men bij alle moralisten van de tweede helft van de 17e eeuw en het begin van de 18e eeuw aantreft (La Rochefoucauld, Retz, Saint-Evremond, La Bruyère, Vauvenargues) is in dit opzicht kenschetsend.

Het heeft dan ook niets verwonderlijks dat ook de *Mémoires* van Saint-Simon van een uitgesproken pessimistische visie op de mens getuigen, en dat een auteur die van nature zo haatdragend was en over zo een laaiende verbeelding beschikte, overgevoelig blijkt te zijn voor het bestiale aspect van een meedogenloze emulatie in gesloten ruimte, waar hypocrisie, sluwheid, hebzucht, hoogmoed en wreedheid een zeldzaam troebele sfeer scheppen. De mensen worden vergeleken en geïdentificeerd met die diersoorten waarin de traditie de minst eervolle menselijke karaktertrekken heeft geprojecteerd. Deze nieuwe zoologie schept des te minder moeilijkheden voor de verbeelding, omdat we precies een tijd meemaken die enorm veel heeft gediskussieerd en geschreven over het probleem of de dieren al dan niet een ziel hadden.

Sinds Descartes in het vijfde deel van zijn „*Discours de la Méthode*” het dier met een perfect lopend raderwerk had verge-

66. *Andromaque*, Acte V, sc. 4.

67. *Donc...*, in : *Petit Philosophe de Poche* onder het artikel „Homme”, p. 209, Paris 1962.

leken, en Gassendi verontwaardigd deze theorie van de hand had gewezen, en een soort animaal spiritualisme had vooropgesteld, was een ware polemiek ontstaan tussen de aanhangers van beide denkers, en dit vooral gedurende het derde kwart van de 17e eeuw. De literatuur van deze tijd draagt heel wat sporen van deze penne-strijd; vooral sommige brieven van Mme de Sévigné en de Fabels van La Fontaine getuigen van een duidelijk gassendistische stellingname. Deze laatste heeft trouwens zijn opvattingen gemotiveerd in zijn beroemde eerste „*Discours à Mme de la Sablière sur l'âme des animaux*” die het negende boek van zijn Fabels afsluit⁶⁸. Deze polemiek had voor gevolg dat door de vermenselijking van het dier het onderscheid geringer werd, en derhalve de verdierlijking van de mens voor de verbeelding minder moeilijkheden opleverde.

Spijts het gebruik van bepaalde cartesische termen (zoals „animal”⁶⁹ of „machine”⁷⁰ in de betekenis van „fysisch substraat van de mens”), en spijts de binaire structuur van de meeste portretten uit de *Mémoires* die in ziel en lichaam twee afzonderlijke, contrasterende en komplementaire facetten schijnen te zien, wil het ons toch voorkomen dat Saint-Simon het dier vanuit een oogpunt beschouwde dat tamelijk „gassendistisch” aandoet.

Geen enkele tekst is in dit opzicht expliciet en duidelijk genoeg om als absoluut bewijsargument te worden geciteerd. Een aanwijzing vinden we misschien in een zeker aantal verwijzingen naar situaties die voorkomen in de Fabels van La Fontaine, en die belangrijk zijn bij een auteur wiens werk zo opvallend weinig literaire reminiscenties bevat. In de *Mémoires* en in de *Additions au Journal de Dangeau* stuiten we op duidelijke allusies op de volgende fabels: „La Grenouille et le Bœuf”⁷¹, „Le Renard et les

68. Zie de kritische en rijk gedokumenteerde uitgave van deze tekst door H. Busson en F. Gohin (T.L.F., Paris Droz 1938¹), alsook A. Adam, *Histoire de la Littérature française au XVIIe siècle*, t. IV, p. 56 vlg. Paris Del Duca 1958.

69. „La mort du duc de Chevreuse combla en lui la destruction de l'homme animal.” (Pl. IV, 404) – „il lui seroit plus aisé de ne plus dépendre de son corps, si son esprit n'étoit plus corrompu que l'animal de son âge.” (Pl. IV, 852).

70. „Il vit tout le péril, et eut dans sa foible machine toute la commotion de cet accident.” (Pl. IV, 611) – „il mourut dans une grande piété et dans un grand âge pour une machine aussi contrefaite et aussi cacochyme que la sienne...” (Pl. V, 946) – „Il obtint (une mort subite), et plus rapide encore que ne fut celle de feu Monsieur, dont la machine disputa plus longtemps.” (Pl. VII, 378). Het lijkt ons niet waarschijnlijk dat Saint-Simon (gestorven in 1755) „L'homme Machine” van La Mettrie (verschenen 1747-1748) heeft gelezen. In elk geval bezat hij het werk niet in zijn bibliotheek, waarvan de Bibliothèque Nationale (Parijs) de complete kataloog bezit die in 1755 werd gedrukt met het oog op de veiling ervan.

71. *Additions au Journal de Dangeau*, éd. Boislisle, t. XXIX, p. 411, add. 1270 (Fables, I, 3).

Raisins" ⁷², „Le Geai paré des Plumes du Paon" ⁷³, „La Laitière et le Pot au Lait" ⁷⁴ en „L'Huître et les Plaideurs" ⁷⁵.

Een ander argument kan men wellicht afleiden uit de duidelijke overgevoeligheid van Saint-Simon voor de aanwezigheid van het kwaad (in al zijn mogelijke uitingen) in de mensen enerzijds, en het feit dat meer dan 80 % van zijn diervergelijkingen en -metaforen duidelijk negatief getint zijn, en aan het dier een bewuste kwaadaardigheid verlenen. In de bestiale wereld van de Hertog ontmoeten we een infernale fauna van ratelslangen, razende honden, wolven, ratten, serpente, roofvogels, malefieke apen, rottende kikkers ⁷⁶, slijmerige slakken, glibberige palingen, giftige spinnen, en dies meer. De overgrote meerderheid van deze beelden slaan op het moreel aspekt van de modellen; het blijkt dat het kwaad zich als het ware gekondenseerd heeft in het dier dat in elke mens huist, en dat in vele gevallen de mens heeft verdrongen, om een eigen bewust bestaan te leiden dat op het kwaad is gefocuseerd. Saint-Simon spreekt heel duidelijk over „ces animaux qui ne semblent nés que pour dévorer et pour faire la guerre au genre humain..." ⁷⁷.

We stellen inderdaad vast hoe bij de Hertog de wereld van het dierlijke onafwendbaar uitmondt in de wereld van het monsterachtige en het duivelse. Het volstaat enkele belangrijke hoofdstukken uit de *Mémoires* te hebben gelezen om te worden getroffen door de pathologische hypersensibiliteit van de auteur tegenover het kwaad in de wereld. Honderden malen vloeien de woorden „monstre" en „démon" uit zijn pen, want de minste antipathie herschept de tegenstander in een dier, en daarna in een duivels gedrocht, zo dat de haat het alles overheersende gevoel is dat de *Mémoires* in gans hun lengte als een scharlaken draad doorkruist. De meest expressieve bladzijden zijn die waar de haat en de wrok hoogtij vieren.

Saint-Simon beleefde zo intens deze gevoelens, dat hij zelf verklaart dat hij na sommige van zijn vijanden te hebben ontmoet, moest braken, van hemd veranderen of zich aderlaten.

Wij menen verplicht te zijn twee korte uittreksels aan te halen, die de intensiteit, en meteen de literaire vruchtbaarheid van zijn emotionaliteit illustreren. Ziehier vooreerst hoe hij ervan droomt zich te wreken op één van zijn ergste vijanden, de hertog de

72. Pl. III, 437 (*Fables*, III, 11).

73. *Additions...*, t. XXIX, p. 412, add. 1270 (*Fables*, IV, 9).

74. Pl. III, 1114; IV, 288 en 442 (*Fables*, VII, 10).

75. Pl. I, 606; V, 153 (*Fables*, IX, 9).

76. *Additions...*, Boislisle t. XIV, p. 475: „un visage de grenouille pourrie...".

77. Pl. III, 453.

Noailles : „Moi, qui suis plus vrai, plus droit et plus franc, je vous parlerai sur un autre ton : c'est que je ne me cache à vous, à personne ni à (Noailles), que le plus beau et le plus délicieux jour de ma vie ne fût celui où il me seroit donné par la justice divine de l'écraser en marmelade et de lui marcher à deux pieds sur le ventre, à la satisfaction de quoi il n'est fortune que je ne sacrifiasse.”⁷⁸.

Op zekere dag is hij erin geslaagd zich helemaal te wreken op een andere van zijn vijanden, de hertog du Maine, natuurlijke zoon van Lodewijk XIV en Mme de Montespan. Ziehier zijn reakties : „Moi cependant je me mourrois de joie ; j'en étois à craindre la défaillance ; mon cœur, dilaté à l'excès, ne trouvoit plus d'espace à s'étendre. La violence que je me faisais pour ne rien laisser échapper étoit infinie, et néanmoins ce tourment étoit délicieux. (...) Je triomphois, je me vengeois, je nageois dans ma vengeance ; je jouissois du plein accomplissement des désirs les plus véhéments et les plus continus de toute ma vie. J'étois tenté de ne me plus soucier de rien.”⁷⁹.

Deze uittreksels zijn van vitaal belang voor het onderwerp dat wij hier behandelen, want het is uit dezelfde morbiede verbeelding dat de herschepping van mens in dier, en van dier in monster gesproken is. Het is echter ook zo dat uit deze objektieve vervorming een nieuw universum ontstaan is, gekenmerkt door een zeldzame artistieke kwaliteit, en door een ongemeen originele expressiviteit die de lezer vervoert, maar die de criticus voor vrij complexe problemen plaatst.

Tot slot willen we één van de twistpunten van de hedendaagse literaire kritiek aan Saint-Simon toetsen, om aan te tonen hoe veruimend de saint-simoniaanse kritiek werkt op de algemene letterkundige problematiek. Sinds het einde van de vijftiger jaren, en meer bepaald sinds de thesis van Charles Mauron getiteld „*L'inconscient dans l'œuvre et la vie de J. Racine*”⁸⁰ is een nieuwe conceptie van de literaire kritiek ontstaan die men „critique psychanalytique”, „psycho-critique”, of (om een term van Roland Barthes of Jean-Paul Weber te gebruiken) „critique thématique” noemt. Deze benamingen verraden duidelijk de poging om de methoden van de psychanalyse op de literaire kritiek toe te passen. Deze opvatting heeft een heftige weerstand ontmoet bij Raymond Picard die in zijn pamflet „Nouvelle critique ou nouvelle impos-

78. Pl. V, 535.

79. Pl. VI, 169-170.

80. Publ. des Annales de la Faculté des Lettres, Aix-en-Provence, éd. Ophrys Gap 1957.

ture”⁸¹, de mogelijkheid van deze methode-overdracht ontkent krachtens het volgende argument: „... il faut commencer par distinguer vigoureusement cette psychanalyse littéraire de la psychanalyse médicale. Psychanalyser Racine ou Vigny et psychanalyser tel sujet vivant, ce n'est pas du tout la même chose. Dans le premier cas, en effet, il s'agit d'une psychanalyse post mortem, dont on peut même se demander si elle est possible en tant que psychanalyse et qui, si l'on tient malgré tout à la pratiquer, ne saurait offrir les mêmes garanties que l'autre (...). Il est très étrange en vérité – et c'est ici, en partie, l'origine des aberrations qui ont suivi – qu'on ait pu assimiler l'œuvre qu'élabore un écrivain à sa table de travail aux épanchements incontrôlés d'un malade étendu sur un divan, auquel a été donnée la consigne de se prêter aux associations d'idées qui se présentent, „de dire *tout ce qui lui passe par la tête...*”⁸².

Dit argument lijkt ons bij gewone (of beter gezegd: bij normale) auteurs erg overtuigend: een letterkundige produktie is gegroeid uit een te bewuste inspanning om nog psychanalytische waarde te bezitten. Het wil ons echter voorkomen dat Saint-Simon om twee redenen aan deze feitelijkheid ontsnapt. In de eerste plaats is er de afwezigheid van elke literaire ambitie, zodat de spontane uitdrukking niet geremd en vervormd wordt omwille van de vormgeving; in de tweede plaats is er het feit dat de hertog de uitdrukkelijke bedoeling had zijn werk slechts één of twee generaties na zijn dood te laten uitgeven⁸³, om op die manier zijn getuigenis (en vooral de projekties van zijn verbeelding) niet uit menslievendheid of vrees te moeten wijzigen. Zijn œuvre lijkt ons dan ook dichter te staan bij de ongeremde vertrouwelijkheden van een psychanalyse-patient, dan bij de bewuste literaire creatie. Zegt hij trouwens zelf niet dat men hem verweet dat „tout ce qui me passait par la tête, je croyais le voir”⁸⁴, en dat zijn *Mémoires* gegroeid zijn uit het verlangen getrouw datgene neer te schrijven „que je *verrois arriver*”⁸⁵. Wanneer men de gemeenschappelijke tussenterm „voir” laat wegvallen, kan men logisch deduceren dat wat hij beschreef ook voor een zeker deel was „tout ce qui me

81. Paris Pauvert 1965.

82. o.c. pp. 88-90. De zinsnede vanaf de laatste komma is een citaat uit D. Lagache, *La Psychanalyse* (Paris P.U.F. 1962, p. 88).

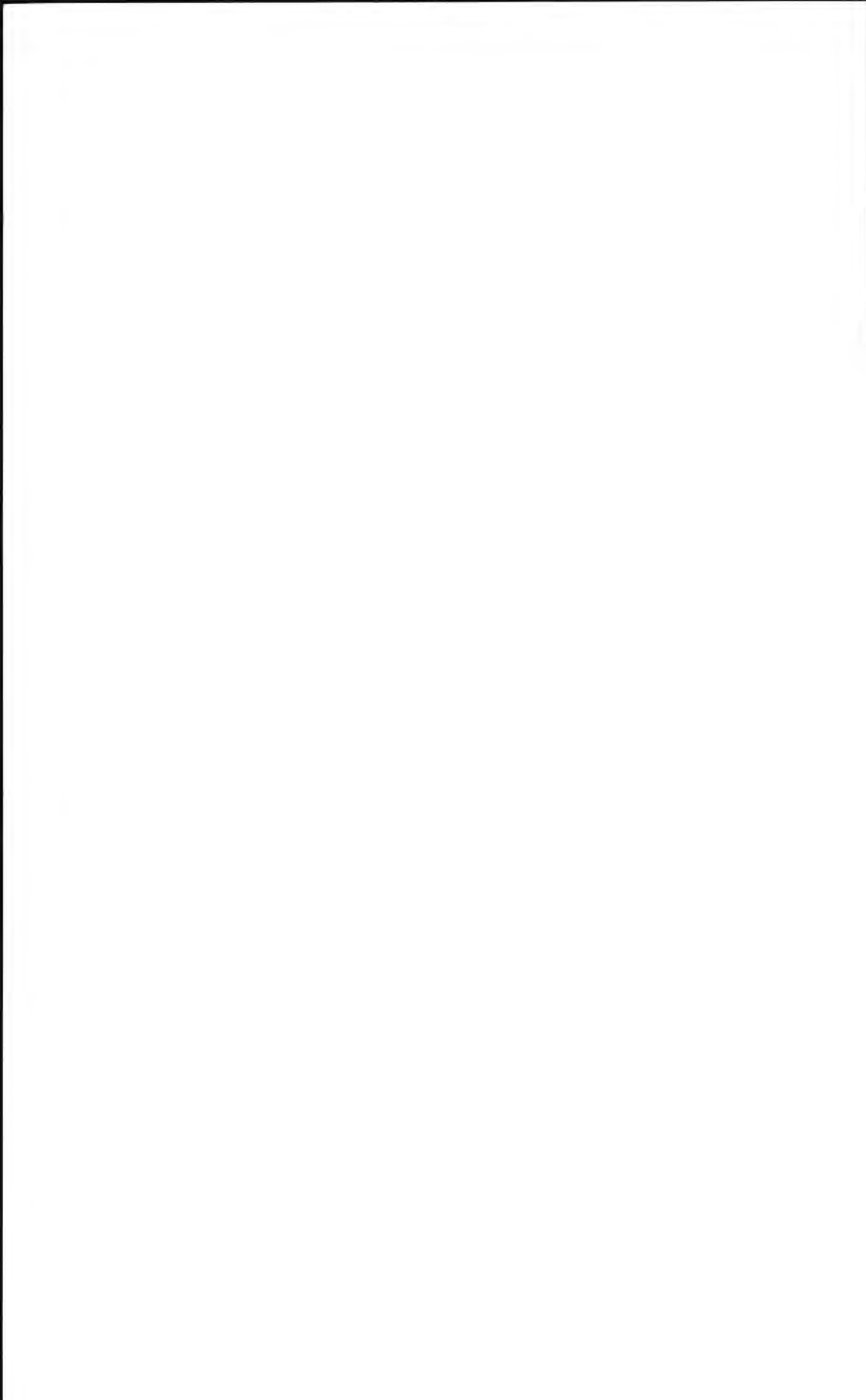
83. „Celui qui écrit l'histoire de son temps, qui ne s'attache qu'au vrai, qui ne ménage personne, se garde bien de la montrer. Que n'aurait-on point à craindre de tant de gens puissants (...) ! Il faudrait donc qu'un écrivain eût perdu le sens pour laisser soupçonner seulement qu'il écrit. Son ouvrage doit mûrir sous la clef et les plus sûres serrures (...), laisser couler plus d'une génération ou deux...” (Pl. I, 15).

84. Pl. II, 1010.

85. Pl. I, 188.

passoit par la tête", wat letterlijk beantwoordt aan de definitie van het psychoanalytisch objekt volgens Raymond Picard: „dire tout ce qui lui passe par la tête...”

Zo stellen we vast dat Saint-Simon door de ongewone plaats die hij in de Franse literatuur inneemt, een waardevolle aanleiding kan zijn tot het overwegen en zonodig herdenken van de meest stringente problemen waarmee de hedendaagse literaire kritiek heeft af te rekenen, en die haar er toe moeten brengen zo scherp mogelijk de vitale werkelijkheid te belichten van de literatuur, opdat eenieder zijn eigen denken, zijn eigen vragen en zijn eigen verwachten zou kunnen herkennen in het literaire kunstwerk.

Nijhoffs Wandelaar-gedicht in het kader van de algemene thematiek van de bundel *De Wandelaar*

door

T. VAN WALLENDael

Mijn eenzaam leven wandelt in de straten,
Langs een landschap of tusschen kamerwanden.
Er stroomt geen bloed meer door mijn doode handen,
Stil heeft mijn hart de daden sterven laten.

Kloosterling uit den tijd der Carolingen,
Zit ik met ernstig Vlaamsch gelaat voor 't raam ;
Zie menschen op een zonnig grasveld gaan,
En hoor matrozen langs de kaden zingen.

Kunstenaar uit den tijd der Renaissance,
Teeken ik 's nachts den glimlach van een vrouw,
Of buig me over een spiegel en beschouw
Van de eigen oogen het ontzaglijk glanzen.

Een dichter uit den tijd van Baudelaire,
– Daags tusschen boeken, 's nachts in een café –
Vloek ik mijn liefde en dans als Salomé.
De wereld heeft haar weelde en haar misère.

Toeschouwer ben ik uit een hoogen toren,
Een ruimte scheidt mij van de wereld af,
Die 'k kleiner zie en als van heel ver-af,
En die ik niet aanraken kan en horen.

Toen zich mijn handen tot geen daad meer hieven,
Zagen mijn oogen kalm de dingen aan :
Een stoet van beelden zag ik langs mij gaan,
Stil mozaïkspel zonder perspectieven.

Nijhoffs eerste gedicht uit zijn eerste bundel kan – tot op zekere hoogte – als programmatisch beschouwd worden¹. Dit gedicht moet vooral qua taalgebruik zeer nieuw geklonken hebben : het

1. Het gedicht *De wandelaar* uit de gelijknamige bundel. Het gedicht verscheen voor de eerste maal in *Per le nozze*, in 1916 ter gelegenheid van Nijhoffs huwelijk met Antoinette Hendrika Wind aan de bruiloftsgasten aangeboden. De bundel *De wandelaar* verscheen 'officieel' bij W. Versluys te Amsterdam in hetzelfde jaar. In de elkaar opvolgende publikaties onderging het gedicht geen noemenswaardige wijzigingen. Zie hierover : W. Schuhmacher & P. Heringa, „Er stond niet wat er staat”, *Raster*, 1ste jg., nr. 3, oktober 1967, pp. 356-373.

harde, eenvoudige, concrete, bijna a-poëtische woordgebruik, de vlot en overzichtelijk gebouwde zinnen, het zijn alles factoren die de datum 1916 tot een baken maken in de moderne Nederlandse literatuur².

Wat betreft de thematiek sluit dit gedicht aan bij oudere stromingen: we vinden er de typische moeheid en vervreemding in van veel decadente en fin-de-siècle literatuur. In dit eerste gedicht noemt Nijhoff zich trouwens „een dichter uit den tijd van Baudelaire”, wat aan P. N. van Eyck de bedenking ontlokt: „maar niet *als* Baudelaire”³. Inderdaad meent Van Eyck dat vele jongere dichters „zich spiegelen in de droesem van Baudelaires leven”, terwijl het voor Van Eyck duidelijk is dat „zijn [Baudelaires] eigen onsterfelijkheid zich in onze kennis ontworsteld (heeft) aan al waar zijn sterfelijkheid door gekneusd werd”.

Het is nu onze bedoeling het Wandelaar-gedicht te bespreken en de aldus gevonden resultaten te toetsen aan de algemene thematiek van de bundel.

Door de personificatie van het eerste vers („mijn eenzaam leven wandelt...”) neemt de auteur afstand van zijn bestaan, er ontstaat een scheiding tussen de dichter en zijn daden, zijn leven. Nijhoff stelt het voor alsof hij – onberoerd – zijn eigen leven kan observeren. Dit leven nu „wandelt”, d.w.z. het beweegt zich gemakkelijk en zonder inspanning (Van Dale), doelloos, zowel in de straten van de stad, als langs een landschap, als tussen kamerwanden, binnenshuis. Noteer ook dat het leven „*langs* een landschap” wandelt, en niet *in* of *door*: het is er niet volledig in betrokken; het is veeleer een wandelen zoals men langs een schilderij voorbijgaat. Als men daarbij nog denkt aan de traditionele lyrische werking van landschappen bij vele dichters, bereikt de contrasterende werking van dit vers zijn volle waarde. In de derde en vierde regel meldt de auteur ons dat zijn „handen”, die niet alleen een essentieel onderdeel van zijn bewegingen zijn, maar ook als het ware het symbool zijn voor zijn daden, afgestorven en bewegingsloos zijn, omdat ze geen voeding meer krijgen, omdat het

2. Cf. Nijhoffs eigen reactie op Van Ostaijens *Music Hall*:

Ik 'herkende' terstond. Voilà un homme, zal ik zo ongeveer gedacht hebben. Er was iets in de hardheid van het beeld, in de rapiditeit van het ritme van deze enkele nuchtere regels, welke voor mij boekdelen spraken, waarvan ik de durf kon beseffen, en waaruit ik onmiddellijk opmaakte, hier voor iemand te staan die in dezelfde tijd leefde, voor eindelijk iemand waarmee ik rekening te houden had.

„Moderne dichters”, in: *Verzameld werk. II. Kritisch, verbalend en nagelaten proza. Tweede deel*, 1961, p. 625.

3. P. N. van Eyck, „Nijhoffs Wandelaar”, in: *Verzameld werk*, dl. 4, p. 46. Zie ook: M. J. G. de Jong, „Baudelaire, Van Eyck en Nijhoff”, in: *VMA*, 1965, afl. 1-4, pp. 31-49.

hart zijn stuwende kracht gestopt heeft. Bovendien is dit verlies van kracht niet het gevolg van een of andere crisis, maar het gebeurde „stil”, zonder opzien te verwekken ; of, in de woorden van geestesverwant T. S. Eliot „not with a bang but a whimper”. De dichter legt dus nog wel een zekere activiteit aan de dag (hij „wandelt”), maar het is niet meer een doelbewust ingrijpen op de loop van de wereld, hij wenst zijn stempel niet meer te drukken op zijn omgeving.

De volgende drie strofen stellen een probleem van structurele aard : hoe passen zij in het verloop van het gedicht, d.w.z. wat is hun plaats in de interne logica van het gedicht, hoe kunnen wij hun betekenis in overeenstemming brengen met wat we reeds weten (1ste strofe) en naderhand met de volgende strofen ? Aanwijzingen dat ze een eenheid vormen, kunnen we o.m. vinden doordat ze in een duidelijk omlijnd kader staan waarin de auteur zich als het ware projecteert en ook door hun in hoge mate symmetrische bouw : zij beginnen met een syntactisch identieke constructie. Wat betekenen zij nu in de structuur van het gedicht : zijn zij de wandeling die het eenzame leven maakt ? Zijn zij synchronisch (d.i. op hetzelfde ogenblik bij de dichter aanwezig zijnde karaktertrekken) of diachronisch (stadia die hij doorlopen heeft) met de situatie van de eerste strofe ? Of bestaat er wellicht nog een andere interpretatie die kan passen binnen de interne logica van het gedicht ?

Een mogelijk antwoord op deze vragen kunnen we alleen vinden door een minutieus onderzoek van de betekenis van deze strofen aan de hand van de betekenis van de woorden. Indien wij zouden ontdekken dat er verschillende mogelijkheden zijn die in overeenstemming te brengen zijn met de interne logica van het gedicht, kunnen we, indien we dat wensen, maar noodzakelijk is het niet, er één van kiezen.

We kunnen in elk geval vooraf reeds constateren dat de strofen in chronologische volgorde staan, wat een aanduiding betekent om de diachronische interpretatie te onderzoeken.

De hoogste bloei van de „tijd der Carolingen” valt in de 8ste en 9de eeuw, onder impuls van Karel de Grote (768-814). Een kloosterling bekleedt (evenals een kunstenaar, een dichter) een speciale positie in de maatschappij : hij is intellectueel, behoort niet tot de grauwe massa. Hij zit „met ernstig Vlaamsch gelaat” voor het raam : duidelijk afgetekend, gotisch bijna, te vergelijken met de figuren op de schilderijen van de Vlaamse primitieven (althoewel deze uit een veel latere periode dateren). Deze monnik zit „voor 't raam” : hij kan dus kijken, niet deelnemen aan de

activiteiten. Toch is zijn waarneming zeer duidelijk: hij ziet en hoort duidelijk, maar er volgt geen herkenning, de activiteiten van de anderen vinden geen weerklank in zijn persoonlijkheid, ze zijn geen aanleiding tot bespiegeling, laat staan tot mede-optreden⁴. Deze eenvoud en duidelijkheid wordt bovendien nog versterkt door de scherpste en de eenvoud van de gebruikte taal en het gebruikte beeld: het gaat om eenvoudige (zinloze) activiteiten: mensen gaan over een zonnig (duidelijkheid, scherpste) grasveld; matrozen zingen langs de kaden: het zijn voor de hand liggende, alledaagse beelden; niets kon normaler zijn.

De rust van de kloosterling gaat niet gepaard met gevoelens van onbehagen zoals de rust van de dichter uit de eerste strofe: er gaat sereniteit en zelfs een zekere weelde van uit.

De kunstenaar uit de tijd van de renaissance tekent „'s nachts" (in tegenstelling met „zonnig grasveld"): de duidelijkheid en de scherpste zijn verdwenen, niet van de tekening, maar wel van het uitzicht op de wereld. Bovendien tekent hij niet alleen 's nachts, maar hij tekent „den glimlach van een vrouw" (en niet: een vrouw die glimlacht): de indruk van onduidelijkheid, en zelfs van onwezenlijkheid, opgeroepen door „'s nachts" wordt nog versterkt. Bovendien brengt het woord „vrouw" een eerste zachte noot van zinnelijkheid, vooral te plaatsen in de reeks: „mensen"-„vrouw"-„Salomé". Alhoewel de kunstenaar nog steeds 'beschouwt', dus nog steeds geen daden, geen actief ingrijpen in de situatie, beschouwt hij toch „het ontzaglijk glanzen" van zijn eigen ogen, wat wijst op een toestand van geëxalteerdheid en waardoor de zelf-bespiegeling geïntroduceerd wordt. De integere rust en onaantastbaarheid van de kloosterling is verdwenen: in de kunst streeft deze artiest naar een onmogelijk te verwezenlijken ideaal (het tekenen van de glimlach van een vrouw), en bovendien bezint hij zich over zichzelf, zodat de toestand van rust verandert in een toestand van geëxalteerd zijn.

4. Deze toestand wekt de herinnering aan meer recente literaire en filosofische teksten, en wel aan de 'absurditeit' zoals die na de tweede wereldoorlog door enkele Franse auteurs beschreven werd. Ik denk hier aan Sartres bespreking van *L'étranger* („Explication de l'Etranger", in: *Situations I*, 1947, pp. 99-121), waarin wij o.m. lezen:

le procédé de M. Camus est tout trouvé: entre les personnages dont il parle et le lecteur il va intercaler une cloison vitrée. Qu'y a-t-il de plus inepte en effet que des hommes derrière une vitre? il semble qu'elle laisse tout passer, elle n'arrête qu'une chose, le sens de leurs gestes. Reste à choisir le vitre: ce sera la conscience de l'Etranger. C'est bien, en effet, une transparence: nous voyons tout ce qu'elle voit. Seulement on l'a construite de telle sorte qu'elle soit transparente aux choses et opaque aux significations. (p. 115)

In ons geval werd het doorzichtige scherm tussen de monnik en de hem omgevende wereld geschoven.

De vierde strofe brengt ons dan de volledige verbrokkeling van de dichterlijke persoonlijkheid, die door de auteur geplaatst wordt in de tijd van Baudelaire (1821-1867). Deze gespletenheid – waarvoor trouwens geen duidelijke reden aan te duiden is⁵ – deze totale desintegratie van de dichterlijke persoonlijkheid wordt uitgedrukt in een reeks van scherpe tegenstellingen in het gedicht: in de dag tussen boeken, 's nachts in een café; de auteur vervloekt zijn geliefde, alhoewel liefde normalerwijze een bron van geluk en verrijking is⁶. Bovendien danst hij als Salomé (Mt. 14: 1-12 en Mk. 6: 14-29), wier dans de dood van Johannes de Doper voor gevolg had. Een even sensueel als pervers als nutteloos gebeuren. Dit beeld past geheel in de machteloosheid van de poète maudit-sfeer.

Na deze betekenis-analyse kunnen we ons wagen aan een onderzoek van de structurele betekenis van de strofen 2, 3 en 4: deze strofen verbeelden de verbrokkeling van de dichterlijke persoonlijkheid, die aanleiding was tot de situatie beschreven in de strofen 1, 5 en 6. Ik bedoel: een desintegratie gaande van de integere, pure ernst van de Karolingische monnik, over de onrustige en ontevreden kunstenaar van de renaissance, naar de totale gespletenheid van de dichter uit de tijd van Baudelaire.

Deze hypothese zou zeer duidelijk het gebruik van deze bepaalde historische periodes rechtvaardigen, omdat de gebruikte personages werkelijk tot op grote hoogte typerend zijn voor een dergelijke geestesgesteldheid. Bovendien wordt de hele probleemstelling hierdoor aanzienlijk verruimd: het gaat niet meer uitsluitend om een problematiek van de dichter Nijhoff, maar om een kanker die onze hele beschaving aanvreet.

Deze interpretatie van de strofen 2, 3 en 4 (als desintegratie van de dichterlijke persoonlijkheid) redt de anders tamelijk preciaire situatie van vers 4, strofe 4 („De wereld heeft haar weelde en haar misère.”). Dit vers wordt dan een algemeen besluit van het historisch intermezzo: de oorzaakloze en doelloze polariteit

5. Cf. het derde gedicht uit *Romances sans paroles* (1874) van Verlaine:

Il pleure sans raison
 Dans ce cœur qui s'écœure.
 Quoi ! nulle trahison ?...
 Ce deuil est sans raison.

C'est bien la pire peine
 De ne savoir pourquoi
 Sans amour et sans haine
 Mon cœur a tant de peine !

6. Cf. het derde deel van *De wandelaar*, de sonnettencyclus *De vervloekte*, waarin Nijhoff deze opvatting over de liefde uitwerkt.

van het leven van de mensen op deze aarde. Deze desintegratie van de dichterlijke persoonlijkheid is bij de dichter aanleiding tot een bewustzijnsproces, waarvan het uiteindelijk besluit de oorzaak is van de toestand van de dichter, beschreven in de strofen 1, 5 en 6.

In elk geval heeft de levenswijsheid van vers 4, strofe 4 tot gevolg dat de dichter in strofe 5 „toeschouwer” wordt. De dichter zal van nu af bewust afstand doen van elk actief ingrijpen, van elke integratie-mogelijkheid, die tevoren wel bestond. Inderdaad, in de strofen 2, 3 en 4 wordt niet alleen telkens een persoon op het toneel gebracht die integrerend deel uitmaakt van de bewuste periode, maar die bovendien zelfs in een bepaalde zin typerend is voor de bedoelde periode. Dit is dan meteen een rechtvaardiging voor het gebruik van die bewuste periodes. Nu scheidt, door zijn speciale levenswijze, de dichter zich bewust van de rest van de wereld af : hij bekijkt, afgezonderd in zijn hoge toren ; door de hoogte ziet hij de activiteiten van zijn medemensen van verre, dus ook kleiner. Ook overdrachtelijk is dit vers zinvol : de betekenis die hij aan hun activiteiten wenst te hechten, wordt uiteraard kleiner. Het eigenlijk contact (raken, en zelfs horen ; cf. strofe 2) is totaal verbroken ; en dit alles gebeurt zonder spijt, zoals we in de volgende strofe zullen vernemen („kalm”).

Strofe 6 neemt het beeld van strofe 1 weer op : de dadenloze handen en het kalm (cf. „stil”) aanschouwen van de zaken die zich rondom de dichter afspelen en die geen enkele reactie meer uitlokken. Vers 3 en 4 vermelden dan deze zaken : het gaat om „een stoet van beelden”, niet meer de werkelijke dingen, maar levenloze beelden, afgietsels die niet meer vermogen de dichter te beroeren. Deze „stoet van beelden” is als „stil mozaïkspel”, bestaande dus uit een aantal ingelegde stukjes, zonder opgedreven kleuren, en „zonder perspectieven”. Van Dale geeft voor perspectief o.m. volgende twee verklaringen : (a) de kunst om voorwerpen zo op een plat vlak af te beelden, dat zij op het oog dezelfde indruk maken als de voorwerpen zelf, vanuit een gegeven standpunt gezien ; en (b) vooruitzicht, toekomst, vooruitzicht op goede ontwikkeling. Deze twee betekenissen zijn zinvol in dit gedicht.

Het is op deze wel zeer hautain-pessimistische noot dat Nijhoffs gedicht eindigt. Verdere aandachtige lectuur van de bundel bewijst echter zeer snel dat deze onbewogen terughoudendheid slechts één van de componenten is die naar voren komen. Een andere, even belangrijke component is de bijna steeds aanwezige, waanzinnige, moordende exaltatie (zoals die trouwens in de tweede en derde strofe van *De wandelaar* reeds te vinden is). Met deze bewegendheid weet Nijhoff geen blijf, en de superieure houding van het

Wandelaar-gedicht is dan meestal ook ver te zoeken. Ook de liefde, ervaren als een zinnelijk, lichamelijk gebeuren, of het contact met de vrouw, bieden geen oplossing. Het enige lichtpunt vinden we in de laatste afdeling van *De wandelaar, Het zachte leven*⁷: de herinneringen aan zijn jeugd en aan zijn moeder. Dit waren jaren van eenvoudig geluk en klaarheid, die voor immer verloren gingen; zij blijven echter voor de dichter een bron van zeer scherpe ontroering⁸.

Als voorbeeld voor de vele gedichten waarin beide componenten aanwezig zijn, zou ik het sonnet *De eenzame* willen stellen⁹:

De oogen van den nacht staan voor het raam.
Beneden draven paarden door de straat.
De dingen zijn niet meer dan hunne naam.
Ik ben niet meer dan een ontdaan gelaat.

Het maanlicht zingt mijn bloed tot dansen wakker,
En als ik dans, danst mijn schaduw met mij –
Schaduw, mijn schaduw, mijn eenige makker:
Wij dansen – zie, ik ben niet meer dan gij.

Ik ben een stille man waar God mee speelt,
Zoodat ik 't leven als een waanzin zie –
Maar soms is alles schoon en alles goed:

Ik sta voor 't raam, en hoor een melodie
die in me dringt en mijn hart bersten doet:
Hoor hoe hiernaast een kind piano speelt –

Ook hier: onwezenlijkheid, vervreemding („De dingen zij niet meer dan hunne naam.”) en het contact-verlies met de buitenwereld: de dichter is herleid tot zijn schaduw. Maar in dit gedicht klinkt eveneens zeer scherp de noot van extase: „Het maanlicht zingt mijn bloed tot dansen wakker, / En als ik dans, danst mijn schaduw met mij –”. Dit alles leidt tot een even pessimistisch, even wrang besluit¹⁰, dat echter, in de laatste terzine, toch enigszins verzacht wordt door het beluisteren van een kind dat piano speelt.

7. Het is trouwens wel typerend dat Nijhoff in de tweede uitgave van *De wandelaar* (1926) deze afdeling *Het zachte begin* noemde.

8. Over Nijhoffs 'geconstrueerde' eenvoud zie P. Minderaa, „Nijhoff en de eenvoud”, in: *Opstellen en voordrachten uit mijn hoogleraarstijd (1948-1964)*, 1964, pp. 333-343.

9. Het valt op dat Nijhoff overdadig de sonnet-vorm gebruikt, die toch uitermate geschikt is om contrasterende delen te verenigen. In *De wandelaar* komen, op een totaal van 48 gedichten, 36 sonnetten voor.

10. Cf. Gloucesters uitspraak in *King Lear* (4.1.36 & 37):

As flies to wanton boys are we to th' gods;
They kill us for their sport.

Ook wat betreft de onderwerpen die Nijhoff gebruikt voor zijn gedichten, kunnen we constateren dat het soms gaat om decadente, fin-de-siècle figuren (*Pierrot*), maar soms ook om getormenteerde, gespleten figuren (*Bruckner*), zodat het mijns inziens veel juister is gespletenheid als hoofdkenmerk van deze eerste bundel te onderscheiden. Deze gespletenheid komt vooral in de gedichten van de tweede (*Scherzo*) en derde afdeling (*De vervloekte*) tot uiting. Het laatste gedicht van de eerste afdeling was nog *Tempo di Menuetto*, maar dan volgt *Scherzo*, de door Beethoven geïntroduceerde modificatie van het menuet, waarin de „expressie veranderde van gratie naar humor, uitgelaten vrolijkheid, soms plotseling overslaande in demonische effecten of rusteloos voortjagende episoden.”¹¹ In verscheidene gedichten van deze afdeling (o.m. *Straat-muzikant*, *Het strijkje*, *De troubadour*) krijgen we binnen het gedicht zeer scherpe dynamische contrasten. Zeer dikwijls wordt dit alles dan nog in de meedogenloze, fin-de-siècle atmosfeer van de vroege morgen geplaatst: na de splendeur van de avond en de extase van de nacht, volgt de ontzuivering van de grauwe morgen. Het is slechts in de allerlaatste gedichten van de bundel (*Het oude huis*, *Herinnering*, *Moeder*) – het gaat hier in feite om drie moedergedichten – dat de auteur in zijn jeugdherinneringen een zekere beschutting vindt¹².

Hiermee hoop ik aangetoond te hebben dat, zoals ik bij het begin schreef, het gedicht *De wandelaar* slechts ten dele programmatisch is voor de gehele bundel. Uit deze bundel spreekt niet zozeer de superieure onthouding, dan wel de enorme gespletenheid van de dichter.

11. *Encyclopedie van de muziek. Tweede deel*, 1957, p. 553.

12. Van God en godsdienst is blijkbaar ook niet veel heil te verwachten:

„Toch lacht God niet, de oneindigheid is hard.” (*Lente*)

„Ik ben een stille man waar God mee speelt” (*De eenzame*)

„God heeft met ons gedaan wat hij doen wilde” (*Het einde*)

In *Het vrome kasteel* wordt de verhouding dichter-godsdienst toegelicht: binnenin het kasteel zingen knapen uit één boek over God; de dichter echter staat buiten, maar kijkt toch vaak door het raam naar binnen!

De magie van het woord

door

DIRK WILMARS

Houdt het woord nog iets meer in dan de schrale bepaling van het woordenboek ?

Voor ons zijn woorden klanktekens waar we losjes mee omspringen, als een oude breister met haar priemen maar als een groot kunstenaar diezelfde tekens ordent, ontstaat er een bezielde sfeer, waar de magere woorden in verdoezelen.

Een dichter wordt getroffen door de nachtelijke sfeer van een landschap : een paard staat op stal, terwijl buiten de maan schijnt en een trein voorbij rijdt. Met die gewone gegevens componeert Maurice Gilliams het volgende gedicht.

Vertelsel

In het houten huis
woont het witte paard
en de houten wagen slaapt er
naast het brandhout
doof en zwaar.

Als de maan smelt op de bloemen
rond het houten huis
glanst het water op de heide
voor het huis.

Met de wind voorbij
flood de trein reeds jaren
en het huis blijft eeuwig
met het witte paard
en de houten wagen.

Door de originele woordordening baden paard, wagen en landschap in uniciteit en verglaast de emotie van een ogenblik tot een onvergankelijke stilte. De woorden worden nieuw omdat de combinaties volkomen origineel zijn.

Eertijds werden niet alleen de kunstenaars en de estheten bekoord door de magie van het woord. In de voorrede van „Lady Chatterley” schreef D. H. Lawrence dat ten tijde van de kruis-

vaarders de woorden nog een evocatief vermogen hadden waar we nu geen benul van hebben.

De woordmagie betoverde weleer tienduizenden simpele zielen die hun hebben en zijn prijs gaven om naar het Heilig Land te trekken, en die meenden Jeruzalem te ontwaren toen ze de stad Keulen naderden. Huizinga beschrijft in *Het Herfsttij der Middeleeuwen* hoe fel toen de mensen door de woorden werden aangegrepen :

„Wij krantenlezers kunnen ons nauwelijks meer de geweldige werking van het woord op een onverzadigden en onwetenden geest voorstellen. De volksprediker broer Richard, die als biechtvader Jeanne d'Arc heeft mogen bijstaan, preekte te Parijs in 1429 tien achtereenvolgende dagen. Hij begon des morgens om vijf uur en eindigde tusschen tien en elf uur, meest op het kerkhof der Innocents, onder welke galerijen de beroemde doodendans geschilderd stond, met de rug naar de open knekelhuizen, waarin, boven de booggang rondom, de schedels voor het gezicht lagen opgestapeld. Toen hij na zijn tiende preek meedeelde, dat het de laatste zou zijn, daar hij geen verlof meer had, 'les gens grans et petiz plouroient et si fondement, comme s'ils veissent porter en terre leurs meilleurs amis, et lui aussi'. Als hij eindelijk Parijs gaat verlaten, meent het volk, dat hij den zondag nog te St. Benis zal preeken ; in groote troepen, wel zesduizend, zegt de burger van Parijs, trekken zij zaterdagavonds uit de stad, om zich een goede plaats te verzekeren en te overnachten op het veld. ....

Wanneer de heilige dominicaan Vincent Ferrer komt preken trekt uit alle steden het volk, de magistraat, de geestelijkheid, tot de bisschoppen en de prelaten toe, hem met lofzangen tegemoet, om hem in te halen. Hij reist met een talrijke schare volgers, die iederen avond na zonsondergang in processie rondtrekken met geeseling en zingen. Uit iedere stad vergezellen hem nieuwe scharen. Hij heeft de verzorging en herberging van al die volgelingen zorgvuldig geregeld door het aanstellen van onbesproken mannen tot kwartiermeesters. Tal van priesters uit verschillende orden reizen mee, om hem voortdurend bij te staan in het horen der biecht en de bediening der mis. Een paar notarissen vergezellen hem om terstond acte op te maken van de bijlegging der geschillen die de heilige prediker overal tot stand brengt. De magistraat van de Spaansche stad Oritruela verklaart in een brief aan den Bisschop van Murcia, dat hij in hun stad 123 verzoeningen had bewerkstelligd, waaronder 67 ter zake van moorden. Waar Vincent preekt, moet een houten getimmerte hem en zijn gevolg beschutten tegen de aandrang der menigte, die hem hand of kleeft wil kussen. Het handwerk staat stil, zolang hij preekt. Zelden was het, dat hij zijn toehoorders niet tot weenen bracht, en als hij sprak van het oordeel en de hellestraffen of van het lijden des Heeren, dan braken zoowel hij als de hoorders altijd uit in zulk een groot geweend, dat hij geruimen tijd moest zwijgen, totdat het weenen bedaarde. Boosdoeners kwamen zich voor alle aanwezigen ter aarde werpen, en hun grote zonden met tranen belijden. Toen de beroemde Olivier Maillard in 1485 te Orleans de vasten-

preken hield, klommen er zooveel menschen op de daken der huizen dat de leidekker 64 dagen herstellingsarbeid in rekening bracht."

Er zijn ook tijden dat de woorden op de algemene onverschilligheid afketsen. De massa's ondergaan dan hun lot gelaten omdat de woorden niet meer geladen zijn met magie.

Met versleten woorden kan men slechts de vluchtige banaliteiten van elke dag zeggen. Maar als ze in de harten een weerklank vinden blijven ze bewaard. De magie van het woord laadt de gemoederen met nieuwe begeerten of nieuwe idealen. Oude afgerammelde woorden worden dan terug gloednieuw en onthullen de diepste verlangens van de verborgen mens.

Woorden veranderen een leven dat onrechtvaardig, zinloos en wreed was doordat al die ellende de koopsom werd van het eeuwige geluk. Zo reëel als het woord, was het hiernamaals waar het aardse lijden eeuwig werd beloond. Met duizenden drumden ze bijeen en wachtten ze uren lang in regen en wind en weenden van geluk, wanneer ze hun diepste verlangens hoorden verwoorden.

En wat had al die ellende van een tocht naar het heilig land nog te betekenen, als hij beloond werd in het hiernamaals met eindeloos geluk?

Nooit geraakten ze verzadigd van die heerlijke klanken die het schrijnende wee van hun ziel lenigden.

Al het vage dat ze niet konden verwoorden reikte recht naar den hemel in de lijnen der gotiek.

Van Eyck schilderde het triomferende Lam Gods dat geleden had onder Pontius Pilatus en in de hemel door al de heiligen werd aanbeden. Dante werd de architect van dat fantastisch paleis van extreem geluk en pijn, maar het duurde niet lang of de rijken en de machtigen kregen er andermaal een absolute prioriteit.

Was dat paradijs een feeëriek begoocheling of een leugen om de weerlozen nog machtelozer te maken?

Sommigen meenden dat de aarde voor eenieder de enige hemel of hel was. Generaties ressentiment kregen plots gestalte in de nieuwe denkbeelden over mens en wereld. En de woorden die een rechtvaardiger maatschappij beloofden werden door de massa's gretig geloofd. Andermaal vonden ze een diepe weerklank. Overtuigde materialisten wilden voor die ideale toekomst graag leven en sterven. De grote mannen van Carlyle danken hun roem aan het feit dat zij de woorden spraken die van hen werden verwacht en waarvoor de gemoederen open stonden.

Zij hielden de stroom van de geschiedenis in zijn bedding of vonden er eventueel een nieuwe, maar altijd bepaalde de vooraf-

bestaande bedding de loop van de stroom. Uit de bedding van het ongeformuleerde ontstaan de opvattingen van een nieuw tijdvak.

Het kristendom veroverde de antieke wereld omdat het Evangelie het lang verwachte „goede nieuws” bracht. (Euaggelion = het goede nieuws)

Uit een saturatie van onverschilligheid en wreedheid ontstond er een verlangen naar liefde. Dat was het goede nieuws dat eenieder zolang verwachtte. En toen kwamen er kerels opdagen die de mensen over de liefde spraken als over het hoogste goed op de wereld. Zij spraken enkele woorden die het aanschijn van de wereld veranderden. Als er niemand was opgestaan om het ongeformuleerde te verklanken, hadden de gelaten massa's nog eeuwen onrecht blijven ondergaan. De begeerde woorden brachten nog iets meer dan hoop. Zij waren schoon. Het begeerde is altijd irreëel fraai. Is het schone niet datgene waarvan men droomt en waarin men behagen schept? Men droomt immers van de dingen die men ontbeert.

De taal gaf de prehistorische mens een nieuwe existentie en een nieuwe hoop.

Dat is één van de redenen waarom de woorden van de oertaal geladen waren met magie waaruit de schoonheid ontstaat.

* * *

Woorden die niet mogen worden uitgesproken zijn er altijd geweest. Men dachtte ze omdat men meende dat ze onheil brachten, of omdat ze goden niet welgevallig waren. In de sprookjes zijn de boze geesten bang voor bepaalde woorden. De Oosterse „djinns” waren bang voor het woord ijzer. Het uitspreken van dat woord kon schaden. Ijzer had eertijds de vernielende kracht van een bom. Wie over een ijzeren zwaard beschikte kon hoofden en ledematen afhouden en een echte terreur zaaien. Men dachtte de moordende kracht van het ijzer, en daarom werd het een „taboe” woord. In een gunstige situatie zegt men bij ons nog altijd „Ik zal maar hout vasthouden”. Het zachte vertrouwde hout dient om het geluk te handhaven, het vernielende ijzer daarentegen verstoort het.

In de kristelijke legenden zien we de duivel dikwijls wijken voor een woord. Er bestaat overigens een katolieke ritus met een geijkte formule om de duivel uit te drijven.

De naam van God daarentegen mag in de kristelijke wereld niet ijdel worden gebruikt en als hij toch vernoemd wordt moet het gepaard gaan met uiterlijke tekenen van vrees en eerbied. Welke kracht er voor de ouden in het woord God kon schuilen kunnen we nog constateren in het oud-Egyptisch gedicht „Isis list”.

Ré is de grote God, schepper van hemel en aarde, die uit eigen kracht ontstond. De godin Isis was schranderder dan enige god en wist alles, behalve de geheime naam van Ré. En het verdroot Isis dat zij die naam en de macht die er in verborgen lag, ontbeerde. Zij bedacht een list om die naam te vernemen. Van wat stof en speeksel van Ré maakte ze een slang die Ré beet. De oude God schreeuwt en jammert van pijn. Toen zei Isis dat zij hem van die pijn kon verlossen als hij zijn ware grote naam openbaarde, die niemand kent, de naam waardoor hij 't al regeert.

En Ré sprak : ik heet hemelmaker
 ik heet bergformeerder
 ik heet heer der schepping
 ik heet lichtverstrekker
 ik heet openaar der ogen
 ik heet Nijlbeveler
 ik heet feestinsteller
 ik heet vuurmaker
 ik heet levenswekker
 des morgens heet ik Chepra
 des middags heet ik Ré
 des avonds heet ik Atoem

Maar Isis zeide : Vader Ré
 uw WARE naam is niet daarbij
 als gij hem noemt dan wijkt het gif
 als gij hem noemt zijt ge gered
 En 't folterend gif was scherp en fel
 en gloeide door zijn lichaam heen
 zoodat hij het niet meer dragen kon
 En Ré sprak : goed, ik zal het doen.
 Laat ons een weinig zijwaarts gaan
 opdat geen ander God het zie ;
 dan zal ik in 't geheim mijn naam
 van mij in U doen overgaan

Zoo gaf de god zijn naam aan haar
 om van zijn pijn verlost te zijn....
 En godin Isis sprak een spreuk :
 „Gif wijk, Ga uit het lichaam weg”
 Zoo werd de grote God gezond.

(vertaling H. Th. Obsink)

Het echte woord dat God noemt is een kracht die Ré in Isis laat overgaan.

In talrijke oude godsdiensten moest men omzichtig met het woord „God” omsprengen.

De joden uit het oude testament mochten de naam van God buiten de tempel niet uitspreken, om te voorkomen dat het woord zou afslijten en ontluiserd worden van zijn magie. In de fabel van Lafontaine „Les animaux malades de la Peste” wordt de pest aldus vernoemd „La peste puisqu'il faut l'appeler par son nom ; capable d'enrichir en un jour l'acheron, faisait aux animaux la guerre”.

Er bestaan nu nog altijd woorden die men beter niet uitspreekt in een deftig gezelschap. Vloeken, en ten onpas praten over de geslachtsorganen staat hoegenaamd niet netjes. Het verwekt een zekere malaise en het diskrediteert de man die dat maatschappelijk taboe verstoort.

Men mag wel over voorhoofden, handen en neuzen spreken, maar zekere organen als stopwoord gebruiken volstaat om uit een deftig gezelschap definitief te worden geweerd.

Er zijn ook woorden die men verafschuwt als de voorboden van een naderend onheil. Afschuw is eigenlijk een omgekeerde begeerte. Zij is naar buiten gericht en wil het verafschuwde verwijderen. Begeerte daarentegen is naar binnen gericht en wil het begeerde naar zich toehalen. Het verafschuwde wil men zo gauw mogelijk vergeten. Over de begeerde blijft men dromen. Begeerte en afschuw zijn een gelijkaardige psychische energie, maar anders gericht.

De primitieve mensen kenden onvermijdelijk een groot aantal woorden die afschuw, angst of begeerten verwekten. Die zielsberoerende eigenschap van het woord is innig verweven met de magie.

Frazer in „The golden bough” (Part I The magic art) zegt dat de magie op twee grondprincipes berust :

1. Het gelijkaardige trekt naar het gelijkaardige, of een gevolg gelijk op zijn oorzaak, d.i. de wet van het gelijkaardige. (Deze wet is gesteund op het feit dat een voorwerp aan een ander gelijkaardig voorwerp doet denken en aldus het momenteel leven verruimt. Verruiming van het momenteel leven is magie.)

2. De zaken die ooit een contact hebben gehad blijven op elkaar inwerken ook als het contact heeft opgehouden, d.i. de wet van het contact. (Zaken die contact hadden kon men momenteel overschouwen, eens dat ze van elkaar verwijderd waren bleef de gedachten associatie bestaan, waardoor het momenteel leven werd verruimd.)

Uit het eerste grondprincipe leidt de tovenaer af dat hij het gewenste magisch gevolg kan bereiken door eenvoudige nabootsing. De negatieve magie of verbodsmagie omvat de taboes die

men niet mag doen of zeggen. B.v. eet niet het hart van een hert want het hert is een vreesachtig dier en zal de eter vreesachtig maken. In feite is de negatieve magie een toepassing van de wet van de gelijkaardigheid. De positieve magie zegt „als je dat doet gebeurt er dat”. De negatieve magie of taboe „doe dat niet anders gebeurt er dat”.

De praktische toepassingen van het eerste grondprincipe zijn :

Om iemand te doen sterven doorsteekt men zijn beeltenis op de plaats van het hart.

Om hem te doen lijden doorprikkt men die beeltenis met naalden.

Sommige primitieven geloofden dat ze de lente brachten door zich met bladeren en bloemen te tooien, of dat ze de winter verjoegen door zijn dood te mimeren.

Tijdens de ijstijd werden overal beelden zogenaamd gedood. Er werd op afbeeldingen geschoten, of ze werden betoverd en onder inachtneming van bepaalde rituelen vernietigd.

In de grot van Montespan werd het beeld van een beer aangetroffen waarin zich 41 schotgaten bevonden. Men had een echte berekop op het beeld van een beer geplaatst. De schedel lag nog voor het beeld.

In de middeleeuwen doorprikten de heksen poppen en afbeeldingen van de mensen die ze wilden doden.

Frobenius vertelde hoe hij eens heeft meegemaakt dat een bosjesman die een gazel wilde doden, 's ochtend voor zonsopgang een gazel in het zand tekende en vervolgens onder het uitspreken van toverformules met pijlen op deze afbeelding schoot, en 's avonds een gazel in het kamp bracht, die door een schot in de hals, op de plaats waar de symbolische pijl de getekende gazel had geraakt, was neergeveld. (Herbert Kühn : *Het ontwaken der mensheid*, blz. 161.)

De magische geladenheid van het taboe nam toe naar mate het taboe strikt werd nageleefd. Sommige woorden waarvan men in lange tijd het taboe niet had durven overtreden, konden een panische angst verwekken, als iemand dreigde ze uit te spreken.

De angst voor het taboe kan vergeleken worden met de angst van de moderne stedeling die 's nachts door een woud moet trekken. Van uit de duisternis voelt hij zich voortdurend bedreigd door ingebeelde gevaren. Het taboe was ook een duister angst-aanjagend bos van onbegrijpelijkheden. Er waren woorden die alleen de magiërs, de tovenaars en de priesters kenden. Hun opvolgers werden slechts in die geheimen ingewijd na tal van inwijdingsrituelen. Daarbij gingen ze voorzichtiger te werk dan een

ontmijner die een mijn van een onbekend model moet onschadelijk maken.

Spreken op zichzelf was voor de primitieve mens een vorm van magie. Hij stond nog te dicht bij het dier om niet het verschil te zien tussen dat geborneerde wezen dat niet buiten de vooraf-bepaalde paden van het instinkt kon lopen, en zijn goddelijke vrijheid. Als hij geloofde dat hij zijn vijand kon schaden door zijn beeltenis te doorsteken welke mogelijkheden bood het woord hem dan niet ! Het woord was immers een „klankbeeld” geladen met al zijn affekten, dat hij naar willekeur in het verleden en in de toekomst kon situeren, en daarenboven immer beschikbaar.

Waarom waren er zoveel woord-taboes ?

Waarom werden er regengedichten opgezegd om regen te verwekken ?

Waarom kon een zinloze woordkoppeling zoals in de hokus pokus toverformules wonderbare gevolgen verwekken ?

Waarom verwekte het herhalen van dezelfde woorden bij de primitieven een exaltatie die alles wonderlijk liet voorkomen ? Omdat het woord zelf een vorm van toverij was. Door het woord kon de primitieve de werkelijkheid veranderen, en in de gemoe-deren gevoelens toveren waardoor de brutaalste kerels zacht en volgbaar werden als lammeren. Dank zij het woord kon hij zijn verbazing mededelen over de wondere wereld waarin hij zijn plaats nog niet helemaal had gevonden.

* * *

Het wonderbare ontstaan van de spraak herhaalt zich nog dagelijks. Kleuters van ongeveer 2 jaar oud zijn er blijkbaar over verbaasd dat ze alles kunnen aanwijzen en vragen alsmaar naar de naam der dingen.

Eens dat ze woorden in zinsverband en een aaneenschakeling van gebeurtenissen kunnen begrijpen wordt de spraak voor hen een echte feeërie. De vaders en grootvaders scharrelen hun laatste restantjes fantasie bijeen om hun telgen met sprookjes en verhalen te boeien. Ze ondervinden gauw dat hun inspanningen om origineel te zijn overbodig zijn, want hun luisteraartjes zijn net zo blij met een afgezaagd sprookje als met een authentieke creatie. Een variëteit wordt niet op prijs gesteld en heftig aangeklaagd als een gemene vervalsing van het origineel. Als ze voor de tiende maal van roodkapje horen vertellen glunderen hun aangezichtjes nog steeds van verrukking. Ze willen dus blijkbaar hetzelfde blijven horen en het duurt lang voordat een sprookje helemaal afgezaagd is.

Waarom worden ze door die sprookjes zo sterk aangegrepen ?

Omdat sprookjes een irrationele inhoud hebben en doordrongen zijn van magie.

Wolven doen zich voor als grootmoeders, kinderen worden opgegeten en daarna levend uit de buik van de wolf gehaald. Prinsen verrijzen uit de dood in aanwezigheid van het lieve meisje.

Leven en wereld zijn net zo wonderbaar voor het kind als voor de mens uit de oertijden toen de spraak nog nieuw was.

Hun voortdurende verwondering doet hen naar magie hunkeren. Daarom worden er jaarlijks scheepsloadingen sprookjes verbruikt over de hele wereld.

Al wat door de kinderen werd gemaakt of speciaal voor hen werd geschreven staat in het teken van die honger naar magie.

De nursery rhymes zijn een primitieve vorm van poëzie vol klanknabootsing en klankherhaling. Soms krijgt men de indruk dat de dichter alleen maar met de klanken heeft willen spelen. Andere versjes bekoren door hun verrassende koppelingen van het alle-daagse met het ongewone.

Pussy cat, pussy cat, where have you been ?
I have been up to London to look at the queen
Pussy cat, pussy cat, what did you there ?
I frightened a little mouse under the chair.

De dichter spreekt tot een poes in de kindertaal en vraagt waar ze geweest is. De poes antwoordt dat ze in Londen is geweest om de koningin te zien. En de dichter wil weten wat ze daar deed. Ik deed alleen maar een muis onder een stoel schrikken.

Dat versje dankt zijn bekoorlijkheid aan de kinderlijke taal, de herhaling en de wonderbare situaties.

Hey, diddle – diddle
The cat and the Fiddle
the cow jumped over the moon
the little dog laughed
To see such craft
While the dish ran after the spoon.

Het ding zit vol klanknabootsing

De kat en de viool
de koe die over de maan springt
de kleine hond die lacht
omdat hij zulke krachttoer ziet
terwijl het bord achter de lepel loopt.

De voorwerpen leven en de dieren gedragen zich gek. Hetzelfde animisme vinden wij bij alle primitieve volkeren. Tyler

bestudeerde zeer grondig verschillende primitieve volkeren en ontdekte toen hun neiging om de voorwerpen te bezielen.

Hickety, pickety, my black hen
 She lays eggs for gentlemen
 Gentlemen come every day
 to see what my black hen doth lay.

Nabootsing van de geluiden en de beweging der kip. Een geestige woordkoppeling van deftige heren met een zwarte kip.

Three blind mice, see how they run
 They all run after a farmers wife
 Who cut off their tails with a carving knife
 Did you over see such fools in your life
 Three blind mice.

Drie blinde muizen die achter de boerin lopen, die hun staarten heeft afgesneden. Zag je ooit zulke dwazen als die drie blinde muizen.

Zonder commentaar.

As I was going to St. Ives
 I met a man with seven wives
 every wife had seven sacks
 Every sach had seven cats
 every cat had seven kits
 Kits, cats, sacks and wives
 how many were there going to St. Ives.

Contrast tussen de heilige en de opgesomde heterocliete wezens. Wij zijn het gewoon dat in de kinderversjes de dieren en voorwerpen spreken en begrip betonen. Het is alsof de kinderen zich niet gebonden voelen door de inhoud van de woorden, en min of meer bewust geen rekening willen houden met het verschil tussen mensen, dieren en voorwerpen.

Zij vinden een zeker genoegen in die half bewuste verwarring.

Zij spelen niet alleen met de inhoud van de woorden maar ook met de klanken, en daarom zijn die versjes volgepropt met klanknabootsingen, klankalliteraties, herhaling, rijmen en dubbelrijmen.

Dezelfde neiging om de voorwerpen te bezielen en de dieren te vermenschelijken vinden we terug bij de primitieve mensen. Dat „animisme” van de primitieven werd door Tylor grondig bestudeerd en zal later door ons worden besproken.

Die kinderpoëzie is geen Engels monopolie. Ik geloof dat ze bij vele volkeren voorkomt. In ieder geval bestond er in het Nederlands een gelijkaardige folklore.

Die versjes werden niet verzameld en uitgegeven en daarom werden ze verdrongen door de sprookjes, en de kinderverhalen enz., die regelmatig ter gelegenheid van de St.-Niklaas- en Kerstmisfeesten de markt overrompelen. De aangehaalde versjes zijn allemaal herinneringen uit mijn jeugd.

En wij rijden naar St.-Job
op een ezel, op een ezel,
en wij rijden naar St.-Job
op een ezel zonder kop.

De heilige Job werd vroeger vereerd op het grondgebied van Antwerpen ongeveer waar nu de St.-Jobstraat is.

Vele bedevaarders die naar St.-Job togen, deden die tocht niet alleen uit godsvrucht. In de kermisatmosfeer van St.-Job werd er veel pret gemaakt. Er werd gezongen, gedanst en onmatig gedronken. En voor de kinderen waren er kramen zoals op de foor.

Het woord „St.-Job” evokeerde een heel andere wereld dan het saaie dagelijks gedoe met zijn kommer en sleur. Daar stond de wereld op zijn kop. Het toppunt van dwaas en buitennissig plezier was wel op een ezel zonder kop naar St.-Job rijden.

Mijn moeder kocht een haring
een haring zonder kop
en zij gooide hem door 't venster
vlak op een polies zijn kop

Die polies kwam naar boven
en nam mijn moeder mee
en mijn moeder begon te schreien
en de haring schreide mee

en z' hebben niks gedaan
en z' hebben niks gedaan
en ze moeten den bak ingaan
en ze moeten den bak ingaan.

Dat liedje werd blijkbaar ingegeven door een zeker ressentiment van de armen tegenover de politie die hen helemaal anders behandelde dan de rijken.

De brave sprookjes atmosfeer uit de Engelse nursery rhymes ontbreekt hier volledig. De kleine proleten beseften reeds dat ze tot de mindere stand behoorden en ik herinner mij nog zeer goed dat het lied in koor en in het platste Antwerps heftig werd uitgebraakt wanneer een deftige burger voorbijging.

Aan die schreiende haring zonder kop kan men verschillende interpretaties geven in verband met de klassenstrijd. De meest

voor de hand liggende is naar mijn oordeel de kinderlijke zucht naar het ongerijmde, die gekoppeld wordt aan een vaag klasse-ressentiment.

Een zeer fraai staaltje van kinderlijk animisme is het gedicht van Paul Van Ostayen :

Marc groet 's morgens de dingen
 Dag ventje met de fiets op de vaas
   met de bloem ploem ploem
 dag stoel naast de tafel
 dag brood op de tafel
 dag visserke-vis met de pijp
   en
 dag visserke-vis met de pet
   pet en pijp
 van het visserke-vis
   goeiendag
 Daa-ag vis
 dag lieve vis
 dag klein visselijn mijn.

De schilder Floris Jaspers, de vader van Marc, verzekerde mij dat zijn zoontje werkelijk 's morgens de dingen groette ongeveer zoals beschreven in het gedicht. Van Ostayen „arrangeerde” alleen maar het ding zodanig dat het een pareltje werd.

De voornoemde Vlaamse versjes, hoewel zij levenloze dingen animeren en ongerijmde situaties creëren, zijn nog altijd min of meer begrijpelijk. De hiernavolgende zijn helemaal onbegrijpelijk en ongerijmd.

Rommelen, rommelen in de pot
 waar is klaas, en waar is zot ?
 Zot is in het stalleke
 wat heeft hij daar verloren
 allebei zijn horens.

Het ongerijmde ontstaat uit het koppelen van zinnen zonder logisch verband.

De eerste zin heeft met de tweede niets gemeen. De derde antwoordt op de tweede, en de vierde en vijfde is volkomen ongerijmd omdat een mens geen horens heeft en ze dus ook niet kan verliezen.

Als we echter veronderstellen dat „Klaas” en „zot” dieren zijn dan heeft het vers wel een betekenis. De boerin rommelt in een pot om dieren te verwittigen dat het etenstijd is. Zot is dan een „hoorndrager” die zijn horens verloren heeft. Het heeft naar mijn

oordeel weinig belang te weten hoe dit vers is ontstaan. De kinderen gebruikten het ongetwijfeld als aftelrijm en het had voor hen geen betekenis.

Een ander aftelrijmpje, ook in Nederland bekend, is een zuiver klankwoordenspel.

Holleke bolleke riebezolleke
Holleke bolleke knol.

Het woord „riebezolleke” bestaat niet. De rest heeft geen zin maar klinkt heel aardig.

Grote dichters hebben een kinderziel en daarom heeft ook Guido Gezelle met de woorden gespeeld zoals een kind.

Timpe tompe terelink
vliegt van hier naar Derelink
vliegt van hier naar rompelschee
koper kop en stalen toe
wil hij op zijn been niet staan
'k moet er met de zwepe op slaan
Timpe tompe, terelink. (1855 ?)

Men kan beweren dat het hoegenaamd niet bewezen is dat de aangehaalde versjes door kinderen werden gemaakt. Bevestigen Paul Van Ostayen en Guido Gezelle niet dat al wat wij hier aanhalen vermoedelijk door volwassenen werd gemaakt ?

Als die versjes niet door kinderen werden gemaakt, dan wisten de makers pertinent goed hoe ze moesten schrijven om kinderen te behagen.

Ik ben er echter van overtuigd dat kinderen op een bepaalde leeftijd niet alleen de dingen dichterlijk kunnen aanvoelen, maar dat zij daarenboven over een gave van verwoording beschikken die later verdwijnt.

Hierna volgen enkele dichterlijke „creaties” van mijn kleinkind Ingrid, 4 jaar oud, die ze spontaan en zonder de minste aarzeling of voorbereiding opzegde voor de micro van een bandopnemer :

Een bloem gaat er toe
maar een kaars gaat er bij de bloem voor
maar een vaas zit er een bloem in
maar dat gaat niet toe
dag karsoort

—
En de flonder en de potussen
maar dat was een bek maar zonder rozen
maar dat was een toren

maar dat was geen ton-toren
 insosei tonteen
 Lolei santafalui
 toto

En de fonder senten
 Ik ga zonder flenten
 Ik ga maneren in zo'n flessen
 In fonteneer in fontoon
 Fonteintje
 in der dore
 in fonseen

Al die versjes zijn niets anders dan klankfestijnen. Het kind beseft dat het alle mogelijke woorden kan uitspreken en het maakt er een spel van door zoals de grote mensen allerlei eigenaardige woorden achter elkaar te zeggen die voor de kleuter geen betekenis hebben.

In de mate dat het poëzie is, is ze verwant met de gedichten van sommige computers. Die machines kunnen ook vreemde woordcombinaties vormen omdat de woorden voor de machine geen affectieve waarde hebben.

Op een zekere leeftijd kent het kind vele woorden en klanken, hoewel er slechts weinige een affectieve waarde hebben. Daarom kan het al spelend de vreemdste woordcombinaties maken. Het staat nog helemaal los van de woorden. Zelfs als het weet wat een roos is heeft dat woord slechts een geringe affectieve waarde omdat het de ontelbare gedichten van verliefden nog niet kent, waarin rode of andere rozen worden aangewend om flauwe sentimentjes op te wekken.

De roos houdt nog geen verband met de erotische drang en daarom kan het kind er mee jongleren als een goochelaar.

Zij maken dus poëzie zonder inhoud. Maar toch schuilt er achter de kinderlijke creativiteit nog iets meer dan dat „los staan” van de woorden.

Sommige kinderlijke opstellen en brieven bewijzen dat ze ten zeerste ontvankelijk zijn voor de magie van het woord. Maar dan zijn ze wat ouder dan 4 jaar. De ideale leeftijd voor kinderpoëzie met inhoud is 7 jaar. De opstellen van de kinderen uit het tweede studiejaar zijn veruit de beste, en de meeste danken hun eigenaardige bekoorlijkheid aan het feit dat zij nog maar pas in zinsverband kunnen schrijven. De kinderen van 7 jaar maken geen abstracte klankfestijnen doch vreemde composities soms met een surrealistische inslag.

De hiernavermelde opstelletjes heb ik gehaald uit het tijdschrift *Echo* van de Rijksmiddelbare school van Antwerpen.

Het sneeuwt

Ik was blij dat het sneeuwde. Er kwamen duizende vlokjes naar beneden. Mijn ma zegde dat het nog zou gaan sneeuwen. Ik had geen botten. En toen kreeg ik een verkoudheid. Toen ging ik niet naar school. De dokter kwam. En het was niet erg. Nu moet ik van alles innemen.

Koen !!!! riepen ze allen al in de school. Nu ben ik weer in de klas.

Koen Mertes.

En nu is 't gedaan.

Koen Mertes 2b, *Echo*, 3 maart 1955.

Ik zou graag een eskimo zijn

Daar is het prettig met sneeuw.

En daar kunt ge goed spelen.

Ik zou ook graag een ijsbeer zien,
en ook een wolf.

En daar kunt ge goed met sneeuwballen gooien.

En een eskimo heeft het warm.

Ja, want hij heeft een pels aan. En wij niet.

De eskimo kan walvissen schieten.

Een eskimo kan zijn hut van sneeuw zelf maken.

Een eskimo is die lief ? Ja.

En de kinderen vinden de sneeuw schoon.

En de eskimo kan kopje onder doen.

Een eskimo vrouw is die ook lief ? Ja.

Jozef Bastiaensen - 2b - *Echo* - n° 3 Maart 1955.

Hierna een paar opstellen over een droom. Het is opvallend hoe goed sommige kinderen de irreële droomwereld kunnen weer-
geven.

Een droom

Ik sliep en ik hoorde zo : zzzzzzz !!!!

En dat was een bie. Wip ! zzzz ! En de bie
zat in mijn kop en mijn kop was juist de kop van
een bie en mijn lijf was een lijf van een bie en
de mensen noemden mij bie Van den Bergh.

Ha, dat mag ik niet vergeten te zeggen.

En de bie kwam in mijn oor en ging langs de andere
buiten en ging in mijn mond terug binnen.

En ik heb het bieke nooit van mijn leven niet
meer gezien.

En mijn mama kwam mij wakker maken en ik keek door het raam en ik zag een varken met een lange staart en het is gedaan.

Dirk Van den Bergh, 2b, *Echo*, 3 februari 1955.

Een droom

Ik ging op straat. Ik kwam een mijnheer tegen en ik zei dag mijnheer. Ga spelen zei de mijnheer. Het was een aardige mijnheer, want hij had een lapje voor zijn mond en voor zijn ogen ook een lapje. Ik zal maar gauw weggaan want in dat lapje stak een revolver. Ik ging door. Opeens zag ik een stille straat, alleen stond er een auto, ik ging kijken en wat zag ik, zijn stuur was er uit en de contact sleutel stak er nog op. En daar kwam opeens een mijnheer. Het was zijn auto, en ik zei mijnheer uw stuur is gestolen en uw contactsleutel steekt er nog op.

Nee, nee, vriend, ik heb mijn stuur er uit gepakt. Het is een „katschoewe” stuur want ik rijd altijd op de botte stenen en als ik nu op de botte stenen kom wip ik op de achterste bank en dan wip weer naar voor en hij reed door en de auto bromde van br... br... br...

Ronny Damen, 2b, *Echo*, n° 2, februari 1955.

Werden die opstellen geschreven door uitzonderlijke begaafde knaapjes? Zij zijn van de hand van vier verschillende jongens uit dezelfde klas (2de studiejaar b) die 21 leerlingen telde.

Het is onwaarschijnlijk dat er 4 fenomenen in een gewoon klasje zouden zitten. Er werden overigens in *Echo* nog andere opstellen gepubliceerd die voor de aangehaalde niet moeten onderdoen.

De schrijver van „Het sneeuwt” is blijkbaar een realist. Hij houdt zich aan de werkelijkheid en toch weet hij door telkens de juiste woorden en de passende feiten aan te halen, ons het sneeuwen, zijn verkoudheid, en zijn triomfantelijke terugkeer in de school aanschouwelijk voor te stellen.

De jongen die Eskimo wil zijn is romantisch en sentimenteel. De Eskimo en zijn vrouw moeten lief zijn. En het barre landschap uit de poolstreken bestaat alleen voor zijn winterpretjes.

De twee opstellen over een droom zijn verrassend mooi. Begaafde kunstenaars weten hoe moeilijk het is met woorden een droomatmosfeer te creëren. Van die moeilijkheid ontdoen zich die jonge snaken spelenderwijs.

Het binnendringen van het insect in het hoofd van de dromer die een bie wordt en door de mensen „bie” Van den Berg wordt genoemd is zuivere omeopatische magie. (alle zaken die ooit eens

kontakt hebben gehad blijven op elkaar inwerken) De primitieven hebben altijd bepaalde dieren opgegeten om de eigenschappen ervan te krijgen. In sommige oude godsdiensten wordt daarom ritueel de god opgegeten. Het bie- worden van de jonge dromer is dus een magisch verschijnsel.

Het andere opstel over een droom heeft zoals een echte droom „kop noch staart”. Het bestaat uit stukken die geen logische samenhang hebben. Het ontmoeten van een onbekende meneer met lapjes voor zijn ogen en zijn mond waarin een revolver steekt, wordt plots afgebroken. De aandacht wordt gevestigd op een auto zonder stuur maar met de kontaktsleutel er op. En weer verschijnt er een mijnheer die een rubber stuur in zijn wagen plaatste om er mee van achter naar voor te wippen.

Zoals de kleine kinderen los staan van de woorden en hun betekenis, zo staan de jongens van de tweede klas los van de feiten, en hun onderlinge samenhang. De feiten moeten geen logisch verloop hebben en daarom kunnen zij vrij goed een droomatmosfeer creëren. Ook in dromen hebben de feiten geen logische samenhang, en niettemin zijn ze geladen met magie.

En als het kind enkele jaren ouder is maakt het opstellen volgens de richtlijnen van de onderwijzer waaruit het laatste vleugje magie is verzwonden.

Bestaat er derhalve een leeftijd waarop ieder mens eens het leven aanvoelde zoals een kunstenaar? Ongetwijfeld! En niet alleen met het woord. Ook het schilder- en tekentalent van de kinderen heeft ons verbluft. (Zie: *Kindertekeningen*, N.V. De Standaard – *Kinderen uiten zich*, Muusses, Pumerend 1951 – *Grote dingen in kleine hoofdjes*, R. Broby-Jansen, Pro juvenate 1951 – *Childrens art*, M. Lindström, University California.)

Het meest begaafd zijn de kinderen van 7 tot 8 jaar, zoals uit de vernoemde boeken blijkt. Zij tekenen de vormen zoals ze die zelf zien en worden niet afgeleid noch door het aangeleerde noch door de artistieke opvattingen of door opgelegde modellen. Precies om wille van hun artistieke maagdelijkheid zijn ze creatief begaafd. De kinderpsyche zit vol beelden. Er zijn kinderen met zulke levendige aanschouwelijke verbeelding dat zij die zich nauwelijks van de waarneming kunnen onderscheiden. Urbantschitsch ontdekte in 1907 het vermogen om voorwerpen en afbeeldingen die men vroeger heeft waargenomen, in letterlijke zin vorm en kleurgetrouw weer te zien, doordat men de voorstelling ervan projekteert op een scherm of op een ander grijs of zwak gekleurd effen vlak. Dan ziet men de dingen in de ruimte geplaatst, alsof men ze weer in levende lijve aanschouwde.

Het onderzoek van E. R. Jaensch¹ toonde aan dat dit vermogen bij volwassenen zeer zeldzaam is, en veelvuldig voorkomt bij de kinderen. Men voelt trouwens in de droomopstellen dat de jongens de dingen die ze beschrijven hebben gezien. Naarmate de kinderen ouder worden verdwijnt gewoonlijk die gave. Hun magische waarneming en verwoording wordt verdrongen door hun rationele vorming en hun logische opvoeding. Het kind moet voortdurend gehoorzamen, d.w.z. iets laten waar het dol op is om iets vervelend te doen.

Blijven dromen over prettige vacantedagen is aangenaam. Huis-taken schrijven is vervelend. De droom en de verwoording van het magische wordt aldus verdrongen. Het kind moet alsmaar dingen aanleren waarvoor het niet de minste belangstelling heeft. Het moet daarenboven het geloof of het ongeloof van zijn ouders delen en zich aanpassen aan de zeden en gewoonten van de maatschappij. (Eet netjes, spreek met twee woorden, snuit in je zakdoek enz. enz. enz.)

Het kind wordt aldus voorbereid om minder momentaan en meer geprojecteerd in de tijd te leven. Momenteel leven is aangenaam. De grotten van Altamira Lasraux, Las Monedas Cabrerets getuigen van het geluk van de prehistorische mensen die zeer momenteel leefden.

In de tijd leven is zich zorgen maken. Een kind een goede opvoeding geven, is het bijbrengen hoe het zich zorgen moet maken over allerhande futiliteiten, of het wel netjes genoeg heeft geschreven, zijn les goed kent, of het vriendelijk genoeg is geweest tegen een saaië tante, of het niet te veel leven maakt, of geen ruiten breekt.

Dat keurslijf waarin het gedrag van het kind wordt geperst, verdringt de hiervoor aangehaalde gaven. Meesterwerken als „Elias of het gevecht met de nachtegalen” zijn te danken aan het feit dat de schrijver „het aanschouwen” van zijn jeugd heeft kunnen bewaren tot hij volwassen was.

Maar als het waar is dat de kinderen van een bepaalde leeftijd een zekere artistieke begaafdheid hebben, dan moeten wij die begaafdheid ergens bij de prehistorische mens terugvinden. Wij geloven immers dat de evolutie van de soort in haar grote lijnen ongeveer gelijkaardig verloopt als de evolutie van het individu.

Tijdens de prehistorie zag de mens nog de wereld als de toverwerking van bovenmenselijke krachten, met als voornaamste tovermiddel het woord.

De taal was ultra-concreet. Wij kunnen ons nauwelijks voor-

1. Jaensch E. R., *Die Eiditik* (1925).

stellen wat een ultra-concrete taal was, want de benamingen die wij nu concreet vinden waren toen nog onvoorstelbaar abstrakt. Een verzamelnaam zoals het woord vis, boom enz. bestaat niet in sommige primitieve talen. Wel bestaat het woord baars, den, eik enz. enz.

Thans spreekt zelfs een analfabeet een taal die doorspekt is met abstrakte woorden. Om zijn gedachten te uiten stond de primitieve mens voor hetzelfde probleem als het onderbewustzijn dat ook ideeën wil uiten en over geen abstrakties beschikt. Zowel het onderbewustzijn als de primitieve mens creëerden beelden die ze een symbolische betekenis gaven. De aldus voorgestelde ideeën hadden een vreemde poëtische bekoorlijkheid.

W. Wundt² gelooft eveneens dat de mens uit de oude culturen nog een zeer concrete poëtische taal sprak waarvan hij enkele staaltjes aanhaalt. Volgens W. Wundt noemde de mens het Westen „zon-zit-plaats”. Een paleis noemde hij „huis-woont-koning”. En als hij wilde zeggen dat de zon op de dageraad volgde dan omhelsde de zon de dageraad. De zonsopgang was de nacht die een kind baarde.

Talen waarin de dingen zo aanschouwelijk werden voorgesteld waren onvermijdelijk zeer mooi; als we de oudste geschriften bespreken zullen we nog meer over die poëtische talen uitwijden.

De magie van het woord hield bij de prehistorische mensen eveneens verband met hun heel bijzondere waarneming, die veel scherper was dan bij de moderne mens. De blanken die in de wildernis hebben geleefd hebben ondervonden dat de primitieve mensen uitstekende mensenkenners zijn, die hun meesters in enkele woorden treffend kunnen schetsen. De bijnamen die ze kiezen zijn altijd raak.

Die intuïtieve mensenkennis danken zij aan hun intuïtieve waarneming die Levy-Bruhl (*La mentalité primitive* ch. XIV) als volgt beschrijft:

„Les primitifs procèdent par intuition directe, apprehension immédiate, interpretation rapide et presque instantanée de ce qui est perçu : s'il s'agit, par exemple, de lire sur le visage d'un homme des sentiments que peut-être il ne s'avoue pas à lui-même, de trouver les mots qui font vibrer la corde secrète que l'on veut toucher, de saisir le ridicule d'un acte ou d'une situation etc. Ils sont guide là par une sorte de flair ou de tact. L'expérience le développe et l'affine et s'il peut devenir infaillible sans avoir rien de commun avec les opérations intellectuelles proprement dits... l'Observateur qui estimait hier l'intelligence du primitif virtuelle-

2. W. Wundt, *Sinnliche under übersinnliche Welt* (1926).

ment égale a celle de tout autre homme, le taxera aujourd'hui d'incroyable stupidité en le voyant incapable du raisonnement le plus simple."

Een waarneming die zo rijk is en zo penetrant heeft niets meer gemeen met schoolkennis en boekenwijsheid. De geladenheid van het woord houdt direct verband met de geladenheid van het object. Die intuïtie werkt volgens Levy-Bruhl feilloos.

De oude volkeren hadden in hoge mate een rijke intuïtieve waarneming die tot kern van de dingen doordringt. Het was weliswaar veeleer een aanvoelen dan een preciese kennis. Dat aanvoelingsvermogen maakte veel hypocrisie overbodig die in onze maatschappij onontbeerlijk is. Ten slotte verklaart die feilloze doordringende intuïtie de grote wijsheid die er schuilt in de oude mythen en sagen. De scheppers van die mythen hadden een heel beperkte kennis van de natuur, maar op het vlak van mensenkennis gaan nog steeds de grote moderne psychologen bij hen te rade.

Het woord bevatte een rijke warme wereld.

* * *

Het creatief vermogen van de kinderen toont ons dat er woorden zijn die affektief geladen zijn en andere.

De woorden van het zevenjarig jongetje dat zich zelf in zijn droom bie Van den Berg noemt zijn ongetwijfeld geladen met angst, verwondering en een felle begeerte naar het irreele. De zinnen zijn spontaan opgeweld uit zijn gemoed. Dat betekent eveneens dat hij onvrij is in woordkeuze. De vierjarige Ingrid daarentegen kan met de woorden spelen zoals ze met de blokjes van haar bouwdoos speelt. Bij de jongen zijn de woorden innig verweven met de ontroering en hij ondergaat daarom zijn woordkeuze en woordordening als de enig mogelijke.

Zoals de woordkeuze en ordening uit de ontroering kan ontstaan, kunnen eveneens mooie woordordeningen ons ontroeren.

Indien er werkelijk een vorm van menselijke vrijheid bestaat dan herkennen wij de oervorm ervan bij kinderen die met de woorden spelen.

Naargelang hun geaardheid kan men aldus de mensen indelen in „vrijen” en „onvrijen”. De vrijen zijn veel onafhankelijker van het woord. De onvrijen zijn heel hun leven gebonden aan woorden. Zij leven in voortdurende angst een of ander maatschappelijk taboe te overtreden; zij moeten leven volgens voorafbepaalde gedragspatronen, dogma's, voorbeelden en principes.

Hun leven staat in het teken van het woordelijke want de woordelijke realiteit is voor hen de voornaamste.

Ook de schrijvers kunnen ingedeeld worden naargelang hun kunst rechtstreeks uit de ontroering is ontstaan of uit een grote woordelijke beschikbaarheid. De kunst van Shakespeare, Ibsen, Lorca, O'Neill en Stendhal is rechtstreeks uit de ontroering ontstaan. De kunst van Racine, Oscar Wilde, Cocteau en de Ghelderode is meer uit de woordelijke beschikbaarheid ontstaan.

Wilde en Cocteau zijn zulke woord-virtuozen dat hun kunst soms een zekere gelijkenis vertoont met goochelarij. Het mooie evenwicht van Racine komt nooit of slechts zeer zelden voor in de realiteit. Het is een constructie van een woordvirtuoos. De barokke woordmonumenten van de Ghelderode bewijzen dat voor hem de woorden maar voor 't grijpen lagen, zelfs als we aanvaarden dat het gebruik van woordenboeken niet vreemd is aan zijn kunst.

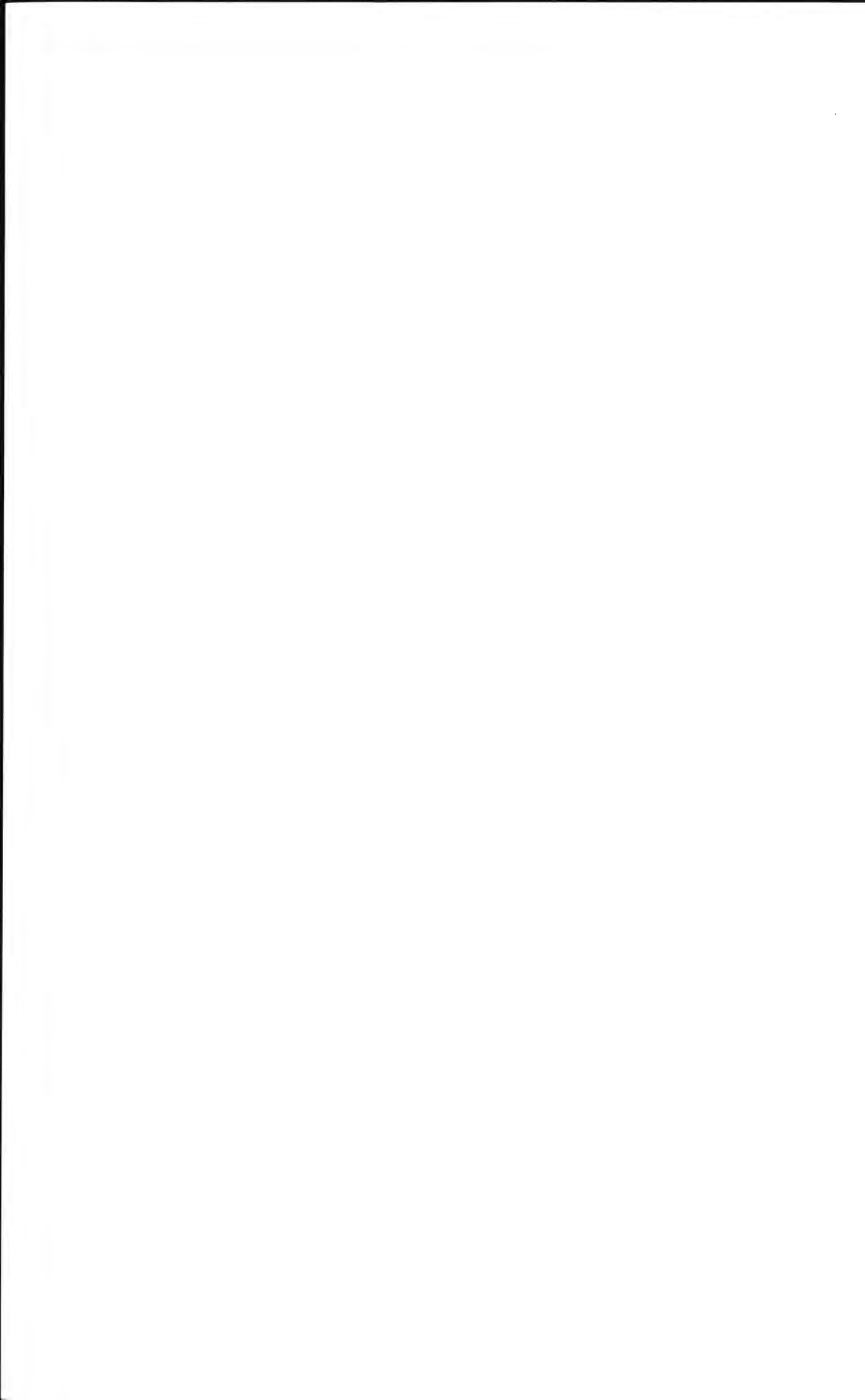
Bij elke grote kunstenaar zijn de ontroering en de woordelijke beschikbaarheid innig verweven, zoals de vorm en de inhoud niet te scheiden zijn.

Het is alleen maar een kwestie van overwicht of ze tot de ene of tot de andere groep behoren. De ontroering is uniciteit. De artistieke woordordening daarentegen is oorspronkelijkheid. De uniciteit der ontroering leidt naar een oorspronkelijke woordordening. De ontroering is altijd nieuw, het woord heeft steeds gediend (Victor Hugo).

De uniciteit der ontroering is gegroeid uit het dierlijk momenteel aanvoelingsvermogen.

De verruiming van het momenteel leven is langzaam gegroeid uit de woordelijke beschikbaarheid. Het vermogen om de meest uiteenlopende dingen te koppelen leidt onvermijdelijk naar een verruimd bewustzijn. De woord-ordening ontstaat onder de invloed der ontroering. Het is alsof de uniciteit der ontroering oorspronkelijke woordkoppelingen kan verwekken.

Het aanvoelingsvermogen is daarom de drijfkracht van de mooie woordordening. De magie van het woord is ontstaan uit de ontroering en woordelijke beschikbaarheid.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 9 maart 1969 en op zondag 12 oktober 1969 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 9 maart 1969

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10u.05 geopend door Dr. Theo Luykx, voorzitter. Mevr. A. M. Meyers-Reinquin nam het secretariaat waar. 24 leden waren aanwezig.

W. Blockmans sprak over *De verhouding tussen de hertogen van Bourgondië en hun Vlaamse onderdanen*. – Een vraag die essentieel is voor de representativiteit van de Vlaamse standenvertegenwoordiging is te weten tot welke instanties de raadpleging van de onderdanen werd uitgebreid, in welke kwesties en met welk gevolg, en via welke media. Na de terugkeer van de afgevaardigden werd het schepencollege samengeroepen, dat de Grote Raad (ambachtsdekens en notabelen) kon ontbieden en, te Brugge, nog ambachtsmeesters. Bij de Grote Raden werden nog alleen leden van de magistraatsklasse geraadpleegd, te Brugge werden ook ambachtsmeesters erbij betrokken. De raadpleging bereikt dus in het beste geval uitsluitend werkgevers. De vertegenwoordiging werd gemonopoliseerd door de leden, die een regeringsorgaan worden dat vorstelijke prerogatieven uitoefent tegenover de kleine steden, zonder hun wensen vooralsnog te vertolken naar de top toe. Ook schipperde de vorst tussen elk der Leden en speelde het platteland en elk van hen tegen elkaar uit. Van rechtstreekse representativiteit is geen sprake aangezien de vorst of de Leden bepaalden wie zou geraadpleegd worden en met welk gevolg. Representatief toch, indien men enkel het politiek bewuste deel van de bevolking beschouwt, vermits de volksmassa's geen politiek alternatief hadden.

Vervolgens handelde Dr. Theo Luykx over *De verhouding van de Vlaamse en Franstalige pers in België rond 1845*. De tekst van deze lezing verscheen in *Handelingen* 1968. – Aan de besprekin-

gen werd deelgenomen door de heren Ceyskens, Behets, Janssen, Sinnighe, De Brouwer, Andriessens, Prevenier en de voorzitter.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – De sectie vergaderde onder het voorzitterschap van Alois Gerlo. Secretaris was H. Leclercq.

Lic. Constant Matheussen handelde over *De verhouding van godsdienst en cultuur in Erasmus' ideaal van de mens*. De tekst van deze lezing verschijnt in *Handelingen* 1969.

Daarna sprak Lic. W. van Rengen over *De betrekkingen tussen metropolis en apoikia in de Griekse kolonisatie*. Van deze lezing bereikte ons geen samenvatting.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door A. Gerlo, H. Leclercq, C. Matheeuwssen, J. IJsewijn en G. Degroote.

3. Taalkunde. – De sectie vergaderde onder het voorzitterschap van V. F. Vanacker. Secretaris was G. Schelstraete. Dertien leden waren aanwezig.

Dr. Fr. Claes S.J. sprak over *De verhouding van Kiliaans eerste woordenboek (1574) tot de Thesaurus van Plantin*. De tekst van deze lezing verschijnt in *Handelingen* 1969.

Daarna sprak Lic. J. Thielemans over *Taal en relativiteit. De hypotese van Sapir-Whorf, 30 jaar later*. Deze lezing is opgenomen in *Handelingen* 1969. – Aan de besprekingen werd deelgenomen door R. Derolez, G. de Smet, V. F. Vanacker.

4. Moderne Filologie en Literatuur. – De sectie stond onder het voorzitterschap van W. Hoffmann. Zestien leden waren aanwezig.

W. Hoffmann sprak over *Het rondeel*. Zijn samenvatting: „Naar aanleiding van deze 'cyclische versvorm', verwant met het sonnet, is althans in het Nederlandse taalgebied, niet veel gepubliceerd. Spreker herinnerde aan *Het Rondeel, de Roos der Lyriek* van August Heyting (1929) en aan *De Gouden Kiemcel* van Simon Vestdijk (1950). Vooral de dichters van en even na 1910, onder wie Keuls en Nijhoff – mogelijk toch ook beïnvloed door Albert Verwey – schreven rondelen, vooral van 13 regels. Men kan twee polen noemen, waartussen de mogelijkheden van de dichter liggen. Er zijn rondelen geschreven, die een uitgesproken muzikaliteit bezitten (die aan de reidans herinneren, en die men op muziek zou kunnen zetten) en rondelen, die aan een meer bewust denken gestalte trachten te geven.” Tot slot las spreker enkele rondelen (meestal van 8 regels) voor, in de laatste jaren geschreven.

Dr. D. van der Cruysse handelde vervolgens over *Het belang van de animale vergelijking en metafoor in de Mémoires van de Hertog de Saint-Simon*. Deze lezing is, onder een gewijzigde titel, in deze aflevering opgenomen.

Ook de laatste lezing: *M. Nijhoffs gedicht De Wandelaar in het kader van de algemene thematiek van de bundel De Wandelaar* door T. van Wallendael is in deze aflevering opgenomen. – Een verslag over de besprekingen bereikte ons niet.

PLENAIRE VERGADERING

De Voorzitter, Dr. A. Gerlo, opende de vergadering om 15u.10. Drieëntwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden: Mevr. K. Meeuwesse-Dullemond, Mevr. F. Wagemans, Juffr. G. Schieb, de heren L. Roppe, R. Foncke, E. de Strycker, H. van Looy, M. Rutten, A. Demedts, E. Rombauts, J. Weyns, H. Wesche, Dries Janssen, Em. Janssen, J. P. Ponten, F. Adriaens, R. de Schryver, H. M. Heinrichs, J. Notermans, K. Meeuwesse, J. L. de Meester, J. Theuwissen.

Agenda

1. Hulde werd gebracht aan de nagedachtenis van onze overleden mededeleden: Dr. S. H. Scholl, Prof. em. Dr. H. J. van de Wijer, Prof. em. Dr. G. Vandeveegaete, Prof. em. Dr. Fr. Baur, Drs. Pierre Scheffman, Ingenieur P. Lindemans, Dr. R. van den Bussche.

2. De notulen van de vorige zitting werden door de Secretaris voorgelezen en door de vergadering goedgekeurd.

3. Het financieel verslag werd door de Penningmeester voorgelezen en door de vergadering goedgekeurd.

4. De Voorzitter herinnerde eraan dat onze Maatschappij in 1970 haar honderdjarig bestaan met luister wenst te herdenken. Hij vermeldde reeds een kort voorlopig programma, dat door het Bestuur was samengesteld. Hij wees hierbij op een Erecomité, een academische zitting, een receptie en een banket.

5. De Secretaris stipte aan dat al de voorgedragen kandidaten voor het lidmaatschap, met name: Prof. Dr. E. Abraham-Vorlat, Dr. E. van Itterbeek, Dr. H. De Ridder-Symoens, Lic. G. Tournoy, Lic. C. Matheussen, Lic. Marie-José Desmet-Goethals, Lic. R.

De Smedt, Lic. Fr. Vanhoof, Lic. W. Verbeke, Johan J. Schwencke, Lic. G. Schelstraete en Lic. S. Sué, aan de statutaire voorwaarden voldeden, waarna ze tot leden van onze Maatschappij werden benoemd.

6. Prof. Dr. W. Prevenier hield een lezing over *Facties en publieke opinie pro en contra de Bourgondische hertogen in de Nederlanden*. – Volgde een hartelijk dankwoord van de Voorzitter tot de spreker voor diens uiteenzetting en tot de aanwezigen voor hun bereidwillige opkomst. Daarna vroeg hij nog belangstelling voor de Nationale Erasmus-Herdenking in juni 1969 te Brussel, Gent, Luik, Antwerpen en in november 1969 te Leuven; ook voor het Vlaamse Filologencongres in de tweede week van de Paasvakantie 1969. De vergadering werd te 16u.40 opgeheven.

Vergadering van 12 oktober 1969

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De voorzitter, Theo Luyckx, opende de vergadering om 10u.10. Juffrouw Els Witte nam het secretariaat waar. Negentien leden waren aanwezig.

Dr. M. Baelde gaf een uiteenzetting over: *Enkele gegevens over de Hoge Raad van de Nederlanden te Wenen 1717-1757*. Zijn samenvatting: „De Hoge Raad van de Nederlanden werd nog nooit bestudeerd alhoewel verspreide gegevens zijn te vinden, vooral in enkele recente studies en alhoewel veel bronnenmateriaal voorhanden is in Brusselse en Weense archieven. Deze instelling werd in de 17e eeuw reeds voorafgegaan door de Hoge Raad van Vlaanderen en Bourgondië te Madrid en vond zijn oorsprong in 1556 toen Filips II een zegelbewaarder benoemde voor de Nederlanden. De nieuwe instelling werd in 1717 opgericht en had advies uit te brengen over alle belangrijke kwesties betreffende de Nederlanden. De uit die gewesten afkomstige raadsheren waren experts op politiek, juridisch of financieel gebied maar bleven doorgaans gekenmerkt door hun 'esprit national'. Deze bezorgdheid voor de belangen van de Nederlanden lokte een conflictsituatie uit met de toenmalige absolute Kanselier; in 1757 werd de instelling opgeheven en een Departement van de Nederlanden opgericht. Dit departement werd een afdeling van de Oostenrijkse Kanselarij.”

Vervolgens sprak Mevr. A. M. Meyers-Reinquin over : *Statistische benadering van de godsdienstpraktijk in de middeleeuwen*, waarvan de uitgewerkte studie in deze *Handelingen* verschijnt.

Tenslotte handelde Renaat van der Linden over de *Iconografie van Sint-Nikolaas in Vlaanderen*. Zijn samenvatting : „De heilige Nikolaas, bisschop van Myra in de derde/vierde eeuw, begraven te Bari, gevierd kinderheilige, genoot en geniet in Vlaanderen bij schilders, beeldhouwers, edelsmeden, grafiekers, ontwerpers van glasramen, enz. meer bijval dan we vermoeden.

Daar slingert een verre, heerlijke lijn van de romaanse doopvont te Zedelgem tot de tekeningen van Felix Timmermans en Luc de Jaegher, b.v. Het loopt zeker van geen leien dakje de vele afbeeldingen te rangschikken op basis van de tijd, volgens een of andere periode. Het blijft haast even lastig een ordening tot stand te brengen op basis van de voorstellingen. We hebben ernaar gestreefd en bieden volgende indeling : a. *volgens het leven* : als wicht recht in het bad, de bisschopsaanstelling, de grafbeeltenis met manna of olie ; b. *volgens een bepaald type*, 1. *redderstype*, voor de drie dochters van de verarmde edelman, de drie onschuldigen en de drie bevelhebbers i.v.m. Keizer Constantijn, de tenlevenwekking van drie gedode knapen, de redding van de hongersnood en van schippers in nood ; 2. *geverstype* met een kloef, ezel of paard, schoorsteen, Zwarte Piet en roede ; 3. *dreigerstype*, gemaskerd en met bel en/of ketting is eerder zeldzaam. Ambachten en neringen omlijsten zijn beeld met kaarsen, balans(en) en mortier. Menig kunstwerk toont meerdere attributen tegelijk, b.v. een schip in nood, de beurzen van de geredde meisjes, de drie kinderen in een pekelvat.

Vierenvijftig kerken in Vlaanderen erkennen hem als titelheilige, maar in menige andere kerk treft men het altaar van hem als patroon van een ambacht aan, zo te Aalst, Aarschot, Antwerpen, Dendermonde, Diest, Gent, Oudenaarde, enz. Ook schuttersbreuken, wapenschilden, koekplanken, santjes, zegels en penningen en andere voorwerpen bevatten licht iconografische elementen van de goedheilige kindervriend.” – Aan de besprekingen werd deelgenomen door Th. Luykx, M. Baelde, R. van der Linden, J. de Brouwer, R. van Uytven, L. Ceysens en P. Lenders.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – De voorzitter, Aloïs Gerlo, had zich verontschuldigd en werd als zodanig vervangen door E. de Strycker S.J. Juffr. S. Sué nam het secretariaat waar.

De lezing van de eerste spreker : *De samenstelling van de Pseudo-Hippokratische Brievenverzameling* verschijnt in uitgewerkte vorm in deze *Handelingen*.

R. Duthoy handelde over : *Seviri, augustales en seviri augustales*. Zijn samenvatting : „In verband met de augustalen (= verzamelnaam voor seviri, augustales, seviri augustales en een twintigtal andere, minder voorkomende termen) stellen zich voornamelijk drie problemen : 1. de onderlinge verhouding van de verschillende termen ; 2. de aard van de organisatie(s) ; 3. de oorsprong ervan. Spreker behandelt het eerste probleem en geeft eerst een kleine historiek van de status quaestionis, om dan stil te staan bij de over het algemeen aanvaarde theorie van Von Premerstein (1895) en er de onvolkomenheden van aan te tonen. Uitgaande van een onderzoek van het bronnenmateriaal, dat epigrafisch is, komt hij tot het besluit dat we met verschillende instellingen te doen hebben die – in tegenstelling met wat Von Premerstein beweerde – nooit zijn samengesmolten.”

3. Taalkunde. – V. F. Vanacker, voorzitter, opende de vergadering om 10u.10. Dertien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. Otto Basler uit Zell-Weierbach was door ziekte verhinderd zijn lezing over *das Wort Quartier* te komen houden. Prof. Dr. G. de Smet was zo vriendelijk in de plaats van O. Basler op te treden en sprak over *Maaslandse taal en letterkunde rond 1200*, waarin hij o.m. betoogde dat op grond van het pronominaal taalgebruik een lokalisering van de Servatiusfragmenten, de Aiol, de Tristant... kan ondernomen worden. Deze literatuur had wortels in eigen bodem bij ons maar participeerde aan een literair fonds waaraan ook de Duitse letterkunde deel had.

J. Goossens lichtte zijn spreekbeurt : *Zuidnederlands „Beschaaft” en Brabantse expansie* met dia's toe. Zijn samenvatting : „De te bewijzen stelling luidde dat er in de voorlopige vormen van Nederlandse cultuurtaal in Vlaams-België een expansie van Brabantse taaleigenaardigheden te constateren is. Brabantse expansie in het Zuidnederlands 'Beschaaft' kan als bewezen worden beschouwd indien Brabantse taalvormen in bovendialectisch taalgebruik buiten hun dialectisch verspreidingsgebied voorkomen in de twee periferische delen van Zuid-Nederland. Dat dit wel degelijk het geval is, werd met tweemaal tien voorbeelden aangetoond. Brabandismen in het 'beschaaft' Limburgs zijn : *onderpastoor* 'kapelaan', *beenhouwer* 'slager', *hesp* 'ham', *pens* 'worst', *kieken* 'kuiken' en 'braadkip', *kuisen* 'schoonmaken', *schuif* 'la', *vijs* 'schroef', *gij* en enclitisch *-m* (pers. vnw. subject 3de pers. enk.). Brabandismen in het (Oost- en West)vlaams zijn *voorschoot* 'schort', *schuif* 'la', *aardbezie* 'aardbei', het diminutiefsuffix *-ke*, *patat* 'aardappel', *onderpastoor* 'kapelaan', *telloor* 'etensbord', *hesp* 'ham', *spuwen* 'spugen', *gij*. Gent speelt herhaal-

delijk de rol van secundaire uitstralingshaard van brabantismen.”

Aan de besprekingen namen deel : J. Goossens, G. de Smet en V. F. Vanacker.

4. **Moderne Filologie en Literatuur.** – De voorzitter, P. Hadermann, opende de vergadering om 10u.15. Mevrouw E. Vorlat nam het secretariaat waar. Twintig leden waren aanwezig.

A. Keersmaekers handelde over *Bredero, de onbekende*. Zijn samenvatting : „Door de ontdekking van enkele tientallen onbekende gedichten van Bredero, en van een tiental reeds bekende, maar dan als origineel werk van de dichter, ontstaat de dwingende noodzakelijkheid het beeld van Bredero opnieuw te schetsen. De gevonden stukken komen immers voor in een reeks novellen en werden door Bredero vertaald naar een proza-bewerking van Franse originelen, of Franse bewerkingen van novellen van Bandello.

Achtereenvolgens werd de aandacht gewijd aan :

1. Bredero's 'eerlijkheid' inzake literaire eigendom : uitdrukkelijk heeft de dichter zijn verplichtingen aan anderen erkend, ook in dit geval, waarin hij verwees naar rijmeloze vertalingen van zijn vriend Reinier Telle, op wiens verzoek hij de berijmde bewerkingen schreef ;
2. Bredero's kennis van het Frans wordt waarschijnlijk nog altijd overschat ; dit is van belang om zijn literaire 'horizon' beter te kunnen aflijnen ;
3. ook Bredero's religieuze opvattingen kunnen nu nader gedefinieerd worden, dank zij de ontdekking van zijn relatie met Reinier Telle ;
4. Bredero's dichterlijke evolutie zal nu ook beter kunnen gevolgd worden, daar deze stukken te dateren zijn en bovendien te vergelijken met Franse 'originelen' ;
5. de directheid en de nood aan parallellismen en contrasten blijken nu inderdaad essentiële componenten te zijn van Bredero's dichterlijke expressie : een vergelijking met die 'originelen' maakt dit overduidelijk ;
6. de Margriete-figuur wordt nu weer meer een schim, omdat verschillende gedichten voor 'Margriete' thuishoren in de novellen en geen oorspronkelijke gedichten blijken te zijn.”

J. van Alsenoy (Dirk Wilmars) handelde daarna over *De magie van het woord*. Deze lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Tenslotte sprak Eugène van Itterbeek over *Jean Paulhan als estheticus*. De tekst van deze lezing wordt in onze *Handelingen* opgenomen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Albe, L. Roose, J. van Alsenoy, P. Hadermann.

PLENAIRE VERGADERING

De Voorzitter, Aloïs Gerlo, opende de vergadering om 15u.10. Vijfentwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : de heren L. Roppe, A. Demedts, J. Weyns, E. Cosemans, F. Adriaens, A. Jans, S. A. E. van Puffelen, J. Theuwissen, J. Notermans, J. P. Ponten, O. Basler, F. van Ommeslaeghe, R. Derolez, Mej. G. Schieb, de heer en mevr. K. Meeuwesse-Dullemond.

Agenda

1. Aan de nagedachtenis van ons overleden medelid, E. Amter, werd hulde gebracht.

2. De notulen van de vorige zitting werden door de Secretaris voorgelezen en door de vergadering goedgekeurd. – De Secretaris deelde mee dat Dr. M. Gysseling de Zuidnederlandse heeft vertegenwoordigd op het *Tiende Internationaal Congres voor Onomastische Wetenschappen* van 8 tot 13 september 1969 te Wenen.

3. Als nieuwe leden werden benoemd : Prof. Dr. A. L. Söte-mann, Prof. Dr. Marron C. Fort, Dr. H. Devijver, Drs. J. Kluyskens, Mej. Lic. A.-M. Musschoot, Lic. W. Waterschoot, Lic. L. Mooren, Lic. W. Swinnen, Lic. H. Hauben, Lic. A. Wouters, Lic. J. Quaegebeur, Mr. Edm. Franquinet, Drs. J. F. R. Philips.

4. Vervolgens werd Prof. Dr. K. Heeroma hartelijk welkom geheten door G. Degroote en voorgesteld als spreker over *De tweede Reinaert*. De lezing verschijnt in deze *Handelingen*.

Om 16u.40 werd de vergadering door Aloïs Gerlo opgeheven.

Ledenlijst 1969

- Lic. G. ACHTEN S.J., Oude Abdij, Drongen.
Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
Dr. W. Jappe ALBERTS, Bongersds Kamp 10, Voorst (Ned.).
Dr. ALCANTARA MENS, Bankstraat 71, Leuven.
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. ANTONISSEN, Rhodes-Universiteit, Grahamstad (S.-Afrika).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, Mortsel.
Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M. A. BAARTS, Scharnerweg 113a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Eeuwefeestlaan 7, Heist-Duinbergen.
Mevr. Dr. M. BAERLECKEN-HECHTLE, 4 Düsseldorf, Xantener Str. 8 (D.B.R.).
Mevr. Ida BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, St.-Genesius-Rode.
Dr. J. BAERTEN, Mezenlaan 11, St.-Genesius-Rode.
Lic. R. BAETENS, Ter Rivierenlaan 129, Deurne.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, Tongeren.
Maj. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 12, Leiden.
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, St.-Denijs-Westrem.
Maur. BECQUAERT, Guido Gezellelaan 44, Brugge.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAM, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
BIBLIOTHEQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, Namur.
Lic. W. P. BLOCKMANS, A Stockmanslei 81, Mortsel.
Dr. J. BOETS, Wezelsebaan 153, Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, Gent.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel-2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Neerveldstraat 81, Opwijk.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelaersstraat 41, Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Drs. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Dijkstraat 1, Viersel.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Sterrebosstraat 18, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. W. BRAEKMAN, Eeklostraat 73A, Mariakerke (O.-VI.).
Mevr. Lic. A. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, Mariakerke (O.-VI.).
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Brandstraat 20, St.-Martens-Latem.
Dr. C. J. M. BROK, Willem III-Laan 34, Breda (Nederland).
Lic. A. BROUNTS, Jan Frans Willemsstraat 6, Gent.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, Brussel-3.
Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, Mariakerke (O.-VI.).
Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, St.-Denijs-Westrem.
Mevr. Lic. L. BYNON-POLAK, Steenweg op Brussel 68, Tervuren.
Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 3, Leuven.

- Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
 Dr. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, Brussel-3.
 Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel-5.
 Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, Schoten.
 Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, Leuven.
 Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGER, Frankenstraat 54, Brussel-4.
 Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, Brussel-4.
 Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.-Afrika).
 Lic. K. COLLIN, Oswald Ponettestraat 49, Ronse.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, Liedekerke.
 Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. H. L. COX, Kerkpad 11, Nijmegen.
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, Ohain.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 14, Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, Blankenberge.
 Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
 Dr. H. DE BELDER, Paardenkerkhofstraat 171, Mechelen.
 Lic. Fr. DE BEUSSCHER, Lange Zandstraat 2, St.-Katelijne-Waver.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Diksmuidse Heerweg 307, St.-Michiels.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, Brussel-8.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Drs. G. DE BRUIN, Het Bat 14, Maastricht.
 Lic. A. DE BRUYNE, Stockmolenstraat 39/4, Tielt.
 Dr. Friedhelm DEBUS, Parklaan 9, Groningen.
 Lic. P. DE BUSSCHERE, Sperwerlaan 22, Deurne.
 Dr. Karel DE CLERCK, XVIII Oktoberstraat 12, St.-Andries-Brugge.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel-2.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, Strijtem.
 Lic. Luc DECORTE, Hugo Verriestlaan 184, Kortrijk.
 Jan DE CUYPER, Kapittelstraat 14, Kortrijk.
 Lic. J. E. DE DEURWAERDER, Sparrebosdreef 2, Elene.
 Lic. A. DE FRANCE, 12 Apostelstraat 6, St.-Denijs-Westrem.
 Lic. W. DE GEEST, Koningin Fabiolaan 7, St.-Denijs-Westrem.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, Brussel-8.
 Dirk DE JONG, Franchimontlaan 23, Leiden.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, Jambes (lez Namur).
 Lic. R. DE KEYSER, Beosierlaan 44, Kessel-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, Ninove.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, Rekkem (W.-Vl.).
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. H. DE LEY, Kasteeldreef, Landegem.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, Merksem.
 Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Dr. A. DEMAN, Oudergemselaan 57 E/5 A, Brussel-4.
 Dr. L. DE MAN, Nindsebaan 15a, Keerbergen.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, Brussel-15.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdonkiaan 7, Wilrijk.

- Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, Winksele (Post Veltem).
 Mevr. Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterlooiaan 58, Brussel-1.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertiaan 78, Brussel-8.
 Mej. Dr. A. DEPREZ, Northlaan 19, Oostende.
 Dr. P. DEPREZ, Kington Row 55, Winnipeg (U.S.A.).
 Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, Brussel-1.
 Mevr. Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, Lovendegem.
 Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 47, Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, Bonheiden (Antw.).
 Lic. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, Leuven.
 Lic. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan, Grimbergen.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Prinses Lydialaan 7 A, Heverlee.
 Lic. G. DE SCHUTTER, Kon. Astridlaan 19, Gent.
 Lic. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 22, Gent.
 Mevr. Lic. Marie-José DESMET-GOETHALS, Corbiëlaan 57, Heverlee.
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 A. DE SWAEF, Brabantdam 97 B, Gent.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. P. B. DE TROEYER, Minderbroedersstraat 5, St.-Truiden.
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, Kessel-Lo.
 Lic. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, Langemark.
 Drs. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Theo DE VRIES, Keizersgracht 764, Amsterdam.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, Nieuwrode.
 Mej. Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, Kortrijk.
 Mej. Dr. Denise DE WEERDT, Nijvelse Dreef 172, Sint-Pieters-Woluwe.
 Paul DE WISPELAERE, Speystraat 16, Damme (W.-VI.).
 Lic. A. DE WITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, Varsenare, Brugge.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
 Dr. H. DIERICKX, Tommeltlaan 25, Mortsel.
 Lic. R. DIRVEN, Beekstraat 39, Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, Brussel-19.
 Dr. H. DRAYE, Winksele Steenweg 80, Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, Hasselt.
 Dr. F. G. DROSTE, Jacob Smitslaan 34, Mol.
 Dr. W. J. du P. ERLANK, Laan van Meerdervoort 14, Den Haag (Ned.).
 Lic. R. DUTHOY, Dorp 9, Sinaai.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, Sint-Amandsberg.
 Dr. E. DUVERGER, Nassastraat 26, Gent.
 Dr. H. DYSERINCK, Bekkerweg 87, Heerlen (Ned.).
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 27, Kessel-Lo.
 Lic. Ernest EYLENBOSCH, Onafhankelijkheidslaan 16, Gent.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York, New York 10036 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg 7, Korbeek-Lo (Leuven).
 Dr. R. FONCKE, Prudent Bolsiaan 126, Brussel-2.
 Dr. Marron C. FORT, University of New Hampshire, Department of German and Russian, Durham, New Hampshire 03824 U.S.A.
 Mr. E. FRANQUINET, Via Regia 44C, Maastricht (Ned.).
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert 1er, Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, Brussel-2.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel-5.
 Dr. D. GEERAERTS, Steenweg op Leopoldsburg 37, Balen-Nete.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, St.-Kruis (Brugge).

- Dr. G. GEERTS, Pr. Poulletlaan 37, Kessel-Lo.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, Antwerpen.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, Brussel-15.
 Mevr. Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, Mechelen.
 Lic. J. GIJSEL, Charleslei 12, Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel-8.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, Leuven.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 Dr. J. GOOSSENS, Celestijnenlaan 9, Heverlee.
 Lic. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreeve 17, Kortrijk.
 Lic. W. M. GRAUWEN O.Praem., Rode Beukenlaan 7, Wemmel.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, „La Quinta”, La Baraque, Corroy-le-Grand.
 Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, Sint-Amandsberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
 Drs. J. H. W. M. HANSEN, Godsweetersingel 31a, Roermond.
 Lic. Hans HAUBEN, Naamse straat 91, Leuven.
 Dr. K. HEEROMA, Rijksstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
 Dr. W. E. HEGMAN, Kon. Elisabethlaan 32, Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, 1 Berlin 33, Boltzmannstr. 3 (D.B.R.).
 Lic. K. HEIREMAN S.J. Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Dr. W. Gs. HELLINGA, Herengracht 330-336, Amsterdam.
 Dr. J. HELSEN, Bovenrij 57A, Herentals.
 Mevr. Lic. Elsa HENDRIX-DE BENS, Burggravenlaan 12A, Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, Drongen.
 Dr. M. HOEBEKE, Baron de Goeylaan 145, De Pinte.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, Overijse.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von-Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 29, Haasrode.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
 Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
 Mej. Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, Leuven.
 Dr. J. M. JALINK, Jacob Cabeliastraat 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, Mechelen.
 Dries JANSSEN, Vijverstraat 99, Kiewit-Hasselt.
 Em. JANSSEN S.J., Bruul 56, Mechelen.
 E. JANSSEN Csr, Wittemerallee 32, Wittem (Ned.).
 Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 R. A. JOOSTENS (Albe), Louisalaan 114, Brussel-5.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
 Otto KIESER, 402 Halle (Saale), Schleiermacherstr. 7 (D.D.R.).
 Lic. J. KLUYSKENS, Collegaan 36, Borgerhout.
 Dr. D. KNECHT, Vlaamse Kunstlaan 74, Antwerpen-2.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, St.-Michielsgestel (N. Br., Ned.).
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.

- Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Drongen.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, Brussel-3.
 Lic. Em. LAUF, Walravenslaan 32, Dilbeek.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, Korbeek-Lo.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, Brussel-3.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C1 (D.D.R.).
 Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (S.-A.).
 Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, Heverlee-Leuven.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, Korbeek-Lo (Leuven).
 C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel-18.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).
 Dr. E. LOUSSE, Brainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. S. A. LOUW, Dept. Afrikaanse, Nederl. en Germ. Taalkunde, Universiteit van Pretoria, Pretoria (S.-A.).
 Dr. Eva LÜDERS, Luthagesplanaden 25, Uppsala - Zweden.
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
 Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, Brussel-2.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, Brussel-2.
 Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, Brugge.
 Lic. K. MADDENS, Lentedreef 11, Kortrijk.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J. J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mevr. A. MANTEAU, Nerviërslaan 63, Brussel-4.
 Mej. Lic. G. MARECHAL, Brugse Steenweg 83, Eeklo.
 Lic. C. MATTHEEUSSEN, Bleekstraat 6, app. 3E, Mechelen.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, Tervuren.
 Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H. P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Lic. J. MERTENS, Bikschootelaan 259, Borgerhout-Antwerpen.
 Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. A. M. MEYERS, Vredelaan 51, Brussel-8.
 Mevr. Lic. W. MEYERS-REINQUIN, Vredelaan 51, Brussel-8.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, St.-Martens-Latem.
 Lic. Leon MOOREN, Dorpsstraat 128, Overpelt.
 Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, Wommel.
 Dr. A. MUNNICH, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 Mej. Anne-Marie MUSSCHOOT, Begijnhoflaan 48, Gent.
 Drs. J. MUYLLE, Gravin Beatrisstraat 11, Marke bij Kortrijk.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, Hasselt.
 Dr. M. NEIRYNCK, Mostincklaan 14, Brussel-15.
 Dr. Peter H. NELDE, Dennenlaan 1, Wondelgem.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Dr. Clem. NEUTJENS, Kasteellei 16, Vriesdonk-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, Korbeek-Lo.

- J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, Sysle.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Desteibergen.
 Dr. E. ÖHMANN, Pihlajatie 50, Helsinki (Finland).
 H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, Sint-Truiden.
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Jos. Hoensstraat 8, Sittard (Ned.).
 Drs. P. M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPEL, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
 Dr. J. L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, Brussel-8.
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, Antwerpen.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertsiaan 28, Edegem.
 Dr. H. C. PEETERS, Byenhofstraat 1, Deurne.
 Dr. K. C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, Kapellen-Antwerpen.
 Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
 Lic. E. PERSOONS, Corbielaan 3, Bertem.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen.
 Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. J. P. PONTEN, Uranusstraat 28, Groningen.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, Heverlee.
 Lic. L. PRENEEL, Aug. Vermeylenstraat 29, Kessel-Lo.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Sir Winston Churchilliaan 627, Rijswijk, Z.H. (Ned.).
 Lic. Y. PUTSEYS, Peter Benoîtlaan 49, Bissegem.
 Lic. Jan QUAEGEBEUR, Groot Begijnhof 91, Leuven.
 Lic. R. RAES, Forelstraat 13, Gent.
 A. REMANS, Normalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, Gaasbeek.
 Dr. L. ROCHER, Bennett Hall, Box 25. The University of Pennsylvania Philadelphia, PA., 1 (U.S.A.).
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, Heverlee.
 Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, Hasselt.
 Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 Dr. Kurt RUH, 87 Würzburg, Schellingstrasse 29 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
 Dr. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
 Lic. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
 A. I. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 Lic. Gilbert SCHELSTRAETE, Vaderlandstraat 86, Gent.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, Mechelen.
 Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertenlaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENCKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, Leuven.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel-9.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47405 (U.S.A.).

- Mej. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Moleweg 54, Turnhout.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoekweg 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 25, Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, Tienen.
 Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht.
 Drs. L. SPRONCK, Churchill-laan 33, Heer (Ned.).
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel-4.
 Dr. L. STAPPERS, Université Lovanium, Kinshasa XI, B.P. 122 (République du Congo).
 Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
 Lic. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
 Dr. E. J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pyrmonthlaan 2, Oegstgeest (Ned.) .
 Mej. Lic. S. SUE, Abdijstraat 10, Brussel-5.
 Lic. Wilfried SWINNEN, Beosierlaan 36, Kessel-Lo.
 Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 143, Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijsschenbergstraat 97, Gent.
 Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, Antwerpen.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, Gent.
 Dr. Piet THOMAS, Vlaanderenstraat 11, Aalst.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, Kontich.
 Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, Brussel-1.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, Essen.
 Lic. Gilbert TOURNOY, Pompstraat 28, Wilsele.
 Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 26, Nijmegen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, Mariakerke.
 Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, Sint-Amandsberg.
 Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabaksvest 28, Antwerpen.
 Mej. Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, Brussel-19.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Petunialaan 29, Stene (Oostende).
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, Ninove.
 Lic. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-VI.).
 Dr. M. VAN CAN, Burgem. Jansenstraat 16, Tilburg.
 Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Alberstraat 46, St.-Niklaas-Waas.
 Dr. L. VAN DEN BOOGERD, Laan van Mecklenburg 5, Breda.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, Kruishoutem.

- Dr. B. VAN DEN BERG, Wevelaan 71, Utrecht (Ned.).
 Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Antwerpse Steenweg 55, Vosselaar.
 Dr. P. Jan VANHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. D. VAN DER CRUYSE, Bredabaan 23, Brasschaat.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel-Antwerpen.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, Zottegem.
 Dr. H. J. J. M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 95, Waterkloof, Pretoria.
 Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Zonnestraat 14, Aalst.
 Mej. Lic. B. VAN DER SCHUEREN, Leopold III laan 49, Heverlee.
 Dr. H. VAN DER WEE, Meulenstraat 2, St.-Pauwels (Waas).
 Lic. Luc VAN DE VELDE, Kievitlaan 9, Destelbergen.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Peter Benoîtstraat 19, Aalst.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel-3.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Dennenlaan 69, Wilrijk.
 Dr. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, Wilsele.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Lic. F. VANHEMELRYCK, Bellemansheide 15, Sint-Genesius-Rode.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
 Dr. A. VAN HOOFF, Em. Duraylaan 22, Brussel-5.
 Lic. Frans VANHOOFF, Garden Citylaan 24, Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Hasseltberg 29, Brussegem-Merchtem.
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Rerum Novarumlaan 35, Kessel-Lo.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel-16.
 Dr. H. VAN LOOY, Res. Botticelli, Koning Leopold II laan 61, Gent.
 Lic. Urbain VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel-3.
 Lic. W. VAN NESPEN, Anselmostraat 84, Antwerpen.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, Brussel-8.
 M. J. L. VAN NIEROP, Troyentenhoflaan 67, Berchem-Antwerpen.
 Drs. J. B. VAN NIMWEGEN, Poststraat 8, Teteringen (Ned.).
 Lic. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, Brussel-9.
 Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, Brussel-3.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTELBERGH, V. Braeckmanlaan 63, Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, Ganshoren.
 Lic. T. VAN WALLEENDAEL, Waterhoenlaan 15, Antwerpen.
 Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem.
 Lic. Cl. VANWONTERGHEM, voie des Chevaux, 17, Magnée (Prov. de Liège).
 Lic. P. VAN ZEIR, Guido Gezelleplein 11, Ieper.
 Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z.
 Lic. Theo VENCKELEER, Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, Pellenberg.
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.

- Lic. Werner VERBEKE, Brugsestraat 237, Menen.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, Borgerhout.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef, St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Ninooftse Steenweg 382, Brussel-8.
 Dr. J. VEREMANS, Kapitteldreef 39, St.-Martens-Latem.
 Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Gaveresteenweg 312A, Merelbeke.
 Mevr. Dr. Leni VERHOFSTADT-DENEVE, Gaveresteenweg 312A, Merelbeke.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 244, Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, St.-Michielslaan 10, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Dr. P. J. H. VERMEEREN, Institut für Niederländische Philologie, 5 Köln/Lindenthal, Lindenthalgürtel 15A.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Elisabethlaan 108, Knokke.
 Dr. E. VERMEERSCH, Dorpstraat 18, St.-Michiels.
 Mevr. Lic. M. VERMEULEN-FORRIER, Brusselse Steenweg 411, Gentbrugge.
 Lic. U. VERMEULEN, Brusselse Steenweg 411, Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. Lic. Solange VERVAECK, Troonstraat 101, Brussel-5.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, Elsdonk-Wilrijk.
 Lic. E. VOORDECKERS, Kon. Leopoldstraat 39 A, Lovendegem.
 Mevr. Lic. M. H. VOORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, Lovendegem.
 Mevr. Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, Korbeek-Lo.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Mevr. Dr. L. WAGNER HEIDENDAL, Steenweg 100, Mechelen a/d Maas.
 Lic. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, Grembergen (O.-VI.).
 Lic. Karel WAUTERS, Herentalsestraat 37, Turnhout.
 Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel-6.
 Lic. A. M. T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, Kessel-Lo.
 Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Tuckermannweg 7.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. M. H. J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Dr. A. WEIJNEN, Curaçaoeweg 18, Nijmegen.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, Bokrijk-Genk.
 Lic. J. WIJNEN, Brandstraat 44, Boom.
 Dr. N. C. H. WIJNGAARDS, Van Schaek Mathonsingel 121, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Lic. J. WILMOTS, Langveldstraat 32, Hasselt.
 Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
 Dr. L. WILS, Lentedreef 19, Kortrijk.
 M. WINDROSS, Venusstraat 13², Antwerpen.
 Mej. Lic. Els WITTE, Squalquinstraat 37/F4, Brussel-3.
 Drs. O. WOESTENBURG, Van Breijlstraat 9, Limbricht L. (Ned.).
 Dr. G. WORGHT, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C-1 (D.D.R.).
 Lic. A. WOUTERS, Diestse steenweg 85, Aarschot.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

LEDENLIJST

BESTUUR

1968-1970

Voorzitter : Dr. A. GERLO

Ondervoorzitters : Dr. Th. LUYKX, Dr. José AERTS,
Dr. V. F. VANACKER

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE

Penningmeester : Lic. L. SIMONS.

